

तार्थयात्रा वार्त्ता.

गणनलाल दलपतयाग 'अभ्यर.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

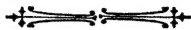
અનુક્રમાંક ૪૨૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભરતીય ગ્રામ્યણી

વિષય પર: ૪૪૪૮-૨૨

તીર્થયાત્રા વર્ણન.

(સચિત્ર)

ભરતખંડની ચારે દિશાના ન્હાના મ્હોટા ધામોના
રસિક વર્ણન સહિત.

કરારવિન્દેન પદારવિન્દમ્
મુખારવિન્દે વિનિવેશયન્તમ્ ।
અશ્વત્થપત્રસ્ય પુટે શયાનમ્
બાલં મુકુન્દં સતતં સ્મરામિ ॥

અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં તીર્થક્ષેત્રે વિનશ્યતિ ।
તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ ॥

રચનાર તથા પ્રકટ કર્તા,
મગનલાલ દલપતરામ ખખખર, જે. પી.
“શ્રી જગદ્ ચરિત”, “સુંદર સોદાગર” ઇત્યાદિના કર્તા.
દ્વિતીય આવૃત્તિ.

Registered under Act
XXV of 1867.

સર્વ હક્ક સ્વાધીન.
સને ૧૯૨૧. સંવત ૧૯૭૭.

મૂલ્ય રૂ. ૩૧.

મગધાત વિધાપીઠ મંથાલય
અમદાવાદ
મગધાતી કોપીરાઈટ-સંમત

૮૨૩
પર: ૪૧૯૯૨૨

નિંદા કરે યદિ વા જન તો વખાણે,
લક્ષ્મી તણી લલસા ન લગાર જાણે;
આજે લલે મૃત્યુ થાયે કદાપિ,
સન્માર્ગ નહિ મગન છોડે તથાપિ.

પ્રકટ કર્તા:—મગનલાલ દલપતરામ ખખખર, જે. પી.

રાવસાહેબ ખખખર ગિદિડગસ, સી. પી. ટેન્ક રોડ, મુંબઈ, ૪.

છાપનાર:—શા. મગનલાલ જગજીવનદાસ,

શ્રી 'સરસ્વતી' છાપખાનું, ૩૫૬, નાગદેવી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, નં. ૩.

જાહેર ખખર.

રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન

ખખરકૃત ગ્રંથો:—

૧. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટકનું
ગુજરાતી સદીક ભાષાંતર કવિ કાલિ-
દાસના ચરિત્ર તથા ચિત્રોત્સહિત
તૃતીય આવૃત્તિ ... ૩. ૨—૦—૦
૨. શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસનું
જીવન ચરિત્ર શેઠની છબી સાથે ... ૩. ૦—૧૨—૦
૩. આરક્યોલોજી ઓવ કચ્છ, ઇન્દ્રે-
જમાં જુના લેખો તથા ચિત્રોત્સહિત
(સરકારી છુકડેપોમાં) ... ૩. ૧—૧૪—૦
૪. કચ્છની મોટી ભૂગોળ વિદ્યા ૩. ૨—૦—૦
૫. કચ્છની લઘુ ભૂગોળ વિદ્યા
૧૧મી આવૃત્તિ ... ૩. ૦—૬—૦
૬. કચ્છના નકશાની છૂટી નકલ ૩. ૦—૧—૦
૭. કચ્છભૂજના નકશાની છૂટી નકલ ૩. ૦—૧—૦

૨૧. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખરકૃત:—

૮. શ્રી જગદ્ ચરિતનું ગુજરાતી સદીક
ભાષાંતર, અસલ સંસ્કૃત સાથે ... ૩. ૧—૦—૦
૯. “સુન્દર સોદાગર” ઐતિહાસિક
રસિક નવલ કથા, છબીઓ સાથે... ૩. ૨—૮—૦
૧૦. તીર્થયાત્રા વર્ણન-ચારે ધામોનું
સિક વર્ણન સચિત્ર-દ્વિતીય આવૃત્તિ ૩. ૩—૮—૦

ટપાલ ખર્ચ જુદું.

હસમુખલાલ વિ. મગનલાલ ખખર,

રાવસાહેબ ખખર બિલ્ડિંગ્સ,

સી: પી. ટેન્ક રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ,

તથા જાણીતા છુકડેલે પાસેથી મળશે.

વૈકુંઠનિવાસી ગંગાસ્વરૂપ પરમપૂજ્ય વહાલા માતૃશ્રી દેવકોરમા પ્રત્યે પુત્રોદ્ગાર.

કર જોડીને કરં વિનતિ, કરણાણુ કિરતાર તને,
લખ્યો લેખ યાત્રા વર્ણનનો, રહાય કરી વિશ્વેશ મને;
દેવતણા પશુ દેવ બરાબર, દેવકોર માતા મહારી,
ભવાટવી ભયથી દૂર કરજો, વિશ્વનાથ ! લેજો તારી. ૧

અનારોગ્યથી પડ્યો બિછાને, પાંચ વર્ષનો હું જ્યારે,
અશ્રુ ઢાળે ખોળામાં લઈ, નહિ માતા નિદ્રા ધારે;
મુજ રક્ષાની ચિન્તા ચિતમાં, માતા તું નિશદિન ધરતી,
જીવનું જીવતર મુજને સમજ, નેત્રોમાં અશ્રુ ભરતી. ૨

બની બહાવરી ઝબકી જાગે, સ્વપ્ને પશુ નહિ નિંદ ધરે,
“ઓ પ્રભુ! જિગરજો એને તું, મમ જીવન છે એ જ ખરે”;
અતિ ઔષધ ઉપચાર કરી, ધરી બાધા આખડીઓ કારી,
સંહારી એ સખ્ત બિમારી, ધન્ય જનેતા બલિહારી. ૩

એ રીતે જાહેરી મ્હોટા, કીધ મને બહુ વહાલ થકી,
નહિ ખબર કોઈ દિન દુનિયાની, માતૃ પ્રેમ છે અતુલ નકી;
પિતા ગયા વૈકુંઠ ચતુર્દશી, શુક્રવારને પુન્ય દિને,
ગઈ માતા નૃસિંહ ચતુર્દશી, શુક્રવારને તેજ દિને. ૪

દેવ દિવાળી જન્મતિથિ, હતી માતૃપિતા મજ બનેની,
એક જ્યોતમાં ગયા સમાઈ, ધન્ય એક્યતા તન મનની;
એકે છત્ર છાયાની નીચે, લીધ અનુભવ મ્હેં સારો,
શુભ આશિષો આપી મુજને, સફળ કર્યો મજ જન્મારો. ૫

વેકુઠવાસી ગંગાસ્વરૂપ માતૃશ્રી દેવકોરમા વય વર્ષ ૭૩.

અવસાન-સંવત્ ૧૯૭૦ના વૈશાખ શુદ્ધ ત્રિસિંહ ચતુર્દશી શુક્રવાર, તા ૮-૫-૧૯૧૪.

દિલે દયાળુ દાનશીલ વળી, પૂર્ણ પ્રતાપી માતપિતા,
માનવંત વિદ્વાન વિવેકી, શુદ્ધિના ભંડાર હતા;
અવસાન સમયનાં વચનો ત્હારા, આજ્ઞાસભ ધારી મનમાં,
લેશમાત્ર નહિ વિસરે મનથી, કરેં યાચના એ દિલમાં. ૬

“ભગિની ત્હારી તુલબગૌરી, રક્ષા કર ત્હેની સારી,”
વચન માતનું શિરે ચઢાવી, માત સમાન ગણું મ્હારી;
“આવાજ મુજ રતન નેત્રનું, પૈત્ર ખોટનો છે મ્હારો”
“જળવળે તું અધિક ભાવથી, ભણી ગણી થાશે સારો”. ૭

અરે! માતા! માતા! ત્હારો તો, અતુલ પ્રેમ નહિ મળે નકી,
અન્ય પ્રેમ દુનિયામાં દીઠા, મીઠા પણ તે સ્વાર્થ થકી;
તીર્થોની ત્હેં કરાવી યાત્રા, લઈ કુટુંબ સર્વે સંગે,
પિતાની પાછળ બાર માસમાં, ખર્ચ કર્યો બહુ ઉમંગે. ૮

અનેક થયા ઉપકારો ત્હારા, મ્હારાપર શું બયાન કરેં,
યાત્રાવર્ષુન અર્પણ કરીને, હું તુજ તન સંતોષ ધરેં;
દ્વિકર જોડી મગનલાલ તુજ, પુત્ર નમે છે શીષ ધરી,
અમરાત્માને શાંતિ અર્પે, પરમાત્મા પ્રભુ ધસ હરિ. ૯

ત્હારો આજ્ઞાકિત પુત્ર,

મગનલાલ દલપતરામ અખખર

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

તીર્થયાત્રા વર્ણનની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રતો થોડા વખતમાંજ ખપી જતાં તેની વિશેષ માગણી થવા લાગી. વખત જતાં તે એટલી બધી વધી પડી કે તેની પ્રતો જ્યારે નજ મળવા લાગી, ત્યારે લોકો અધીરા બની જેની પાસે હોય તેને એકેક પ્રતના પાંચ પાંચ રૂપીઆ પણ આપીને લેવા લાગ્યા. એ ઉપરથી યાત્રાએ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા સાબિત થઇ, અને વાંચક વર્ગે તેની સારી કદર કરેલી જાણી અને સંતોષ થયો. તેની સંશોધિત વર્ધિત પુનરાવૃત્તિ કરવાને જોકે મનપર લીધું, પણ તે કામ પાર પાડવામાં ઘણા અંતરાયો આવી નડ્યા. એક તો વ્યાવહારિક કામકાજના બોજબોજો, તેમાં મ્યુનિસિપાલ કારપોરેશનના તથા તેવા પ્રગ્નક્રિય સાર્વજનિક કામોની પ્રવૃત્તિ, ઉપરાંત સાંસારિક અનિવાર્ય અડચણોને લીધે, તેમજ દેવી પ્રહારોના પ્રચંડ મારાથી આમ જનની હાનિ થતાં એ કામમાં અવરોધ થયો. આજકાલ પેપર, પ્રીન્ટીંગ, તથા મજૂરીની બેહદ વધી ગયેલી મોંઘવારીને લીધે એક છાપખાનામાં નિયમિત કામ નહિ થતાં તે બીજાને સુપ્રત કરવું પડ્યું. આવા પ્રતિકૂલ સંયોગો વચ્ચે જેમ તેમ આ પુસ્તકની દ્વિતીયાવૃત્તિ જે પાંચ વર્ષ પૂર્વે થવી જોઇતી હતી તે આજે પ્રગ્ન સમક્ષ મૂકવા ઇશની કૃપા વડે શક્તિમાન થયો છું.

આ નવીન આવૃત્તિના કદમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં તીર્થનાં સ્થળો પણ વધાર્યા છે, વળી ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તોમાં પણ ઉમેરો કર્યો છે, તથા પ્રસંગને લગતા પ્રચલિત અને અભિરૂચી પમાડે તેવા જીના તેમજ નવીન પદ્ધતિસર ખાસ યોજેલા કવિત અને ગરબાઓ મુક્યા છે. વળી આગગાડીનાં મથકોના વધારેલા ભાડાં પણ જણાવવામાં આવ્યા છે. શ્રી દમણમાં એક સૈકા પછી થયેલી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની પધરા-મણીના સવિસ્તર અહેવાલની સાથે દમણની પુરાતની ઐતિહાસિક સ્થિતિનું રસિક વર્ણન પણ આપ્યું છે.

ગઈ આવૃત્તિમાં આ પુસ્તકના ઉપયોગીપણા વિશે પ્રદર્શિત કરેલી આશા સફળ થયેલી જોઇ હું કૃતકૃત્ય થયો છું. તેમાં જે કંઈ ન્યૂનાધિકતા હોય તો તૃતીયાવૃત્તિ સમયે તેવા સૂચનનો ઉપકૃતિસહ સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૭૭ના
 વૈશાખ શુદ્ધ અક્ષય તૃતીયા ને } મગનલાલ દલપતરામ ખખખર.
 ભોમવાર, તા. ૧૦મી મે, સને ૧૯૨૧.

પ્રસ્તાવના.

આલ્યાવસ્થા પસાર કર્યા પછી યુવાવસ્થામાં સાંસારિક મોહમાયાની નાનાવિધ પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યની મનોવૃત્તિ સામાન્યતઃ રોકાયેલી રહે છે. તે દરમ્યાન તેને ચડતી પડતી, સુખ દુઃખ, આશા નિરાશા, સાફ નરસુ, સત્યાસત્ય, વગેરેનો યથાશક્તિ અનુભવ મળ્યા પછી તેની ઇંદ્રિયો શિથિલ થવા માંડે છે, અને તત્પ્રમાણમાં તેના વિચારો બદલાય છે. એ તરુણ વયના અંતભાગમાં સદ્વિચારથી તેના મનમાં એમ થાય છે કે આ જીવાની હવે જવાની, અને અગત્યનું કરવાનું રહી જવાનું. ગત અવસ્થામાં જાણે અજાણે થયેલા અનિષ્ટ કાર્યના નિવારણાર્થે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ઉત્તરાવસ્થામાં આત્મ કલ્યાણાર્થે કંઈક પણ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આવી રીતની ઇશ્વર પ્રત્યેની કંઈક પણ ભાવના તેના મનમાં પ્રદીપ્ત થાય છે, અને સૃષ્ટિસાન્દર્ભ, ઐશ્વરી લીલા, અને તેના અવનવા ચમત્કારો નિહાળવા તથા તેની સ્તુતિ કરવા તેને લાલસા થાય છે, તદર્થે પવિત્ર ધામોનું પર્યટન જે પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું છે, એટલે યાત્રા કરવી એ એક આપણી ફરજ છે એમ સમગ્રાય છે, અને તેમાં **एका क्रिया स्वार्थकरी प्रसिद्धा** એક પંથ ને દો કાજ સરે છે, એક તો જગન્નિયન્તાની પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શન, તથા બીજું ચાતુરીના પંચ લક્ષણમાંનું મુખ્ય દેશાટન, તે સધાય છે.

આપણી ભરતખંડની ભૂમિ અખિલ વિશ્વમાં સર્વોત્તમ ગણાય છે. તેની હવા, જમીન, વનલીલા, પશુ, પક્ષીઓ, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી ઇત્યાદિ પવિત્ર સરિતાઓ, મહત્ ઉચ્ચા શિખરવાળા ગિરિઓ, અને જેનું વર્ણન કરતાં પાર ન આવે તેવી અનેક જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. એવી આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર તીર્થયાત્રાનાં અનેક સ્થળોમાં બદરીકેદાર, રામેશ્વર, જગન્નાથપુરી, અને દ્વારિકાપુરી એ ચાર ધામોની યાત્રા ઉત્તમ ગણાય છે. તેમાં બદરીકેદારની યાત્રા વિશેષ કઠિન હોવાથી વૃદ્ધ અને જર્જરિત થયેલા પ્રવાસીજનો માટે તે અતિ ગહન છે. અથાગ પ્રયાસ અને દ્રવ્યના ભોગે જે મેળવવામાં આવે છે તે ધણું પ્રિય અને મહત્વવાન હોય છે, તેમ એ યાત્રાનો મહિમા પણ મહત્ છે. વળી ત્યાં કૈલાસવાસ છે માટે એ સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપરોક્ત ધામો અનુક્રમે ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, અને પશ્ચિમ એમ ચતુર્દિશામાં હિંદુસ્તાનની સરહદે આવેલાં હોવાથી એ

ચારે ધામની યાત્રા કરવાથી આખા ભરતખંડનો પ્રવાસ સંપૂર્ણ થાય છે, અને પરમકૃપાળુના આપણે કેટલા આભારી છીએ તેનું પણ જ્ઞાન થાય છે. સાંપ્રત કાળમાં પોતાની આર્ય ભૂમિનું નિરીક્ષણ કર્યા સિવાય કેવળ મોજ મગ્નહની ખાતર વિપુલ વિત્તના ભોગે યુરપયાત્રા કરનારાઓની સંખ્યા કરતાં આવા ઉત્કૃષ્ટ આશય સાધનારાઓની સંખ્યા બહુ સૂક્ષ્મ છે એ શોચનીય છે.

મહારા પૂજ્ય પિતાશ્રી રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખરના પરલોક પ્રયાણ થયા બાદ અમો સહકુટુંબ યાત્રાર્થે નિકળ્યા. તે દરમ્યાન મહેં જે જે અવલોક્યું અને અનુભવ્યું તે સર્વની મહેં તત્રેવ નોંધ કરી લીધી હતી, અને ત્યાંથી પુનઃ આવ્યા બાદ મહારા સદ્ગત આતરૌ રવિશંકર ગિરૈછગનલાલ તથા બળવંતરાવ ગિરૈભુજંગરાવના સ્મરણાર્થે મેશર્સ આર. બી. બ્રધર્સની સંજ્ઞાથી મહારા તરફથી પ્રકટ થતા “બ્રહ્મક્ષત્રિય ચક્ષુ” નામક માસિકના અંકમાં તેનો કેટલોએક ભાગ પ્રકટ કર્યો, જે વાંચકવૃન્દને અતિ પ્રિય લાગવાથી ધણા મિત્રોના આમહને લીધે તેને પુસ્તકના આકારમાં મુકવાનો આ મહારો પ્રયત્ન છે.

આ પુસ્તક લગભગ સાતેક વર્ષ પૂર્વે પ્રકટ થઈ ગયું હોત, પરંતુ કેટલીએક અનિવાર્ય અડચણો આવી પડવાને લીધે તે જેમનું તેમ પડી રહ્યું. બદરીકેદારની યાત્રા કરવાને માટે લાગ્યશાળી નહીં થવાથી એટલી અપૂર્ણ હકીકત પૂર્ણ કરવા મહારા સન્મિત વૈરાગ્યગુણસંપન્ન શ્રીયુત પ્રાણુવલ્લભ પરમાનંદ ધનંદે તથા મહારા હિતૈષી શ્રીયુત રણછોડદાસ જીણાભાઈ તરફથી પોતાનો જ્ઞાતિ અનુભવ મળતાં ઉભયનો સાર અત્રે આપ્યો છે, આથી આ બન્ને સદ્ગૃહસ્થોનો ઉપકૃત થયો છું.

જેમ સમય વ્યતીત થાય છે તેમ પ્રતિદિવસે, પ્રતિમાસે, અને પ્રતિવર્ષે, કિંવા દરેક પળે, દરેક ક્ષણે, અને દરેક ઘડીએ, મનુષ્યમાત્રના વિચારો બદલાય છે. કહ્યું છે “કાલ કરતો આજ કર, આજ કરતો અબ, અવસર ખીતા જાયગા, ફિર કરેગા કબ.” તથેવ મહારી જીંદગાનીનું વલણ બદલાતું ચાલ્યું. વ્યાપાર રોજગારમાં વિશેષ અંપલાવતા કામકાજનો બોજો એકલે હાથે દિનબદિન વધતો જ ગયો, અને તીર્થયાત્રાનું પુસ્તક જાણે તીર્થયાત્રા કરવા ગયું હોય તેમ સ્મૃતિમાંથી દૂર

જતું રહ્યું. એ પ્રારબ્ધચક્રની ગતિ દરમ્યાન “કંઈ કાર્ય કર્યો, બહુ કાળ સર્વો, સંતુષ્ટ થઈ, નિવૃત્ત થયા; કંઈ મિત્ર થયા, ઉપકારી થયા, અપકારી થઈ, કંઈ દ્રોહી થયા; વળી વેરી થઈ, વિષ્ણુના જ પડયા, અને દર્શનથી બહુ દૂર ગયા; ઈષ્ટ મિત્ર ગયો, ધર્મપુત્ર ગયો મધ્વિરતન ખરે, ખે.વાઈ ગયો; ગૃહ ભંગ થયું, દિલે દુઃખ થયું, વળી *માંડવ થઈ, પુનઃ પ્રાપ્ત થયું; ગયો શોક અને, વળી હર્ષ વધ્યો. શંકર કૃપા થકી પુત્ર થયો; પણ તાતની પાછળ માત ગયાં, રમૂતિ માત મહી અવશેષ રહ્યા.”

ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે ટાઈફોઇડ જવરના ભયંકર પ્રાસમાં સજ્જડ સપડાતાં દેવળ પ્રભુ કૃપા વડે તેમાંથી વિમુક્ત થયો. છેડે અધુરામાં પુરું મહારા પ્રિય પૂજ્ય માતૃશ્રી દેવકોરમા સંવત ૧૯૭૦ ના વૈશાખ માસના શુક્લ પક્ષમાં તૃતીય ચતુર્દશીને શુક્રવારને દિને ૭૩ વર્ષની પરિપક્વ વયે સ્વર્ગી થયા. એ રીતે આ સુખ દુઃખાન્વિત દુનિયાની રંગભૂમિપર રંગમેરંગી ચિત્ર વિચિત્ર બનાવો અવલોક્યા પછી શાંતિનું સામ્રાજ્ય થતાં વિચારોનું પુનરાક્રમણ થવા માંડયું, અને અનેક પ્રતિબંધનો શનઃ શનઃ દૂર થતાં અધુરો વિષય પૂરો કરી વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવાને ભાગ્યશાળી થયો છું.

---

*મીં મગનલાલની એ દ્વિતીય પત્ની અ. સૈા. મહિંગૌરી સ્વર્ગવાસ થતાં તેના સ્મરણાર્થે તેના પિતૃમામે અમરેલી શહેરમાં મીં મગનલાલે એક દેવળ બાંધાવ્યું જેમાં નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાલેખ મુકવામાં આવ્યો છે:—

“અ. સૈા. મહિંગૌરી ઉર્ફે ઉત્તમબાઈ તે મુંબઈવાળા મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, જે.પી.ના ધર્મપત્ની, અને અમરેલીના રૂગનાથ હેમરાજ બીબડીઆની પુત્રી, સંવત ૧૯૭૫ના આશ્વિન વદિ (દશરથ) ચતુર્થીને રવિવારને દિને ચિં પુત્ર હસમુખલાલ (ઉર્ફેબાવાજીરાજ) ને મુખી સ્વર્ગવાસ પામ્યા તેના સ્મરણાર્થે આ દેવળ બાંધવામાં આવ્યું છે. સં. ૧૯૭૭ ઈ. સ. ૧૯૨૧.”

જે જે કવિતાઓ મીં મગનલાલે બનાવી છે તેના થાજક તરીકે પોતાને મહિંગૌરી તરીકે ઓળખાવ્યા છે.—એટલે તેણીના સ્મરણ ચિન્હસ્વરૂપ સંજ્ઞા બતાવી છે. ત્યારપછી મીં મગનલાલે મુરતમાં અ. કા. દોહલતરામ ધેલાબાઈ પેટીબરાની પુત્રી અ. સૈા. મહાંગૌરી વેરે તૃતીય લગ્ન સં. ૧૯૭૬ ના જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૨ તાં ૨૦મી મે સને ૧૯૨૦ને શુક્રવારના દિને કર્યો છે.

યાત્રીને સુગમ પડે તેટલા માટે પુસ્તકની અંદર દરેક સ્થળના કેટલા માઇલ તથા આગગાડીની ટીકીટનું શું પડે છે તે જણાવ્યું છે. આ પુસ્તક લખ્યા પછી નૈમિશારણ્ય, પંદરપુર તથા અન્ય સ્થળે રેલ્વેઓ થઇ છે.

દરેક ધામનું ઐતિહાસિક વર્ણન, દંત કથાઓ, તીર્થનો મહિમા, પંડ્યાઓની વર્તણૂક, ધર્મશાળા, મંદિર આદિ સ્થાનો વગેરે ઉપયોગી હકીકતો આપી છે, તેથી વાંચકને અરુચિ ન થતાં હોંસે હોંસે વાંચે, અને પોતાની યાત્રામાં આ પુસ્તક એક ભોમીઆ અને મિત્ર તરીકે ઉપયોગી થઇ પડે તેને માટે બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

મહારા પરમપૂજ્ય ગંગાસ્વરુપ માતૃશ્રી દેવકારમાને કુખે જન્મ ધરવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું. તહેમનો સ્વર્ગવાસ થવાથી મ્હને અતિશય ખેદ થયો છે. એ મહાર્ દ્વિતીય શિરચ્છત્ર ઉડી ગયું છે, અને તેને લીધે સાંસારિક ભાર મહારે શિર આવી પડવાથી મનમાં તેમની સ્મૃતિ હર હમેશ ખડી રહે છે. તહેમનો મારાપર વાત્સલ્ય પ્રેમ અતિશય હોવાથી પોતાના હૃદયતારના તાર્તમ્ય વડે એકનિષ્ઠ મનથી મને ઉછેરી સારી સ્થિતિએ મુક્યો છે, તથા તેમણે પોતાના મગજના નિર્મળ ઉમદા વિચારોની છાપ મહારા મનપર ઊંડી ખેસાડી છે. વળી તેમણે મને આ તીર્થયાત્રા કરાવી, એ મહારા વ્હાલા માતૃશ્રીનો આભાર મહારાથી વળે તેમ નથી, તદપિ તેમની સ્મૃતિ ચિર સંમરણીય રહે એવા હેતુથી આ પુસ્તક તેમને જ અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું. પ્રભુ પ્રત્યે મહારી અંતઃકરણપૂર્વક હર હમેશની પ્રાર્થના છે કે તેમના અક્ષય આત્માને શાંતિ બક્ષે. તે જ પ્રમાણે મહારી માતૃતુલ્ય સહોદરી ભગિની તુલજગૌરી સ્વઆધિવ પ્રત્યેના અતુલ પ્રેમને લીધે મહારા ગૃહની કાર્યવાહિની થઈ મહારાપર જે અનહદ ઉપકાર કરે છે, તે માટે તહેનો પણું જોટલો આભાર પ્રદર્શિત કરું તેટલો થોડો છે.

આશા રાખું છું કે આ પુસ્તક યાત્રીઓને આવકારદાયક થઇ પડશે અને તેમ થયેથી ઉદાવેલા શ્રમનું સાક્ષ્ય થયેલું સમજાશે.

મગનલાલ દલપતરામ ખખખર.

મુંબઈ, તા. ૧ લી જાન્યુઆરી,
સને ૧૯૧૫, સંવત્ ૧૯૭૧ ના
પોષ શુદ્ધ પૂર્ણિમા.

તીર્થયાત્રા વર્ણન.

દુનિયામાં રહીને માણસ સારાં નરસાં અનેક જાતનાં કાર્યો કરે છે. પ્રભાતના સૂર્યોદયથી તે રાત્રિના સૂવાના સમય સૂધી આપણે આખા દિવસમાં કેટલું અસલ ભાવણુ કર્યું, કેટલાં ન કરવાના કાર્યો કર્યાં, સ્વહસ્તે સ્વાર્થ નિમિત્તે કેટલું પાપી કૃત્ય કરી પરસ્વાર્થની હાની કરી, પોતાના લાલુબંગુર લાભાર્થે કેટલો જીજ્ઞાસુ કર્યો તેનો ખ્યાલ આપણા હૃદયને જ પુછવાથી સહજ આવી શકશે. પણ આ અધું શાને માટે? કેવળ લક્ષ્મી-દ્રવ્યોપાર્જન માટે. આપણે જાણીએ છીએ કે લક્ષ્મી ચંચળ છે, આજે છે ને કાલે તો જતી રહેવાની, પણ એ અધું સ્મશાન વૈરાગ્ય. જ્યાંસૂધી પ્રેતનો અમિદાદ વિધિ સાઘન્ત ખલાસ થયો નથી ત્યાંસૂધી આપણા મનમાં એમ થાય છે કે આ જગત્ મિથ્યા છે, અને જીજ્ઞાસુ કરવો એ ખરેખર મ્હોટું પાપ છે. પણ સુવર્ણુ-પુર (સોનાપુર)થી બહાર નિકળી ઘેર ગયા ને દુનિયાની જાળમાં લપટાયા કે મન-અરે! ચક્ષિત મન પાછું તેજ કૃત્યમાં પડેલાય છે. તમારું હૃદય જો કદાચ ના પાડે તો તેનાપર પોતાનો અંકુશ હળવે હળવે વધારી તે મન બ્રહ્મિય થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે રહેતે રહેતે દિવસોના મહિના, અને મહિનાના વર્ષો વ્યતિત થતાં મનુષ્યના પાપી કર્મોનો ઢગલો વધતો જાય છે, તે એટલે સૂધી કે જ્યારે મનુષ્ય ઉત્તર અવસ્થાએ આવે છે, પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય છે, કામ કાજમાં તેનું મન પ્રવૃત્ત થઈ શકતું નથી, જ્યારે આદિ અનેક વ્યાધિગ્રસ્ત શરીર નિર્મળ થાય છે, અને યમ-હત કાળનો કાળ (વખત) યમસદન લઈ જવા પાસે આવતો જાય છે, એવા વખતે તે પોતાના મનમાં વિચારમાળાના મણકા એક પછી એક ફેરવે છે. “અહો! કેવું મ્હારું હતલાગ્ય! કે મેં મ્હારી આખી જીંદગી નિરર્થક લોભ, ક્ષોભ, માયા, મમતા, સ્વાર્થ, અને

શત્રુત્વમાં ગાળી, પણ દેહનું સાર્થક ન જ કર્યું.” જ્યાંસૂધી આ દેહ સ્વસ્થ છે, જ્યાંસૂધી ધડપણ આવ્યું નથી, જ્યાંસૂધી ઇન્દ્રિયશક્તિ પ્રબળ છે, અને આયુષ્ય ખપી ગયું નથી, ત્યાં લગણુ વિદ્વાન માણસે આત્મકલ્યાણાર્થે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પછી આગ લાગે ફોડે જોડે. તે શું કામનો? જુઓ,

યાવત્સ્વસ્થમિદં કલેવરગૃહં યાવન્ન દૂરે જરા

યાવન્નૌન્દ્રિયકિરપ્રતિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુષઃ ।

આત્મધેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્

પ્રોદીપ્તે ભવને તુ પક્ષ્મનનં પ્રત્યમઃ કીદૃશઃ ॥

“ચાલો, થવાનું તે તો થયું, હવે જીંદગાનીનો જે કંઈ અવશેષ ભાગ રહ્યો છે તે દરમ્યાન પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા થઈ જાય તો આપણું સાર્થક થાય” એ રીતે જેમ જેમ એ વધારે વ્યાધિગ્રસ્ત થતો જાય છે તેમ તેમ તેનાં ઉરઉપર અનેક તર્ક વિતર્કો રાત્રિના સમયે એક પછી એક આવીને ખેસે છે. છેવટે સહ કુટુંબ સહ પરિવાર યાત્રા પ્રયાણ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી નિકળી પડે છે, અને તેમાં જે માર્ગમાં શરીર સાફ રહ્યું તો તો ઠીક, નહિતર અર્ધવટ ત્રિશંકુની માફક લટકતો રહી પોતાના હૃતભાગ્યને નિન્દતો* સ્વદેશ પુનઃ પાછો ફરે છે; અને જે યાત્રા સંપૂર્ણ થાય તો પોતાના દેહનું ખરેખર સાર્થક થયું એમ માની મનનું શાંત્વન કરે છે, અને કેટલાએક તો યાત્રા જવાનો વિચાર કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પવિત્ર પદસેવનની યાત્રા કરવા પ્રયાણ કરી જાય છે. અસ્તુ.

યાત્રા શાને માટે કરવી જોઇએ અને તેનું અર્થન આપણામાં શાને માટે ધડેલું છે તેનું પણ કારણ જાણવું અવશ્યનું છે. તરેહ તરેહની હવા, નાના પ્રકારના પ્રદેશો, તેમાં સમાયલા અલૌકિક ગુણો, તથા ત્યાંના લોકોની જૂદી જૂદી રીતભાત, પહેરવેશ, વ્યાપાર, અવનવી સૃષ્ટિ સૌન્દર્યતા, બિન્ન બિન્ન ચમત્કારિક વનસ્પતિઓ, આસ્માન સાથે વાર્તાલાપ કરતા મહાન પર્યતો, અને પોતાના પ્રિયતમ રત્નાકરને આલિંગન કરવા જતી ધોધો કરતી નદીઓ, વિગેરે સૃષ્ટિ ચમત્કાર આ પૃથ્વીના ગોળાર્ધમાં જૂદા જૂદા આકારમાં જૂદી જૂદી રીતે સમાયલા છે. આપણા ભારતવાસીઓને મગર થવાનું છે કે દુનિયાની ઉક્ત સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનો માંસલો યાને નમુનો આપણા આખા હિન્દુ-

સ્થાનમાં કોઇને કોઈપણ પ્રદેશમાંથી નિકળી આવ્યાં વગર રહેતો નથી. માટે હિન્દુસ્થાન છોડીને જેમ આધુનિક સમયમાં વિલાયત, અમેરિકા વ ઈતર પ્રદેશોમાં ગમન કરવા તરણુ યુવકો ઉદ્યુક્ત થઇ રહ્યા છે, અને ત્યાં પોતાના દ્રવ્ય અને ઉત્સાહનો મોજ શોખમાં વ્યય કરે છે, તેમને એટલું જ કહેવું બસ છે કે પ્રથમ તમે તમારી પોતાની માતૃભૂમિકા જે હિન્દુસ્થાન, તેનું પૂર્ણપણે પરિક્રમણુ કરી તેમાંથી ઉદ્ભવતા વ્યાવહારિક, ધાર્મિક, અને સામાજિક વિષયોનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જ તમે વિલાયત આદિ દૂર સ્થળોનું અવલોકન કરશો તો દેશ કલ્યાણ સાથે તમેને આનંદ થશે. તથાપિ આપણામાં જૂના વિચારનો જન સમુદાય એટલો છે કે તેઓ પોતાના ઘર આંગણાં છોડીને માંચીના માંકડની પેઠે બહાર દેશાવરોમાં ફરવા જવાને બહુ જ કંટાળો ખાય છે. આપણી માતૃભૂમિકાનું અવલોકન કરવા તેમને જો બોધ આપવામાં આવે તો તેઓ કોઈ કાળે માને નહિ; અને તે જ કારણુ માટે આપણા પૂર્વજોએ તેમના પછીનો જમાનો દેશાટન અવશ્ય કરે તેટલા માટે તીર્થયાત્રામાં ધર્મનું બીજ એવું તો સબળ રોપી દીધું છે, કે આજ દિન સુધી ગાડરીઆ પ્રવાહની માફક ધર્મની લાગણીને લીધે, અને વંશપરંપરા ચાલતી આવેલી રૂઠી પ્રમાણે હજુ પણ લોકો વર્ત્યા જાય છે. જે ધર્મનો અંશ રાખ્યો નહિ હતે તો હું નથી ધારતો કે કોઈ એટલા દ્રવ્યનો વ્યય કરી યાત્રાએ જતે. એ નિયમ બાંધવામાં આપણા પૂર્વજોનો બીજો હેતુ એ હતો કે મનપર ધર્મનાં પવિત્ર પ્રતિબિંબ પડવાથી જીવ વિકળથી સંચિત કરેલા નાણાંનો અંતે ધાર્મિક કાર્યમાં ઉપયોગ થાય, વિદ્વાન વિપ્રોને ટેકા મળવાથી તેમની વિદ્વતા જળવાઈ રહે, અને કોઈ ધનાઢ્ય હોય તો એવું અપૂર્વ કાર્ય પણ કરે કે જેથી પરદેશમાં પોતાનું નામ ચિરકાળ સ્થાયી રહે, વિગેરે વિગેરે ઉદ્દેશોને લીધે આપણા પૂર્વજોએ યાત્રાગમન એ મનુષ્ય માત્રના જીવનની સાહચર્યતાનું એક મુખ્ય સાધન બતાવેલું છે.

આટલું કહ્યા પછી મુસાફરી કરવામાં શું શું સાધનો જોઈએ, કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, વિગેરે થોડી સૂચનાઓ યાત્રિકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે અત્રે જણાવવી અગત્યની છે. પ્રથમ તો જેમ બને તેમ થોડાં માણસો સાથે હોય તેમ વધારે સારું, અને સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષની સંખ્યા વધારે હોય તો માર્ગમાં અડચણો થોડી પડે છે. આઠથી દશેક માણસનો સંગ હોય તો બાળખી

જ કહેવાય. જો સ્ત્રી વર્ગ સાથે બાળકો હોય તો વધારે નડતર થાય કારણ તેમને લીધે યાત્રા સંપૂર્ણ થવાનો સંભવ થોડો, પણ જો કદાચ હોય તો કંઈ તેને પડતા મુકાતા નથી. આપણી સાથે જે જે સંગના માણસો હોય તે સર્વથા એવા હોવા જોઈએ કે એકમેકને હરેક કાર્યમાં મદદ કરે, મન મળેલાં હોવા જોઈએ, અને ભિન્ન ભાવ શું છે તેની વ્યાખ્યા તો જાણુતા જ ન હોય. તેમાં જો કોઈ સગુંવહાણું હોય ને રસ્તામાં જ કંઈ નજીવા કારણસર ઝઘડો થયો તો પછી સાપે છંછુદર ગળી, ન મુકાય કે ન ખવાય, મ્હારે પણ તેવું જ થયું હતું, માટે સંગમાં સાથે કોને કોને લઈ જવા તે પહેલાં સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ છે. હવે સામાન સાથે શું શું લેવો. આજે માયાળુ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યામલમાં આગગાડીના વાહનો થવાથી દૂર દેશોમાં પણ જે ચીજો જોઈએ તે મળી આવે છે, માટે સુસ્ત પુરૂષે પોતાની સાથે જેમ અને તેમ થોડો સામાન લેવો. વધારે સામાન સાથે લઈને તેના લગેજના નાહક પૈસા ખરચવા, તેના કરતાં જે ગામમાં જઈએ ત્યાંના ગોર ચા ધર્મશાળાના રખેવાળ ચા ખીજ તેવા પાસેથી ભાડાનો સામાન લઈ લેવો, અને કામ થયે તે તેને પાછો આપી દેવો, એટલે આપણે કોઈ વાતે પંચાત જ નહિ. સાથે મનુષ્યની સંખ્યા હોય તેના પ્રમાણમાં ગાદલાના વિટા રાખવા, ટૂંકા વિગેરેમાં પોતાના ઉમદા કપડાં વગેરે રાખવાં, અને તેમાં જોખમ ન હોય તો એકમાં સામાન નખાવી દેવો. એટલે આપણે સંભાળવાની, કે ઠેકઠેકાણે ગાડી બદલતી વખતે ઉપડાવવાની કડાકૂટ મટી જાય. જોખમની ચીજ આપણી પાસે જ રાખવી. આપણી સાથે ભાનાનો કરંડીઆ, ઝૂરટ, લીલો સૂકો મેવો રાખવો. જે ગામથી નિકળવું તે ગામથી દૂધની પુરીઆ, લીમાં સોંતળેલું શાક, અથાણું, એવું ભાતું કરાવી લેવું. પાણીનો અંચુ રાખવો, તેમ સાથે એક રૂપાનું ધડીયાળ, લાલટેન યાને હાથ ફાનસ, દિવાસળીની પેટી, તથા મીણુખતીનું ખંડલ, ઓઢવાં પાથરવાનાં તથા ગરમ કપડાં, દવા, બેક ફાલતુ તાળાં, રેલવે ગાઈડ પણ રાખવી, અને ફેટોઆફ પાડતા આવડતું હોય તો એક ન્હાનો હેન્ડ કેમેરા ધણો કામનો થઈ પડે છે. સાથે એક ખાત્રિદાર માણસ કામકાજ માટે લેવો, કારણ રસ્તામાં તે ધણો કામનો છે, જેમકે દેવદશન જવું હોય તો આપણો સર્વ સામન સંભાળવા તેને સોંપી દઈ બહાર જઈ શકીએ. મુસાફરીના થાકને લીધે જમવાનો નિયમ બરાબર રહી થકતો ન હોવાથી શરીર બગડી આવવાનો

લય રહે છે, માટે ક્ષુધા, તાપ, તૃષ્ણા, અને થાક જેમ અને તેમ ન લાગે તેવાં નિયમો યોજવા, અને જેમ અનુભવ મળતો જમ તેમ તે હરકતો સહેલાઈથી દૂર થઈ શકે છે. ગાડીમાં એસતી વખત બિલકુલ ઉતાવળ કરવી નહિ, નહિતર ડોકોની ગીરદીમાં અફળાવાથી હેરાન થવાય. અને લાં લગણુ પોર્ટરો યા મજૂરો સાથે કામ લેવાથી તેઓ ગાડીમાં આપણને સારી જગામાં એસાડી આપે છે. તેમ જ સામાન પણ જો ઘણું હોય તો આપણે હાથે ઉંચકવાની કડાફટ કરવા કરતાં તેમને જ સોંપી દીધો હોય તો આપણે માથાફાડ મઠી જાય છે. પણ કોઈ કોઈ મજૂરો તો એવા લુચા હોય છે કે સામનની તફકમચી કરી જાય છે, માટે તેની પાછળ આપણામાંથી એકે રહેવું. મજૂરીનું પઠન બિલકુલ કરવું નહિ. કામ થયે તેનાં વ્યાજખી પૈસા આપવા. પ્રથમથી જ દરાવવા જઈએ તો અડાવીને મોં માંડ્યા પૈસા ઓકાવે છે. સ્ટેશનથી બહાર નિકળ્યા કે ગાડીઓ ઘણી હોય તેમાંથી એકનું લાડું દરાવી તેમાં સામન નખાવી આપણે એસવું. દરેક સ્થળે ત્યાંના ગોર અથવા પંડ્યાઓ ચોપડા લઈને સામા આવે છે, અને આપણું નામ, હામ, ગામ, અને નુખ પુછીને કંટાળો આપે છે. જો આપણા પૂર્વજો જઈ આવ્યા હોય તો તેમણે માનેલા ગોરને આપણે કપૂલ કરવો, નહિતર સ્વસ્થ મને જવાબ આપવો, યા મૌન વ્રત ધારણ કરવું, અને પછી આપણને યોગ્ય લાગે તેને ગોર નરીકે સ્થાપવો.

મુકામે આવ્યા પછી રસોઈનો પ્રારંભ કરાવી દેવો. સ્નાન વિધિ સારૂ પંચ રત્નના પડીકાં સાથે જ રાખવાં. જે ધર્મકૃત્ય કરવાનું હોય તે ગોર કહે તે પ્રથમ સાંભળી લેવું. તેમાંથી સાર અસાર વિવેક યુક્તિથી જાણી લઈને કરવું. યોગ્ય જણાય તે યથા-શક્તિ અને વિશ્વાસ પૂર્વક કરવું, દેવદર્શન કરવાં, અને ઇતિહાસમાં વિખ્યાત થયેલી અર્વાચીન અને પ્રાચીન દર્શનીય જગાઓ જોવી, તેનો ઇતિહાસ પૂછી માહિતી મેળવવી. મુસાફરીમાં યનતા લગી એકવાર જમવાની ટેવ રાખવાથી શરીર વધારે આરોગ્ય રહે છે. રાત્રે સૂતી વખતે દૂધ યા હલકો નાસ્તો કરી લેવો. દરરોજનો અભિવાલ પોતાની ડાયરીમાં નોંધી લેવો, જેથી કોઈ વખત સ્મૃતિ-માંથી વિસ્મૃત થાય તો તેનું પુનરાવર્તન કરવા કરાવવા થાણું કામ લાગે. બહાર ગામમાં જો આપણી ઓળખાણ હોય અથવા સ્નેહીઓ હોય તો તેમને પ્રથમથી જ કાગળો લખવા એટલે

આપણુને સ્ટેશનપર લેવા આવે ને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ આપણી સારી બરદાસ્ત કરે. આપણે અજાણ્યા એટલે તે ગામમાં કેમ વર્તવું તેનો આપણુને સારો રસ્તો બતાવે છે. ચાલતી વખતે ગોર મ્હોટી વિદાયગિરિ લેવા માટે અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતો સંભળાવે છે, વળી કેટલાક તો ધર્મશાળા, સદાવ્રત, અમલેત્ર બાંધી તેમને જ સોંપવા આમ્રહ કરે છે. પણ આપણે પોતાની શક્તિ અનુસાર દરેક કાર્ય કરવું. હૃદયી બહાર ચા અંદર જવું નહિ, જેમ આપણા નામ અને શક્તિને જાજે તેમ વિવેક બુદ્ધિથી ધર્મ કૃત્યો કર્યા જવાં.

મ્હારા માનનીય પૂજ્ય પિતાશ્રી રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણુ-જીવન ખખખરે પરલોક પ્રયાણ સં. ૧૯૫૯ ના કાર્તિક માસના શુક્લ-પક્ષમાં વૈકુંઠ ચતુર્દશીના પવિત્ર દિને કર્યું (તા. ૧૪-૧૧-૧૯૦૨). તેમની પાછળ સાતે તડોની ૧૩૦૦ ધરની સમસ્ત ક્ષત્રિયોની મ્હોટી ન્યાતને તથા સારસ્વત બ્રાહ્મણોને કાર્તિક વષ ૧૨ ને શુધવાર તા. ૨૬-૧૧-૧૯૦૨ ને રોજ ભોજન આપ્યું, અને તેજ દિને બપોરના બે બજેના સુમારે મ્હારે ત્યાં પુત્ર સંતતિનો જન્મ થતાં અદ્વિતીય અને અવર્ણનીય આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, અને મ્હોટી ન્યાત જે જમી તેણે તથા તે પ્રસંગે ત્યાં આવેલા જ્ઞાતિ બંધુઓ તેમ જ ઇતર સંભાવિત ગૃહસ્થોએ આશીર્વચનોથી અને ધન્યવાદના ધ્વનિથી મને ખૂબ નવાજેશ કર્યો. સર્વ સ્થળે “એ તો રાવ સાહેબ દલપતરામ પાછા અવતર્યા” એમ કહેવા લાગ્યા. દેશાવરોમાં ખબર પહોંચતાને વાર મુબારકીના તાર અને પત્રોની વૃષ્ટિ વર્ષવા લાગી, અને આનંદ અશ્રુથી ગલિત થઈ આપણે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી, તેનો આભાર પ્રદર્શિત કર્યો.

એ બધું ખરું, પણ સુખની પાછળ દુઃખ, અને હર્ષને અંતે શોક, એ કુદરતનો નિયમ છે, અને મ્હને હતભાગીને પણ એ નિયમનો અસહ્ય આઘાત, આપ્તાદ વાગ્યો. મ્હારી ભવિષ્યની આશા-લતાનું અંકુર થોડા વખતમાં જ કરમાઈ ગયું. એ પ્રિય પુત્ર ચાર મહિનાનો થઈ ફાલ્ગુન વષ ૫ ને શુધવાર, તા. ૧૮-૩-૧૯૦૩ ને રોજ પોતાના પ્રપિતાને જાણે મળવા ખાતર સદાને માટેની બુશ્યામાં નિદ્રાવશ થઈ ગયો, એટલે આપણે શોકાતુર મુખે વિવર્ણ બન્યા. ત્યાર બાદ મ્હારી પૂજ્ય વયોવૃદ્ધ માતૃશ્રીનો, મ્હારો, તથા મજ ભગિની, તેમજ મ્હારી કુટુંબીની (જેણે મ્હારા અધુરાં

નહિ પણ સંપૂર્ણ હતભાગ્યથી પોતાના પાપ પુણ્યનો ચઢી ગયેલો હિસાબ આપવાને પરમેશ્વરના પવિત્ર દરબારમાં આ બેવડા મતલબી દુનિયાનો હમેશને માટે ત્યાગ કર્યો છે.), એ સર્વેનો મજ્જમ ધરાદો એવો થયો કે આપણે સર્વ કુટુંબે મહારા પૂજ્ય પિતાજીની પાછળ પવિત્ર યાત્રા કરી તેમની યમુનાજીના તીરે વર્ષા વાળી ગયાઆદ કરવું. બોલવું સહેલ પણ કરવું તો કઠિન, કારણ ઑદિસોના અને બીજા અનેક કાર્યોની જવાબદારી તેમજ પોતાના ખાનગી ધંધાનાં કાર્યો અને ઘર સંબંધી પડતી અડચણો, માળાઓની દેખરેખ તથા તત્સંબંધમાં મ્યુનીસીપાલીટી તથા બીજા ખાતાંઓ સાથે ચાલતી ભાંજગડ, વ્યાપાર સંબંધી વ્યાવહારિક કામોની ઉધરાણીઓ, એ ઉપરાંત પાછળની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી, ચઢી ગયેલાં કામો તાકીદે કેવી રીતે ઉકેલવાં, અને ઘરનું જોખમ ક્યાં મુકવું, વિગેરે વિગેરે હજાર તરેહની વ્યથાનું જૂથનું જૂથ એકની પાછળ બીજું એમ સંબળું લસકર સન્મુખ આવી ઉભું. પરંતુ દહ અને સાવધ અને હિમ્મતથી સર્વેનો અપાટામાં નિકાલ કર્યો. ઑદિસના તેમજ મારા ખાનગી કાર્યો હાથ ધરી તે સર્વે સત્વર પુરાં કર્યા, અને આવતા કેટલાએક માસ સુધી અડચણ ન પડે તેમ કામ ઉકેલી નાંખી, ચાલુ કામનો અંદોલસ્ત કર્યો. બીજા મહારા પોતાના કામની વ્યવસ્થાનું કામ એક વણિક ગૃહસ્થે મહોટી ખુશીની સાથે ઉપાડી લીધું, તેને તથા મારા પોતાના માણસને કામોની સોંપણ કરી, અને ઘરનું જોખમ સર્વ મુખર્ષ બેન્કમાં અનામત મૂક્યું.

હવે મનપરથી ચિન્તાનો બોજો ઓછો થયો એટલે યાત્રાની તૈયારી કરવા માંડી. જે જે સામન જોઇતો હતો તે કેટલોએક ખરીદ્યો તે કેટલોએક ધરમાંથી કાઢ્યો. પેટીઓ, પોટલાઓ, ગાદલાઓ, વિગેરે સામનનો ભાર પણ ધારવા કરતાં વધારે થયો, અને અમે સર્વ ધરકુટુંબને ઉમરાસહ તા. ૩૧ મી જુલાઈ, સને ૧૯૦૩ દિને બપોરના સવાબાર બજે મેઘરાજની ગર્જનાના સંપૂર્ણ આશીર્વાદથી મારમારની વર્ષતી વૃષ્ટિમાં ઘેરથી રવાના થયા. હવે ઈશ્વર સ્તુતિ કરી મહારી કથાનો પ્રારંભ કરીશ.

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतिं चैव ततो जय-दीरघम् ॥

રવાના થતી વખતે શ્રીફળો, લક્ષ્મી, તથા પુષ્પની બેટોના શુભ શકુનો થયાં, એ રીતે કાલાખ્યાના સ્ટેશને જઈ પુર્યા. સ્ટેશન પર વળાવવાને મેશર્સ. અરદેશર હોરમસજી ચીનાઈ, પેસ્ટનજી સોરાબજી, હરિલાલ જગન્નાથ, મોતીચંદ દેવચંદ, સુન્દરદાસ પીતાંબર, હરીભાઈ ધરમસિંહ, છોટાલાલ મોતીલાલ, ચુનીલાલ જગજીવનદાસ, ત્રિભુવનદાસ મહાસુખરામ, હરજીવન મોતીચંદ, ગોવર્ધનદાસ લજ્જમનદાસ, અતુલજી જેચંદ, હરિલાલ નરોત્તમદાસ, શિવશંકર ભીખોયા, વરજીવનદાસ નારણદાસ, હરગોવન શિવશંકર, ધરમદાસ જીણાભાઈ, જેરામ રૂડાભાઈ, વિગેરે હતા. મહારા મિત્રોએ હારતુરાઓ એનાયત કરી અમારી યાત્રા સફળ ઇચ્છી હતી, અને કેટલાએક દાદરના સ્ટેશન સુધી વળાવવા આવ્યા હતા. અમારો કુલ્લે જ જળુનો સંગ હતો. પૂજ્ય માતૃશ્રી દેવકોરમા, લગિની તુલજગૌરી, હું પોતે, મહારી સ્ત્રી મહાલક્ષ્મી, મહારી માસી પુરીબાઈ, તથા એક માણસ નામે મહોળત.

તા. ૧-૮-૧૯૦૩ ને રોજ સવારના પાંચ વાગતે આણંદ પુગતાં પેટલાદથી પારેખ ગોરધનદાસ દામોદરદાસ સામા આવ્યા. આણંદના ટીકીટ માસ્તર ગીરજશંકર લોળાનાથને ત્યાં સ્નાન વગેરે કરી ગોધ્રા રતલામ લાઈનમાં બેઠા. મથુરાજીના ચોખાઓ અત્રેથી અમોને લાગુ પડ્યા. આ ડોકોર જવાની લાઈન છે તેથી રસ્તામાં રજીછોડરાયનાં પગલાં તથા દેવળની ધ્વજનાં દર્શન થયાં. વરસાદ આખો વખત પડવાથી મહી નદીમાં ૧૭ શીટ પાણી ચઢી ગયાં, ને ગાડી સેવાલીઆને સ્ટેશને અટકી પડી. અમોને બે દિવસ સેવાલીઆમાં બોટી થવું પડ્યું. તેથી ત્યાંના સ્ટેશન માસ્તરને ત્યાં જ જમવા વિગેરેની મેમાનગીરી સ્વીકારી. વેટીંગ રૂમમાં અમારી સાથે અમદાવાદના સોલોમન દાકતરનો ભાઈ જેમ્સ તથા રેલવે ઇન્સ્પેક્ટર મી. એડી હતા. અપોરના સમાચાર મળ્યા કે પાણી વધતું જાય છે. સાંજના ટ્રેન આવી. ટ્રૉલીમાં બેસીને સાહેબ મહી નદી બેઈ આવ્યો તો ૧૬ શીટ પાણી ચઢેલાં તેણે દીઠાં, ને કાલે એસરશે એમ જણાવ્યું. હવે ટ્રૉલીક ઇન્સ્પેક્ટર મી. લિનકન આવેલો હોવાથી અમને જગા ખાલી કરવાનું કાર્ય હતું. પણ તેને મળીને કારણ સમજવતાં અમને ત્યાં જ રહેવા દીધા, અને પોતે પ્લાટફોર્મ પર જ સૂતો, ત્યાં સર્પ નિકળતાં તેને તેણે મારી નાંખ્યો. તેની સાથે મોટી રાત સુધી વાતો થઈ તેમાં તે

બહુ ખુશી થયો, ને વડોદરાની તેની કેમ્પમાં આવવા મને કહ્યું. સત્રિના તાર આવ્યો કે પાણી ૧૪ શીટ પરથી ૧૨ શીટ ઉતર્યા છે. બીજે દિને (તા. ૨-૮-૧૯૦૩) સવારના નવ વાગે ટ્રેન આવી તેમાં બેઠા, પણ ટ્રેનની બે દિવસની રોકાણને લીધે ગડદી બહુ થઈ. ગાડીમાં રા. બ. ખંડેરાવ ચિમનરાવ બેદારકરના ભાઈ બાબુરાવ તથા પિતાશ્રીના મિત્ર રાધણપોરના છગનલાલ દલપતરામ પણ એક ડબ્બામાં સાથે થઈ ગયા. ગોધ્રે જતાં રસ્તામાં ડુંગર ઘણો છે, અને વરસાદને લીધે ગાડી હળવે હળવે ચાલી, ને રતલામ સાંજના સાડા પાંચ વાગે પુગ્યા. તેટલે ચિતોડની ગાડી નિકળી ગઈ, એટલે વેટીંગ રૂમમાં ગયા. અત્રે મુંબઈના હાલાર્થભાટીયા નામે મથુરાદાસ ગ્રોકળદાસ કાપડીયા સાથે પિછાન થઈ. પવિત્રા અગીઆરસ ૫૦ શ્રીજી પહોંચાય તેટલા માટે સ્પેશ્યલ ટ્રેન કરવાનો તેની સાથે વિચાર કર્યો. તે બાબતસર માસ્તરને મળી પૂછતાં રૂ. ૬૦૦) પડે, જે રકમ ભારે હોવાથી વિચાર માંડી વાળ્યો ને રાત ત્યાં જ રહ્યાં. તા. ૩-૮-૧૯૦૩ ની સવારના પાંચ વાગે રતલામથી ચિતોડની ગાડીમાં બેઠા. એ સાંકડા ગેજની ગાડી હળવે હળવે ચાલે. રસ્તામાં જવરા સ્ટેશને તે ગામનો નવાળ મોટા ભપકામાં આવ્યો. જવરા ગામ ન્હાનું પણ સાફ છે. ટ્રેન બપોરના ૧૧ વાગે ચિતોડ પુગી ને વેટીંગ રૂમમાં ઉતર્યા. અત્રે સ્ટેશન માસ્તરને મળી તાર કરાવી સ્પેશ્યલ ટ્રેનનું નક્કી કર્યું. માવલીના લાંડારીને પણ તાર મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો, કે “અમારે આવતી કાલે સં. ૧૯૫૯ શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૧ ને દિને શ્રીજીને પવિત્રાં ચઢાવવાં છે. ચોરીના ભોથી રાતના ગાડાં ચાલી શકતાં નથી તે માટે આરજ વગેરે ભોમીઆ સીપાર્થ રાતના સાથે રહેવા બેઠાએ.” એવો બંદોબસ્ત કરાવ્યો, ને ૫૦ ગાડાં સ્પેશ્યલ ટ્રેનના પેસેન્જરો માટે તૈયાર કરાવ્યાં. પેસેન્જરોમાંથી સ્પેશ્યલ ટ્રેન માટે કેટલાએકાએ વધારાના ચાર્જના પૈસા આપ્યા, અને કેટલાએક ગરીબો પાસેથી તેમ જ બ્રાહ્મણ ચોખાઓ તથા સાધુઓ પાસેથી લીધા નહિ. ચિતોડથી માવલી ૪૫ માઇલ રૂ. ૨૧ લેખે તથા એન્જીનના પાવરનો બે કલાકનો રેલવે ખર્ચ થાય તે સંધળો અમો ચાર ભાગીદારો વચ્ચે ભાગે પડતો આપવાને કબૂલ કર્યો. ખર્ચ બાદ કરતાં છેવટે રૂ. ૧૫૦) વધારે બેઠા. ચિતોડગઢનો કિલ્લો જોવા લાયક છે. ઉપર ગામ વસેલું છે. ચિતોડ રાતના ૮ વાગે મારમારના વરસાદમાં પુગ્યા. ત્યાંથી અમોએ ખટારા કીધા. તેની તથા કસ્ટમ વગેરેની ખટપટ પુરી કરતાં રાતના ૧૨ વાગે ગાડાં હંકાર્યાં. સંગ્રામ ઘણો

હતો. રાતના આ રસ્તે ચોરની ધાસ્તી માટે ચાર તલવારવાળા ભોમીઆ આરખ લંડારીએ આપ્યા. માવલીથી જા માઇલના ખડખડા ખાડાવાળા રસ્તે ઉંચેનીએ પહાડાતાં તા. ૪-૮-૧૯૦૩ ને દિને સવારના છ વાગે શ્રીનાથદ્વારા જેમ તેમ આવી પુઆ. એ રસ્તો ખડુ જ ખરાબ છે.

શ્રી નાથદ્વારા તથા કાંકરોળી.

અર્ધથી માવલી પહાડા માઇલ થાય છે, અને તેની ત્રીજી વર્ગની ડીકીટનાં રૂ. ૭-૧૦-૬ પડે છે. માવલીનો રસ્તો ખરાબ હોવાથી કેટલાએક ઉદેપુર જઈ ત્યાંથી ૩૫ મૈલ પાકી સડકે શ્રીજી આવે છે. પણ તે મોટો ચકરાવો પડે છે. રેલવેમાં માવલીથી ઉદેપુર ૨૪ મૈલ છે, તેના ચાર આના, અને ચિનોડમઢથી ઉદેપુરના રૂ. ૦ાજ્ઞા ડીકીટના પડે છે.

આજે (તા. ૪-૮-૧૯૦૩) સં. ૧૯૫૯ ની આવણુ શુદ્ધિ ૧૧ હતી, તેથી તુરત અમેએ સ્નાન કરી શ્રીજીને અંકેક શ્રીફલ તથા રૂ. ૧) દરેકે ભેટ કરી, અને પવિત્રા લઈ શ્રીનાથજીને ચઢાવ્યાં, ને મીસરી ધરાવી. જગા લાધાની ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો. ત્યાં ખીજી ગોકલદાસ તેજપાલની ધર્મશાળા છે. પણ આ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, અને સગવડ સારી છે. અગીઆરસ હોવાથી તે દિને ફરાળ કર્યું. ત્યાં શ્રીજી ઉપરાંત નવનીતલાલ, મદન ગોપાળ, વનમાળીજી, વિઠ્ઠલેશજી, વગેરેના મંદિરો છે, ત્યાં સમય સમયનાં દર્શન કર્યો.

તા. ૫-૮-૧૯૦૩ ને રોજ સવારના સ્નાન કરી શૃંગારનાં દર્શન કર્યાં, પછી * સમાધાની બેઠી દયારામ ગિરધર મિસર જે બોકોને ઓળખી લેવામાં તથા મધુર વાક્યાતુરીથી કૃષ્ણભંડાર વધારવામાં બહુ કુશળ છે તેની પાસે ગયા, ને સેવા કરવાની વાત ચલાવી. આગળ પાછળની વાત મ્હારી પાસેથી જણી લઈ મને સાંજના બેલાવ્યો. સાંજના ગયો તો કહે સવારના વાત. ત્યારે મેં

* ત્યાં હાલમાં સમાધાની તેઓ નથી પણ સમાધાની હરિવલ્લભજી છે.

જાણ્યું કે હવે આપણે કહેવું પડશે. ખીજે દિને જુ' ગયો તે કહે સાંજે આવજો, મેં કહ્યું કે સવાર સાંજ કરો તે ઠીક નહિ. ત્યારે મને કહે કે “તમારી ઝોળખ આપો” એટલે મેં કહ્યું કે ઝોળખની અમારી જરૂર નથી. અમારે કરવું હશે તેથી ઝોળખ વધારે કરવાના જ નથી, એટલે તેને અમારી ખાત્રી થઈ ગઈ અને ચોપડો મારા ઝોળખમાં તરત મૂકી દીધો, ને કહ્યું કે તમને શ્રીજી બુદ્ધિ આપે તે ભરો. પછી રાજભોગ રૂ. ૨૦૧) નો કરાવ્યો. રાજભોગ જો રૂ. ૧૨૫) નો કરે તો તેમાં શ્રીનાથ, નવનીતલાલ તથા મહારાજની બેટ, સાદો પટકો વગેરે આવી જાય છે, ને રૂ. ૨૦૧) કરે તો નવ ઠેકાણેની બેટ. જેમકે શ્રીનાથજી, નવનીત મહારાજ, બેટીજી તથા ખીજાં મંદિરો વગેરે, અને રૂપેરી પટકાનું ઉપરણું મળે છે. રૂ. ૨૦૧) થી તે ૧,૦૦૦) ભરનારને પણ તે જ પ્રમાણે મળે છે, તેથી પહેલી રકમ આપણે ભરી આપી. સમાધાની બહુ ખુશી થયો. તા. ૬-૮-૧૯૦૩ ને દિને પિતાશીનો આસિસો હતો, તેથી બનાસ નદીને તીરે વિષ્ણુદત્ત નામના વિષ્ણુ પાસે શ્રાદ્ધ કરાવ્યું. તા. ૭ મીએ રાજભોગ હતો એટલે અમને બીતર લાઇ જઇ મહાપ્રસાદના સર્વે જાતના પકવાનના દર્શન કરાવ્યાં, પછી ખ્વજા ચઢાવવા ઉપર ગયા. ખ્વજાના રૂ. ૧૦) જુદા લે છે, પણ આપણે કપડું આપ્યું હતું. ૧૦ વાર કપડું જોઇએ છે તેના પર રૂપેરી સોનેરી પટ્ટી લગાડે છે. ખ્વજા સાત હોય છે. નવી ચઢાવે ત્યારે જુની ઉતારી લે છે. શ્રીજીના મંદિરનું છાપડું તદ્દન સાફું છે ને તેવામાં જ રહેવું તેને ગમે છે. ઉતારે આવ્યા એટલે રાજ ભોગની સખડી અને અણસખડીના પ્રસાદો મંદિરમાંથી ઉપરા ચાપરી આવવા લાગ્યા. રાજ ભોગની વાત જેમ જેમ ફેલાઇ તેમ તેમ ખીજા મંદિરોના માણસો તથા ચોખા, અને અન્ય બ્રાહ્મણ વર્ગના ટોળે ટોળા માગવા આવ્યા, તે એટલે સૂધી કે આપણો કેડો ન મૂકે ને રંગડવા લાગ્યા, એ રીતે આખો દિવસ ગયો. તા. ૮-૮-૧૯૦૩ રોજ નવનીતલાલજીમાં મહા પ્રજુજની બેઠકના દર્શન સમાધાનીએ કરાવ્યાં, અને રૂપેરી પટાનો મળનો રંગેલો પટકો બાંધ્યો, અને તેવો જ રંગેલો રૂપેરી શાળુ તથા ઉપરણા સર્વે કુટુંબને પહેરાવી સમાધાનીજીએ આશિર્વાદ આપ્યો.

ન્યાં સૂધી રજની ચિઠ્ઠી મળે નહી ત્યાં સૂધી મામ છોડી જવાનો હુકમ મળતો નથી. તેથી તા. ૯-૮-૧૯૦૩ ને રાજ આપણે

રત્નની ચિટ્ટી કરાવી લીધી. અત્રેથી ચુડા, છબીઓ વગેરે લીધાઃ ગોકળ આઠમ નજીક આવતી હોવાથી માણસ વધવા લાગ્યું. હમણાં હિંડોળાના દર્શનની ધામધુમ ડીક થતી હતી.

તા. ૧૦ મીને રોજ સવારના કાંકરોળી જે શ્રીજીથી છ ગાઉ થાય છે ત્યાં જવા રવાના થયા. માવલીના રસ્તા કરતાં આ રસ્તો સારો છે. કુંગરાળો પટ આવે છે ત્યાં રસ્તો ખરાબ છે. રસ્તે જતાં બનાસ નદી તથા એક ગાઉ ઉપર ખારી નદી આવે છે. ખારી નદીના બે ફાંટા પૂટે છે. આગળ જતાં એક તળાવ આવે છે. વરસાદ સારો થવાથી પાણીની ટાંચ નહોતી. વળી આગળ ચાલતાં વડાળા ગામ તથા બે ન્હાની ધર્મશાળા નજરે પડે છે. ઝાડની ઘટા નીચે ચોતરા પર જાયને લીધે લોકો અત્રે આરામ લે છે. ત્યાં ફૂલો પણુ છે. બપોરના એક વાગે કાંકરોળી પૂજ્યા. ત્યાં તળેટી પરની શા. હુરગોવનદાસ નામના ગૃહસ્થે બંધાવેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. ત્યાં જગાની છૂટ તથા હવા પાણીની સગવડ સારી છે. પાસે મહારાજના બગીચામાં સેલોર વાવ છે તેમાં સ્નાન કરી કુંગર ઉપર દ્વારકાનાથનું મંદિર છે ત્યાં દર્શન કર્યા. ત્યાં બીજી ધર્મશાળા છે તેમાં ફક્ત ૧૨-૧૫ ઓરડીઓ છે, ને જગા સ્વચ્છ નથી. છોટા દ્વારિકાધીશ તથા મથુરાધીશના મંદિરોમાં પણુ દર્શન કર્યા. અત્રે દર્શનનો કંઈ ચોક્કસ ટાઇમ નથી, જ્યારે વૈષ્ણવો એકઠા થાય છે ત્યારે દર્શન બોલે છે. પછી સમાધાની પનાલાલ પાસે ગયા. સેવા પતાવી નીચે ધર્મશાળામાં આવી ભોજન કર્યું. અહીંનું કાંકરી-આનું તળાવ બાર કોસ દૂરનું બહુ જંગી છે ને તેમાં પાણી ચીકાર હતું. અત્રે અમારામાંથી કેટલાએકની તબીયત બહુ બગડી ને હાનિ પણુ પહોંચી. તા. ૧૧ મીને રોજ કાંકરોળીથી નિકળ્યા તે સાંજના ૬ વાગે શ્રીજી પૂજ્યા. તે દિને શ્રીનાથના નાકાબહાર લાલબાગમાં મેજો હતો તેથી ઘણા મારવાડીઓ સારાં સારાં કપડાં પહેરીને બહાર નિકળેલા નજરે પડતા હતા. શ્રીજીના ગામમાં બનાસ નદીપર બે બગીચા, શ્રીજીનો મોતી મહેલ, શંકરનું દેવાલય, તથા બે ફૂવા છે. એ ફૂવામાંથી શ્રીજીમાં પાણી જાય છે. બીજું કોઇ લેતું નથી. ધર્મશાળા પાસે એક કુંડ સારો છે, તથા એકાદ ગાંઠને છેડે નથુવાસ એટલે ગૌશાળા છે. શ્રીજીના રથ, હાથી, ઘોડાર, વગેરે પણુ છે. તે શિવાય લક્ષ્મી-

નારાયણ તથા નીલકંઠ મહાદેવનાં મંદિરો, તથા નવાંરાખાગ જેવા જેવા છે. કહે છે કે નીલકંઠ મહાદેવ શ્રીજીની સાથે આવેલા છે.

અત્રે ચિત્ર રંગવાનું કામ પણ સારું થાય છે, અને સમાધાનીએ ચિત્રકાર ગાશીરામ હુરદેવ પાસે શ્રીજી સન્મુખના અમારા ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યા, અને તે માટે સજ્જ થવાને જોઈતો શૃંગાર સમાધાનીએ પોતે આપ્યો, અને તે અપની એક મ્હોટી જખી, તથા પિતાશ્રીની, માતૃશ્રીની, તથા બહેનની દરેકની જખીઓ મ્હોટી રંગિત કરાવી. અમદાવાદ મીત્રવાળા શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસ પણ અમારી પડોશમાં ઉતર્યા હતા. તેમની સાથે ઘણું માણસ હતું. તેમ જ દરરોજ સ્ટેશનથી ૩૦-૪૦ ગાડાં યાત્રાળુ ભરીને આવે, ને ૭૦૦ માણસ માવડીના સ્ટેશને વગર ચાડીકાને લીધે પણ હતા. આથી કરીને દર્શનમાં માણસો ચગદાર્ધ જય એટલી બીડ થવા માંડી.

ત્યાં ઘોળી લાદીએ જડેલો મોટો ઓટલો છે તેને “ઘોળી પટીઆ” કહે છે. ત્યાં ફૂલ, જખી, ઇત્યાદિ વેચનારાઓ બેસે છે, તથા ટપાલના કાગળો ટપાલીઓ ત્યાં જ લખે બેસે છે, જેની પાસેથી સર્વ પોત પોતાના પત્રો લખ જાય છે. કમળ ચોકમાં સ્ત્રી પુરુષો લલકારીને કાર્તનો ગાવા માંડી પડે છે:—

શ્રીજી મેરા એસા રસીઆ, મુજે બોલાવે ઘડી ઘડી. ટેક.
મેરા મુકુટ પીતાંબર સોહે, બંસી બગવે વહાલો તાન ભરી. શ્રીજી ૧
સખી સખીઅનમેં રાસ રચ્યો હે, દર્શન દેવે વહાલો ઘડી ઘડી. શ્રીજી ૨
દોડ દોડ દર્શનકું જાવે, આપટ વાગે તડા તડી. શ્રીજી ૩
ચાર ચોકકો જપર બનાયો, આપ બિરાજે વહાલો જપરતરી. શ્રીજી ૪
નંદદાસ પ્રભુકી જખી નિરખત, શ્રીજીકે ચરણમેં જાય પડી. શ્રીજી ૫

મેવાડમાં, સિંહાડમાં, પહાડમાં રે, મ્હારો શ્રીજી બિરાજે મેવાડમાં. ૧ ટેક.
વજ્ર છોડીને વહાલો મેવાડે પધાર્યો, દર્શન આપે છે લાડમાં રે, મ્હારો ૨
અજબ કુંવરીને કાજે પહાડમાં પધાર્યો, એવા આનંદી લાડભારે, મ્હારો ૩

ચાલો તો શ્રીજી જન્મએ રે,
આવો તો તત્પર થઈએ રે,
મને ધરમાં લાગે થેલું રે,
હું તો કાંઈ નવ સમજું પેલું રે,
હું તો ધરનો ધધિ ભૂલી રે,
હું તો અંગે અંગે ફૂલી રે,

શ્રીમુખ સુંદર જોવાને.
શ્રીમુખ ૧
શ્રીમુખ ૦
શ્રીમુખ ૦ ૨
શ્રીમુખ ૦
શ્રીમુખ ૦ ૩

મને જુએ ભોજન નવ લાવે રે,	શ્રીમુખ૦
સેજડીએ નિદ્રા નવ આવે રે,	શ્રીમુખ૦ ૪
મ્હારે કામ સકામે ધસીયું રે,	શ્રીમુખ૦
જશોદાજીના પ્રાણુ આધાર રે,	શ્રીમુખ૦ ૫
મગન થઈ મદ વસીઓ રે,	શ્રીમુખ૦
મીલે નંદજીનો લાલ રસીઓ રે,	શ્રીમુખ૦ ૬.

આ સ્થળમાં સર્વેનાં મન એવાં તો પવિત્ર હોય છે કે ઐક્યલાવ, અને શ્રીજી પ્રત્યે ઐશ્વરી પૂજ્ય ભાવમાં તેઓ તસ્લીન થયેલા હોય છે, તેમ જ શ્રીજીની પ્રતિમા પણ એવી આબેહુબ છે કે તે નિહાળતાં મન ધરાય જ નહિ.

આજે (૧૬-૮-૧૯૦૩) ગોકુલ આઠમ હતી. સવારના મળ-સ્કાના ઉઠ્યા હતા. ગરદીનો પાર ન હતો. મંદિરના કમળ-ચોકમાં પણ માણસ ચીકાર ભરાયું હતું. અમે કીર્તનીઆ ગલી-માંથી જઈ ભીતરથી દર્શન કર્યાં. આજે રાતના ૭૫ વાગે ઉત્થાપન, ૧૦ વાગે ભોગ થયા, ને રાતના ૧૨ વાગે ભગવાનનો જન્મ થતાં તોપનો બહાર થયો. રાતના જન્મના દર્શન ફક્ત ૨૦૦) માણસોને જ થયાં હશે. નિજમંદિરમાં અમેને સારી રીતે દર્શન થયાં.

(૧૭-૮-૧૯૦૩) નોમને દિને માટલામાંથી હળદર મેળવેલા દહીંના છંટકાવ થવા લાગ્યો, અને સમાધાની વિગેરે કીર્તન કરતા ગર-ખીના આકારમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા. મને પણ સમાધાનીએ હાથ પકડી ધસડી લઈ પોતાની સાથે ચક્કરમાં ફેરવ્યો, ને ઉપરથી દહીંના છંટકાવથી મ્હારાં કપડાં તો લચકામોળ થઈ ગયાં. કેટલાકે પડે ને ઉભા થાય. એ ધમાચકડીનો ચિતાર તો કોઈ કુશામ્બુદ્ધિનો કવિ હોય તે જ લખી શકે. તા. ૧૯-૮-૧૯૦૩ ને રોજ સવારના નાહી ધોઈ દર્શન કરી રવાના થવા માટે સમાધાનીજીની આજ્ઞા લીધી. શ્રીજીના પ્રસાદના પાર્સલ પાછળથી મોકલી આપીશ એમ તેમણે કહ્યું. અમેને પુરુષરજીના તથા પ્રયાગના ગોર પણ અત્રેથી જ લાગુ પડ્યા. અમે શ્રીજીથી સવારના ૮૫ વાગે ઉદયપુર જવા નિકળ્યા. શ્રીજીથી ઉદેપુર સૂધી ૩૫ માઈલની પાકી સડક બાંધી છે. રસ્તામાં આસરે ૧૫ માઈલને છેટે એકલિંગી મહા-દેવનું ભવ્ય સ્થાન આવે છે. ત્યાં બપોરના દોઢ વાગે પૂજ્યા.

એકલિંગી મહાદેવ.

દયપુર દરબારે બંધાવેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. અત્રે કુટેશ્વર અથવા ધારેશ્વર મહાદેવનું સ્થાનક સુંદર છે. ત્યાં ગૌમુખમાંથી પાણીનો ઝરો વહે છે, તેમ જ ઇન્દ્રસાગર નામનું મોટું તળાવ છે. ત્યાં મહાદેવ, લક્ષ્મી, મણુપતિ વગેરેનાં દેવજો છે પણ તેની કોઈ પૂજા કરતું હોય એમ લાગતું નથી. તેની પાસે એક બગીચો છે ત્યાંથી વનવાસિની દેવીનું મંદિર જોયું. એમ કહે છે કે મેવાડના રાણાને એકલિંગી મહાદેવે રાજ અપાવ્યું છે. એ મંદિર બહુ ત્રિશાળ છે, તેમાં પથ્થરની કારીગરી બહુ સારી કરી છે. સુવર્ણ કળશ છે ને ચાર સુવર્ણની ધ્વજ છે. મહાદેવ ઉપર પણ સુવર્ણનું છત્ર છે. આજુબાજુ સેંકડો ન્હાનાં મોટાં મંદિરો છે. એક દહેરૂં મીરાંબાઇનું બંધાવેલું છે. કાળકા માતાનું મંદિર છે. સોમવારે મોટા ઠાઠમાઠથી મહાદેવની પૂજા કરી સણગાર સજવામાં આવે છે. નન્દીને પણ સુવર્ણના શુંગ તથા કડાં સાંકળાં પહેરાવે છે. એ પંચમુખી છે. મહાદેવની ત્રણ આંખ તથા ચાર મુખ આજુબાજુ અને એક મુખ વચમાં છે. શ્યામ વર્ણના છે. તેના પણ સમય સમયનાં દર્શન થાય છે. અમે ગયા ત્યારે ફૂલ, કમળ, ચંદન વગેરેથી એવી શૃંગારની રચના કરવામાં આવી હતી કે તેનું રૂપ ખરેખર અલૌકિક, જે કોઈ દિન જોયેલું નહિ એવું માલમ પડ્યું હતું. શંકરનો પ્રસાદ લેવો જો કે વર્જિત છે તો પણ અત્રે લેવામાં બાધ નથી. અહિં તો શુંસાઈ અથવા બોપી સોનેરી મ્હોટી ચાંચની ટોપી તથા સોનેરી વસ્ત્રો પહેરી પૂર લપકામાં દરરોજ પૂજા આરતી કરે છે, જોવા લાયક છે, તથા એક માણસ ઝીના વેષમાં નૃત્ય કરીતન કરે છે. એ બોપી જે માલેક કહેવાય છે તેની આજ્ઞા વગર રૂદ્રી થતી નથી. જ્યારે સાંજના મસાલ વગેરેના પૂર લપકાથી તે બહાર નિકળ્યો તેવા જ તેની પાસે જઈ રૂદ્રીની આજ્ઞા લઈ આપણે રૂદ્રીઓ કરાવી.

ઉદયપુર.

૨૦-૪-૧૯૦૩ ને રાજ મળસ્કે ત્રણ વાગે ઉઠી એકલિંગીથી રવાના થયા, તે ૧૦૧ વાગે ઉદયપુર આવી રાય પનાલાલ દિવાનજીના મકાનમાં ઉતારો કર્યો. મહારા વિદ્યાગુર પંડિત રાવબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝા અત્રેના વિક્ટોરીયા હોલ તથા મ્યુઝીઅમના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ છે તેમણે એ બંધી વ્યવસ્થા અમારે માટે કરાવી હતી. તેમ જ ત્યાંના વૈદરાજ રવિશંકરે પણ અમારી બરદાસ્ત સારી કરી હતી. અત્રે “સર્વજન મુખનિવાસ” નામનો બગીચો બહુ સુંદર છે, અને મુંબઇના વિક્ટોરીયા ગાર્ડન્સ જેવો છે, તેમાં ઝાડપાનની રોનક મનોહારક છે, અને તેને ઇંગ્લીશ સ્ટાઇલમાં રાખવામાં આવ્યો છે. તેમાં વળી જત જતના જાનવરો, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ, વાઘ, રીંછ, ઇલાદિ રાખવામાં આવ્યાં છે. એ બગીચાની અંદર એક મ્યુઝીઅમ તથા વિક્ટોરીયા હોલ છે. મ્યુઝીઅમમાં જૂના લેખ તથા મેવાડના અસલ ઇતિહાસના પથ્થરના લેખ તથા પાળીઆ, મેવાડની જાતજાતની પાંદડીઓ, સિંકા, તથા સીઝર, હોમર, વગેરેનાં પુતળાંઓ છે. પંડિતજી ગૌરીશંકરને જૂના લેખનો શોખ સારો હોવાથી તેમાં ઘણી જાણુવા જોગ જૂની ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન કરવામાં આવ્યું છે. હોલ પણ ઇંગ્લીશ તથા અસલની ગ્રીક સ્ટાઇલપર બાંધેલો છે. તથા વિક્ટોરીયા મહારાણીનું સ્ટેચ્યુ (પુતળું) વિલાયતથી રૂ. ૩૨,૦૦૦ની કિંમતે બનાવી મંગાવી તેમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. વિક્ટોરીયા હોલમાં એક લાયબ્રરી છે જેમાં પણ ઘણા સારા પુસ્તકોનો ભંડાર છે, એ સધળું જોઇ રાત્રે ઉતારે આવ્યા.

પંડિતજી ગૌરીશંકરજી તા. ૨૧-૮-૧૯૦૩ ને દિને ઉતારે આવ્યા તેમની સાથે દિવાન ફતેહલાલજી પનાલાલજીને મળવા ગયા. તેમણે ઉભા થઈ રજવાડી વિવેકમાં અમારો અચ્છો સત્કાર કર્યો. મી. ફતેહલાલજી સંસ્કૃતના શોખિન અને ઘણા જ સાદા છે. તેમણે પોતાની પ્રાયવેટ લાયબ્રેરી દેખાડી. તથા શ્રીજીના સમયસમયના ઉમદા પિક્ચરો દેખાડ્યાં. ઉદયપુરનો રાજમહેલ, તળાવ અને લાખોટા જોવાનો તેમણે બંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો. તે જોવા અમે બપોરના એક વાગે ગયા. એ તળાવ સાતેક ગાંઠિના ઘેરાવા જેટલું મોટું છે, ને તેની વચમાં ચાર લાખોટા યાને જળ મહેલ

છે, જે જોવા જવા અમે નાની યોટમાં બેઠા. “જગમદિર” નામનો લાખોટો જોવા ગયા. તેમાં કુદરતી લીલાનું અનુકરણ આબેહુબ કરેલું છે. ન્હાવાને માટે નિર્મળ પાણીના કુડો છે, ને બંગલાની બહાર નિકળતા ગોખમાંથી સીધી નજર પડીએ તો ચાર તરફ પાણી પાણી, વચમાં લાખોટા, અને છેટે કુંગરોની લીલી હરીયાળીના અતિ રમણીય દેખાવો રમણિક લાગતા હતા. તેમાં વળી અત્રે પહોંચ્યા ત્યારે વરસાદ ઝરમર ઝરમર વર્ષવા લાગ્યો, તેનાં ટીપાં પાણીમાં ધારની માફક પડતાં કુદરતની લાવણ્યતા અને અત્રિતિમ શોભાનો આપણને સાહસાદ પૂર્વક ખ્યાલ આવ્યા વગર રહે જ નહિ, જેનું વર્ણન કવિત્વ શક્તિ વગર આ કલમ લખી શકે તેમ નથી. તેની જોડે એક બંગલો છે, તે ફક્ત ૧૨૫ પથરાનો જ માંધેલો છે, જે બાંધનાર કારીગરની હુશીઆરી તારીફ કરવા લાયક છે તરેહ તરેહના યોગાન તથા સુંદર ઓરડાઓ નજરે પડે છે. વરસાદ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો એટલે અમારે અર્ધો કલાક ખોટી રહેવું પડ્યું. છેટેથી કુંગર ઉપર એક નટડીની દહેરી દેખાય છે જેને વિષે એમ કહે છે કે એ મુલકના રાજાએ એક નટડીને એમ કહ્યું કે “સુતરનો તાંતણો બાંધી આ પારથી પેલે પાર તું જે જાય તો તને રાજ આપું.” એવું વચન તે નટડીને મળતાં સુતર બાંધીને તેના પર તે ચાલવા લાગી, ત્યારે રૈયતે જાણ્યું જે આ નટડી તો ખરે જ રાજપ્રાટ લઈ લેશે, તેથી તેઓએ અર્ધે રસ્તે તેનું બાંધેલું સૂતર તોડી નાંખ્યું; ને તે પાણીમાં ડુબી મુઠ. તે પરથી એ તેની દહેરી ચણાવી છે.

વરસાદ બંધ થતાં “સજ્જન મહેલ” નામનો લાખોટો જોવા નાવમાં બેસીને ગયા. એનો થોડો અધુરો રહેલો ભાગ “સજ્જનસિંગ” મહારાજે બાંધેલો છે, અને તે પરથી તેનું નામ પડ્યું છે. આ મહેલની અંદર રહેવાની રચના સારી છે. કાચ આરીસાના ઓરડાઓ તથા ન્હાવાના પાણીના કુડો છે, જેમાં ભૂસ્કા મારી ન્હાય છે. જમીનપર કાચની લાદીઓ જડેલી છે, બીજું કામ બધું બારીક બધું છે. જ્યારે અત્રે વાઈસરાય આવ્યો હતો ત્યારે તળાવની આસપાસ બતીની રોશનીના પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડવાથી બહુ જ શોભા આપતી હતી. એ બે મહેલ જોતાં જ સાંજ પડવા આવી એટલે કિનારે ઉતરી શ્રી વલ્લભના, શ્રીનાથના, ગોકુળચંદ્રમાજીનાં મંદિરોમાં દર્શન કર્યો, તેમ જ જગદીશનું દહેરું

જગતસિંહ રાજ્યએ આંધ્રું છે તે બહુ મોટું વિશાળ અને મજબૂત છે, તે પણ જોયું.

તા. ૨૨-૮-૧૯૦૩ ને દિને દિવાનજી ફતેહલાલજી પનાલાલજી ઉતારે મળવા આવ્યા, તેની સાથે વાતો કર્યા પછી પંડિતજી તથા ફતેહલાલજીની સાથે નાળાં જોવા ગયા. વરસાદને લીધે તળાવમાં પાણી ઘણું આવ્યું હતું, ને પાણી ઉપરથી નીચે પડતું તેના ધોધને અવાજ મિલ ચાલતી હોય તેવો આવતો હતો. ત્યાંથી ફતેસાગર તળાવ જોયું. તેમાં ૪ શીટ પાણી હજી નીચાં હતાં તે જો બરાબ તો પાણી પેલી મેર નવા આંધેલા કુડેમાં જાય. રસ્તમાં એક બંગલો આવ્યો જે સાંના આરસપહાણનો આંધેલો છે એ સર્વ દેખાડાવ્યા બાદ અમને ફતેલાલજી અમારે ઉતારે મુકી ગયા.

તા. ૨૩-૮-૧૯૦૩ ને દિને રાજમહેલ જોવા ગયા. તેની અગાઉથી ચિટ્ટી કઢાવવી પડે છે. એ રાજમહેલમાં નાના મોટા ઓરડાની દિવાલો ઉપર ઘણી સારી પાલીસ કરેલી છે, ત્યાંથી સર્વે ગામ ભોંયતળીએ નજરે પડે છે. વિક્ટોરીઆ હોલ વગેરે બહુ સુંદર દેખાય છે. એ ત્રણ ઓરડાઓમાં ચોતરફ કાચના આરીસા જડેલા છે, તથા મીણ કાચની લાદીઓ જડેલી છે, અને જમીન પર અત્રેનો આરસ જડેલો છે. વચમાં પાણીના કુડેા સારી આંધણીતા છે. આ રાજ્યના ૧૫૦ હાથી છે. અમે ત્યાં હતા તે વારે તુરતમાં જ એ હાથી વેચાતા લઈ રાખવામાં આવ્યા હતા. ઓરડાઓમાં અગાઉના મહારાણા યુવાનસિંગની તથા શિકાર વગેરેની રમતની છબીઓ ટીંગાડેલી છે.

તા. ૨૪-૮-૧૯૦૩ ને દિને ઉદયપુરથી રવાના થવાનું હતું, એટલે પંડિતજી ગૌરીશંકર, તથા દરબારગઢની લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી શુભાચર્યદેવજી, તથા વૈદરાજ રવિશંકર વિગેરે મળવા આવ્યા, તેમને મળીને વિદાય થયા. પંડિતજીએ કસ્ટમ ઓફીસર તથા સ્ટેશન માસ્ટરને લલામણ કર્યાંથી અડચણ નડી નહિ, ને અમે સવારના ૮ા વાગાની રેલ ગાડીમાં ઉદયપુરથી રવાના થયા, તે રાતના ૯ા વાગે અજમેર આવી પુગ્યા. આ ગાડી ઇન્દોરથી આવી હતી. પણ ત્યાં મરફી હોવાથી અત્રે કવારન્ટાઇનમાં રહેવું પડે છે. પણ પુબ્કર જતા યાત્રીઓને રોકતા નથી. પુબ્કરજીને

ગોર હરિશંકર મંગળજી શ્રીજીથી અમારી સાથે હતો. અજમે-
રના પોર્ટરો તથા મનુરો બહુજી લુચ્ચા છે ને ત્યાં માલમતા
ચોરાવાનો ભય રહે છે.

અજમેર તથા પુષ્કર ક્ષેત્ર.

૩ દયપુરથી અજમેરની ટીકીટના રૂ. ૧૧૧૮૮૫ પડે છે,
અને એ મુસાફરી ૧૮૫ માઈલની છે. અત્રે એ
ધર્મશાળાઓ છે. એક મુંબઈના ભાડીયા ગૃહસ્થ
મી. રામજી લખમીદાસના ભાઈ મરહુમ ઓધવજીની તથા ખીજી
અત્રેના વકીલ ગાશીરામની ધર્મશાળા છે. બન્ને સારી છે અને
ગાશીરામ વાળી સ્ટેશનથી નજીક છે. ભાડીયાની ધર્મશાળાનો જે
વ્યવસ્થાપક હતો, તે બહુ લાલચુ હતો. તે ખાલી કેટડીઓ હોય
તો પણ આંપે નહી. જે લાલચ દેખાડે તેનું કામ થાય. તેણે
અને દુકાનવાળા મોદીએ પહેલાં તો ધર્મશાળાના દરવાજા બંધ કરી
દીધા. અંદર પેસવા દે નહિ, તે જેમ તેમ દાખલ થયા. પછી
કેટડી આપે નહિ. મહા મહેનતે એક ભંડારીયું સ્થામાન મૂકવાને
કાઢી આપ્યું, ને ખીજે દિને સવારના કહે તમે પુષ્કરજી જાઓ.
અમે કહ્યું અમારે વાર છે, તો કહે તે નહી ચાલે. હમણા ને
હમણા ખાલી કરો. એ રીતે કઈક યાત્રાળુઓને તેણે હેરાન
કર્યા, ત્યારે મેં શેઠને ફરિયાદ લખી મોકલવાની ધમકી આપી,
ત્યારે હાથેપગે લાગવા લાગ્યો, ને કહે તમે સુખેથી કેટડીમાં
રહો, એટલે એક દિવસ વધારે રહ્યા, પણ અમદાવાદના મી.
શિવપ્રસાદ જે ત્યાંની કૉલેજમાં હતા તે, મને કૉલેજના હિસ્ટરી
અને લૉજિકના પ્રોફેસર મી. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની
મુલાકાતે લઈ ગયા, તેમના સ્નેહપૂર્વક આગ્રહને લીધે તેમની મેમા-
નગીરી સ્વીકારી, તેમણે અમે સર્વેની પોતાને ત્યાં બરદાસ્ત કરી.
મી. ઠાકોરે પણ કહ્યું કે મુસાફરો ધર્મશાળામાં બહુ દુઃખ પામે
છે, માટે એક ફરિયાદ મુંબઈ ધર્મશાળાના શેઠને અવશ્ય લખવા
કહ્યું. તે પરથી મેં શેઠને સર્વ સવિસ્તર હકીકત લખી મોકલી.

અને તેની પુરતી વ્યવસ્થા કરવા માટે સૂચના લખી કે અત્રે ગુજરાતી ગૃહસ્થો ધણા છે તેમાંથી ૪-૫ ની એક કમીટી નેમવી. મી. ઠાકોર તથા ત્યાંના પ્રખ્યાત વકીલ ધનપ્રસાદ વગેરેનાં નામો સૂચવ્યાં. તેનો જવાબ મી. ઠાકોરને ત્યાં અમો ન્યારે મથુરામાં હતા ત્યારે આવ્યો કે “ધર્મશાળાના રખેવાળને સખ્ત ઠપકો આપવામાં આવ્યો છે અને અરજી પર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.”

અત્રે શ્રીજીનું મંદીર છે. જોવા જેવી જગ્યા, દર્ગાહ કહેવાય છે. તે વચોવચ ચોરસ બાંધી છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં ખવાળપીરની કબર છે. સોના ચાંદીના નકસીવાળાં કમાડ છે. કહે છે કે ઔરંગઝેબે પોતાની લૂટમાં એક ધડીઆળ, મોટો ઘંટ, તથા ચાંદી સોનું આણ્યાં તે સાથે આ કમાડ આખાં આણ્યાં હતાં. અકબર બાદશાહ મુસલમાનો સાથે એકવાર આ ખવાળપીરને પગે પડવા આવતો હતો ત્યારે તેની સાથે એક હિંદુ હતો તેને દર્ગાહ બાહાર ઉભો રાખ્યો. પણ બાદશાહ જેવો દર્ગાહમાં પેસવા નય છે તેવો એનો પગ અંદર નય નહિ, અને ત્યાં જ અટકી રહ્યો, ને અવાજ થયો કે “પહેલા હિન્દુને દાખલ કર પછી તું આવ” ત્યારથી હિન્દુઓ પણ આ દર્ગાહને ખુબ માને છે. જંગા વિશાળ છે. મોટી મોટી જમાત થાય છે. એક મોટી લોખંડની ડેઘ ૧૫ શીટના ડાયમીટર (વ્યાસ) ની છે તેમાં ખીચડી રંધાય છે ને લોકોને જમાડવામાં આવે છે. કહે છે કે એ ધગધગતી ખીચડીની ડેઘમાં કેઈ દાઝતું નથી. આગળ ચાલતાં એક હાલ (મોટો ચોરડો) આવે છે તેમાં સારે અવસરે તમાશા થાય છે. ઝુમર ઇલાદિથી તેને સારો શણગારેલો છે. દર્ગાહની જોડમાં અક કુંગરમાંથી વહેતા પાણીનો મીઠો ઝરો છે, જેનું પાણી બહુ વખણાય છે. ત્યાર પછી “અઢાઈ દિનકા ઝુપડા” જોવા ગયા. ૪૦ શીટ ઊંચાઈમાં પથ્થરનાં આરકાની બેડી ઇમારત બાંધેલી છે, તેને એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં કેતરકામ એવું તો સરસ અને બારીક કરેલું છે, કે તે આજે કરવા નય તો વરસ એક લાગે એવી એ ઇમારત ફક્ત અઢી દીનમાં કારીગરોએ પૂરી કરી, જે ઘણું અજાયબી ભરેલું છે. તેથી જ એ ઇમારતને અઢાઈ દિનકા ઝુપડાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં પીરની એક ન્હાની જગા છે અને તોષાખાતું છે. તોષાખાનામાં એક ખાડો છે જેમાં લોકો પૈસા નાંખે છે. જૈન તથા હિન્દુ ધર્મની મૂર્તિઓના ખંડિત કટકા આસ-

પાસ પડેલા ત્યાં નજરે પડે છે. અજમેરમાં ઘણીખરી વસ્તિ મુસલમાનની છે, અને લોક બહુ લુચ્ચા માલમ પડે છે.

(૨૬-૮-૧૯૦૩) આજે ગણેશચતુર્થી હતી. ઉદેપુરના તથા અત્રેના એકા બહુ જ સાંકડા હોય છે, તેમાં એક જ માણસ સુખેથી બેસી શકે પણ ત્રણ માણસથી વધારે બેસાડતા નથી. એ એકાને “ઝટકા” નામ આપેલું છે. દાકતર ઉમેદરામ લાલભાઈ દેશામ પણ અત્રે આવેલા હોવાથી તેમને હું મળ્યો, અને બપોરના બે ઝટકા ભાડે કરી અમો નિકળ્યા. રસ્તા પાકી સડકનો ઠેક લગી બાંધેલો છે, અને અજમેરથી પાંચ છ ગાઉ થાય છે. રસ્તામાં “અન્નાસાગર” તળાવ “બુઢા પુષ્કરજી” વગેરે સ્થળો આવ્યાં. સાંજના છ વાગે પુષ્કરક્ષેત્ર પુગ્યા, ને ગારે મંદિરવાળા રસ્તાપરના એક હવાવાળા વિશાળ મકાનમાં અમને ઉતારો આપ્યો.

બીજે દિને ઋષિપંચમી હતી. પ્રાતઃકાળે પુષ્કરજીના સરોવરમાં શ્રીફળસહ ભેટ કરી સ્નાન કર્યું. પાણીમાં વચોવચ એક દેવડી છે. પુષ્કરજીમાં મગર ૧૫૦ છે. અમે ગયા તેના બે દિવસ પહેલાં એક મનુષ્ય દેવડીએથી પાણીમાં જેવો તરવા ઉતર્યો કે મગરો તેને પકડી ખાધ ગયા. મગરો કિનારાપર જાનામાના પડી રહે છે. કોઇ સ્નાન કરવા જાય ને ગાફેલ હોય તો તેનો પગ પકડી લે છે, તેટલા માટે માણસને લાકડી લઇને પાણીમાં હલાવતો પગથીઆ પર માણસ ઉભો રાખી સ્નાન કરવું, અગર લોટાવતી સ્નાન કરવું વધારે સાફ છે. તેમાં માછલાં પણ ધણાં છે, તેને લોકો લોટ નાંખે છે. પાણીનો રંગ સહેજ લીલો છે પણ પાણી ધણું હલકું છે. પિતાશ્રી પાછળ ઋષિપંચમીનો નિધિ કરવા ભારતધર્મ મંડલના મહોપદેશક વ્યાખ્યાનરત્ન શુક્લ પંડિત છીતરમલ તેજુલાલ જે ધણા વિદ્વાન છે તેને બોલાવી ઋષિની સ્થાપના કરાવી. ગામમાં બ્રહ્માજી, અદમરેશ્વર, તથા કપાલેશ્વર મહાદેવ, તથા વલ્લભ-કુળના મંદિરોમાં દર્શન કર્યો.

ગામની બહાર કુંગર ઉપર સાવિત્રી માતાનું સ્થાનક ધણું રમણીય છે. (૨૬-૮-૧૯૦૩) મળશ્કે ૪ વાગે ઉડી સ્નાન સંખ્યા કરી સાત વાગે કુંગર ચઢવા નિકળ્યા. કુંગરની તળેટી સૂધીનો રસ્તો બધો રેતાળ છે, ને પગ ધુસી જાય એટલે ચાલવું અઘરું પડે છે, તેમ જ કુંગરનો ચઢાણ પણ ધણો છે. કુંગરને મથાળે માતાના મંદિરમાં નવ વાગે પૂજ્યા. માતાનો બોપી પૈસાવાળો છે. તેણે

હાથે પગે સોનાનાં કડાં, કંદારો, તથા ગળામાં સોનાનો કંઠો પહેર્યો હતો. અમે ગયા પછી ભોપીએ પૂજા કરવા માંડી, પૂજા થઇ રહ્યા પછી દર્શન થયાં. સાવિત્રિ માતા સાક્ષત્ તેજોમયી છે, અને દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

તેને વિષે કથા છે. સાવિત્રિ એ બ્રહ્માની સ્ત્રી. બ્રહ્માએ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે બધાને તેડું કર્યું પણ મહાદેવજીને તેડું કરતાં બૂલી ગયા, ત્યારે પાર્વતિજીએ મહાદેવને કહ્યું કે “હું યજ્ઞ જોવા જાઉં” મહાદેવે જવાબ આપ્યો “બ્રહ્મા મને તેડું કર્યો વગર રહે નહિ, અને યજ્ઞની વાત હોય જ નહિ, માટે પહેલાં હું જોઇ આવું પછી તું જજે, પરંતુ કંઇક મિથ કરીને જવું જોઇએ” એટલે મહાદેવજી એક નમ્ર યોગીનું રૂપ ધારણ કરી હાથમાં ખમ્પર લઈ ચાલતા થયા. ત્યાં જઇ જોય છે તો ખરી વાત. યજ્ઞ પાસે જઈ “ભીક્ષાન્દેહી” એમ બોલ્યા, ત્યારે કુંડની આસપાસ બ્રાહ્મણો હતા તે કહે “દૂર જા, દૂર જા, તને અન્ન વસ્ત્ર જોતાં હોય તો કુબેર પાસે જા, અન્નથી નિકળ” એટલે મહાદેવજી ગુસ્સે થઇને ખોપરીને અમ્મિકુંડમાં નાંખીને ચાલતા થયા. ત્યારે એક જણે લાકડી વતી ખોપરી ઊંચકી બહાર ફેંકી તો બે થઇ, ને બે ઉપાડી તો ચાર થઇ. એમ કરતાં બસો ચારસો થઇને મ્હોટો ઢગ થયો, ત્યારે બધા બ્રાહ્મણો બ્રહ્માજી પાસે ગયા ને સર્વ વાત નિવેદન કરી બોલ્યા “મ્હોટો કોપ થયો છે” બ્રહ્માજીએ વિચાર કર્યો કે “શિવજીને તેડું કર્યું નથી, માટે ચાલો શિવજી પાસે જઈ માફ માંગીએ.” જ્યારે માફ માંગી ત્યારે શિવજી કહે કે ખોપરી યજ્ઞમાં બાજો. બ્રહ્મા કહે કે એ બજો તો યજ્ઞ અલગાઇ જાય માટે એક માટીની ખોપરી બનાવી યજ્ઞમાં મુકીશું, એમ કરી એ ખોપરીઓ ખીજે ઢેકણે લઇને દાટી અને ત્યાં એક દેવળ બાંધ્યું, ને શિવજીએ ગામ બહાર પોતાનું સ્થાનક રચ્યું, એટલે કપાલેશ્વર મહાદેવનું નામ પડ્યું, અને પોતે અઠમકા યોગીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું માટે તે નામનું મંદિર પુષ્કરજીમાં છે એમ ઉપર જણાવી ગયા છીએ. બ્રહ્માએ યજ્ઞ તો કર્યો પણ સાવિત્રિ સ્ત્રી સાથે જોઇએ, માટે પોતાના પુત્ર નારદજીને તેડવા મોકલ્યા. નારદજીએ કળા વાપરી સાવિત્રી પાસે જઈ કહ્યું કે “પિતાજીએ તમને યજ્ઞ કાર્ય માટે બોલાવ્યા છે પણ તેમાં ઇન્દ્રાણિ, પાર્વતિ વિગેરેને સાથે તેડીને આવો તો શેલા લાગે” એટલું કહી નારદજી પાછા આવી પિતાજીને કહેવા લાગ્યા “તેઓ

આવે તેમ નથી. આવવાની પરવા નથી” મુદ્દત જતું રહેતું હોવાથી ઇન્દ્રને મોકલ્યા. ઇન્દ્રને સાવિત્રીએ કહ્યું કે “હજી બધા આવ્યા નથી આવે એટલે સાથે લઇને આવું” તે ઉપરથી બ્રહ્માએ જાણ્યું કે મુદ્દત તો જતું રહે છે. માટે બ્રહ્માએ ઇન્દ્રને હુકમ કર્યો કે જે “પહેલી છોકરી મળે તેને લઇ આવો તેને મ્હારી સાથે એસાડી યજ્ઞ કરીશ.” ઇન્દ્ર ચાલતા જાય છે, તો એક આહિરની પુત્રી છાસ વેચતી હતી તેનું મટકું ફેડી તેને ઉપાડી લઇ ચાલતા થયા. રસ્તામાં ઇન્દ્રે વિચાર કીધો કે “આતો આહિરની છોકરી છે ને મને ઠપકો મળશે” માટે તેને ગૌમુખમાં નાંખીને ગાય પાસે જણાવી કાઢ્યા પછી બ્રહ્મા પાસે લઇ ગયા, ત્યારે બ્રહ્મા ખુશી થયા, પણ આહિરની પુત્રી છે માટે વિષ્ણુ કહે તો ખરી વાત. વિષ્ણુ કહે ગૌની પુત્રી બ્રાહ્મણ જ કહેવાય, માટે તેનો સત્કાર કરવામાં અડચણ જ નથી. શિવજી કહે ગૌમાંથી નિકળી માટે તે ઉત્તમ કહેવાય ને તેનું નામ ગાયત્રી પાડવું, એમ સારા અભિપ્રાય મળવાથી તેને સાથે રાખી બ્રહ્માએ યજ્ઞ શરૂ કર્યો. ગાયત્રી નામ પાડવું ઉત્તમ છે એમ જાણી બ્રહ્મા યજ્ઞનો પ્રારંભ કરી સંપૂર્ણ કરે છે એટલામાં સાવિત્રીજી વાજતે ગાજતે આવી લાગ્યા. નારદજીને ખબર પડી કે સાવિત્રીજી આવે છે એટલે તેમની આગળ પોતે વહેલા વહેલા જઇ રહીને કહે છે કે “આપણે તો આહિરની પુત્રીને સાથે એસાડીને યજ્ઞનું કાર્ય પૂરું કર્યું” તે સાંભળીને સાવિત્રીજીને મૂર્છા આવી ગઇ, એટલે પાર્વતીજી તથા ઇન્દ્રાણીએ તેમના હાથ ઝાલી ઉભા રાખ્યા. પાર્વતીજીએ કહ્યું “તમે બ્રહ્મા પાસે ચાલો તો ખરા, કારણ શિવજીએ કહ્યું છે કે નારદજીનું કહેવું કોઈ દિન ખરું માનવું નહિ.” તે પરથી સાવિત્રીજી ગયા. તેને જોઇને બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ વિગેરે નીચાં માથાં ધાલી ચુપકીથી બેસી રહ્યા. સાવિત્રીજીએ બ્રહ્માજીને ધણા મ્હેણાં માર્યા કે આહિરની છોકરી મળી, બીજી કોઈ જ ન મળી, પણ બ્રહ્મા કંઈ બોલ્યા જ નહિ. વિષ્ણુને કંઈ શાપ આપ્યો, અને શિવને એવો શાપ આપ્યો કે “તમારે બોપરીમાં ભિક્ષા માંગવી પડશે.” એટલું કહી પોતે રીસાઇને જતા રહ્યા. પછી બ્રહ્માએ ધણું સમજાવ્યું કે “દરેક સ્ત્રીએ, પોતાનો પતિ ગમે તેવો હોય તો પણ તેને ઇશ્વર તુલ્ય માનવો, માટે તમે

પાછા ચાલો” સારે સાવિત્રીજી જેમ તેમ સમન્થાં ને કહ્યું
“હું આ કુંગર ઉપર બેસીશ” તે આ કુંગર ગણાય છે.

પુષ્કરક્ષેત્રની પરીક્રમા કરી, મહા પ્રભુજીની બેઠક જે રસ્તામાં આવે છે તેનાં દર્શન કર્યાં. પુષ્કરજીને મોટે આરે (કાંઠે) દરરોજ સાંજના આરતી થાય છે. આજ બે દિવસ થયાં (તા. ૨૯ તથા ૩૦-૮-૧૯૦૩) અત્રે મોટો મેળો ભરાયો હતો. ગઈકાલે શીળી સાતમ હતી અને આજે દુર્ગા આઠમ હતી એટલે સાવિત્રીના કુંગરપર આબુઆબુના તથા બહારના મળી ૧૦,૦૦૦ માણસો દર્શન કરવા આવ્યા હતા, અને બીજે દિવસે નોમને દિને પુષ્કરજીથી અજમેર જતાં અર્ધે રસ્તે એક ગામ આવે છે, ત્યાં પણ તેવો મેળો થયો હતો.

મેળાને લીધે ટાંગાના ભાવ બહુ ચઢી ગયા હતા. ગોર હરીરામને વિદાયગીરી આપી. શુકલ છીતરમલે જયપુરના ગોરખ દાકતર દરજલસીંગપર એક લલામણુ પત્ર લખી આપ્યો. બપોરના બે વાગે પુષ્કરજીથી રવાના થઈ સાંજના છ વાગે અજમેર મી. બજાવંતરાય દાકારને ત્યાં આવી પૂગા, ને તે જ રાતે નવ વાગાની ગાડીમાં જયપુર રવાના થયા (તા. ૩૧-૮-૧૯૦૩).

જયપુર.

અજમેરથી જયપુર ૮૪ મૈલ છે અને રેલવે ટીકીટના રૂ. ૧૧ પડે છે. અમે સવારના (૧-૯-૧૯૦૩) સાડા-ત્રણ વાગે જયપુર સ્ટેશને આવી પુગા. અજવાળું થતાં ગામમાં ગયા. ગામ મોટું છે. ઘરોની બાંધણી એક જ તરેહની નજરે પડે છે અને તેનો રંગ પણ ઘણો ખરો એક જ સરખો છે. રસ્તા પણ પહોળા અને એકની સામે બીજો રસ્તો જવાબ આપે તેમ એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી શહેરની નજર પડે છે. ગામને ફરતો સાત દરવાજાનો ગઢ છે. અમે શ્રીનાથજી-વાળા હરિવલ્લભજીના ભાણેજ ગંગારામ કૃષ્ણરામજી જે પુરાણી વસ્તીમાં રહે છે તેને ત્યાં ઉતર્યા. અત્રેનું લોક સામાન્ય રીતે લુચ્ચું છે.

અત્રે રામબાગ છે, તેની અંદર મ્યુઝીઅમ તથા જનવરોનું પ્રદર્શન એ ધણીજ સરસ અને જોવા લાયક છે, અને બાગ મુખ્યદેવના વિકટોરીયા ગાર્ડન્સને મળતો છે. વળી તેની પાસે હૉસ્પીટલ છે તેનો દાકતર દરજ્જાશીઘ્ર બહુ મળતાવડો છે તેને મદ્યા, તે જાતનો શીખ છે, અને પોતે ક્ષત્રિય છે. પોતાના ગોત્ર વગેરે મને કહ્યાં. બીજી જોવા લાયક જગ્યા ગાલવ ઋષિનો કુંગર છે જેને “ગળતો કુંગર” કહીને ખોલાવે છે તે વિષે એવી કહેવત છે કે ઐરી “જો સાંભળે ગળતો તો મેલે ચૂલો બળતો” એટલો ગળતા કુંગર માટે ઐરાં-ઓને પ્રેમ હોય છે. એ કુંગર અમો સહેલાઈથી ચઢી ગયા. પહેલાં ચઢાણુ ને પછી ઉતરાણુ છે. રસ્તો સારો છે. ત્યાં વાંદરા ઘણા છે તેને લોકો ચણા નાંખે છે. ત્યાં સાત પાણીના કુંડ છે. આ પણુ તીર્થનું સ્થાન કહેવાય છે. કુંડના પાણી નિર્મળ, પારદર્શક અને થંડાં છે. તેમાં સ્નાન કર્યું તથા શંકરના દેવાલયમાં દર્શન કર્યાં. આગળ ચાલતાં એ મંદિરો, કેળબાગ, લાલકુંડ, તથા રામ-કુંડ આવે છે. ગાલવકુંડમાં ઉપરના કુંગરમાંથી પાણીનો ધોધ વહે છે અને બાર માસી ઝરો છે. કોઈ દિવસ અંધ થતો નથી. અત્રેથી એક વિકટ રસ્તો છે ત્યાં કહે છે કે એક ઝાડ છે જેના પાત્રાં પર “રામ રામ” ના કુદરતી અક્ષરો છે. અત્રેની આર્ટ સ્કૂલમાં પોંટરી વર્ક બહુ સારું થાય છે તે પણ જોયું.

શહેર બહાર એ તળાવ છે અને તેની વચમાં પૂલ આંધેલો છે. બીજાં પણ એ તળાવો છે. એ સર્વેમાં ગગરો થોડા થોડા છે. આજે લાદરવા શુદ્ધિ ૧૧ એ દિને (સં. ૧૬૫૯) શ્રી કૃષ્ણ જીલ્લા હતા તેથી એ કૃષ્ણની મૂર્તિને તળાવની વચમાં કેળનું નાવ બનાવી તેમાં જીલાપર બેસાડી શ્રી કૃષ્ણને જીલાવે છે. તેના દર્શન કરવા જયપુરનાં સર્વે મંદિરોના ઠાકોરજી વાજતે ગાજતે મોટી ધામધૂમથી સ્વારી કરી શ્રી કૃષ્ણજીના દર્શન કરવા તળાવપર પધારે છે, અને તેવી જ ધામધૂમથી પાછા પોતાને ઠેકાણે જાય છે. એ જોવાની માણસોની મોટી દદ થઈ હતી. તેમાં અમોએ પણ ભાગ લીધો.

મથુરા.

૨૬ મો રાત્રિના ૭ વાગાની ગાડીમાં જયપુરથી નીકળ્યા તે તા. ૪-૯-૧૯૦૩ ને દિને અચનેરા જંકશન આવી પૂગ્યા. ત્યાંથી ખીજી ગાડી ૮૧૧ વાગે આવી તે (સવારના) ૧૦ વાગે મથુરાજી પૂગા. અમારો ચોખો ગોર છગન મળ્યો, તેણે પોતાની માસીના છોકરા વલ્લભલાલાના મકાનમાં અમેને ઉતારો આપ્યો. અત્રે ધર્મશાળાઓ ઘણી બધી છે. ઉતારે આવતાં બપોરના ૧૨ થયા. જમનાજીના કાંઠે એક કૂવો છે ત્યાં સ્નાન કરી શુદ્ધ થઈ જમનાજીને ભેટ ધરી તેમાં સ્નાન કર્યું. જમનાજીના પાણીમાં શુદ્ધ થઈને નહાવું અને તે પાણી રસોઈમાં લેવું નહિ એમ કહે છે. જમનાજીમાં કાચબા ઘણા છે અને તેને ઘણા ચણા મળવાથી કીનારાપર તેનાં ટોળે ટોળાં દીઠામાં આવે છે. અત્રે વાંદરા ઘણા છે, અને તેથી કરીને યાત્રીઓ તથા ગામના લોકો બધે પૈસાની સફેત હલકી ટોપીઓ માથામાં ધાલીને ફરે છે. જે કાઈ પાઘડી પહેરીને નિકળે તો વાંદરા તેના માથા ઉપરથી જ પાઘડી ઉંચકી લઈ પોતાના માથા પર પહેરી સામેના જાપરા પર જઈ ચેનચાળા કરે છે, અને જ્યારે એક કુંડલામાં તેને ચણા આપીએ ત્યારે જ તે આપણી ચીજ પાછી આપે. તેટલા જ કારણુ માટે મથુરાજીમાં જળીનાં બારણાં વગેરે એવો બંદોબસ્ત રાખવો પડે છે. જે કદાચ બારણું ઉઘાડું રહે તો લોટો કળ-શીઓ જે હાથમાં આવ્યું તે લઈ વાંદરા નહારી જાય છે અને આપણને ખીજવવા સાથે તે વાસણ પાણી હાથેવતી માંગે છે. જમનાજીમાં એક પોતીએ નહાવાનો મહિમા છે તે પ્રમાણે કોરે કપડે સ્નાન કર્યું.

વલ્લભકુળના ત્રણ મંદિરો છે. ગોપાળલાલજી મહારાજનાં બે મંદિરો ૧ દાવજી તથા ૨ મદનમોહનજીના અને ત્રીજું રમણલાલજીનું એક મંદિર. દ્વારકાનાથજીનું મંદિર બહુ વિશાળ ને સુંદર છે. આજ ચતુર્દશીને દિને પિતાશ્રીના માસિસાની વિધિ કરી બ્રહ્મભોજ કર્યો.

ગોપાળલાલ મહારાજ યાત્રીઓને લીલી વનયાત્રા કરાવવા માટે આજે (૬-૯-૧૯૦૩) મધુવનમાં ગયા. અમારે વનયાત્રા કરવી કે નહિ તે આખત બહુ વિચાર થયો, કારણુ તાપ, તડકો, ટાણાકટાણાં, બૂખા રહેવું,

પગે ચાલવું વિગેરે દુઃખ સહન કરવાં ભારે પડશે એમ જ્ઞાન્યું. જેનાથી સહન થાય નહિ તેવાઓએ તો મ્હોટાં મ્હોટાં ધામ જેવાં કે નંદ-ગામ, વરસાણો, લઠાવન, ગોકુળ, પ્રદાવન, એટલાં કરવાં ઠીક છે. કારણુ ધણા યાત્રીઓ સિક થઈ પાછા જાય છે. તો પણ અમે તો દૃઢ નિશ્ચય કરી તંબૂડેરાનો ઓરડર આપ્યો, અને સામન માટે ગાહું બાંધ્યું. પરિક્રમા જતી વખતે એક માણસ લેવો, જે તંબુ વગેરે સામન ઉપાડી બીજા ગામમાં આગળથી જઈ ઊંચાવાળી જગામાં આપણો તંબુ ઠોકી આપે, માટે તેવા એક હુશિઆર માણસની જરૂર છે. જમનાજીમાં યમદ્વિતીયા એટલે કાર્તિક શુદ્ધિ ૨ ને દિને ન્હાવાનો મોટો મહિમા છે તે વિષે કહે છે કે જ્યારે યમ રાજા પોતાની બહેનને ઘેર જમવા ગયો ત્યારે પુછ્યું “બેહન! માગ, માગ, તને શું જોઈએ? જે જોઈએ તે આપું.” ત્યારે જમનાજીએ કહ્યું કે “મ્હારે કાંઈ નથી જોઈતું ફક્ત એટલું માગું છું કે જે કોઈ મ્હારા જળમાં ભાઈબીજને દિને સ્નાન કરે તે યમપુરીમાંથી મુક્ત થાય, અને સ્વર્ગને પામે” ત્યારે યમે કહ્યું “બેહન! આ તે શું માગ્યું. આ તો મારી યમપુરી ખાસી થઈ જશે, માટે બીજું કાંઈ માગ.” બહેનના દૃઢ આગ્રહથી છેવટે યમરાજાએ “તથાસ્તુ” કહ્યું તે દિવસથી “ભાઈ-લાબીજ” ને દિને લખોબંધ લોકો સ્નાન કરવા દૂર દેશોથી આવે છે.

અત્રે બાર ઘાટ ઉત્તર કોટી અને બાર દક્ષિણ કોટી છે. તે સર્વેમાં વિશ્રામ ઘાટ શ્રેષ્ઠ છે, કારણુ કે કૃષ્ણ ભગવાન જ્યારે કંસને મારીને આવ્યા ત્યારે તેમણે આ વિશ્રામ ઘાટ ઉપર વિશ્રામ લીધો છે, અને લોકો ભાવથી પૂજા કરે તેટલા માટે પોતાનો મુકુટ અત્રે રાખી શ્રી દ્વારકાં ગયા છે. એ મુકુટ તથા પાદુકા વિશ્રામ ઘાટની વચ્ચેમાં છે, તેની પૂજા હરરોજ થાય છે. ચોખ્ખાઓ જમના પુત્ર કહેવાય છે. બાર ચોખ્ખાને વારા ફરતી પૂજા દર વર્ષે મળ્યા કરે છે. ચોખ્ખાને જ્યારે લવણાસુર ખાઈ ગયો ત્યારે ફક્ત દશ કે બાર ચોખ્ખા-ઓએ જાનામાના જઈ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેઓ અચ્ચા છે. સાયંકાળે આરતિ વખતે ફૂલોના હાર જમનાજીમાં પધરાવે છે, તથા આરતિને પણ પહેરાવે છે.

લિલિ પરિક્રમા-વનયાત્રા.

વનયાત્રા જવા માટે જે જે ઘટતો સામાન હોય તે લેવો ઠરાવ્યો. મધુવન મથુરાથી કુત ૧૧-૨ ગાઉ ફેર છે. વનયાત્રા કરવા જતાં પહેલાં ચોખ્ખા ગોર આપણી પાસે સંકલ્પ છોડાવે છે કે વનયાત્રામાં તેલ નહિ ખાવું, ભોજન અને ત્યાં લગણુ એક વખત લેવું, હજમત ન કરાવવી, ઘૂત વાપરવું, કાંઈ સાથે તકરાર કરવી નહિ, લિલાં ઝાડ તોડવાં નહિ વિગેરે વિગેરે. અમે તા. ૭-૯-૧૯૦૩ ને દિને સાંજના પાંચ વાગે પગે ચાલતા નિકળ્યા તે હોળી દરવાજે થઈ કાટવાળીને રસ્તેથી મધુવનને રસ્તે લાગ્યા.

મધુવન—રસ્તામાં ચોખ્ખાઓના અખાડા ઘણા આવે છે, તેમાં જે ચોખ્ખો મેખ્ખર હોય તે દર માસે અમુક શી ભરી ભાંગ વગેરે પીને કુસ્તીઓ કરી મગ્ન કરે છે. રસ્તામાં ચોખ્ખાઓના બગીચાઓ પણ આવે છે. મથુરા ગામની અંદરથી બે ગાઉનો પંથ છે, તે મધુવન અમે બે કલાકમાં પુગા. ત્યાં જગ્યા જોઈને ત્યાં અમારો તંબુ ઠોક્યો. વનયાત્રામાં બજાર ભરાય છે. દુકાનદારો પણ પોતાના ધંધાથે વનયાત્રામાં સાથે આવે છે, અને સીધું સામાન જે જોઈએ તે આપણને વેચાતું મળે છે. જે તૈયાર પુરી શાક જોઈતાં હોય તો તે પણ બ્રાહ્મણ દુકાનદારો વેચે છે. બીજે દિને સવારના કૃષ્ણ કુંડમાં સ્નાન કર્યું, પછી મહાપ્રભુજીની બેઠક, મધુવનીઆ હાંકાર તથા દાવજીના મંદિરોમાં દર્શન કર્યા. બપોરના રસોઈ બનાવી જમ્યા.

બધું ઊઘાડ બાંહે એટલે તાપ સખ્ત પડે, માટે બનતાં લગી ઝાડની છાયા તળે તંબુકનાત બંધાય તો બહુ સાંઝે, પણ તેવી જગા મેળવવા માટે યાત્રીઓના માણસો અગાઉથી જાય છે ને જગાને માટે પછી તકરારો થાય છે. મધુવનથી સ્ટેજ છેટે ધ્રુવજીનું મંદિર છે ત્યાં ગયા. ધ્રુવજી પાંચેક વર્ષના બાળ હતા તે વખતની મૂર્તિ છે. ધ્રુવજીની અપરમા સુરતિએ અપમાન કર્યું ત્યારે એ બાળ પોતાની સગી માતા સુમતિ પાસે રડી પડ્યા ને બોલ્યા:—

આજ સભામાં માવડી બેઠો, ઊત્તમરાય (પિતા)ને બોલો,

અપર (મા) કહે અભાગણી કરા, સુખ વાંછો તો વન જાઓ વેહેલા;

ફરી જન્મ લે મ્હારે શરીર, તો તને રાજ અપારીશ વીર,
જે જે વૈકુંઠરાય.

(એટલે) માને આંસૂ આવીઆં ત્યારે, થંભીને રાખ્યા નીર.
સુમતિ-વીર વચન કોના નવ ધરશે, તપ કરતાં માયા નવ કરશે;
તપથી તમને મળશે હરી, વીરા વેગે પધારજો ફરી.
જે જે વૈકુંઠરાય.

નારદ-બાળકને શા ધરવા બોલ, ખાઓ પીઓ ને કરો કલોલ;
ભૂખ તરસ જ્યારે લાગશે, ત્યારે કુંવર મૂકશે જોગ.
જે જે વૈકુંઠરાય.

ક્રુવ-જોગ ઋષી નહી મૂકું સ્વામ, મન ઇન્દ્રીઓ રાખીશ ઠામ;
મેરૂ ચળે પણ મૂકું નહી, ઋષિજી તમ પ્રતાપે સહી.
જે જે વૈકુંઠરાય.

રાજા-ધન ગયું અમારું આજ, પુત્રવિના સૌ સનો સાજ;
પુત્રવિના હું દુર્બલ દુઃખી, મ્હારા પ્રાણ જશે રે રૂખી.
જે જે વૈકુંઠરાય.

(તપ પછી) ગરૂં ચડી ચાલ્યા શ્રી હરિ, વનમાં આવ્યા વેગે હરિ;
ક્રુવ-પ્રેમ કરો પ્રણામીઆ નાથ, અદ્ભૂત શક્તિ તારી નાથ.
જે જે વૈકુંઠરાય.

વિષ્ણુ-એવું સુણી હરખ્યા નરહર, કુંવર કંઈ એક માય.,
ક્રુવ-વર કેમ માગું વિઠલા હું તો, કરીશ તમારી સેવા.
સ્વપ્ના જેવી કાચીમાયા, સંસારની શી ધરવી માયા;
જે જે વૈકુંઠરાય.

વિષ્ણુ-મારી આજ્ઞા પાલજ આજ, છત્રીશ હજાર વર્ષ ભોગવ રાજ.
રાજ ભોગવી તું આવજે તને, મોકલીશ એક વિમાન,
પછી-છત્રીશ હજાર વર્ષ વહી ગયા ત્યારે, આવ્યું વિમાન પાસ.
જે જે વૈકુંઠરાય.

વિમાને બેસીને સ્વર્ગે જઈ, અવિચળ પદ તો પામ્યા તહીં;
જે ગાયે ક્રુવતું આખ્યાન, તે તો પામે અવિચળ સ્થાન.
જે જે વૈકુંઠરાય.

“ક્રુવજી દરરોજ જમનાજીમાં ક્રુવઘાટ પર સ્નાન કરીને
મથુરાથી મધુવન પગે ચાલીને જતા. એવી રીતે પાંચ વર્ષ

મુસાફરી કરી. ભગવાન બહુ પ્રસન્ન થતાં તેમને વરદાનમાં ધ્રુવ-પદ આપ્યું, ને કાળ જ્યારે આવ્યો ત્યારે મનુષ્ય દેહમાં તેમને વિમાનમાં બેસાડી ઊંચકીને કાળ સ્વર્લોકમાં લઈ ગયો. એક બીજી મૂર્તિ ધ્રુવજીની મોટી ઉમરની છે. આજે મહારાજના તંત્રીએ ગૌલીલાનો રાસ થયો હતો. સવારના પહોરમાં હેલો પડ્યો “ઉઠો વૈશ્નવો ઉઠો!” એટલે બધાઓએ ઉઠી (કોઈ સ્નાન કરી, ને કોઈ સ્નાન કર્યા વગર) ચાલતા થયા, તે તાલવન જે એક ગાઉ છેડું હતું ત્યાં આવી પૂગા.

તાલવન તથા કુમોદવન—ત્યાં બળભદ્રકુંડમાં આચમન કર્યા તથા દાવજીના મંદિરમાં દર્શન કર્યા. ત્યાંથી ચાલતાં કુમોદવન આવ્યા, તે મધુવનથી બે ગાઉ છેડું છે. ત્યાં તંત્રી ડેરા નાંખ્યા, ને કુંડમાં સ્નાન કર્યું. અત્રે કપિલ મુનીનું મંદિર તથા મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. કપિલ મુનીએ ઉપદેશ કર્યો છે કે સિદ્ધ માર્ગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. મોક્ષ માર્ગ પ્રથમ તેમણે કાઢ્યો. પછી તેઓ ગંગા કિનારે ગયા. સગર રાજાએ મહાયજ્ઞ કરવા માંડ્યો હતો તેથી ઇન્દ્ર બીહોને ને યજ્ઞનો ઘોડો છોડાવી કપિલ મુની પાસે સંતાપ્યો. સગરના સાઠ હજાર છોકરાઓએ ઘોડો શોધવા માટે આઠ સમુદ્ર ખોદી કાઢ્યા પણ ક્યાંય ઘોડો મળ્યો નહિ, પછી તેઓ કપિલ પાસે આવ્યા ને કહ્યું “આ લુચ્ચો મુની ઘોડો સંતાડી બેઠો છે” એટલું કહી તેના માથાપર તલવાર મારવા માંડી. કપિલ મુનીએ સમાધી ચઢાવી નજર રૂંધી એટલે બ્રહ્મ તેજની અમિથી તે સાઠ હજાર છોકરાઓ ભસ્મ થઈ ગયા. એટલે સગરના રહેલા છોકરાનો છોકરો આવ્યો ને કપિલની તેણે સ્તુતિ કરી જેથી કપિલને ખુશ કરી વરદાનમાં ઘોડો માંગ્યો તથા મૃત થયેલા છોકરાઓની સદ્ગતિ માંગી. મુનીએ ઘોડો આપ્યો ને સદ્ગતિ માટે કહ્યું કે ગંગાનો સ્પર્શ થયે સદ્ગતિ થશે. પછી તેણે ગંગાની આરાધના કરી પણ કંઈ વળ્યું નહિ. એમ ચોથી પેઢીએ ભગીરથ રાજાને ગંગા પ્રસન્ન થઈ ને સાઠ હજાર પુત્રોની ગતિ કરી.

શાન્તનુકુંડ—સવારના (૧૦-૯-૧૯૦૩) ૪ વાગે ઉઠી સતવાગામ અથવા શાન્તનુકુંડ જે કુમોદવનથી ૨૫ ગાઉ છે ત્યાં જવા નીકળ્યા તો આઠ વાગે પુગા. મુંબઈના મારવાડી મદનમોહનલાલે અત્રે એક બગીચો બનાવ્યો છે, તથા તેમાં નાની જગા બાંધી છે તેમાં અમો ઉતર્યા.

શાન્તનુ રાજને પુત્ર ન હોવાથી તેણે અત્રે તપશ્ચર્યા કરી અને તેમની સ્ત્રી ગંગાજીથી તેમને બીજમ પુત્ર થયો. જન્મ્યા બરાબર તેને ગંગાજીમાં નાંખવાથી તેનું નામ ગાંગેય પણ કહેવાય છે. આ શાન્ત-
નકુંડમાં નહાવાથી તથા એક માસ સુધી કિડીઆર પુરવાથી જેને પુત્ર ન થતો હોય, ન જીવતો હોય, તેને પુત્ર થાય या જીવે છે. બિહારી ઠાકોર રસ્તામાં આવે છે તેનાં દર્શન કર્યા. શાન્ત-
નકુંડથી મથુરા ૧૫ ગાઉ છેડું છે.

મથુરાજીના ચોખ્ખા તો ફક્ત નામના જગોર છે. જજમાનની બરદાસ્ત રાખવાની વાત સમજે જ નહિ. ફક્ત “ચક્રાચકી”ની વાત સમજે “હમેરેકુ લકુવા દે” તે પણ અધમણુ ને મણુમણુ ખાનારા છે ને જ્યારે ચોખ્ખાને જમાડવા હોય ત્યારે આપણને પુછે કે મણીઆ કે અધમણીઆ ચોખ્ખા જમાડવા છે? એ લોકોને ખીચડી ઉપર બહુ જ ચીડ હોય છે ને કહે છે “ગોળ ખાય ઘોડા, તેલ ખાય જોડા, ને મુંઘ રાંડ ખીચડી.” વળી કહ્યું છે:-

મથુરામાં માયા વસે, દાતા કેશવ દેવ,
બ્રાહ્મણ વાંદર વાણીયા, લૂટ ખાવાની ટેવ.

વનયાત્રામાં રસ્તે રસ્તે બિખારીઓના છોકરાઓ ખેસે છે જે ખૂબો મારે છે “ઠાકોરજીકે ગ્યાલ બાલ કોડી પૈસા ડરો લાલ” એ ગોવાળીઆ તરીકે ગણાય છે.

બહુલાવન—એ ખે કાસની મુસાફરી છે. રસ્તામાં ગાન્ધર્વ કુંડમાં આચમન કર્યું, અને એનું ગામ ગણેશરા કહેવાય છે ત્યાંથી બહુલાવન આવી પુગા. ઘણી વાર સામાનના ગાડાં મોડાં આવે છે એટલે આપણે ખોટી રહેતું પડે છે. અત્રે એમ જ થયું. અત્રે કૃષ્ણ કુંડમાં સ્નાન કર્યું. માથ અને સિંહ એક જગાપર આ કુંડમાં સ્નાન કરતા હતા ત્યારે સિંહે ગાયને કહ્યું “હું તને ખાધ જાઉં” ગાય કહે “હું મ્હારા વાછરડાને દૂધ પીવરાવી આવું પછી ખાજે” ગાયે સોગન ખાધા ત્યારે જવા આપી. પછી જ્યારે તે પાછી આવી ત્યારે સિંહને કહ્યું “હવે મને બલે સુખેથી ખા” પણ સિંહને દયાની ઝેરણા થવાથી તેને ખાધી નહિ. અત્રે એ બહુલા નામની ગાયનું મંદિર છે અને આવળુ શુદ્ધિ ૧૨ નો મ્હોટો મહિમા છે. તે દિવસે જે કાંઈ સ્નાન કરી એક ગાય આપે તેને હજાર ગાય આપ્યાનું પુણ્ય થાય છે. અત્રે ઉત્તર દિશાએ

મહાપ્રભુજીની ખેઠક છે. ગોપાળલાલ મહારાજે રાસ મંડળી સાથે રાખી હતી તેનો રાસ જોવા ગયા હતા.

કુસુમ સરોવર—બહુલાવનથી આ મુકામ ચાર કોસ દૂર છે. વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડ્યા કરતો હોવાથી રસ્તો ખરાબ થઈ ગયો હતો, તેથી ચાલતાં બહુ અડચણ પડી. રસ્તામાં એક ન્હાનો કુંડ તથા આગળ ચાલતાં બળભદ્રકુંડ આવે છે. સંઘમાં અમને એક જાણુ અત્રે મળ્યો, અમને ટુંકા રસ્તાની લાલચ આપી બીજે રસ્તે કાઢી વનમાં લઇ ગયો. જ્યાં એક કુંડ હતો ત્યાંથી તે પસાર થઇ ગયો અને અમને એટલું રખડવું પડ્યું કે કહેવાની વાત નહિ. માટે કાંઈ દિવસ સંઘ છોડીને બીજે રસ્તે જવું નહિ. જેમ તેમ અમે જામિનગામ આવી પહોંચ્યા ને રેવતીકુંડ તથા બીજા કુંડમાં આચમન કર્યું. દાવજીના દર્શન કર્યા. ત્યાંથી ચાલતાં રાધાકુંડ આવ્યા. આ રખડપાટથી અમને ગાઉને બદલે આઠ ગાઉ ચાલવું પડ્યું તે થાકી ગયા. રસ્તામાં રાધાકુંડ તથા કૃષ્ણકુંડમાં સ્નાન કર્યો. અત્રે પ્રભુજીની ખેઠક, ગિરિરાજની જીભ તથા શિવનું મંદિર તથા ઠાકોરજીનાં ચરણ છે. જેમ તેમ કુસુમ સરોવર દિવસના ૧૧ વાગે પહોંચ્યા (૧૨-૯-૧૯૦૩). અત્રે તળાવમાં ફૂલો બહુ સારાં થાય છે તેથી તે ગામનું નામ કુસુમ સરોવર પડ્યું છે. અત્રે ભરતપુરના રાજાએ છત્રી બનાવી છે અને કુંડ ઉપર પથરનું સારું મકાન બાંધ્યું છે, તેમાં દાહ દયાળની ન્હાની મૂર્તિના મંદિરો છે. અત્રે ઓધવજીનું પણ મંદિર છે. ઓધવજીએ પોતાના મિત્ર ભગવાન કૃષ્ણને ઓધ આપ્યો છે. અત્રે ઓધવ કુંડ છે. રાધા કુંડથી ગિરિરાજના પથ્થર રસ્તામાં નજરે પડે છે. અત્રેથી ચાલતાં રસ્તે નારદ કુંડ આવે છે. જ્યારે ભગવાને ક્રીડા કરી ભારે નારદ અત્રે હતા. તેનું મંદિર પણ છે. અત્રેથી ગિરિરાજ દેખાય છે. એ ડુંગર રાતો તથા શ્યામવર્ણનો છે ને તેના પથ્થર ચોસલા જેવા માલમ પડે છે અને જે કાંઈ તેનો એક કાંકરો પણ ચોરીથી લઈ રાખે છે તેને કંઈ પણ દુઃખ થયા વગર ગ્રહેતું નથી. આગળ ચાલતાં રાધાકુંડ આવે છે જ્યાં કાર્તિક શુદ્ધ ૮ નો દર વર્ષે મ્હોટો મેળો અર્ધી રાતે ભરાય છે. ત્યાં લલિત કુંડ તથા મહા પ્રભુજીની ચાર ખેઠકા છે ને ધામ મોટું છે. વધારે આગળ ચાલતાં ગ્વાલ-પોખરાનો કુંડ આવે છે જ્યાં ભગવાને ગાયો સાથે ક્રીડા કરી છે.

ત્યાર પછી કિલોલકુંડ અને પછી માનસિક ગંગા આવે છે. અત્રે ખાલાએ પોતાના મગજમાંથી માનસિક ગંગા ઉત્પન્ન કરી છે. તેથી જે કોઈ સ્નાન કરે તેનું પાપ નષ્ટ થાય છે. ન્હાવાનો અત્રે મ્હોટો મહિમા છે. મહાપ્રભુજીની બેઠક, ચક્રેશ્વર મહાદેવ, ગિરિરાજના મુકુટનું મંદિર, તથા દાવજીનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી હરદેવજી તથા ગોવર્ધનજી એટલે અસલ મૂર્તિ જ્યારે ગોવર્ધન પર્વત તોળ્યો હતો તે વખતની બળદેવજીની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. ભરતપુરના મહારાજાએ અત્રે મ્હોટો કુંડ બાંધ્યો છે, તથા મરનાર રાજાઓની છત્રીઓ ઉંચી કારીગરીની સરસ બાંધી છે, ને પથ્થરમાં કોતરકામ ધણું સારું કરેલું છે. છત્રીમાં પગલાં છે, ને અગાઉના વખતમાં જે જે લડાઈઓ થઈ હતી તેના દેખાવો ચિત્રેલા છે.

આગળ ચાલતાં ઋણમોચન, પાપમોચન, ઝેરોચન વગેરે ન્હાના ન્હાના કુંડ રસ્તામાં ઘણા આવે છે. બાબુએ એક કોસને છેટે મુનાઘાટ ઉપર કુંડ છે. એ સર્વેમાં આચમન કર્યા પછી ચંદ્ર સરોવર આવ્યા.

ચંદ્ર સરોવર-અત્રે કુંડ છે. ત્યાં ભગવાન છ માસની એક રાત ગોપીઓ સાથે રમ્યા છે, એ અષ્ટકોણી કુંડ છે, ને તે અચ્છો બાંધેલો છે. અત્રે મહાપ્રભુજીની ચાર બેઠક છે. ભગવાને જ્યારે સાત વર્ષની ઉંમરે વૃત્તાસુરને માર્યો ત્યારે બધા ગોવાળીઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે ભગવાને હત્યા કરી છે, માટે ગંગાજીમાં નહાય તો શુદ્ધ થાય. પછી ભગવાને પોતાના મનથી ગંગા ઉત્પન્ન કરી તેમાં ન્હાયા, એમ દંત કથા છે. અગાઉ બધા મજવાસીઓ ઈંદ્રની પૂજા કરતા હતા પણ ઈન્દ્રને મગરૂખી થઈ, ત્યારે ભગવાન કૃષ્ણે નંદબાવાને કહ્યું કે તમે શું કરો છો? તે કહે કે ઈંદ્રની પૂજા કરું છું કારણ કે ખેતરમાં વરસાદ સારો આવે તો અનાજ સારું થાય. ભગવાને કહ્યું કે એક ખેતરમાં સારો થાય અને બીજા ખેતરમાં ન થાય ત્યારે ઈન્દ્રની પૂજા તો સરખી થયેલી હોય, ને એ ખેતરમાં જૂઠું જૂઠું પરિણામ થાય તેનું શું કારણ? માટે ઈન્દ્રનું કંઈ નથી, એ તો માત્ર કર્મનું ફળ છે. માટે ઈન્દ્રની પૂજા મૂકી દઈ ગિરિરાજની કરો. તે દિવસથી ઈન્દ્રની પૂજા બંધ કરી. ઈન્દ્ર ગુસ્સે થયા, ને વાદળ પથરા રૂપે ફેંકવા મંજા, જેથી ધર બાર તથા માણસનો નાશ થાય. તેથી સર્વે મજવાસી કૃષ્ણ ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરવા ગયા, ત્યારે ભગવાને ગિરિરાજને અરજ કરી, ને ભગવાને આગળી વતી ગિરિરાજ પર્વત

ઉચ્ચકથો. તે નીચે સર્વે વ્રજવાસીઓની સાત દિવસ સુધી એ રીતે રક્ષા કરી. પછી સુદર્શન ચક્રને હુકમ કર્યો કે તમે સર્વના બરોની રક્ષા કરો. એ રીતે કાંઈ પણ નુકસાન થયું નહીં, ને સાતમે દિને ઇંદ્ર આવ્યા તો કૃષ્ણ ભગવાનને દીક્ષા, એટલે બોલ્યા કે મને ખબર ન હતી, નહીંતર આમ નહીં કરતે. ગિરિરાજ પર્વત સાત કોસ ઉંચે હતો તે દરરોજ તલભાર જમીનમાં સમાતો જાય છે. જ્યારે કલિયુગ પૂરો આવશે ત્યારે આખો જમીનમાં સમાઈ જશે (૧૪-૯-૧૯૦૩).

પૂંછડી ગામ-અત્રે એક કુંડ છે. ત્યાંથી આગળ ઈન્દ્રના નગારાનો પથરો આવે છે, ને પછી જનકીવલ્લભનું મંદિર આવે છે. તેમ જ નારણસરનો કુંડ છે. ત્યાં આગળ કદમ્બનું ઝાડ છે તેને ભગવાને વીંટી દીધો છે, તે હજી કદમ્બના થડે વીંટ દીધેલી નજરે પડે છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ચતુર્ભુજ મદનમોહનલાલજીનાં મંદિર આવે છે, ને આગળ જતાં સાક્ષીગોપાળનું મંદિર છે. અંધેર ગામમાં મહાપ્રભુજીની બેઠક તથા દાવજીનું મંદિર તથા શ્રીજીનું મંદિર છે, જ્યાં આગળ એક પથ્થરમાં દડીઆ જેવો ખાડો કર્યો છે અને તેને દહીં ચડાવે છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ગોવિંદકુંડ છે તેને માટે એમ કથા છે કે અત્રે ભગવાનને ઐરાવત હાથીએ પોતાની સાત સુંદમાં સાત સમુદ્રથી સ્નાન કરાવ્યું, ને તેના અમૃતથી આ ગોવિંદકુંડ ભરાયો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક દેવળ છે, ત્યાં ઠાકોરજીની ટોલ તથા હસ્તાક્ષર છે, અને ભગવાને ગાયને લાકડી મારી તેના સોળ પથ્થર ઉપર હજી પડેલા છે, તે નજરે દેખાય છે. ત્યાંથી આગળ વધતાં પૂંછડી ગામ આવે છે. અત્રેથી ગિરિરાજ પર્વતની પૂંછ શરૂ થાય છે, તે ઉપરથી ગામનું નામ પડ્યું. તેનું નામ અપસરકુંડ છે અને તેની બાજુમાં તવલકુંડ છે. ચંદ્રસરોવરમાં મહાપ્રભુજીની પાંચ બેઠક છે તથા ચંદ્રબિહારીનું દેવળ છે. ચંદ્રસરોવરથી પૂંછડી ગામ ૨ ગાઉ છેડું છે. ત્યાં આગળ કૃષ્ણબિહારી તથા રાધાકૃષ્ણનાં મંદિરો તથા ગિરિરાજની બેઠક અને પૂંછડીનો લોઠો છે. પૂંછડીનો લોઠો તે એક જડો ચોખો બેસાડો છે, ને એક મુગદળ પાસે મૂક્યો છે.

જતિપુરા તે ગિરિરાજનું મુખ-પૂંછડી ગામથી નિકળતાં રસ્તામાં કીસનજીવાનો જૂત કુવો છે, ને પછી સ્યામ ઠાક આવે છે, જ્યાં શામળીઆ તળાવ છે. ત્યાં ભગવાને ગોવાળીઆની ગોચારાની

લીલા કરી છે, ને ત્યાં ગિરિરાજની બેઠક છે, પછી સુરલિકુન્ડ ને ગિરિરાજ આવે છે. ગિરિરાજના મુખપર દૂધ ચઢાવે છે. અત્રે બે કુન્ડ છે. તેમાં એક હરજીકુંડ બાંધેલો છે, ને બીજો જીનો વગર બાંધેલો છે. અત્રે ગદ્ગદલાલજીનું મંદિર છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક કુન્ડ છે જેમાં પાણી બિલકુલ છે નહિ. ત્યાર પછી વીંછુવાકુન્ડ ને દાનઘાટી ઠાંકારજીનું મંદિર આવે છે, જ્યાં માનસિક ગંગા છે, તેમાં સ્નાન કરી દેવળમાં દર્શન કરી રાસ જોયો, તથા ત્યાંથી પાછા ફરતાં ગિરિરાજના કુંગર પાસે “જાણુ અજાણુ” ની સખીઓ હતી જેનાં વૃક્ષ થઈ ગયાં છે. એક સખી કહે “મેં જાણું” ને બીજી કહે “મેં નહિ જાણું” તે પરથી નામ પડ્યું છે. ગિરિરાજમાં પાણી પીવાનું સાફ છે (૧૭-૯-૧૯૦૩).

(૧૭-૯-૧૯૦૩) આજે કુંજવાડનો હેલો પડ્યો કે આવતી પરમે ગિરિરાજને ભોગ ધરવાનો છે, માટે જેને જેવી રકમ ભરવાની હોય તેને મહારાજ બોલાવે છે. ત્યાં જે જાય તેને મહારાજ સામગ્રીની ટીપ કઢાડી દેખાડી રકમ ભરાવે છે. થોડે છેડે ઐરાવતકુન્ડ છે તેમાં પાણી બિલકુલ નથી. ખાખેચીઆ જોડેલો છે. વીંછુવાકુંડનું નામ એમ પડ્યું કે અત્રે રાધાજીના પગનો વીંછીયો ખોવાયો હતો. અત્રે મદનમોહનલાલજી, મથુરેશજી, તથા ગોકુળ ચંદ્રમાજીની હવેલી વગેરે પાંચ વલ્લભકુળનાં મંદિરો છે. ત્યાં દર્શન કરીને ત્યાંથી ગિરિરાજની ડુંડી (એક પથરામાં ખાડો છે) તેનાં દર્શન કર્યાં. વળી ગિરિરાજના કુંગર ઉપર શ્રીજીનું મંદિર છે ત્યાં જવા કુંગરી ઉપર જવું જોઈએ, માટે ગિરિરાજનો પથ્થર પગ નીચે આવે તે માટે પ્રથમના પથ્થર આગળ દંડવત કરી ઉપર ચડ્યા. ત્યાં શ્રીજીનું મંદિર છે તેમાં રતનચોક, મણિચોક, કમળ-ચોક તથા ફૂલધર પાનધર વગેરે ખડેર થઈ તે પર ધાસ ઉગી ગયાં છે. શ્રીજી બાવા પ્રથમ અત્રે હતા, પણ મીરાંબાઈની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને મેવાડમાં શ્રીનાથદ્વારે પધાર્યા છે.

અરજ કરે છે મીરાં રાંકડી રે, બિબી બિબી-બેવાર.

મણીધર સ્વામી મ્હારે મંદિરે પધારો;

સેવા કરું દિન રાતડીરે. બિબી બિબી. ૧

પુલના રે તોરા ને પુલનારે મજરા;

પુલના ને હાર પુલ પાંખડીરે. બિબી બિબી. ૨

સેજ બિછાવું ને પાસા મંગાવું;
રમવા આવો તો જય રાતડીરે. જિભી જિભી. ૩
બાઈમીરાં કહે છે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ બહાલા;
તમને જોતાં ઠરે આંખડીરે. જિભી જિભી. ૪

મીરાંને પૂર્વજનમની છે પ્રીતરે, મીરાંને હૈંડે લખાણુ હરીના હેતરે
નામ નહિરે છાંડે હોણ. મીરાંને.

રાણાજીએ આપીએ ભૂતડાંભેજો વાસ,
ભૂત પ્રેત ભાગી ગયાંરે, મીરાંને ઇન્દ્રભુવન થયો આવાસરે, મીરાંને.
વિખના પ્યાલા મોકલ્યા, દેજો મીરાંને હાથ,
અમૃત કરી આરોગીઆરે, મીરાંને રાખણુ હારો રઘુનાથરે, મીરાંને.
રાણે વિષધર મોકલ્યો, દેજો મીરાંને જઈ,
પુણ મીરાંએ પ્રેમથી, મૂર્તિ શાલિગ્રામની તો થઈરે, મીરાંને.
રાણે રજા આપી પછી, કાઢી ગણીને કાસ,
મીરાં આલ્યાં મ્હાલતારે, બાળને ભાળ્યો વળ્ગનો વાસરે, મીરાંને.

ધેન્ના અમે ભલે થયારે, બાળ મ્હારે ધેન્નામાં ગુણુ લાધ્યું,
આટલા દિવસ હરિજાપવા રિનાનું, મન માયામાં બાંધ્યું; ધેન્ના અમે.
ધેલા તો અમે હરિના ધેન્ના, નિર્ગુણ કીધા નાથે;
પૂરવ જનમની પ્રીત હતી ત્યારે, હરિયે આલ્યા હાથે; ધેન્ના અમે.
ધેલાની વાતો ધેલા જાણે, ને દુર્જનીયા શું જાણે,
જે રસ તો દેવતાને ફુલેલ, તે રસ ધેન્ના માણે; ધેલા અમે.
ધેન્ના મટીને અમે ડાહ્યા ન થઈએ, ને સંતના શરણું લીધાં,
બાળ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ, કારણ સદગાં સીધાં. ધેન્ના અમે.

અત્રે એક ભોંયડું છે તે ધણું જ ઉંડુ છે. તે વાટે શ્રીજી
બાવા પધારી ગયા. કહે છે કે દરરોજ અત્રે એક વાર શ્રીજીમાવા
શુભ પધારી શ્રીનાથદ્વારે પાછા જાય છે. એ ગુફા એટલી ઉંડી
ને લાંબી છે કે યુરોપીઅનો લાંબા લાંબા કાકડા બાગી અંદર
દાખલ થયા પણ એ ગુફાનો તેમને અંત માત્રમ પડ્યો નહિ. ત્યાં
એક નાના ભોંયરા જેવો બીજો ખાડો છે. વળી ત્યાં એક સિંદુરનો
પથ્થર છે. રાધાજીને સિંદુર જોતો હતો તે આ પથ્થરમાંથી નિકળ્યો.

હતો. ત્યાં એક જગા છે, જ્યાંથી શ્રીજી પ્રથમ મગડ થઇ એ ખડેર મંદિરમાં બિરાજ્યા હતા. તે સર્વ જોઇને શ્રી ગિરિરાજના પાછા દર્શન કર્યાં.

(૧૮-૯-૧૯૦૩) આજે સવારના સમાધાની આવ્યા, ને પછી કુંજવાડાની ભેટ પતાવી. ગોપાળલાલજી મહારાજે સવારના ગિરિરાજને દૂધની પૂજા કરીને સાંજના ૪ વાગે ભોગ ધરાવ્યો તે વખતે દર્શનમાં બીડ ધણી હતી. જે જે યાત્રાળુઓ આનુબાલુ હતા તે સર્વે આવી લાગા ને ગડદી પુષ્કળ હતી. ડેરા પશુ વધ્યા, ગામમાં પણ માણસ કેટલુંક ઉતર્યું. મંદિરોમાં તથા હવેલીઓમાં દર્શન કર્યા, ગદુલાલજીના મંદિરની પછવાડે ખેસી ત્યાંથી ભોગના દર્શન અમને સારી રીતે થયાં. ભોગમાં સર્વ પ્રકારની મિઠાઇઓ સારી રીતે ધરવામાં આવી હતી, ને ગિરિરાજનું મુખ ધણીજ અછી તરેહથી શૃંગારવામાં આવ્યું હતું. શ્રીજીની આખેહુથ મૂર્તિ જેવોજ ગિરિરાજનો શૃંગાર હતો. માળા, ધરેણાં, સોનેરી પોશાક, તથા મુકુટથી ગિરિરાજ ધણા સારા શોભતા હતા. એ પ્રસંગ ઉપર મહારાજ ગોપાળલાલજી ઉપરાંત તેમનું કુટુંબ, બેટી, તથા અન્ય વર્ગ હાજર હતો. ગોવર્ધનલાલજી મહારાજ તથા મધુસૂદનલાલજી મહારાજ તથા બીજા મળી ચાર સ્વરૂપ પધાર્યા હતા. ત્યાં જી વર્ગ હર્ષનાં ગીતો ગાવા મંડી પડી.

કહાન લાડુલો લેને, હારે! મને મહી વલોવા દેને. કાન લાડુ.

ઉઠી પ્રભાતે આરો માંઓ, મારે હાથ જુવારી રે,
વાસણુ વીસણુ લલિતા માંજણુ, રાજભોગ તૈયારી રે-કાન.

રોઈ રોઈ અંખીઆં લાલ કરત હે, સન્મુખ જજલા બીંજે,
મેરે લાલકુ લુગઈ બના ફું, દો મોરી પરણાવારે,-કાન.

સેવૈયાં મોતૈયા લાડુ, જુદી મગદલ ખાન રે.

ધમ્મિરીયા નરસૈયા સ્વામી, રાજ ભોગ તૈયારી રે,-કાન.

નવલખ ધેનુ દોવા બેઠી, દોણી લેકર દેને,

ધમ્મિરીયા નરસૈયા સ્વામી, મન ભાવે તે કેને,-કાન.

ત્યાં વળી ગુજરાતના ખેડુતની બૈરી ને મન થઈ આવ્યું:—

તું તો હાલને મારે છેતરે, રે હો કરહણિયા. રેક.

કરહણીયા મને દરહણુ દેજે, હું તો ચ્યારની રહિસું તાચી,
તારે ને મારે હગપણુ હાચું, એ તો જાણુ જહોદા કાચી, રે હો કરહણીઆ.
જાહક ઝીમાં મેં તો છીસડો રે રાંધ્યો, મઠ ચોળો મહિ નાછ્યો,
આપણુ બે બેળાં બેહીને જમહું, છોર ઉડાડહે માંછ્યો, રે હો કરહણીઆ.
નવારે ઘઉંનો મેં તો પુંખજ પાડ્યો, ને માળા હેઠળ મુચ્યો,
તારે માટે અહ્યા કરહણીઆરે, મેં તો હળવેરહીને ઝુચ્યો, રે હો કરહણીઆ.
હામેરે હેરડે બોરડી પાચી, તેના તે મેઠાં મેઠાં બોરાં,
આપણુ બે જણુ બોરાંરે વેણુહું, છોર તે ચારહે ઢોરાં, રે હો કરહણીઆ.
મારા છેતરમાં કારંગડી પાચી, તેની તે લાંબિ લાંબિ લૂમો,
મારા છેતરમાં સાનો માનો આવજે, રહેરે પાડતો જૂમો, રે હો કરહણીઆ.
કરહણીઆ રે મને હેત રાછીને, દાડી દાડી દરહણુ દેજે,
નરસૈયાના સ્વામી વેલો પધારી, જોષએ તે માજી લેજેરે, રે હો કરહણીઆ.

યાત્રામાં એકવાર જમવાનો નિયમ લેવડાવે છે તે બરાબર છે. કેમકે દરેક ગામે મુકામ થતાં દશ વાગે, પછી રસોઈ કરતાં ને જમતાં બે વાગે, ને સાંજના જીવડા એટલા ઉડે છે કે ગમે તેટલી ચોકસી રાખીએ પણ જીવડા બાણામાં મર્યા વગર રહે નહિ. માટે સૂર્યાસ્ત થયા પહેલા જમવું હોય તો જ બીજીવાર જમવું. ગિરિરાજ પર દર્શન કરવા જવું હોય તો ડુંગર ઉપર લાકડી બિલકુલ ટેકાવવી નહિ. (૧૯-૯-૧૯૦૩.)

(૨૦-૯-૧૯૦૩) આજે ગોપાળલાલજી મહારાજનો મનોરથ હતો. માટે સવારના જમી કરી બપોર પછી ત્રણ વાગે નિકળ્યા. ગિરિરાજને મહારાજે પોતા તરફથી ભોગ ધરાવ્યો હતો. શણગાર કર્યો હતો, તેનાં દર્શન કર્યાં. સાંજના ઢુંકા બળદેવના દર્શન કર્યાં. બળદેવજીએ કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાઓ, અત્રે ડોકું કાઢીને નીરખી, તેથી તેનું નામ ઢુંકા બળદેવ પડ્યું, તથા અત્રે ઔરાવત હાથીને અમૃતથી ન્હવડાવ્યો તેથી ગોવિંદકુંડ ભરાયો. તે હાથીનાં પગલાં, તથા ડુંગર ઉપર સુરભિ ગાયના પગની ખરીનું ચિન્હ, તથા અશ્વના પગની ખરીનું ચિન્હ છે, તેનાં દર્શન કરી સાંજે ઘેર આવ્યા.

ગુલાલકુંડ-ગામ આથાલી—(૨૦-૯-૧૯૦૩) જતિપુરાથી સવારે તંજુ પેક કરી ગુલાલકુંડ રવાના થયા. ને ગા ગાઉ પછી ડેરા પડ્યા. ગુલાલકુંડ આવતા રસ્તામાં રુદ્રકુંડ આવે છે. ગુલાલ

કુંડ તેના ગામનું નામ આથોલી છે. ત્યાં મહારાજ, રાસધારીઓ સાથે હોળી ખેલ્યા, ને પોતે ઝાંઝ વગાડી ગાઇને ખૂબ ખેલ્યા, ગુલાલો ઉરાડયા ને બપોરની સખ્ત ગરમીમાં બાર વાગે પાછા ફર્યા.

પાલાયું કરજેરી, શ્યામ મોસે ખેલો ન હોરી,
ગળ્લે ચરાવન મયે નિકસી હું, સાસ નનન્દકી ચોરી;
સગરી ચુંદરીયા ન રંગમેં બીગાવો, ઇતની સુનો બાત મોરી.—પા લાયું.

કનૈયા, મોસે ખેલો હોરી, કરો ના ઠઠોરી.
ચંદ્ર બદન મૃગલોચન ગ્વાલની, નયનોડી મતવાલી;
લેલે હાથન માર કુમકુમ, ધરબૈયાં ચિત ચોરી—કનૈયા મોસે.
અખીલ ગુલાલસે બાદલ ડાયો, ખેલત રંગબિહારી,
કુંવર કહાન મોસે રંગ ન છોડો, બીજત ચુંદર મોરી—કનૈયા.
સખ સખીયાં મીલ બન બન આઈ, કોઈ સાવલ કોઈ ગોરી,
અપને અપને મંદિરસે નિકસી, સાસ નનન્દકી ચોરી—કનૈયા મોસે.

કયસે હોરી ખેલો પીયાહરે, આજ મોકું જીતો તો જાઉં બલિહારી;
દેખું હોરી ખેલો પીયાહરે, ટેક.

કાલ અચાનક તુમ જીત ગયે, હમ જાને નહિ ગિરધારી,
અબકે આઓ તો મરદ કહું લાલા, અયેસી માઝ પીચકારી. પીયા.
માર ગુલાલ બહારે બના દેઉં, તો મેં ખરી બજનારી,
આંખિ આંજ સારી ચોરી પહેનાયકે, દુસરી બનાઈ રાધા પ્યારી. પીયા.
ફગુઆકે પલટે બંસી છિનાય લજી, હારે કહેવાઈ બનવારી,
દયા પ્રભુ કહો અપને મુખતે, ખરી જીતી વખલાન દુસારી. પીયા.

હોરી ખેલું ના મય દધ્યારે દેતી હું રામ દુહાઈ,
ઉંગલી પકડ મોરી બૈયાં મરોરી, છોડત નાહી કનૈયા;
એક હાત છતિયનપર ડારા, હમરી કોન સુનૈયા,
સખ સખીયન બિજનાર નિરખતી, તુમહો છેલ છલૈયા;
રાગ ફાગ હમ તુમસે ન ખેલે, તુમ ચાતુર ચતુરૈયા—હોરી.

તુમસે પ્રીત ન કરી હે, મોહન તુમ બડે હરગર્ભ;
 વસુદેવકે ધર જનમ લીયોહે, દેવકી કુંવર કહાઈ;
 તીનકું લાગ નંદ ધર આયે, ધરધર બાજત બજાઈ.—મોહન.
 સારી રાત સખીઅન સંગ ખેલે, બોર ભયે ધર આઈ;
 ના માલુમ તુમ ચોરી કરત હો, હમકુ પરખ ન આઈ—મોહન.
 કુબરી સવત કંસાકી દાસી, તીનસે પ્રીત લગાઈ,
 તુમ જેસે નિર્લેજ કુટિલ ન કોઈ, સખ કહે કુંવર કનાઈ.—મોહન.
 દીનબંધુ દીનાનાથ કહાએ, દેવન બંધ છોડાઈ,
 માતા પિતા કાલેગ્રહમે પડેહે, તીનકું કયું ન છોડાઈ.—મોહન.

કા ખેલે એસી હોરી, લાલ ! મેંના ખેલું તુમસે હોરી,
 કલ કેસરકી પિયકારી મેરો મુખ, તકિ તકિકે અજી તુમ મારી;
 મેરી બીજ ગર્ભ તઇ સારી, અંગિયા રંગમે રસબસ કરડારી,
 મોહે દઇ બિધારી ગારી, સુની મેરે દેવર જેઠ સખ નરનારી;

મોહે અખીર ગુલાલમેં રોરી,
 મોસું બહોત કરી બરજોરી,
 મોરે સાસ નનંદકી ચોરી; લાલ મેં

તુમ ગાવત બજાવત આઓ લાલ, મેરે આંગનમેં ધુન મચાઓ,
 તુમ ખ્યાલ ફાગંકે ગાઓ, તાનકી ટોક મેરેપર સખ લાઓ,
 અજી અપનો જિયકો લાવ પ્રગટ કરી, નેન સેનમેં બતલાઓ;

લાલાજી મેં ચુપકર ચારી જોરી,
 તુમ પ્રગટ કરો કયોં હોરી,
 મેં બડે ગોપકી છોરી; લાલ મેં

મેરી અંગિયાકે બંધ તોરે, નખનકે ધાવ કીયે ઉરહે ચોરે,
 સો ઉધર પરે તન ગોરે બદનપર, ચિન્હ પરે કયોં રહે ચોરે,
 તુમ મત જનો સખ બોરે, ગોકુલકે લોક કુટિલ ચંકોરે.

દિગડેબવન અથવા લક્ષ્મીવન—ગુલાલકુંડથી દિગબવન ચાર
 ગાઉ છેડે છે. ગુલાલકુંડમાં એક બે ઠંકાણે ચોરની બૂમ પડી હતી
 પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ. તેજ પ્રમાણે ગિરિરાજમાં પણ બૂમ પડી
 હતી. પણ ચોકી પહોરાનો જખ્તો મહારાજે સરસ રખાવ્યો હતો,
 ને આખી રાત બતીઓ તથા “જગતા સૂજો” એવી છુમે મારી
 મારીને સિપાઇઓ ચોકી કરે છે, તેથી જત્રાણુઓને બહુ સુખ

પડે છે. દિગ્બલવન આવતાં આખે રસ્તે પાકી અસંલ સડક છે. ને ભરતપુરના રાજાની હદ હોવાથી પશ્ચીમ સારી રીતે ગામ બાંધેલું છે. રસ્તા પહોળા મથુરા કરતાં ઘણા જ સારા છે. પાશ્ચીમ હલકું છે, હવા સારી, શાકભાજી તાજું ને એકદમ સસ્તું મળે છે. મુખ્ય મૂળા ખાવા લાયક, ને તે વળી એકદમ સસ્તા. કાકડીના ખીરા વગેરે જે જોઈએ તે મળે છે. અત્રે કુંડ મોટો ને સરસ બાંધેલો છે. તેનું નામ રૂપસાગર છે. ભરતપુરની આજથી ચોથી પાંચમી ગાદી પર જે રાજા થઈ ગયો તે જ્યારે દિલ્હીના બાદશાહની સાથે લડાઈમાં માર્યો ગયો, ત્યારે તેની પાછળ તેની ગાદી કાણે લેવી તે વિષે તેના ચાર દીકરા વચ્ચે તકરાર થઈ. મોટો કહે હું લઉં, વગેરે. પછી સૌથી ન્હાનો હતો તેણે કહ્યું કે મા પાસે ચાલો. મા કહે કે મરનાર કહી ગયો છે કે બદલો લીધા વગર રહેશે નહિ, માટે જે છોકરો દિલ્હીના બાદશાહને પકડી લાવે તેને ગાદી મળે. તેનું બીડું કનિષ્ઠ પુત્રે ઝડપ્યું. તેણે કહ્યું કે મને નાણાની મદદ આપો ને લશ્કર આપો. તે સર્વે માએ આપ્યું, અને તે લખને દિલ્હીના બાદશાહ ઉપર ચઢાઈ કરવા ગયો. ત્યાં તેને હરાવી ગામમાં લૂટ કરી, પોતાનું નિશાન ચઢાવી દિલ્હીના રાજાને કેદ કરી, ત્યાંના ખજાનાની લૂટ સાથે લઈ, દમામથી ભરતપુર આવી પૂજો. જેવો ભરતપુરના નાકા ઉપર આવે છે એટલામાં તેની માતૃશ્રીના હુકમથી ભરતપુરના નાકાં સર્વે બંધ કરવામાં આવ્યા. ત્યારે તે કનિષ્ઠ દીકરા જવાહિરસિંગે માતૃશ્રીને કહેવાયું કે મેં તમારું વચન પાળ્યું છે, અને દિલ્હીના બાદશાહને કેદ કરી સાથે લાવ્યો છું, ને મરનાર પિતાજીનું વેર બાદશાહ ઉપર લીધું છે, તો હવે મને ગામમાં આવવાનો હુકમ કેમ નથી કરતા? ત્યારે માએ કહ્યું કે તેં વચન ખરેખર પાળ્યું છે. તું બહાદુર દીકરો નિવડો ખરો, પણ એ દિલ્હીના બાદશાહની દોલત તેં અત્રે આણી છે તે આપણા ભરતપુર શહેરમાં લાવવા નહિ આપું, કારણ કે મુસલમાની દોલત આવે તો તે મૂલત પણ જોઈએ નહિ. ત્યારે જવાહિરસિંગે ત્યાંથી પરજારા દિગ્બલવન આવી ત્યાં શહેર વસાવ્યું, અને કરોડો રૂપિયાની લૂટ તેણે બાદશાહ પાસેથી મેળવેલી હતી તે અત્રે વાપરીને ગામ વસાવ્યું. અત્રે મ્હોટા મ્હોટા કિલ્લા છે, બગીચા છે, ને શહેર એકંદરે ધણું જ સારું છે. દિલ્હીના બાદશાહને પછી જવાહિરસિંગ માતૃશ્રી આગળ લઈ ગયો ને કહ્યું કે હવે અત્રે

મારો પાછાવાડો, જેવી તમારી મરજી. માતૃત્રીએ હુકમ કર્યો કે એ હરામખોરને છોડી દો, એવી રીતનો ઇતિહાસ છે. તે પછી જવાહિરસિંહને ગાદી મળી.

યુલાલ કુન્ડથી દિગ્લવન આવતાં રસ્તામાં પહેલો સુરજ કુન્ડ આવે છે, તથા બીજો બળભદ્ર કુન્ડ તથા દાવજીનું મંદિર આવે છે. દિગ્લવનમાં ચાર લવન છે. રાંજએ બગીચામાં મહેલો ધણા જ સરસ બાંધ્યા છે. દરેકમાં હોજ તથા તેમાં પાણીના ફૂંવારા ઉડે એવી યુક્તિ છે. પાણીમાં જળમહેલના ત્રણ બાજુના મુખ પડે છે. બધા મહેલ પથ્થરના ધણા જ મજબુત ને સરસ બાંધેલા છે, ને પથ્થરમાં કારીગીરી એવી તો ઉત્તમ છે કે આજે એવી કારીગીરી થવી ધણી જ મુશ્કેલ છે. એક પથ્થરનો દરવાજો અસાલનો અધુરો પડ્યો છે તે હજી સૂધી કોઇએ પુરો કર્યો નથી. એ મહેલમાં મુંબઇની મ્યુનીસીપાલીટી હાલની મીટીંગમાં જેમ લાંબાંબા ટેબલો, પંખા, ખુરશીઓ, ને રેશમી ગાદી બનાતો વગેરે પાથરેલા છે, તે પ્રમાણે યુરોપીઅન ટેસ્ટના છે. વાઇસરૉય અત્રે આવ્યો ત્યારે મોટી ધામધુમ કરી હતી. એક મહેલની ઉપર હોજમાં બધા કાણાં છે, ને તેમાં ચાર ખુણામાં ચાર ઉંડા ફૂવા છે. બધે કોસ દરેકને જોડાય છે ત્યારે પંદર દિવસે એ હોજમાં પાણી ભરાય છે. ત્યાં નિશાન કરી છે, ત્યાંથી જે દિશામાં પાણી છોડતું હોય તે દિશાની ચાવી ઉધાડે છે એટલે બગીચામાં આસપાસ ને વચમાં પાણીના રસ્તા થઇ જાય છે, તે બહુ મનોહર દેખાય છે. એ ત્રણ ઠેકાણે યુક્તિ એવી કરી છે કે ત્યાં પાણીના ધોધ જાણે શ્વેત પાણીની ચાદર જેવા પડે છે, એ વગેરે જોવા લાયક છે. ગામની બજાર મ્હોટી છે, ને જે ચીજ જોઇએ તે મળે છે.

દિગ્નાલવનથી સવારના (૨૩-૯-૧૯૦૩) અલકગંગા જઈ પરમદરા જવા નિકળ્યા. ચકરાવા સાથે પાંચ ગાઉનો રસ્તો છે. રસ્તામાં એ બાજુએ પાળ બાંધેલી પાકી સડક ધણી જ સરસ બાંધી છે. જીનું ગામ પણ રસ્તામાં આવે છે. દિગ્લવનને સાત આઠ દરવાજા છે. મથુરા, કામવન, દિલ્હીદરવાજો વગેરે. રસ્તા બહુ પહોળા ને બન્ને બાજુ વૃક્ષોની ઘટા છે, તેથી વટે-માર્ગને ધણું સુખ મળે છે. રસ્તે એક પાકી બાંધણીનો કૃષ્ણકુન્ડ આવે છે. તેની પાસે બદીનારાયણનું મંદિર છે. પાછા ફરી આગળ વધ્યા એટલે એક કોસ પછી પરમદરા યાને સુદામાપુરી આવી. કહે

છે કે સર્વ તીર્થો વ્રજભૂમિમાં આવે છે. સુદામાનું 'અર' ગામ તો યોરખંદર છે. એક વખત ભગવાન, સુદામાને મળવા ગયા તેમને સુદામાએ અરજ કરી કે તમારી અકળ લીલા બતાવો. ભગવાને કહ્યું કે અકળ લીલા જોવામાં કંઈ સાર નથી. પણ સુદામાએ હઠ પકડી ત્યારે નદીએ જઈ ભગવાને સુદામાને કહ્યું કે આ પારથી કુબકી મારો ને આપણા બેમાંથી પેલે પાર પહેલો કોણુ જાય છે.

અકળ લીલા નથી ઓછી નૈતમ નટવર નાગરમાં,
હરજીએ હડસેલી મેલ્યા, સુદામાને સાગરમાં.

આ જળથી નહીં જાઉં જીવતો, કરી જગદીશનું ધ્યાન ધર્મ,
દામોદરને દંધા ઉપની, સાગર વચ્ચે ગામ કર્યું.

વિપ્ર કહે સુદામાપુરી, કહો (નમ્ર) શેઠ કેટલેક હરો,
શેઠ કહે સુદામાપુરી, જાતાં સાઠ વરસ થશે.

મ્હારે પેટ છે પવિત્ર પુત્રી, તે તમને હું દઉં કન્યા,
સુદામા કહે લઉં શુદ્રની, થાય અતિ અધર્મ અન્યાય.

એવું સમજી કન્યા પરણ્યા, જુદું ધરખાર લઈ રહ્યા,
પત્ની રાંધે પોતે જમે, જાળો બેગા બ્રહ્મ થયા.

સુદામાએ સંસાર માંજો, નારીને પાંચ પુત્ર થયા,
પાડોશમાં એક અબલા મુઠ્ઠા, છે તે સાડ રમશાન ગયાં.

સુદામા જોઈ વિસ્મય પામ્યા, બળનારો મુરખ જેવો,
સુંદરી સાથે પુરુષ મરે, આ અનર્થ અવજો કેવો.

તે સુણીને સહુ જન બોલ્યા, સુદામા તું છે મતીઓ,
ગામ ચાલે છે નારી પુઠે, સ્વામી હોય તે થાય સતીઓ.

લોક કહે તોડીએ દારો, બાંધીને સાથે લઇએ,
સારી રીતે બળે નહીં તો, પરાણે બાળી દહએ.

એવું સુણીને સંતાપ કરતા, ભજતા શ્રી અંતર્યામી,
હરિલીલાથી સુદામાની, પત્ની પણ મરણ પામી.

સુદામાએ શબ દીકું ને, પોક મેલી રડવા બેઠા,
જણ્યું જોડે મને બાળશે, કોડીઓ વચ્ચે જઈ પેઠા.

એમ કરીને છેતરી ચાલ્યા, જળમાં જ પાપાત કીધો,
સ્નેહી સુદામાને સામળાએ, નદીમાંથી એવી લીધો.

સુદામા કહે અકળ લીલા, શું વખાણું મૂખ થકી,
ત્રીકમળ તમારી લીલા, સ્વપ્ને પણ જોવી નથી.

પરમહરા ગામ—અત્રે કુંડ છે તેનું પાણી ખરાબ લીલવાળું હતું.
કૂવાનું પાણી ખાઈ છે, અને ઝાડપાન બિલકુલ દેખાતાં નથી.
સુદામા, કૃષ્ણ, અને બળદેવ એ ત્રણે એક ગુરૂ નામે સાંજપાંજને
ત્યાં ઉજ્જનમાં લાવવા જતા. ત્યાં એક દિવસ ગુરૂપત્નીએ કૃષ્ણ
પાસે દોણી માગી, તે કૃષ્ણ ભગવાને પોતાનો સાધારણ હાથ અંદર
નાખી તેને અસાધારણ લાંબો કરી દોણી લઇને આપી, તે જોઇ
તેણી વિસ્મય પામી, અને તે ભગવાન છે એમ કૃષ્ણને મનથી
ઝાળખી લીધા.

વળી એક દિવસ ગુરૂપત્નીએ સુદામાને તથા કૃષ્ણને કહ્યું
કે જંગલમાંથી લાકડાં લઈ આવો. તડકો થઈ જાય ને કૃષ્ણને
ભૂખ લાગે નહિ, તેટલા માટે છાનામાના સુદામાને ચણા આપ્યા.
રસ્તે ચાલતા બન્ને ભૂલા પડ્યા ને રાત અંધારી થઈ ગઈ. પછવાડે
ચાલતાં સુદામાએ કડકડ કરીને ચણા ચાવવા માંડ્યા, તે કૃષ્ણ તો
નળી ગયા, પણ નળી જોઇને પુછ્યું કે તમે શું કડકડ કરો
છો, તો સુદામા કહે મને ટાઢ વાગે છે, તેથી દાંત કડકડ બોલે
છે, એમ કરતાં સવારના થેર પાળા આવ્યા. ગુરૂ તો પોતાની
સ્ત્રી પર ધણા જ ગુસ્સે થયા, પણ શું કરે. પછી ભગવાન કૃષ્ણે
૬૪ દિવસમાં ૬૪ કળા ને ૧૪ વિઘા શીખી લીધી. સુદામાજી પણ
ભણીને ગયા, ને કૃષ્ણે ગુરૂને કહ્યું કે તમને શું શીખ આપું,
ત્યારે ગુરૂ કહે મને તો કંઈ જોઇતું નથી. ગુરૂપત્નીએ કહ્યું કે
મ્હારો છોકરો રત્નાકરમાં ડૂબી ગયો છે તે આપો, ત્યારે કૃષ્ણ
રત્નાકર પાસે ગયા. ત્યાં અંદર જઈ જોયું તો કાંઈ મળે નહિ.
પછી રત્નાકરે કહ્યું કે મારી પાસે તો નથી પણ મ્હારામાં એક
દૈત્ય રહે છે તે ખાઈ ગયો હશે. ત્યારે તેને ચીંચો તો પણ છોકરો
કાંઈ મળ્યો નહિ. પછી યમરાજ પાસે ગયા. ત્યાં ચિત્રગુપ્ત
પાસે ખાતું કઢાવ્યું, ને જે યોનિમાં તે હતો તે યોનિમાંથી બોલાવી
મંગાવી ને પોતે સાથે લઈ ગુરૂપત્નીને સ્વાધીન કર્યો; ત્યાંથી
કંસને મારી મથુરા આવી જરાસંધ દૈત્યને કેટલીકવાર જીત્યો.
પછી સુદામા પોતે દળદર અવસ્થામાં રહેતા હતા, તેને તેની પત્નીએ
કહ્યું કે તમારો દોસ્તદાર કૃષ્ણ છે, તેની પાસે માગો તો તમારું
દળદર જાય. એમ રોજ કટ કટ થાય, પછી એક દિને સુદામાએ

કહ્યું પણ ભેટ શું લઈ જઈ, ત્યારે તેની પત્નીએ- પોતા પાસે કંઈ મળે નહિ, તેથી આડોશી પાડોશી પાસેથી માંગીને ત્રણ ચાર મુઠી પહુઆની આણી. તે લઈને સુદામો કૃષ્ણની નગરી પાસે જઈને પુછે છે, કે મ્હારો મિત્ર ક્યાં છે? તો કોઈ કહે ત્હારો મિત્ર કોણ, તો સુદામો કહે કૃષ્ણ, ત્યારે તેણે તેને હસી કાઢ્યો, કે આવો. દળદરી તો ભગવાનનો મિત્ર હોય નહિ. પછી કૃષ્ણ ભગવાનને મહેલે ગયા તો ચોક્કી પહેરો, પણ દરેક બ્રાહ્મણને આવવાનો હુકમ, ને કૃષ્ણે છેટેથી જાણ્યું કે મિત્ર મ્હારો આવ્યો છે. એટલે તેને અંદર બોલાવી પલંગ ઉપર સુવડાવી પોતે પગ ચાંપી કરી, ને ઋષભણીજીએ પણ કરવા માંડી. પછી તેને ન્હવડાવ્યો ને ગામના લોકોને કહ્યું કે મ્હારો મિત્ર આવ્યો છે, તેને દંડવત કરવા ચાલો, એ રીતે ખૂબ ધામધુમ થયું. પછી કૃષ્ણે પુછ્યું કે મ્હારે સારું શું લાવ્યો? ત્યારે સુદામો મનમાં કહે, આવા મ્હોટા પાસે કેમ પહુઆની ચપટી અપાય, એટલે શરમથી બોલ્યા નહિ. ભગવાન તો અંતર્યામી તે જાણી ગયા, એટલે કહ્યું કે જે તું લાવ્યો હોય તે મ્હારે કબૂલ છે. ત્યારે સુદામા કહે તમને ઓછામાં ઓછી કેટલી ભેટ જોઈએ, તો ભગવાન કહે **પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં ચો મે મક્ત્યા પ્રયત્નાતે । તદ્દં મક્ત્યુ-પદ્મતમસ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ।** જે ભક્ત મને ભક્તિથી પુષ્પ, ફળ, ચા પાણી આપે તે તેને હું વધારે માન આપી ગૃહણ કરું છું; માટે તું જે લાવ્યો હોય તે મ્હારે કબૂલ છે. પછી પહુઆ આપ્યા તેમાંથી એક મુઠી ભગવાને આરોગ્યા, ને એક મુઠી રુક્ષમણીએ આરોગ્યા. ભગવાને રુક્ષમણીને કહ્યું કે આ પહુઆ એવા મીઠા લાગે છે કે મ્હોટી મ્હોટી ભેટો આની આગળ પાણી ભરે. પછી સુદામાએ રજા માંગી તો કૃષ્ણની ૧૬,૦૦૦ સ્ત્રી તેને પગે પડવા આવી, તેને સુદામાએ આશીર્વાદ આપ્યો કે સમ પુત્રવતી સુખી ભવ. તો ભગવાન કહે દશ પુત્ર છે દરેકને, સાત કેમ કહે છે, એટલે સુદામા દશ પુત્રવતી સુખી ભવ એમ કહેવા લાગ્યા. વળી તેના છોકરાઓ અને તે છોકરાની વહુઓ પગે પડવા આવી, એટલે સુદામા ગભરાયો ને બોલ્યો કે ભાઈ! હું તો થાકી ગયો. ચા તો બધાને સામટા બોલાવો તો ઠીક. છેવટે સુદામાને વિદાય કર્યા. પછી સુદામા મનમાં વિચાર કરે છે, કે મ્હારા દોસ્તે મને કંઈ આમું પણ નહિ, ને મને મ્હોં હાથે પાછો મોકલ્યો. પછી પોતાની કુંપડી આગળ પહેર્યો.

તો તે મળે નહિ, ને પોરબંદરની પુરીમાં તો સુદામાજીના અવનવત મહેલ ભગવાને બનાવી દીધા, ને તેમાં સુદામાની પત્ની હિંડોળા ઉપર બેસે છે. સુદામાજી આવ્યા તેવા દશ પાંચ સિપાઇ, તથા તેની પત્ની સામા લેવા આવ્યા. એટલે સુદામા ગભરાઇને નાઠો, ને બોલ્યો મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, ત્યારે તેની પત્ની કહે ભગવાન કૃષ્ણની કૃપાથી આ સર્વ મહેલ થયા. ને હું તમારી પત્ની છું, ત્યારે સુદામાજી રાજી રાજી થયા, એવી કથા છે.

કામવન-આગલે દિવસે (૨૪-૯-૧૯૦૩) હેલો પડ્યો કે પરમદરાથી પાંચ ગાઉ ઉપર શીતળ કુન્ડ છે, ત્યાં મુકામ પડશે. પણ ત્યાં રોગચાળો કામવન કરતાં પણ વધારે હતો, તેથી ભરતપુર સરકારે મહારાજ વગેરેના તંત્રીઓ નાંખવા આપ્યા નહિ, તેથી કામવન પાસે ૦૧ કાસ છેટે ડેરા પડ્યા. પરમદરાથી વહેલા અંધારામાં ઉઠી પ વાગે ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં જે સરોવર આવ્યું તેમાં પાણી ન હતું, અને ત્રણ ગાઉ પછી દેવકીનંદન મહારાજનો સુંદર બગીચો આવ્યો, તેમાં મહારાજનો રહેવાનો બંગલો તથા જનનાખાનું છે. બગીચામાં ફળ તથા ફૂલના ઝાડો છે. નારંગી વગેરેનો બગીચો આ વ્રજભૂમીમાં અઘાપિ આ એક જ જોયો. દેવકીનંદન મહારાજે તેને લગતો એક મોટો કુવો તથા ઇન્દ્ર કુન્ડ બાંધ્યો છે, જેનું પાણી સાફ છે. તેમાં ન્હાઇને સંધ્યા પૂજન કરી. ત્યાં કાકાકૈઆ, પોપટ, મેના, વગેરે પાળ્યા છે, અને જગા રણિયામણી જણાય છે. બતકો પાળ્યા છે, તે કુન્ડમાં ન્હાય છે, ને નરે છે. ત્યાં શ્વેત પર્વત છે. ત્યાંથી ચાલતાં ઇન્દ્રકૂપ આવે છે. કહે છે કે ઇન્દ્રે આ કુવા ઉપર ચઢીને ગિરિરાજ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી. તેમાં આચમન કર્યું. પંથ લાંબો તેથી જરા આશ્રય લઈ આગળ ચાલી ડેરાના મુકામે આવી પુજ્યા. ગામમાં મરકી હતી, અને તડકો સખ્ત, તેથી વટેમાર્ગીઓને પાકી સડકનો ઝાડની છાયાનો રસ્તો ધણો સુખદાયક થઈ પડે છે. અત્રે બે દિવસ મુકામ રહ્યો.

(૨૫-૯-૧૯૦૩) સવારના વિભળ કુન્ડમાં ન્હાઈ કામવનની એક બાબુની પરિક્રમા કરવા ગયા. રસ્તામાં યશોદા તથા મધુસૂદનકુન્ડમાં આચમન કર્યો, ને યશોદાજીના દર્શન કર્યો. ત્યાંથી ચાલતાં લંકાકુન્ડ, શ્વેતબિન્દુ રામેશ્વર, તથા રામે પાળ બાંધી હતી તેનાં દર્શન કર્યો. લાંથી લુકલુકકુન્ડમાં સ્નાન કર્યો. અત્રે ભગવાન કૃષ્ણ દોસ્તો સાથે છુપછુપામણીની રમત રમ્યા હતા. તેની રાસલીલા

કરીને પછી આગળ ચાલતાં પહાડી કુંગર ઉપર ભગવાનના ચરણનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં ભગવાન છુપાયા હતા તેની ગુફા છે, તે જોઇને પેલી બાબુએથી ઉતરીને આગળ ચાલતાં મહીસાગર આવ્યું તેમાં પાણી ન હોતું, ને છતાંક પાંચશેરીના પથ્થરનાં દર્શન કર્યાં. આગળ ચાલતાં નંદ્યાવાનો કૂવો આવ્યો, તેના પાણીનું આચમન કર્યું. તેનું પાણી હવે શાહુકાર ગોપીનાથે વાડી બનાવી છે તેને પાય છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં લક્ષ્મીકુંડ, ગોપાળકુંડ, દેવીકુંડ, મન્જા માતાનું મંદિર, ગયાકુંડ, પ્રયાગ લક્ષ્મણકુંડ તથા ૮૪ પથ્થરના સ્તંભનું સ્થાન આવે છે, તેમાં કારીગરી સારી છે, તે સર્વેમાં આચમન તથા દર્શન કર્યાં, અને ત્યાંથી કામવન બગરમાં થઇને ઉતારે આવ્યા. આજે તડકો એવો તો સખ્ત હતો કે માથું ફાટી જાય.

કુબરવાડો-(૨૬-૯-૧૯૦૩) સવારના વહેલા ઉઠી કામવનથી નિકળ્યા તે ગોકુળચંદ્રમાજીની હવેલીમાં મંગળાના દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી જગદીશ તથા દેવીના દર્શન કરી મોહનલાલજીની હવેલીમાં દર્શન કર્યાં. મુર્તિ મળ્લની મ્હોટી છે, તે દેવકીનન્દન માહારાજનું મંદિર છે. તેમાં સામગ્રી બેટ કરી ને જા વાગા. આગળ ચાલતાં સૂર્ય કુંડ બગીચામાં હતો તેમાં આચમન કર્યાં. ત્યાંથી શીતલ કુંડ છે. તેમાં આચમન કરી, શીતળા માતાના દર્શન કર્યાં. કુંડનું પાણી સાફ છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં મહા પ્રભુજીની બેઠક તથા સુરભિ-કુંડ આગળ આવ્યા, તેમાં આચમન કરી ધસણી શીલા ઉપર ગયા. જ્યાં ભગવાન પડીને લોટયા હતા, ત્યાં ગાંડ ધસણી કરીને ભોજન થાળી આપવાના કુંડમાં સ્નાન સંખ્યા પૂજા કરી ગોરને થાળીઓ, વાટકા મિઠાઇ ભરીને આપ્યા. પછી રાસ જોયો. ત્યાં જ બાર વાગાનો અમલ થયો, ને તડકો ખૂબ પડ્યો એટલે અમે છાંયડામાં બેઠા, ને ત્યાંથી બે વાગે નિકળી આગળ વધ્યા. રસ્તામાં રેતી તો ખૂબ તપતી હતી. આગળ ચાલતાં એક બગીચો, ગોપાળ કુંડ, સુરજ કુંડ, ગરરર કુંડ, તથા ચંદ્રલાગા કુંડમાં આચમન કરી, કુબરવાડે આવી પહોંચ્યા, ત્યાં કરણ કુંડમાં આચમન કર્યું. અત્રે ભગવાને પોતાના કાન છેદાવ્યા હતા.

વરસાણો-(૨૭-૯-૧૯૦૩) સવારના વહેલા ઉઠીને નિકળ્યા તે રસ્તામાં પહેલાં નિર્વૃત્ત કુંડ તથા કૃષ્ણ કુંડ આવે છે, તેમાં પાન કરી, મહા પ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ચાલતાં પાલોહી અમ આવ્યું, ને બીજું આમ સોનારા આવ્યું, તથા ચિત્ર વિચિત્ર

શીલા આવી. તે એક છત્રી છે, તેમાં એકદમ ઢળાણુવાળી સિલા છે, તેના ઉપર રાધિકાજીના ચરણ તથા હાથની છાપ છે. એવી ત્યાં બીજી એક ઉઘાડી શીલા છે, ત્યાંયા ચાલતાં કુન્ડમાં પાન કર્યું. પછી વરસાણા ગામમાં આવી પુઝ્યા.

વરસાણા અને ગોવર્ધનમાં કૃષ્ણનું નામ નહીં લેતાં ફક્ત રાધાજીના નામની જય પુકારે છે. વૃષભાનુએ તપ કરવાથી, કાલ્યાણનીએ પ્રસન્ન થઈ તેને એક ડિંગ આપ્યું, જે તેણે પોતાની રાણી કીર્તિદાને આપ્યું. કીર્તિદાએ તે હાથમાં લીધું કે તરત તેના બે કટકા થઈ ગયા, અને ચૈત્ર શુદ્ધ ૬ ને દિને અયોનિની રાધા પ્રકટ થઈ, તે ઉપ તપથી રાધિતા અને બાહ્ય થયેલી, તેથી રાધા નામ પડ્યું. એ રીતે રાધાની જન્મ ભૂમિ વરસાણા છે.

વરસાણામાં લાડકાલાલજી (રાધાકૃષ્ણજી) નું મંદિર કુંગરપર બાંધેલું છે, જ્યાં જવાને ૨૦૦ પગથિયાં ચઢવા પડે છે. એ મંદિરને લગતી આરસ પહાણુની છત્રી ગ્વાલીચરના મહારાજાએ બનાવી આપી છે. જેમાં કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ની અજવાળી રાત્રે રાધાકૃષ્ણ બિરાજીને ઝુલે છે. ઉપલી બાજુ મંદિર છે ને આજુબાજુ અગાશી તથા વિશાળ જગા છે. નીચે દરવાજા આગળ બ્રહ્માજીની શ્વેતમૂર્તિ છે, અને વળતાં નીચે ઉતરતાં રાધિકાજીના પિતા વૃષભાનુ, તેના બાપ મહાભાનુ એટલે રાધિકાજીના દાદા, અને દાદીજીનું મંદિર છે. વળી રાધાજીની અષ્ટ સખીઓનું મંદિર, તથા રાધિકાજીની મા કીર્તિદા, તથા બાપ વૃષભાનુ, તથા ભાઈની મૂર્તિઓનું મંદિર પણ છે, તથા તેની જોડે બીજાં રાધિકાજીનું ન્હાનું મંદિર છે. અત્રે રસ્તામાં મ્હોટી મ્હોટી બાયડીઓ તથા ન્હાની ન્હાની છોકરીઓ આપણા હાથ અથવા કપડાં પકડી દાણુ માગે છે, ને કહે છે “તું દે હમારો દાણુ, તું કહો હમારો માન” ને પાઈ પૈસો આપીએ ત્યારે છોડે છે. કૃષ્ણે રાધિકાજીને તથા રાધિકાજીએ કૃષ્ણને દાન આપ્યું તે દિવસથી દાણુ માંગવાનો પ્રથા અત્રેની સ્ત્રીઓમાં ચાલ્યો છે. ઉપર કહેલી ચિત્ર વિચિત્ર શિલા પછી દેહ કુન્ડ આવે છે, જેમાં સ્નાન કરી ગોરને સુવર્ણની એક વીંટી આપી. કારણ અત્રે ભગવાને રાધિકાજીને તોળીને દાઢા મણુ સોનાનું દાન કર્યું છે.

અત્રે સર્વત્ર આનંદમંગળ વર્તીત રહ્યો છે. સર્વ સ્ત્રીઓ ગરબા ગાઈ મગનની લગ્નમાં મગ્ન થઈ રહી છે, તેટલામાં એક પ્રજની નારી ગુર્જરસ્ત્રીના સમુદાયમાં ગુજરાતી ગરબી તણા.

રાસડા લેવા લાગી. તેમાં હાસ્યાસ્પદ એ થયું કે ગુર્જર સ્ત્રીઓએ નીચે પ્રમાણે એક પદ ગાવાનું શરૂ કર્યું:—

“હારે બેની કાનુડે વનમાં વેણુ વગાડી, કાનુડે વનમાં વેણુ વગાડી”

એટલે પેલી વ્રજનાર પણ ગુજરાતીમાં બોલવા લાગી:—

“હારે બેની કાનુડે બનમાં બેન બગાડી, કાનુડે બનમાં બેન બગાડી”

તે સાંભળી હસાહસ થઈ રહી, ને કહ્યું કે ‘ગુર્જર સ્ત્રી થતાં બહુવાર છે, તમારે તો વ્રજનાર થવામાં જ સાર છે. આ તો વિવાહની વરસી ને આદાની સંઠ થઈ ગઈ; માટે હવે બોલવું બંધ કરો.

જ્યારે સખ સખીઓ સાથે મળી જમુના જલ ભરવા ગઈ ત્યારે કહાને તેઓને રસ્તામાં રોકી, બહુ હેરાન કરી, અને જ્યારે મદ મસ્તિનું તોફાન કરી છેડતી કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમાંની એક વ્રજની સખીએ લાવણીના લલિત લહેકારમાં કહાનને મુગ્ધ કર્યા.

કયું ડારે ઉરપે હાથ, લાલ વિચારે,

બગ્ગં બંસીનાદ, નેન કયું મારે;

ટેક.

કયું પક્ષા પકડ કે ખડે, આપ મિરધારી,

કા દેખેગો દુરિજન, કુજેનિ ભારી;

મયે યૌત દેરસે ખડી, રોકી હય મજકું,

ગરે મેં ડારા હાથ, પકડ રહે કુચકું;

મેરો સસરો હય શયેતાન, ખડો પુતારો....

... બગ્ગં

મેરે સાસુ નનંદ શયેતાન, સુને દેગારી,

મયે ડરે દુરિજન લોક, લાજકી મારી;

બાલ! ડરે દિયરસે યૌત, બુલમ ગુનરે,

ધરે મેરે શિરપે આળ, દુઃખકર ડારે;

મેરો જોઈ બુલમ ગુનરે, મીજેકું મારે,

તુમ છોડો જખીલા મીજે, પ્રાનકે મ્યારે;

મીજે રોકી મારમ ખીચ, દીન ગુનરો....

... બગ્ગં

પછી શુર્જર સ્ત્રીઓએ મરખી માધ:-

જવા લો મુને શાને, રોકો છો વાટમાં,
હારે દાણુ લેવા સરખા, નથી માટમાં;
મહારારે સમ, મહારી ગાગેર ન્હાની,
હારે જળ ભરવા જીમનાજીના ઘાટમાં.... ...જવા લો

ત્યારે કહાન કહે છે :-

હું વાત કહું ઉભાં, રહેને અલખેલી,
હારે દાણુ રીતનાં, ઘટે તે જાઓ મેલી.... હું વાત. ટેક.
ક્યાંથી આવો છો, આજ રમજીમ કરતાં,
હારે આજ ક્યાં છે, સંગની સાહેલી.... હું વાત.
ધુંધટ તાણીને શું જોરમારે જાઓ છો,
હારે નથી દેતાં જવાળ મન મેલી.... હું વાત.
ધ્યાન ધરીને શું ધ્યાનમાં રે જાઓ છો,
હારે આજ ખોણી કરવી છે મ્હારે પહેલી.... હું વાત.
મોતીના નાથને તું છું પ્યારી,
હારે ઘણે દહાડે થઈ છું આજ બેળી.... હું વાત.

સખીઓ એક બીજાને કહેવા બેઠી:-

કાનુડે વનમાં લૂંટી, ઓ! બેની! પેલે કાનુડે વનમાં લૂંટી. ટેક.
આગળથી મારો પાલવડો ઝાલ્યો, ન્હાસતાં વેહની છટી... ઓ.
હાથ ઝાલી મ્હારી બાંધ મરોડી, તડતડ ચોળી તૂટી ... ઓ.
વળગાડુમી કરતાં મ્હારી, મોતનમાળા તૂટી ... ઓ.
મીરાંબાઈ કહે ગિરધરનાગર, મહીની મદુકી પૂટી. ... ઓ.

પછી બધીઓ એકઠી થઈ યશોદાજી પાસે જઈ ફરિયાદ કરી:-

સખ જ્વાલન મિલકર આઈ, યશોદાસે આન લરી ટેક.
દેખો મૈયા લાલ તુમ્હારો, મયે આતીથી જલ ભરી ... સખ.
મયે ઠાડીથી મારગ બીચમે, શિરપે મેરી ગગરી ધરી... સખ.
કહાંસે આયા લાલ કનૈયા, બેડી માર તોડી ગગરી ... સખ.
પીછે તંબોલકી પીક લગાઈ, ભાગા કનૈયા અંકલરી.... સખ.
કયસે ભર જલ જા મેરી મૈયા, મણિમીતમ દોડે ગગરી. સખ.

એટલે કાનુડાજી ઝબકરખા બોલી ઉઠ્યા “નહી મૈયાં! ચે સખ
જૂડી હયે, એકને તો મેરી બંસી ચોરાઈ, અયે ચે સખ હુચ્ચી હયે”:-

રાધાને બંસી ચોરાઈ, દેખોને મૈયા, રાધાને બંસી ચોરાઈ. ટેક.

મયેં તો ઠાડા થા અપને આંગનમેં, કહાંસે રાધા વાંહ આઈ. દેખો.

સાત પાંચ સખી મિલકર આઈ, અપને આંગન માઈ ... દેખો.

હુજ્જત કરી ઉને મેરી સંગમે, નયનોસેં નયન મીલાઈ... દેખો.

ધાબળી ખેચી મુગટ ઉઠાયો, બંસી લીની છીનાઈ ... દેખો.

નહીંથી સુનેકી, નહીંથી રૂપેકી, બાંસુકી મયેને બનવાઈ... દેખો.

સાત પાંચકુ કયા કરેં મૈયા, અકીલા મય તો કનાઈ ... દેખો.

માતાકુ કહેત મહિમીતમ સ્વામી, રાધાકું છોકું મયે નહીં. દેખો.

માત યશોદા કહેને લગી, મેરે કહાનસે કોન લરી. ટેક.

અયેસી કોન હયે રામા ધુતારી, ડરત નહીં કીસીસે જરી. માત.

મયેને દેખી નહીં આ રામાકુ, સુનાવત બિનકુ કુચ ખરી. માત.

કહાન કહે મૈયા તીજે બતાવું, શામા મોતીયન માંગલરી. માત.

ગોરે ગોરે ગાત્રકે ઉપર, નીલા આબૂષણુ ઓઢ ખડી ... માત.

માતાકુ મહિમીતમ દેખાવે, દેખો મૈયા ચપલ ખડી ... માત.

એટલે વળી બધી જ્વાલન અરજ કરવા લાગી:-

તુમ સુનોરે જસોદા માઈ, તેરો કહાન બડોરે દુઃખદાયી ટેક.

મહી બેચનકુ જાઈ, હારે ઠાડે બીચમે આઈ, હમ કરે અકેલી ક્યાયી. તેરો.

ગગરી હમારી રે સધરી, હારે તોડ ડારકે કકરી,

હમકરે અકેલી ક્યાયી ... ... તેરો.

નયનોસે નયન મીલાવે, હારે બાંસકી બંસી બજવે,

હમકરે અકેલી ક્યાયી ... ... તેરો.

લાલ કનૈયા આવે, હારે તાલીમે તાલ મીલાવે,

હમકરે અકેલી ક્યાયી ... ... તેરો.

ફલપત સુત તલપત ભારી, જાઓ ચરણુ કમલ બલિહારી,

પીછે કયસે અકેલી કહાઈ ... તેરો.

હસમુખ હસમુખસે લાઈ, સખ સખીઅન પાઉં પડાઈ,

તખ કહાન બયો સુખદાયી ... તેરો.

હમ ભલે અકેલી આઈ, તુમ સુનોરે જસોદા માઈ,

તેરો કહાન બડોરે સુખદાયી ... તેરો.

પછી રાધા તથા સખીઓએ એક થઈને સ્થામને વીનવવા લાગી:-

ભૂલિઆઈ માળા કુંજનકે બનમે,
કુંજનકે બનમે, કુંજન કે બનમે,

અંસી બળાઈ મધુબનમેં ... ... ભૂલિઆઈ.
સ્થામકે ખાતર મયેં તો જોગન બન જાઉંગી,
ભરમ લગાઉં સારે તનમેં... ... ભૂલિઆઈ.
અંસી સુનત મયેં તો હો ગઈ દિવાની,
હોંસ રહી મનકી મનમેં ... ... ભૂલિઆઈ,
જળ જમુનામેં પનીયાં ભરન ગઈ,
હંડ લગી અંગીઆ બીતરમેં ... ભૂલિઆઈ.
પુરષોત્તમ પ્રભુકી છપી નિરખત,
મીલગયે મોહન બનમેં ... ... ભૂલિઆઈ.

બ્રહ્મભાનકી લલી, સામળીયેસે નેહડો લગાયકે ચલી ટેક.

આવોજી શામળે, મેરી ચલી ઠાડે રહો, લાલજી ! મેં કબકી ખડી...બ્રહ્મ.
હાથમેં હય ગજરા, ગુલાબકી છડી, પાઉંસે ઝાંઝર બજતી ચલી ..બ્રહ્મ.
આંખો ભરે સુરમેં, ને મુખમેં ભરે પાન, છોટી ઉમર, રાધા !

ખોતસા ગુમાન... ...બ્રહ્મ.
બાઈ મીરાં કહે, પ્રભુ ઘેર ગંબીર, ગોવાલનીકુ મીલ ગયે
જુમનાકે તીર... ...બ્રહ્મ.

સ્થામે કહ્યું “કમ ! હવે તું હારી કે નહીં ! બોલ ! હવે વચન આપ.” એમ કહી વચન લીધું. સખીઓએ વચન આપ્યું:-

તોસે બચન દે, મયેં હારી, વાલમા, મયેં હારી વાલમા !
તોસે બચન દે, તુમ જીતે, વાલમા, મયેં હારી વાલમા !
જો સ્થામ તુમ ગરવા લગાઓગે, તુમ પુરુષ હમ નારીરે, વાલમા !
જો મેરે સ્થામ સ્નાન કરોગે, તો તુમરી અનુંગી પનીહારી, વાલમા !. તોસે.

વજ્ર ભૂમિમાં ચાર ગામ મ્હોટા ગણ્યા છે. નંદગામ, વરસાણો,
ગોકુળ, અને મધુપુરી એટલે મથુરાં નગરી.

બરસાણો અને માખણ મિસરીકો ખાણો,
રાધિકાજી તેરો ભલો યનો બરસાણો;

બ્રજ ચોરાસી કોસમે, ચાર ગામ નિજગામ,
 બિન્દાવન ચોર મધુપુરી, બરસાણા નંદગામ;
 બંસીવટસે વટ નહિ, કૃષ્ણ નામ સે નામ,
 બિન્દાવનસે વન નહિ, નંદગામસે ગામ;
 બ્રજ સમુદ્ર મથુરાં કમળ, બિન્દાવન મકરંદ,
 બ્રજવનિતા સખ પુષ્પ હય, મધુકરે ગોકુલચંદ.

કુન્ડ ઉપર દાવજી તથા વેણીશંકરનાં મંદિરો તથા રાધિકાજીનાં ચરણ છે, ને આગળ ચાલતાં બીજું દાવજીનું મંદિર આવે છે. વરસાણા ગામની બહાર તંજુ ડેરા નાખ્યા હતા. ગામ મોટું અને સાફ છે, અને તે અંગ્રેજનું છે.

દિગ્બલવન અથવા લકાવનથી સુનારા સુધી ભરતપુરનું રાજ્ય છે. પછી અંગ્રેજ સરકારનું છે. કુનરવાડેથી ત્રણ ગાઉ છેડું વરસાણા ગામ છે. અત્રે ભાતકુંડમાં સ્નાન કર્યું. આજે રાત્રે સિપાઇઓએ જાગતા રહી આખી રાત હોહો કરીને પેહેરો કર્યો હતો, અને યાત્રાજીઓ પણ જાગ્યા હતા. કારણ કે આ ગામમાં ચોરની વસ્તિ વધારે છે. રાત્રે ચોરો કેટલેક ઠેકાણે આવ્યા હતા, અને ઉપરથી ઇંટ પથરા નાખ્યા હતા. અમારો તંજુ ઘણે સારે ઠેકાણે આવ્યાથી ઇશ્વર પ્રતાપે કંઈ થયું નહોતું, તોપણ અમારી બાજુમાં બે ઇંટોના ઘા પડ્યા હતા. રાત્રે માતૃશ્રીને સિળસ શરીરે નીકળ્યું ને તબીયત નરમ થઇ, પણ અંતે ઠીક થયું. સવારે વહેલા ઉઠી વરસાણાની પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા. તે પહેલાં રાવળકુંડ, રાબડીકુંડ, પાવડીકુંડ, લસિતકુંડ, અને દાણીકુંડ અથવા લોટાકુંડમાં આચમન કરી ગોરને ચાળી લોટાનું દાન આપ્યું, ને મહા પ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કર્યા. પછી ઘેવરવન આવ્યા ત્યાં પણ મહા પ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કર્યા, ત્યાં મોરકુડીનો રાસ થયો. ત્યાંથી માનઘડ ઉપર માનબિહારીજીનાં દર્શન કર્યા. ત્યાં રાસ થયો, ને રાધિકાજી રીસાઇ ગયાં, તેને કૃષ્ણે મનાવ્યાં. ત્યાંથી આત્મા તે દાણઘડ આગળ આવ્યા. ત્યાં રાસધારી કૃષ્ણે રાધિકાજીને દાણ આપ્યું છે, તેમાં પેંડા બરશી વિગેરે આપ્યા. અત્રે જયપુરના મહારાજે એક મોટું મંદિર બંધાવ્યું છે, તે હજુ બંધુર છે. તે સાત વર્ષ થયા બંધાય છે; તેમાં ઘણું ઉંચું કોતરકામ પથ્થરમાં કરેલું છે. અત્રે સાંકડી ખો (બે કુંગરની વચમાં સાંકડો રસ્તો) છે; તેમાં ભગવાન પાસેથી

રાધિકાજીએ તથા તેની સખીઓએ દાણુ લીધું છે તેની રાસ લીલા થઈ. (૨૬-૬-૧૯૦૩). અત્રે સાદ પડ્યો ને મહારાજે પણ દાણુ માગ્યું, જેમાં આસરે રૂ. ૩૦૦) થયા. તે વખતે લલનાઓ લલકારીને ગાવા મંડી પડી:—

ઉભી રહે વ્રજની નારી, પુછું તને પરણી કે કુંવારી,
 બાણુ બંધ બેરખાવાળી, ત્હારે મન તું રૂપાળીજી;
 આંજ્યાવિના આંખડી કાળી, દાણુરીત દે હમારીજી,
 કાલ પ્રભુ મથુરાંથી ન્હાસીને, આવ્યા દેવકીના જ્યારે;
 ચાલ્યા જાઓ પાધરી વાટે, સાંખું બાવા નંદને માટેજી,
 કાના તું છે મહીનો દાણી, તુંને પાઉં પુંખડે પાણીજી;
 તું છે ધુતારીને તું છે હગારીને, ચોરી જાતી દાણુ,
 દાણુ લીધા વિના જાવા દઉં તો, નંદ બાવાની આણુ;
 બોલતી નહોતી ને બોલવા શીખી, આવડું બોલી આજ,
 વનરાવનમાં એકલી ચાલે, જેને મોહડે ન હોયે લાજ;
 બોલતો ન હોતો ને બોલવા શીખ્યો, આવડું બોલ્યો આપ,
 વનરાવનનો મારગ રોકે, જેને માથડે હોય બે આપ;
 કાણુ છો એલા જાતનોરે, વળી આવડું બોલ્યો આજ,
 સાથે લાવું સાહેલડી તો, લોપે તમારી લાજ;
 નંદ બાવાનો બેટડો રાધે!, કાનજી માઈં નામ,
 જાત અમારી આહેરનીરે, અમે વસીએ ગોકુળ ગામ;
 કાણુ છે એલી જાતની, વળી શું છે તાઈં નામ,
 બળ દેખાય છે બાપનુંરે, ક્યાં છે તાઈં ગામ;
 હું છું બેટી બ્રખુલાનની કાના, રાધિકા માઈં નામ,
 જાત અમારી ગુજરીરે, અમે વસીએ ગોકુળ ગામ;
 ઓળખું છું તારા તાતને એલી, જાણું છું તારી જાત,
 દાણુ લીધા વિના નહિ છોડું, તુંને રોકીશ સારી રાત;
 કાલ પ્રભુ તમે નાનકા હતા, મોહડે નહોતી મૂછ,
 મારે તો મહી વેચવા જાતાં, તારે શી પડપૂછ;

મદની માતી શું મરડા છે, શીદ હલાવે છે ડોક,
રાજતો હવે મ્હારું થયું, તારો આપ થયો મ્હારો લોક;
મગન થઇને વહાલો હસવાને લાગ્યા, હેતતો ઉપજ્યું છેક,
વનરાવનની કુંજગલીમાં, રાધાકૃષ્ણ થયાં છે એક.
વન વાગી મધુરી વાંસરડી, ઝટ વીંધી વનીતા પાંસરડી.

—:(૦):—

મારગ મુકાની કહાના કહું છું ક્યારની જો,
રોકી રાખી છે મુને તે કેળીવારની જો,—મારગ.
મારે માથે મટકી મહીતણી તપે જો,
વેળા વીત્યા પછી ગોરસ માઈ નહી ખપે જો,—મારગ.
મુને એકલડી જાણીને ઘેરી છે અહીંજો
તમારા મન તણા વિચાર હું જાણું સહીજો,—મારગ.
પ્રીતડીની રીતે કહો તો પાઉં મહીજો,
દાણુનો કરીને દોકડો આપું નહીજો,—મારગ.
દધીના દાણુના વેચાણમાં છું તમ તણીજો,
હું તો જાણું છું જીગજીવન માથાના મણીજો,—મારગ.
હમો અબજા આતુર વચન મુખેથી નવ કહાડીએજો,
દૈદું દેખાડાતું હોય તો દેખાડીએ જો,—મારગ.
સાવધાન પ્રીત પાળજો કહું કથીજો,
મોતી મન ને કાચ તુટયાં સંધાતાં નથીજો,—મારગ.

મારગડો મેલો મોહનલાલજી,
આધા રહો અલખેલા ન કરો આળજો,—મારગડો.
વાઈ છું સખણા રહેજો સામળા,
નહિતર મારા મુખની ખાસો ગાળજો,—મારગડો.
ખેલ ખઈ ગોરસનું શું થાય છે,
મૂલ આપીને લઈશું તારો માલજો,—મારગડો.
જાના રહો શાણપણું સમજૂં સહુ,
કાળજડામાં કપટ વચન તો ઠીકજો,—મારગડો.
મહી પીતાં મોહન ચારો માહરા,
કરીશ મમે તેમ રાખીશ મ્હારે મહેલજો,—મારગડો.

આઠ કુવા ને નવ વાવડીરે લોલ, સોળસે પનિહારીની હાર,
 મહારા બહાલાજી હો, હાવાં નહીં જાઉં મહી વેચવારે લોલ;
 સોના તે કેશ માશ ખેડલુરે લોલ, છઠાણી રત્ન જડાવ,—મહારા.
 કેડ મરડીને ઘડામે ભયોરે લોલ, તુટ્યો મહારો નવસરહાર.—મહારા.
 કાંઠે તે ઉભો કહાનજીરે લોલ, ભાઈ મને ઘડુલો ચડાવ.—મહારા.
 હું તુંને ઘડુલોજી મહડાવુરે લોલ, થાય મહારા ઘરકેરીનાર.—મહારા.
 તુજ સરખા ગોવાળીઆરે લોલ, તે તો મહારા આપના ગુલામ—મહારા.
 તુજ સરખી ગોવાલણીરે, તે તો મહારા પગની પેગર,—મહારા.
 દયાના પ્રીતમ પ્રભુ પાતળારે લોલ, તેતો મહારા પ્રાણના આધાર—મહારા.

વળી ભાટીયાણીએ કમ્છી ગરખાથી ગમ્મત કરી:—

છંડો છડરે કાનડા, મુજે ઘરે કમ આય,—છંડો.

છંડો છડરે પુતારા, મુજે ઘરે કમ આય,—છંડો.

કહાન! અસીં મૈયારી કંસજી, તૂં પુતર નંદરાય,—છંડો.

કહાન! ચોંઢી પાયા ગીટેમેં તો, કુરો કરંધીમાય,—છંડો.

જેડલું મડે હલીવધયુ, રોકિતો કુલાય,—છંડો.

જે સુણધો કંસરાય તે, થીંધી વાય વાય,—છંડો.

મગન ચયે ભડા સુણ મૈયારી, તોક હેકડો રયો ઉપાય—છંડો.

હથ જોડીને લગ હણે તું, કુંવર કનૈયે જે પાય.—છંડો.

ત્યાંથી વળતાં ગામમાંથી ચાલ્યા પછી પીરી (પીળી) પોખર (જેમાં પાણી નથી) તેનાં દર્શન કર્યાં. અત્રે રાધિકાજીને પીઠી ચોળાઈ હતી. ત્યાંથી ચાલતાં એક બગીચો આવે છે તેમાં ઠાકોરજીનું મંદિર છે, તેના દર્શન કરી આગળ ચાલ્યા. પછી પ્રેમ સરોવર આવ્યું તેમાં આચમન કર્યું, ને પ્રેમ ગિહારીના, રાધિકાજીના, તેની સખીઓના, તથા મહા પ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કર્યાં. પછી સંકેત વનના ગામમાં થઈ નાકા બહાર ડેરા પડ્યા.

સંકેત ગામ:—અત્રે કૃષ્ણકુંડમાં આચમન કર્યાં; એનો ઘાટ તથા કૂવા સાથેની એક ધર્મશાળા મુબઇના શેઠ ગોકર્ણદાસ તેજપાળની પત્ની શામા વહુએ બંધાવેલી છે.

બધાવી છે ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠક, સંકેતબિહારી, લગ્નબિહારી, ગોસાઇજીની બેઠક, ભગવાન અને રાધિકાજીના સંકેત ભગ્ન થયા તેના ચોતરો, તથા સંકેતદેવીના દર્શન કર્યાં. સંકેતદેવી આગળ ઠાકોરજીના ઝુલાવું સ્થાન છે. આજ રાત્રે રાસધારી કૃષ્ણને વરરાજનો જરીનો પોષાક પેહેરાવી, અને વેપધારી રાધિકાજી તથા યશોદાજીને પણ શણ-ગારી, મહારાજ ગોપાળલાલજીએ શ્વેત વસ્ત્ર પેહેરી, ઝુલાળી પાઘડી પેહેરી; ઉપરજી નાંખી, વરઘોડો કાઢ્યો હતો. તેમાં બધા વૈષ્ણવોનું સાજન મહાજન ગાતું ગાતું, બંદુકો ફેડતું, મહાપ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કરીને પાછું મંડપ ઉપર આવ્યું, ત્યાં એક કાશીના વૈષ્ણવ નામે ગોપાળદાસે રાધિકાજીને કન્યાદાન આપવાનું (જેમાં આસરે રૂ. ૨૫૫નું ખર્ચ થાય છે તે) માથે લીધું, ને શ્રીકૃષ્ણને ગોપાળલાલ મહારાજે પરજીવ્યા. તે વખતે સ્વસ્તિવાચનના શ્લોકો બોલાયા, પછી હસ્તમેલાપ થયો, ને બધાએ ચોખ્ખાથી વધાવ્યા. શ્રી રાધાકૃષ્ણ ઝુલાપર બેઠા એટલે એ રીતે થએલા વેહેવાઇએએ તેમને તિલક કર્યા પછી બધા વૈષ્ણવોએ શ્રીકૃષ્ણને ચાંદલો કર્યો (વધાવું કર્યું). જેઓએ રૂ. ૧ અને તેથી વધારે ચાંદલો કર્યો તેમને શ્રીકૃષ્ણને તિલક કરવા મળ્યું, ને તેથી ઓછી (એ આના સૂધી) બેટ કરી તેમને પણ ઉપર તિલક કરવા મળ્યું. તેમાં આસરે રૂ. ૭૦૦) કે ૮૦૦) ની બેટ આવી. આસરે ૧૫૦૦ માણસ એકઠું થયું હતું. તે વખતે સ્ત્રીઓ હર્ષમુદિત થઈ ભગવાનને ગીતો ગાતી ઝુલાવવા લાગી:-

શ્યામ ઝુલે હિન્ડોલા, કુંજનખનમે,

હારે મધુખનમે—શ્યામ ઝુલે હિન્ડોલા.

ચમકતી હુયે વિજલીકી ઘટા ઝાચી હુયે;

ચાલો સખી ચાલ, ઝુલનકી યુ બહાર આઇ હુયે,

ખડા દેરસે કૃષ્ણ રાહ દેખાઇ હુયે;

બળવે બાંસરી (ર), આજતો સુનાઇ હુયે—શ્યામ૦

રાત્રે અગીઆર વાગે ઉતારે આવ્યા. અત્રે પણ ચોરની બ્લીક હતી, પણ ચોકીનો ખંખેતો સારો હતો. મયુરાથી જે પોલીસના જમાદાર તોતારામને મહારાજે સાથે આપ્યો હતો, તેની સાથે બીજા હથી-આરબંધ શિપાઇઓ આવ્યા હતા.

નંદગામ—(તા. ૩૦-૬-૦૩) સંકેતથી નંદગામ સીધે રસ્તે
 ૧૧૧ ગાઉ છે અને વરસાણાથી ચાર ગાઉ છે. પણ અમારે ૨ થી ૨૧૧
 ગાઉનો ચક્રવો થયો હતો. પેહેલા રીઠારા ગામ જઈ ચંદ્રાવળીકુંડનું
 પાન કર્યું. ત્યાં ગોસાઇજી મહારાજની બેઠક, તથા રાધિકાજીની આઠ
 સખીઓ (લલિતા, વિશાખા, ચંદ્રાવળી, ચંદ્રભાગા, પુષ્પા વિગેરે)નાં
 દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ચાલતાં વેલકુંડપર આવ્યમન કર્યું. ભગવાનને આશી-
 વાદ અત્રે મળ્યો છે કે તારી વેલવાડી વધો, તે ઉપરથી તેનું નામ
 પડ્યું છે. પછી મોહીની, રોહીણી, પણ્ડીઆરી કુંડ, તથા ચોહડાખરના
 દર્શન કર્યાં. પણ્ડીઆરી કુંડનું પાણી ઘેર આવતું તેનું ઠાકોરજી તથા
 યશોદાજી પાન કરતા. ચરણપાહડી કુંડર ઉપર ભગવાનના ચરણનાં
 ચિન્હ છે, તેના દર્શન કરી આગળ ચાલી નંદગામ આવી પહોંચ્યા.
 અત્રે પામ સરોવર છે. તેનું નામ એમ પડ્યું કે તેમાં નાહીને ગોરને
 પામરી એટલે શાલ જોડા અથવા ધાવળી આપવી જોઈએ.

મથુરાજીના ચોખ્ખાઓને ચકાચક બહુ જોઈએ, ને જો ન
 આપીએ તો ગાળો સુધાં આપે. તેઓ બોલવામાં પણ સારા નહિ; શરીરે
 રૂઝ પુર, ચાલી શકે નહિ; ને કુંડી નીચે ઘાતીઆં પેહેરે; હાથમાં ઉંચી
 ઉંચી લાકડીઓ, ને બળ્ખે દોઢીઆની ધોળા કપડાની ટોપીઓ પેહેરે
 છે. તે સંબંધમાં એકવાર અર્જુને ભગવાનને કહ્યું કે—તમારી મધુપુરી
 (મથુરા)ની રખેવાળી સહસ્ર ચોખ્ખા ચોદાથી થાય છે, તે સુંદર નગરી
 છે એમ તમે કહો છો તો ત્યાં કેવા વ્રજવાસીઓ વસે છે? તે પુરી
 મારે જોવા જવું છે. અર્જુને મથુરા પાસે જઈને કોઈ ચોખ્ખાને પુછ્યું
 કે મથુરા ક્યાં આવ્યું? તો પણ તેને કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ, ને કોઈએ
 જવાબ આપ્યો કે “દેખતા નહિ હૈ? ચે કયા હૈ?” પછી પોતે સ્નાન
 કરવા વિશ્રામઘાટ ગયા, પણ પોતે બાણ્યું કે જો સ્નાન કરવા જઈશ તો
 માથે ધનુષ્ય સહસ્ર ચોદા લઈ જશે. તે ખીકથી નાઠ્યા પણ નહિ.
 એ રીતે પાછા આવી ભગવાનને અર્જુને કહ્યું કે !—

બોલંત હેલા, વચનંત ગાલી;
 કરીલ વૃક્ષ, કૂપજલ ખારી;
 દેખી કહાન, મધુપુરી તેહારી.

કૃષ્ણ જ્યારે જાલ જાલ સાથે રમતા રમતા જમનાપાર ગોકુળ ગામની આસપાસ આવ્યા, ત્યારે તેને ભૂખ લાગી ને ગોવાળીઆઓને કહ્યું કે “તમે મથુરા જઈ ચોખાઓ યજ્ઞ કરે છે ત્યાંથી ખાવાનું લાવો.” તેઓએ આવીને ચોખાઓને કહ્યું તો તેમને જવાબ મળ્યો કે “તમે તો આહીરના છોકરાઓ છો ને ભગવાનને ધર્યા પહેલાં તમને અપાય નહિ. તમે ખોટું બોલો છો. એ કૃષ્ણ ભગવાન નથી. એ તો આહીરનો છોકરો છે.” જાલ જાલે તે વાત જાણને ભગવાનને કહી. તે છોકરાઓએ કહ્યું કે “મહારાજ! અમને કોઈ ખાવાનું આપતું નથી.” ત્યારે ભગવાને કહ્યું, કે ચોખાઓની સ્ત્રીઓ પાસે જઈને કહો. ત્યારે તેઓ પાછા ગયા એટલે સર્વે ચોખાઓની ઝીરીઓ ઉમંગથી મિઠાઈ વગેરે લઈને કૃષ્ણ પાસે આવી, પણ ત્રણ ચોખાઓને તેના ધણીઓએ જવા ન દીધી ને પૂરી મૂકી, પરંતુ તેઓ ભગવાનની મરજીથી સૌથી પહેલી આવી, અને ભગવાનને ખૂબ જમાડ્યા. કૃષ્ણે ખુશી થઈ આશીર્વાદ આપ્યો:—

પીસો ફૂટો ભરો મન પાણી,

તુમ હોયા બ્રજકી ઠંકરાણી.

ભગવાને ચોખાઓને શાપ આપ્યો કે તમે કોઈ દિવસ શ્રીમંત થશો નહિ, પણ ઘર ઘર ભટકીને પેટ ભરશો. એટલે ચોખાઓએ ભગવાનને શાપ આપ્યો કે કલિયુગના વખતમાં તમારી મરફટી તરીકે તમારું રૂપ રાસધારીઓ લઈ ભજવશે. ચોખાઓએ ભગવાનને અરજ કરી કે “અમને અમારા ધણીઓ ગુસ્સે થશે” તો કહે “હવે ઘેર જાઓ, નહિ વહે.” પછી જ્યારે ઘેર ગઈ ત્યારે ધણીઓએ તેમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો, ને કહ્યું કે અમને બિલકુલ ભાન ન રહ્યું કે તેઓ ભગવાન હશે. કહેવાય છે કે:—

ચોખા પટે ન દારસી, ભયે ન દકતર બંધ;

કૃપા ભયી ભગવાનકી, તો ભરભર લોટા ભંગ.

ચોખાઓ રોજ ભાંગ ત્રણ ચાર વખત પીએ ને ખૂબ ખાય. તેઓ ભાંગતું કવિત બોલે છે કે:—

શુધકુ ગણેશ સુધ, લેવેકું વિધાતા; બોલવેકું બાક્યાની, ચાતુરી અથીમસી;
જોગ કાળે રૂદ્ર, વિયોગ કાળે રામચંદ્ર; ભોગકુ કનૈયા, સખ રોગકુ નીમસી;
નિપટ નિરંજન કહે, બિજયા (ભાંગ) વિજ્ઞાન જ્ઞાન; દેવેકુ બળ સમાન,
લેવેકુ અથીમસી;

ભગવેકુ ગોરખ, ધ્યાન ધરવે કુ. સમાન: સોવેકુ કુંભકરણુ, ભોજનકુ બીમસી.

ભાંગ બને છે તેની રીત:-

કષ્ટુ છીજતહી, કષ્ટુ બીજતહી, ધોય ધરી શિવકે મન માની,
લવંગ ઓર મીરચી ઓર એલાયચી ડરકે, ઘોંટઘાટ કરી રસ ખાની;
ઓરપત(ગરડજી) લાય સ્વાપી (ગળણુ) ભલી, તખ અલ્લ કમંડલકે જલછાની,
ગંગસો ઉચી તરંગ ઉઠે તખ, અંગમે આવે ભંગ ભવાની.

વ્રજમાં ચાર ઓખર, ચાર સરોવર ને ચાર ગંગા છે, તેનાં નામ:-

વરસાણામાં, (૧) પીરીઓખર (૨) ભાનુખર (૩) અને ગેંદાખર;
નંદગામમાં (૪) ચોહડો ખર. ચંદ્રસરોવર ગામમાં (૧) ચંદ્રસરોવર
અને (૨) કુસુમ સરોવર; વંદ્રાવનમાં (૩) માનસરોવર તથા સંકેત પાસે
(૪) કુસુમ સરોવર. ગિરિરાજમાં (૧) માનસી ગંગા; પરમદ્રામાં (૨)
અલકગંગા; ખડેનમાં (૩) ચરણુગંગા તથા (૪) પાંડવગંગા.

કૃષ્ણના ગામ—ગોકુળ, મથુરા ને. નંદગામ. રાધાજીના ગામ—
બરસાણા, રાવળ અને વંદ્રાવન. નંદગામમાં જાસકુંડ, છછીઆરી દેવી,
ને યશોદાનંદનનું દેવળ, તથા કૃષ્ણ બળરામ, નંદ્યાવા તથા તેમની સ્ત્રીનું
મોટું દેવળ છે. નંદ્યાવાનું દેવળ પણ કુંગરપર મોટું બાંધેલું છે
જ્યાંથી આખું ગામ દેખાય છે. ત્યાં આરસપહાણનો ચોતરો છે.
તેમાં ઠાકોરજી માણેકહારી પૂનેમે ઝુલે છે. ત્યાં નન્દીશ્વર મહાદેવ છે તેને
મહેશ્વર ગણે છે, ને દાનધડ, માનધડ, સાંકડીખો, અને લાડલીલાલ તે
અત્માના ચાર મુખ, તથા ગિરિરાજને વિષ્ણુ ગણે છે; મતલબ કે વ્રજમાં
અત્મા, વિષ્ણુ, ને મહેશ્વર રહે છે. ત્યાં ઉતરતાં ગોર્ધનનાથનું મંદિર
આવે છે. નંદગામથી મથુરા ૨૪ માઇલ છે, અત્રે શમીના ઝાડ ધણા
છે તેને અત્રે “છાંકડો” કહે છે, તેની પૂજા કરી, કારણ આજે
૩૦-૯-૦૩ દશેરાનો દિવસ હતો. મહારાજને જવારા ધરાવવાનો
હેલો રાત્રે પડ્યો.

બીજે દિને (૧-૧૦-૩) સવારના નંદગામની પરિક્રમા કરવા ચાલ્યા.
પહેલા તો મોતીકુંડમાં આચમન કર્યું ત્યાં ભગવાને દરેક વૃક્ષે મોતી ઉગાડ્યાં
હતાં. અત્રે મોતીનું દાન ગોર માંગે છે. ત્યાંથી પુલવારીકુંડ ઉપર ગયા.

ત્યાં સ્નાન કર્યું, ત્યાં ભગવાન કુલથી શણગાર્યા હતા. ત્યાંથી શાસકુડમાં આચમન કર્યું. અત્રે ભગવાન થાક્યા ને ઉશ્વાસ લીધો હતો. ત્યાં જરા શાસ્ત્ર રીત કરી શ્વાસ ખાધ ચાહ્યા, તે ટેરાકદમ પર ગયા ત્યાં રાસ થયો, ને કૃષ્ણે કદમના ઝાડ ઉપર ચઢીને ગાયોને બોલાવીને લાડવા નાંખ્યા તેથી ગાયોને યાત્રીઓએ પણ લાડવા નાંખ્યા. “કૂલનકી બાબુબંધ, કૂલનકી માલા; ગૌઆં ચરાય ઘર આયે નંદલાલા” ત્યાં આશકુન્ડ આગળ આવ્યા જ્યાં ઠાકોરજીની આશ પૂરી થઈ હતી. અત્રે ઠાકોરજીનાં ચરણ, આશેશ્વર મહાદેવ, લાડુગોપાળ તથા રાધાકૃષ્ણના મંદિરો છે. આગળ ચાલતાં કૃષ્ણકુન્ડ તથા કોહકુન્ડ આવે છે. ઠાકોરજી મોરની પેઠે કોહ કોહ કરી બોલ્યા હતા તેથી તેનું નામ કોહકુન્ડ પડ્યું. ત્યાં કોકનાથના દર્શન કરી પરિક્રમા અગીઆર વાગે પુરી થઈ. આજે બે દિવસ થયાં એટલા બધા તીડો આવી પડ્યા હતા કે આખું આકાશ ભરાઈ ગયું હતું. આજી બાજીના ખેતરોમાં પડવાથી રખેવાળો ખડીકના માર્યા ખૂમા-ખૂમ કરી રહ્યા હતા. છેટેથી ખેતરો તથા ઝાડો લાલચોળ થઈ રહ્યા હતા. સારા નસીબે અમારા તંત્રીઓમાં તીડો પડ્યા નહિ. તીડોની હુમાર ઘણી ગંધાય છે. વ્રજના કુન્ડોના પાણીમાં લીલ હોવાથી સારા હોતા નથી. તેમાં પાંદડીની લીલ હોય તે પાણી સારાં હોય છે, કુન્ડ ઘણા ખરા વગર બાંધેલા હોય છે. તેની બરાબર દેખરેખ નહિ હોવાથી ઉજ્જડ જેવા પડેલા હોય છે, કૂવાના પાણી મીઠા નહિ પણ જરા મોળા હોય છે. અમે વર્ષાઋતુની આખરમાં ગયેલા હોવાથી જ્યાં ત્યાં પાણી દીકામાં આવતા હતા. મહારાજનો ચોખો ગણેશ અથવા છંયા ચોખાને નામે ઓળખાય છે, તે દરેક સ્થળે મહારાજને પાન કરાવે છે. આજ રાત્રે મહારાજને પારણામાં જીલાવાનો હેલો થયો. એક વૈષ્ણવબાઈએ રૂ. ૧૨૦૦)ની કોથળી ઠાલવી મહારાજને ભેટ કરી જીલાવ્યા. બીજા પર્યટણુ રૂ. ૩૦૦) થયા. બીજે દિને (તા. ૨-૧૦-૦૩) કેસરસ્નાનનો હેલો પડ્યો. લાવ વધારે હોવાથી ઘણા થોડા ગયા. છેવટે બંને આના થયા ત્યારે ઘણાઓએ મહારાજને કેસરસ્નાન કર્યું, એટલે ફક્ત પગે કેસર લગાડવું. વળી વધારે ભેટ આપવાને વૈષ્ણવોને અહિં આગ્રહ કરવામાં આવે છે આજ સાંજે મહારાજે આશ્ચર્ય કર્યો. નંદગામ કુંગર ઉપર છે ત્યાં નંદઆવાનું મંદિર છે, તેના વિશાળ ચોકમાં સાંજના ત્રણ વાગાનું લોક એકઠું થવા માંડ્યું ને ખૂબ ગડદી થઈ. સાંજના પાંચ વાગે મહારાજ પધાર્યા તેણે મંદિરમાં નંદઆવાની

પૂજા કરી, ભોગ ધર્યો. અગ્નિ તો કેળાં અથવા પેંડાનો ધરાતો હતો. પણ હવે તો ખરચ ઓછો કરી નાંખ્યો. ગોળ અને તલની પ્રસાદી ધરી, ને પછી સર્વે વૈષ્ણવોની સાથે વચમાં નાચતા, ને એ પગે કુદતા મહારાજ પોતે ઝાંઝ પખાજ સાથે ગાતા ગાતા નિકળ્યા. જેમાંની પ્રસાદી નીચે પ્રમાણે:—

નંદ ઘેર આનંદ લયો, જય કનૈયાલાલકી,
તરુણકુ હાથી ઘોડા, બુદ્ધકુ પાલખી;
નંદ મહેર ધર ઘોડા જાયો, અરસાણેસુ ટીકા આયો,
શુભ મંગળ, બુધ આજનીકા. (ઘોડા એટલે પુત્ર)

મહારાજે બધા વૈષ્ણવોને ચકર ચકર ફેરવ્યા, ને પોતે પણ નાચ્યા નચાવ્યા વળી ધુદ્ડીઓ ફેરાવવી. તેમાં કોઈ આવતો તો કોઈ સ્ત્રીનો વેષ લઈને પણ નાચ્યા ને તાળીઓ વગેરેથી ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો. પછી પુરૂષ વર્ગમાં મહારાજે ઉંચે ઉંભા રહીને પ્રસાદ વહેંચ્યો એટલે જેમ જળમાં લોટ નાંખ્યા પછી માછલીઓ પડા પડા થાય તેમ વૈષ્ણવો થતા હતા. ત્યાર પછી ફક્ત સ્ત્રીઓ એલાયદી ચકર ચકર ફરી, ને બપોળે પગે નાચી, તેમને મહારાજ નીચેના ગીતો લલકારાથી ગવાડતા હતા. “આજનો લ્હાવો લીજએરે, કાલ કોણે દીડીરે, સોનાના પારણાને રૂપાની દોરી, દરખે શ્રીજ બુલાવીએરે, કાલ કોણે દીડી.” હું તો ચમત્તી ઘેલીરે ગમતી સૌથી પહેલીરે, વળી:—

વારે લાલા મોહન બંસીવાલા,
હજો છો શાને રે સલુણા,
જાણી જાણી તમારી મેં હગાઈ,
પ્રીત બાંધી હવે હું પરતાઈ,

મેં જાણ્યા સર્વે ચાળા, અરે જાઓ નંદલાલા

જળલાલા—ગોવાળા છબીલા છોગાળા—વારે

મને બૂલી રે ગયો છે મારો છેલડોરે,
ખોટી ખોટી (૨), કાનુડા તારી પ્રીત—મારા રાજ.....મને
મને નિંદ્રા ન આવે સખી શું કઈ રે,
રોતાં રોતાં (૨), રજની સારી જાય—મારા રાજ.....મને

હો મને કાગળ ન આવ્યો હરીના હાથનોરે,
લાલ તું તો ઠગારનો શો વિશ્વાસ-મારા રાજ.....મને

કાનુડો ન જાણે મારી પ્રીત-બાધ અમે બાળ કુંવારા રે-કાનુડો
જળારે જમુના હું તો ભરવાને ગધતીરે
કાનુડે ઉડાડ્યા આજાં નીર, ઉડ્યા ફરરરરરે.....કાનુડો
જમુનાને કાંઠે વાલે રાસ રચ્યો છે,
સોળસે ગોપીમાં ઝાડ્યાં ચીર, ફાટ્યાં ચરરરરરે.....કાનુડો

ધતનમે ભંયાજી કી લુગાઈને હોરી-કાશી સુનાઈ:—
કાન્હાને રસ બીન બગ્ગઈ, (બે વાર)
બીન બગ્ગઈ મન બસકીનો, સુંદર ચીર ચુરાઈ,
ચીર ચુરાયે બીરજપર ચર ગયો, પાતન ઓઢ
લુગાઈ, ચોર તેરી દેખી ઠગાઈ.....કાનાને
હરે હરે બાંસકી બંસરીઆ તેરી બંસરી કુક કુક સુનાઈ,
અબ ના બગ્ગવો, મેરા પ્રાન દુખતહે કાતમ કામી લગ્ગઈ,
કે એક દિન છયા મોરા બગ્ગ .....કાનાને

પોતાની સાથે નાયવા મહારાજને સ્ત્રીઓએ બહુ કહ્યું પણ તેમ
કરવા તેમણે સાફ ના પાડી. એમ આ આનંદ પ્રેમરસમાં તેઓ એવી
તો લીન થઈ ગઈ કે નાયવાની ધાંધલમાં કોઈ સ્ત્રીનું કંઈ તો કોઈનું
કંઈ ચોરાયું કે પડી ગયું. રાતના આઠ વાગે ઉતારે પાછા આવ્યા.

તા. ૩-૧૦-૦૩ની સવારના બાકી પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા.
નેગણીકુંડ, પછી ઝંઘડાકુંડ આવ્યો. અત્રે ભગવાન તથા ગ્વાલન સાથે
ઝંઘડો થયો છે. અકૂરકુંડમાં પાણી ન હતું. વસ્ત્રવન, બંડારાકુંડ, કુંડલ-
વનની ચીરતલાઈ, ભૂખનવનકુંડ, મોહનકુંડ અને ઓધવકુંડ આવ્યા.

જ્યારે ભગવાન ગોપીઓ સાથે રાસલીલા રમતાં અંતર્ધાન થઈ
ગયા ત્યારે ગોપીઓ એક બીજાને પુછવા લાગી:—

બતા દે સખી કોન ગલી ગયો શ્યામ
કોન ગલી ગયો શ્યામ.....બતા દે
ગોકુલ દૂંડી, બીંદાવન દૂંડી
દૂંડ શીરી ચારે ધામ.....બતા દે

બલીહારી રસીયા ગિરધારી સુંદર સ્યામ હો તજી અમને
 મથુરાનાવાસી, આવા નવ બનીએજી
 વાંસલડી વાગે વહાલા, લણુકારા વાગે ને, વ્રજવાટ લાગે હવે ખારી—
 સુંદર સ્યામ હો.....
 જમુનાનો કાંઠો વહાલા ખાવાને દોડે ને, અકળાવી દે છે મુને ભારી—
 સુંદર સ્યામ હો.....
 વૃંદાવન કેરી શોભા તમવીણુ અમને તો, નવ લાગે દીડી હવે સારી—
 સુંદર સ્યામ હો.....

પછી ઓધવજીએ આ ઓધવકુન્ડમાં ભગવાનનો સંદેશો આપ્યો છે ને ગોપીઓને જ્ઞાન આપ્યું છે.

આ લીલા એવી તો સરસ છે કે સારા રાસવાળા હોય તો આંખમાંથી આંસુ પાડે. આગળ ચાલતાં સરજકુન્ડ, મધુસૂદનકુન્ડ, યશોદાકુન્ડ આવ્યા. અત્રે યશોદાનું જાણનું, કોડી જેટલું મોટું મટકું છે. વળી ત્યાં પથ્થરના ત્રણ વાઘ બનાવ્યા છે, જેને “હાઉ” કહે છે. “હાઉ” કૃષ્ણ બહુ છેટે રમવા ન જાય માટે તેની માતા યશોદા બ્હી-વડાવવા કહેતા કે “દુર ખેલન મત જાઓ મેરે લાલ ‘હાઉ’ આયા હૈ.” રસ્તામાં ન્હાના ન્હાના છોકરાઓ ભિક્ષા માગે છે કે “ચંટી મારે (મકોડા મારે) મરજાઓ ઓર ધર્મી દાતા જી જાઓ.” “ધન ધનરે પુંછડીકા લોઠા, અન્ન ન ખાય, પાણી ન પીએ, કાય કે પડયા દાદા લોદા” એ રીતે પુંછડીના લોઠાનું ખેલાય છે. વળી મહાપ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કરી સાંજે ઉતારે આવ્યા. અત્રે ટપાલ છે.

કરેલા—(૪-૧૦-૦૩) હવે કરેલા ગામ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં પુરણુમાસીકુન્ડ તે નંદ્યાવાની ગોરાણીનો કુન્ડ આવે છે. આગળ ચાલતાં લલિતકુન્ડ, બલભદ્રકુન્ડ, રમખીત્રુમખીકુન્ડ, શીતળકુન્ડ, અને અંજનીકુન્ડ આવ્યા. અત્રે ભગવાને રાધિકાજીની આંખ આંજી હતી તેનો અત્રે પથ્થર છે. તે પર હાથ લગાડી લોકો આંખે લગાડે છે. ત્યાં શંકરનું મંદિર છે. ત્યાંથી કૃષ્ણકુન્ડ તથા કરેલાના જળગડ કુન્ડ આવે છે. તેમાં સ્નાન કર્યું. બલભદ્રકુન્ડ આગળ કદમ છે. ત્યાં ભગવાન અને રાધાનો મેલાપ થયો છે. કરેલામાં કદમના ઝાડની ઘટા સારી છે, ગામ નહાનું છે. પણ વસ્તુઓ સાધારણ મળે છે. ટપાલ

નથી. નંદગામથી ચાર ગાઉ કરેલા થાય, પણ સીધે રસ્તે ત્રણ ગાઉ છે. આ ગામમાં રાસધારીઓ ઘણા સારા વખણાય છે, તેની મંડળીઓ બહાર દેશાવર જાય છે. હાલ તો ચાર પાંચ મંડળીઓ રહી છે.

વ્રજની રજ ઘણી ઉત્તમ ગણી છે. “મુક્તિ” તો બધાને મુક્તિ આપે છે, પણ “મુક્તિ” કહે મારી મુક્તિ કેમ થાય તો કહે વ્રજની રજ લગાડે તો મુક્તિની પણ મુક્તિ થઈ જાય—

યા રજકું તલકૃત (ધુંડ) શીરે, બ્રહ્મા ત્રિપુર મુરાર,
સો રજ બિજકી કુલ વધુ; ડારત બગર બુહાર (જાકુ);
અન્દાવનકી ગેલમેં, મુક્ત પુરી બિલાય, (વિલાપ કરે છે),
મુક્ત કહે ગોપાલસું, મેરી મુક્તિ બતાય;
તનક (થોડી) અજરજ, ઉડ મસ્તક લગે,
મુક્તિકી મુક્તિ હો જાય.

વળી ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરી છે કે:—

માનસ હું તો વહી રસખાન, બસું મિલ નંદગામકે ગ્વાલન,
જો પશુ હું તો કહા વસ મેરો, ચર મેં નંદકી ધેન મગ્ન હરન;
પહાણુ હું તો વહી ગીરકો, જો ધર્યો ગીર છત્ર પુરંદર (ભગવાન) ધારન,
જો ખગ હું તો બસેરો રૂર, કાલિન્દ્રીકે કુલ કદમ્બકી ડારન.

વ્રજ વહાણુરે વૈકુંઠ નહીં આવું, (૨)

ત્યાં નંદકુંવર કયાંથી લાવુંરે-વ્રજ વહાણું.

ત્યાં લલિત ત્રિભંગ શ્રીગિરિધારી, (૨)

સંગે સોહીયે રાધા પ્યારી,

એમને નીરખતાં આંખ ઠરે મારીરે-વ્રજ વહાણું.

વરીએ શામળીઆ વરની સાથે-હાંહાં વરીએ.

ના ના નેડલો કરીએ કાઢ સાચાંની સંગાથે,

હંસલો ને બગલો બેઠિ જનમ સંગાથીરે, બેઠિ ચાલ્યા એક વાટે (૨)

હંસલાને જોધએ રૂડા મોતીનો ચારો, (૨)

ઓઢ્યો બગલો મોહયો તેની સાથે-ના ના.

ચોરને શાહુકાર બેઠિ જનમ સંગાથીરે, બેઠિ ચાલ્યા એક સાથે (૨)

સાંજ પડીને શાહુકાર સુઈ રહ્યોરે (૨)

એના ધનડા ચોરાણા તેની સાથે-ના ના.

સતસંગ વિના ધ્યાન સુધરે નહીં, ને તાળી પડે નહીં એક હાથે (૨)

અજરેતી (એટલે ચંદન) આપણે કંઠે લગાડીએ છીએ ને

ખાંધએ છીએ તેનું કારણ:—

દુરદુને (ભગવાને) ખાંધ, યાકી મહિમા અધિક જ્ઞાન,

કંઠસુ લગાંધ, માત યશોદાકે લડકે;

યાકી શાખ ઉત્તમ, શ્રી ભાગવતમે વિચાર દેખો,

અજદુકા ચાટયો, હર વજરૂપ ધર લે;

યાહીસુ ચોખ્ખાલાલ (ચોખ્ખાણ,) દેત પ્રસાદ માંભ,

લીજીએ ચઢાંધ માન, મસ્તકપે ધરકે;

એસી રજરાજ એદ, એદન વખાણી હે,

તનક (થોડી) ડાર મુખમે, સખ પાપ જ્ઞાન જરકે.

યશોદાએ ના પાડી કે “માટી નહીં લગાડ,” તો ભગવાને પોતે વાજરડાનું રૂપ ધારણ કરીને માટી ચાટી છે, માટે ચોખ્ખાઓ પ્રસાદમાં માટી આપે છે. જ્વાલન યશોદામાઠ પાસે ભગવાનને નિરખવા પ્રભાતના ગઢ પણુ ભગવાન સુતા દતા, એટલે યશોદાને લલકારીને કહ્યું છે કે:—

તું જગાદે યશોદા માઈ, લાલકો મેં મુખ દેખનકું આઈ,

(ગઢ) કાલ મુખ દેખ ગઈ દધ બેચન, જો તહીં ગયો હે ખીકાઈ;

દિનતે દૂનો લાલ ભયો દુય, ધર કાજર (ગાયનું નામ કાજર-

કાળી) બધીયા વીઆઈ;

ઈતની સુનત લાલ (ભગવાન) ઉકત બેકે, જ્વાલન નિકટ બોલાઈ;

પરમાણુંદ સ્વામી (નામ) શ્રી જ્વાલન, સુન સંકેત પઠાઈ; લાલકો

મુખ દેખનકું આઈ.

પછી જ્વાલનને ભગવાનનાં દર્શન થયાં છે તે વખતે ભગવાનના ઓવારણાં લઈ બોલે છે:—

હારે વારી જાગરે સાવરીઆ-તોપે વાઝનારે (૨)

તન મન ધન સખ તોપે વાઝ,

ધર દર જર સખ તોપે વાઝ.

ક્યતક કાતિલ જનકર ખંજર મારનારે-તોપે...

આ ગામમાં ઠાકોરજી તથા મુગટના દર્શન છે. આ મુગટ શ્રીજીએ પોતે આવીને મુકેલો છે ને કહ્યું કે તમે રાસ લીલા કરજો, ને આ મુગટની પૂજા કરજો. એક રાસધારીના ઘરમાં બીજો મુગટ છે તે તેણે પાછળથી મુક્યો છે. બગીચામાં ત્રણ મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. કરેલામાં જળધડાકુંડ છે. આજ રોજ રાસ સારો થયો હતો.

જાન-(૫-૧૦-૦૩) કરેલાથી ચાર ગાઉ ઉપર જવ ગામ છે. ત્યાં જવા નિકળ્યા. રસ્તામાં પહેલા ચિન્તાપુરીકુંડ આવ્યો. ભગવાન અત્રે ગાયોને બોલાવી ચિન્તા દૂર કરતા, ત્યાંથી વિસાયા ગામ પાસે કિશોરીકુંડ આગળ આવ્યા. ત્યાં કદમ્બના ઝાડ ધણા સરસ છે. એવી ઘટાવાળા ક્યાંય દીઠા નથી. ત્યાં રાસલીલા કરી, મહારાજે પવિત્રા માગ્યા તે ધરાવ્યા. મથુરાથી મંગાવ્યા હતા. ત્યાંથી ચાલતા લક્ષ્મીકુંડ, બળભદ્રકુંડ તથા પાંડવકુંડ આવ્યા. જવ ગામમાં સત્યનારાયણના દર્શન છે. રતિચંદનીમાં મહારાજે ઠાકોરજીને ભોગ આરોગાવ્યો, ને પોતે બેઠા હતા, તેના દર્શન કરવા વૈશ્નવોને હેલો પડ્યો, પંચુ રૂ. ૧) થી ઓછું ધરે તેને દર્શન થતા ન હતા. અત્રે ખિદ્રવન છે, અને મધુકરી તથા ઝૂલવારીકુંડ છેટાં છે.

કોકિલા વન તથા પાંડવગંગા થઈ બેઠેજી-તા. ૬-૧૦-૩ને રોજ સવારના દશ વાગા પછી નિકળ્યા, તે ૧૫ ગાઉ ઉપર કોકિલાવન છે ત્યાં વજનારીઓએ મહારાજને ઘેરી લીધા પછી, તેને નચાવી ગીતો ગવડાવી મહારાજે રૂ. ૧૫ આપી રાજી કરીઓ. ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠક, શનિનું મંદિર, મહાદેવના તથા કોકિલા ખિહારીનાં દર્શન કર્યાં, તથા કૃષ્ણકુંડમાં પાન કર્યાં. અત્રે છાયાની જગ્યામાં મહારાજ બેઠા, ને હેલો પડ્યો કે મહારાજને બેટ ધરી હોળી ખેલાવો. આજે પ્રહણનો દિવસ હતો એટલે ચોખ્ખાઓએ તો યજમાનો પાસેથી કંઈ લીધું નહિ. મહારાજનો કંઈ સારો હતો. પોતેજ જાંજ પખાજ લઈ ગાવા મંડ્યા ને બેટ બ્રહ્મ હોળીનો રાસ ખેલાવ્યો, તે ઠીક થયો. સાંજના પાંડવ ગંગા ઉપર જઈ નહાયા. ત્યાં પાંડવોની બેઠક છે. પાંડવોએ અત્રે તીર મારી ગંગા પેદા કરી હતી તે મહિમા છે. કોરવવન તથા કોરવકુંડ અત્રેથી છેટાં છે. અત્રેથી ૦૫૫ ગાઉ બેઠેજી છે, ત્યાં જઈ મોહનકુંડ તથા બળભદ્રકુંડ છે, તેના આચમન કરીને ડેરે પહોંચ્યા.

કેટલવન—તા. ૭-૧૦-૦૩ને રાજ મોટી બહેણથી રવાના થયા તે છોટી બહેણમાં થઈ બહાર નિકળ્યા. ગામબહાર દાઉજનાં દર્શન, સંકર્ષણ તથા રેવતિ કુંડ છે. આગળ જતાં કૃષ્ણકુંડ તથા ઠાકોરજીનાં દર્શન, બેન્ડોખર, અને પછી ચરણગંગા આવે છે. ગંગામાં સ્નાન વગેરે કરી લક્ષ્મીનારાયણ, કૃષ્ણ તથા દાઉજના ચરણ તથા હાથ, અને શંકર વગેરેનાં દર્શન કરી આગળ વધ્યા એટલે શ્યામકુંડ અને રસોલી-કુંડ આવે છે. ત્યાંથી એક ગાઉ છેટે દેહગાર તથા દધિકુંડ છે. ગોપાળકુંડ પછી શીતળકુંડ આગળ કેટલવન ગામ આવ્યું, ત્યાં મહા પ્રભુજીની બેઠક છે. વૃક્ષમાં ખીજડો, કદમ્બ, નાની બોરડી વગેરે જાણીય છે. ખેતરોમાં જીવાર, બાજરો, ને કપાસ વાવેલાં માલમ પડે છે. ગુવાર દોરને ખવાડે છે. ગુજરાતમાં કપાસ પોષ માસમાં તૈયાર થાય છે અને અત્રે આસોમાં થાય છે. શીતળકુંડનું પાણી એકદમ શીતળ-થંકુ અને મીઠું છે. કૂવો ફક્ત એક જ સુરજકુંડ ઉપર છે, તેનું પાણી બહુ મોળું છે. ગામમાં બિજભૂખણનું-રામલક્ષ્મણ સીતાનું મંદિર છે.

ખીજે ગામ જવાને માટે આગલે દિને હેલો પડે છે તે હવે બરાબર પડવા લાગ્યો નહિ. રાતના ૧૧ વાગે જ્યારે બધા સૂતેલા હોય ત્યારે હેલો પડવા માંડ્યો. સિપાઇઓ પણ અગાઉની માફક જાગૃત રહેતા ન હોતા. આજે સં. ૧૯૫૯ના આસો વદી ૧ થઈ. તહેવારો નજીક આવ્યા, માટે યાત્રા જલદી પુરી કરી લેવી જોઈએ. પણ લોભ સમાય નહિ, મુકામ એક એક વધતો જાય. અત્રેથી ૧૧ ગાઉને છેટે આવેલા શેષશાથી ગામ જવા નિકળ્યા. રસ્તામાં સુગંધીવાળું રળીઆમણું ચંબેલીવન અને કૃષ્ણકુંડ એક ગાઉ છેટાં રહે છે. ત્યાં ચંબેલીના વૃક્ષોને કુદરતી લાંબી દોરી છે જેનાપર લગવાન ઝુલ્યા હતા. રસ્તામાં નંદનવન, ચંદનવન, પંચમુખી કેદારનાથ, તથા ગોપાલધડ ગામ આગળ ગોપાલકુંડ આવ્યા. ત્યારપછી એક ધુંબો નજરે પડે છે—જે વડે, ખેતરોમાં જેને જોઈએ તેને સરકાર દર વીથે રૂ. ૧) લઈ જમનાજીનું પાણી પુરું પાડે છે. આગળ ચાલતાં જમનાજીની નહેર આવી તે બહુ ઊંડી છે, તેમાં પાણી થોડું ને ડોળાયતું હતું. એ નહેર દિલ્હીથી શરૂ થઈ મથુરા લગણુ જાય છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેનો બંધ છોડે છે, એટલે ખેતરોમાં પાણી જાય છે. તેના ઉપર શેષશાથી પૂલ સને ૧૮૭૪માં બાંધેલો છે એવો લેખ છે, તેની પાસે આવેલા શેષશાથી ગામ આગળ અમારા તંજુ ડેરા પડ્યા.

શેષશાયી ગામ—(૮-૧૦-૧૯૦૩) ગામમાં ક્ષીરસાગર કુંડ બહુ મોટો છે. તેનું પાણી મોળું ખારાશવાળું છે. શેષશાયી ભગવાન અત્રે પોષ્યા હતા, તેનું તથા પંચમુખી મહાદેવનું મંદિર છે. ક્ષીરસાગરમાં સ્નાન કર્યું. અત્રે ગોદાન આપવું જોઈએ. ગામમાં ટપાલ છે. સવારના તાઢ ધ્રુમસ પડ્યાં, અને થંડા પવન સાથે આખો દિવસ વરસાદ વધ્યો તેથી રસોઇમાં પણ ખલલ પડી. અહીંની જમીનમાં ખાર છે અને તે પગે ચોંટી છે, રાતના વરસાદ ને પવનનું તોફાન વધ્યું, શેષશાયીમાં આજ અઢાર વર્ષ થયાં યાત્રા પડી નથી, તેનું કારણ કે શેષશાયી ભગવાનને તે પસંદ નથી. એની મશ્જી વિરૂદ્ધ અત્રે ડેરા પડ્યા તેથી વર્ષાદના તોફાન તથા પવનથી કેટલાક તંબૂઓ ઉડી પણ ગયા. કેટલાકની અંદર પાણી આવ્યું, સામાન ભીંજીયો, એમ યાત્રા બહુ હેરાન થઈ. બીજે દિને (તા. ૯) પણ વરસાદ વધ્યો. શરદી બહુ આપી ગઈ. તંબૂઓ પાણીથી લચકાઓળ ભારેખમ થઈ ગયા, એટલે બળદથી તે વજન ખેંચી શકાય તેમ ન હતું. એટલે યાત્રા ઉપડી નહિ. અમે તો ગામમાં જઈ એક ડોસીની જગો એક દિનના આઠ આનાને ભાડે લઈ રહ્યા. વરસાદ બંધ પડવા મહારાજે માનતા લીધી, ભગવાનને ખુબ દૂધ ચઢાવ્યું. પણ વરસાદ બંધ થયો નહિ. એમની તપેલી પણ ચઢી નહિ. તે બોખરાઈ ગામ જતી રહી. કેટલાએક ગાડાંના આઠ આઠ રૂપીઆ ભાડું કરી મથુરા જતા રહ્યા. અનાજ ખોરાકની ચીજ વિગેરે મોંઘી થઈ ગઈ. રસ્તામાં ખાર કાદવથી લોકો લપસીને પડવા લાગ્યા.

બઢાગામ—તા. ૧૦-૧૦-૦૩ ને રોજ યાત્રા ઉપડી. બે ગાઉપર બોખરાઈ ગામ ગયા. રસ્તામાં કૃષ્ણકુંડ તથા શ્યામકુંડ અને વાંકે-બિહારીનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં રસ્તો બહુ ખરાબ કાંટાવાળો ચિખલનો આવતાં હેરાન થયા. પછી બઢાગામ આવ્યું. અત્રે એક કૃષ્ણકુંડ તથા બીજે એક છે. બન્ને બાંધેલા નથી. તેમાં સ્નાન કર્યાં. અત્રે ટપાલ છે. આજ આખો દિવસ ગાડાની વાટ જોઈ, પણ તે મોડી રાત્રે આવ્યા. સરસામાન વગર રસોઇની તેમજ તંબૂની ભારે અડચણ પડી. ગામમાં જગો ભાડે લઈ રાત કાઢી. માતૃશ્રીનું શરીર અત્રે બગડ્યું હતું. અત્રે દાઉજનું મંદિર છે. તા. ૧૧-૧૦-૦૩ ને રોજ બઢાથી નિકળ્યા. રસ્તામાં ઓળની ગામ આગળ જમનાજીનો ફાંફો તથા બિહારીજનું મંદિર આવે છે. એક રસ્તે શ્યામકુંડ અને

શ્યામવન છે, અને ખીજે રસ્તે ઓળની ઘાટ છે. ત્યાર પછી ન્હાની જમના, લાલનવન અને ખેલનવન આવે છે, ભગવાન અત્રે ખેલ્યા હતા તેથી લોકો અત્રે ચોપટ, સેત્રંજ, દડા વેચવા આવે છે. આગળ ચાલતાં સાક્ષીગોપાળના મંદિર આગળ શેરગડ આવ્યું.

શેરગડ:—આ ગામ મહોદું સારું છે. કેટલા લાંબા વખતે ઘંટના ધરો, તે વળી મેડીવાળાં આ ગામમાં દીડાં. દરેક ચીજ મળે છે. અત્રે દાઉજ, ધર્મરાય, ગોપીનાથ, શ્યામસુંદર, રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણ, વગેરે ખીજા કેટલાંએક મંદિરો છે. બંદાથી શેરગડ અઢી ગાઉ થાય છે. હેલો પાડનાર બ્રાહ્મણ દામોદર નામનો સારસ્વત હતો. ગાડાં આજે પણ વહેલાં આવી શક્યા નહિ એટલે કાલે પડાવ ઉડનાર નથી, પણ આવતી કાલે ચીરઘાટપર જમના કાંઠે પુણ્ય પિતાશ્રીની વર્ષી વાળવાની હોવાથી એમોએ પ્રયાણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચીરઘાટ—દ્વારકાનો શુક્લ નરોત્તમ જગજીવન સંઘમાં અમારી સાથે હતો, સરાવવા માટે તેને સાથે લીધો. તે શુક્લ, એમો ગીરીરાજ, મુંબધના સારસ્વત પુરુષોત્તમની વિધવા મણીઆઇ, તથા તેની ફાઇ વિગેરે, તથા એમો સર્વે, તા. ૧૧-૧૦-૦૩ ની સવારના નિકળ્યા. સાથે ખીજે પણ કેટલોક સંઘ આવ્યો. ચીરઘાટ ન્હાનું હોવાથી આગલે દિવસે સામાન આણી મૂક્યો હતો, તે સાથે લીધો. રસ્તામાં એક વન આવ્યા પછી ચીરઘાટ આવ્યું. ત્યાં જમના કાંઠે સ્નાન કર્યું, અને તેનાપર બાધિકા ચીરઘાટ પર કદમ્બનું વૃક્ષ છે તે વૃક્ષ પર ભગવાન ગોપીઓના ચીર લઇ કદમ્બ ઉપર ચઢી ગયા હતા, એ વખતે ગોપીઓએ ભગવાનને ચીર આપી દેવાની અરજ કરી છે:—

શ્યામ ચુનરીયાં દેદે મોરી, બાર બાર કર બેરત તુમસે,
તનુ મેરી કંપન લાગે, દેખો મુરારી—ચુનરીઆં.....
આવત દેખત જન સખ હમકુ,
જાય સાસ ધર કહે સખ ઉનકુ,
હાય ગુયાં, અખ કેસે કરોરી—ચુનરીઆં.....

કરણુ કરોને મુરારી રે ગીરીધારી,
વસ્ત્ર ઘો હમને ઉતારી રે થાયે પ્યારી,
બાલગોપાલ આ દાસી તમારી,
લજ્જત નમ્ર છે પ્યારી રે સહુ નારી,
વસ્ત્ર હરણુ કરી વૃક્ષે શું ચડીઆ,
દેખાડો શું શાહુકારી રે તમારી,

હારે મારા ચીર ઘો વનમાળી, હારે હું છું અખળા નારી રે.
હારે વાલો ચીર હરીને કદમ ચડી બેઠા, હારે હું છું જળા મેં
ઉઘાડી રે.—મારા ચીર૦
હારે ચીરકે બદલે પીતાંબર લેઉંગી, હારે જો જલસે હાઉં
ન્યારી રે.—મારા ચીર૦
હારે પાહે પત્ર કરી નીકસી રાધે, હારે કૃષ્ણ હસત દે તાલી રે.
બાધ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, હારે તમે પુરૂષ હમ
નારી રે.—મારા ચીર૦

એ વૃક્ષ તળે બાંધેલા ચોતરાપર એક બાળુપર વર્ષા શ્રાદ્ધ કર્યું, તથા એક બાળુ લાકુની રસોઇ કરાવી, બ્રહ્મભોજ કર્યો, તથા ચોખ્ખા-ઓને પણ ચકાચક ખૂચ કરાવી. અત્રે જમનાજીનો કાંઠો ઘણો જ રમણીય છે, તે કાંઠે પિતાશ્રીની વર્ષા વાળી હું કૃતાર્થ થયો. સાંજના યાત્રા આવી લાગી. ગામ નાહતું પણ દેખાવ સુંદર છે. અત્રે કાત્યાયની દેવીનાં દર્શન તથા મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. ગોપીઓએ એ દેવીની પૂજા કર્યાંથી ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં. અત્રે રાસ થયો. ચીરઘાટપર મોટા મોટા મજવાઓ પડી રહે છે, ને યાત્રાળુઓને લાવ લઇ જ કરે છે, જે દેખાવ ઘણો જ મનોરંજક અને સુંદર છે.

અત્રે એક રાત રહ્યા. બીજે દિને (૧૩-૧૦-૦૩) સવારના વહેલા ઉઠી અનેક વહાણો યાત્રીઓની રાહ જોઇ બેઠાં હતાં તેમાંથી એકમાં બેઠા. માણસ દીઠ સાડા ચાર આનાનો લાવ મહારાજે જ કાઢી આપ્યો હતો. નાવ ન્હાના તેમજ મ્હોટાં મળે છે. ન્હાના નાવમાં ૨૫ થી ૩૦ માણસ બેસી શકે અને તે જલદી પુગાડે છે. કેટલાએક ગરીબ વૈષ્ણવો પગ રસ્તે સાત ગાઉ ચાલી વંદાવન ગયા. રસ્તામાં બત્સવન આવે છે. અમારું વહાણ નંદઘાટ આગળ ઉભું

રહ્યું, ત્યાં ઉતરીને નંદ્યાવાનાં દર્શન કર્યાં. મૂર્તિ મોટી અને સારી છે ને નાવમાં બેઠાં બેઠાં પણ દર્શન થાય છે. અત્રે માણસ દીઠ એક પૈસાનો સરકારી ટેકો છે. આગળ ચાલતાં ભદ્રવન આવે છે. તે પછી શ્યામવન આવ્યું, જ્યાં શ્રી હામાનાં દર્શન કર્યાં ત્યાં શ્યામકુન્ડ છે. ત્યાંથી પગ રસ્તે ભાંડીરવનમાં જઈ ભાંડીરકૂપનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં દાઉજનું મંદિર તથા પથ્થરનો મુકુટ છે. ત્યાંથી ગિલવન, મહાપ્રભુજીની બેઠક તથા ઠાકોરજીના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં. અત્રે ગિલનાં વૃક્ષ થોડાં છે. અત્રેથી પાછા નાવમાં બેઠા ત્યાંથી વંદ્રાવન પુરીનો બહારનો દેખાવ અને કેસીઘાટ પણ બહુ રમણીય દેખાય છે. વહાણમાંથી ઉતરતાં સરકારી માણસ હાથના પોંદ્યાપર એક પૈસો લઈ પીળી માટીની છાપ મારે છે એટલે ગામમાં જવાની રજા મળે છે.

વૃન્દાવન અથવા વંદ્રાવન—નાવમાંથી ઉતરી ગામમાં પેસતાં હનુમાનનું મંદિર, બંસીવટ, ઠાકોરજીની મૂર્તિ, તથા રાસ થયો હતો તે જગા આવે છે. ત્યાંથી કલકત્તાવાળા લક્ષ્મીચંદ શેઠના રંગજીનાં સુંદર મંદિરનાં દર્શન કર્યાં. તે મંદિરમાં ન્હાના ન્હાના અનેક મંદિરો તથા એક સુવર્ણ સ્થંભ છે. બીજા સુવર્ણનો સ્તંભ અધુરો છે. આ મંદિર ૨૦-૨૫ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે બાંધ્યું છે. આગળ ચાલતાં ગોપીશ્વર મહાદેવ તથા રાધારમજીનાં દર્શન કર્યાં. એ સંબંધમાં કથા છે કે ગોપીઓનો રાસ જોવા મહાદેવને મન થયું તેથી મહાદેવ ગોપીનો વેપ લઈ જોવા ગયા, પણ ભગવાને તેને ઓળખ્યા ને કહ્યું “આવો ગોપીશ્વર” ત્યાં બ્રહ્મકુન્ડ છે. વૃન્દાવનમાં ઘરોઘર મંદિર છે ને સાંભળવા પ્રમાણે કુદલે સાડાપાંચ હજાર મંદિરો છે. અમારા તંબુડેરા દાવાનળ નામની જગા જે ગામથી એક કોસ છેટે હતી ત્યાં નાખવામાં આવ્યા. ત્યાં ભાતરોણુ ગામ છે જ્યાં ચોખાની સ્ત્રીઓએ ભગવાનને ભાત ખવાડ્યો છે અને ચોખાઓએ ખાવાનું ન આપ્યું તેથી તેમને શાપ મળ્યો છે તે વાત અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૮ ને ૫૯).

અત્રે કાંટા બહુ હતા. વજ્રભૂમીમાં ચીરઘાટ સિવાય ક્યાંય પણ કાગડા નજરે પડ્યા નહિ. બાકી વાંદરા તો સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે, અને તેમનાથી હેરાન થવું પડે છે. દેવકીનંદન મહારાજે યાત્રાનો પડાવ દેહકાળી આગળ નખાવ્યો હતો, જ્યાં કાંટા ન હતા. શેષશાયીમાં વર્ષા પડ્યો તે દિવસથી ગાડાંવાળાઓએ એવી લુચ્ચાઈ કરવા માંડી

કે રાતના બાર બાર વાગે આપણો સામાન લાવે, ત્યાર પછી પાલ તંબુ નાંખી યાત્રીઓ સૂએ, અને કેટલાએક તો ગાડાં લાવે પણ નહિ, એટલે રાતના ઉઘાડી જગાપર યાત્રીઓ સુઇ રહે, ને પાછલી રાતની ઝાકળથી અતે દુઃખી થાય છે, તે સંબંધમાં ફરીયાદ મહારાજને તંબુએ કરવામાં આવી, પણ ફેકટ.

બીજે દિને (૧૪-૧૦-૦૩) સવારના દાવાનળ કુંડમાં સ્નાન કરી વંદાવનની પરિક્રમા કરવા આલ્યા. ત્યાં નંદજી, જશોદા, તથા કાળીદેહનાં મંદિરો છે. કથા છે કે જ્યારે કંસે દૈત્યને મોકલ્યો ત્યારે તેને ભગવાને મારી નાખ્યો એટલે કાળીનાગ આવ્યો. એ નાગ જન્મનાજીમાં રહેતો તેથી જન્મનાજીનું પાણી એટલું તો ઝેરી થઇ ગયું કે પક્ષીઓ પણ ૧૦૦ ટુટ ઉડે ઉડતાં, ને જો થોડે અંતરે ઉડે તો મરી જતા. તેટલા માટે ભગવાને તેને નાથવા જન્મનાજીમાં કુબકી મારી. તે વખતે નાગજી કહે છે:—

જળકમળ તું છાંડ બાળા, સ્વામી માહરો જનગશે,
જનગશે તુંને મારશે, મુને બાળ હત્યા લાગશે—જળ.
કહેરે બાળક તું મારગ ભૂલ્યો, કે તારા વેરીએ વળાવીઓ,
નિશ્ચય તારો કાળજ ખૂટ્યો, અહીંયાં તે શીદ આવીઓ.
નથી નાગજી હું મારગ ભૂલ્યો, નથી મારા વેરીએ વળાવીઓ,
મયુરાં નગરીમાં જુગદું રમતાં, નાગનું શીશ હારીઓ—જળ.
રંગે રંગે રંગે પુરો, દીસે કાઢીલ કાઢામણો,
તારી માતાએ કેટલા જન્મ્યા, તેમાં તું અળખામણો—જળ.
મારી માતાએ બેજ જન્મ્યા, તેમાં હું નટવર નાનડો,
જગાડ તારા નાગને, માફ નામ કૃષ્ણ કાળીઓ—જળ.
લાખ સવાનો મારો હાર આપું, આપું રેતુજને દોરીઓ,
એટલું મારા નાગથી છાનું, આપું તુજને ચોરીઓ—જળ.
શું કઈ નાગજી હાર તારો, શું કઈ તારો દોરીઓ,
શાને કાળે નાગજી તારે, કરવી ધરમાં ચોરીઓ—જળ.
ચરણ ચાંપી મૂછ મરડી, નાગજી નાગ જગાડીઓ,
ઉઠારે બળવંત કાંઈ, બારણે બાળક આવીઓ—જળ.

બેઉ બળીઆ સાથે વળીઆ, કૃષ્ણે કાળી નાચ નાચીઓ,
 સહસ્ર ફેણું પુંકે, જેમ ગગન ગાળે હાથીઓ—જળ.
 નાગણુ સૌ વિલાપ કરે જે, નાગને બહુ દુઃખ આપશે,
 મથુરાં નગરીમાં લઈ જઈ, પછી નાગનું શીશ કાપશે—જળ.
 બે કર જેડી વીનવે સ્વામી, મુકા હમારા કંથને,
 અમે અપરાધી કાંઈ ન સમજ્યા, ન ઓળખ્યા ભગવંતને—જળ.
 થાળ ભરી સગ મોતીએ, શ્રી કૃષ્ણને વધાવીઆ,
 નરસૈયાના નાથ પાસેથી, નાગણે નાગ છોડાવીઓ—જળ.

ગામના લોક તથા નંદજીને ધારતી લાગવાથી રડવા લાગ્યા.
 પછી બળદેવજીએ સર્વેના મન શાંતવન કર્યા કે ભગવાન તો કાળીનાચને
 નાથી લાવ્યા ને તેમના ચરણ નાગના મસ્તક ઉપર છે. ત્યારપછી
 દાવાનળ અગ્નિ આપું ગામ બાળતો આવ્યો. એટલે ભગવાનને આશ્રયે
 લોક ગયું, ત્યારે તેમણે કહ્યું “તમે આંખ મીચી દો” પછી ભગવાન
 દાવાનળ અગ્નિને પી ગયા, દાવાનળબિહારીનું મંદિર પણ હાલમાં ત્યાં
 છે. પછી નાગણુ કહે મારો કહાન તુંજ છો:—

ચાર જુગેમેં નામ સુનો હયે, સંત ભારતી તુમી તહો;
 મથુરાંજીમેં જન્મ લીયો હયે, જળ કૃષ્ણ કનૈયા તુમી તહો;
 બંસી ઘાટપર બંસી બજાઈ, બંસી બજૈયા તુમી તહો;
 ચીર ઘાટપર ચીપ ચીપ બોલે, ચીર હરૈયા તુમ્હી તહો,
 હાથ જોડકે નાગન બોલી, મેરે કનૈયા તુમ્હી તહો.

કાલિદેહના મંદિર પાસે કદમ્બના વૃક્ષ આગળ ભગવાનનાં ચરણ
 ને કાલિમર્દનની મૂર્તિ છે. તેમજ મદનમોહન, કુંજબિહારી, રાધા-વલ્લભનાં
 જીનાં જેવા લાયક મંદિરો છે. અત્રેનાં મંદિરો મ્હોટાં મ્હોટાં અને
 વિશાળ જગામાં પથ્થરનાં બાંધેલાં છે, અને તેના નિભાવને માટે કેટલી-
 એક જગીરો પણ રાખવામાં આવી છે. આજરોજ જમનાજીમાં એક
 યાત્રી કુબ્ધી ગયો.

વન્દાવનમાં ચાર ગલીઓ મરાહુર છે. માનગલી, દાનગલી, કુંજગલી,
 અને જમનાગલી. કુંજગલીમાં રાધિકાજી રીસાઈ ગયાં અને માન કીધું
 છે, અને ભગવાન પાસે દાણુ માગ્યું છે તથા રાસ કર્યો છે. તે વખતે
 રાધાજીને સખીઓએ બહુ સમજાવ્યું છે:—

હઠ છોડ સખી ચલ સંગ મેરે, તોહે આજ કહાન જુલાવતહેઃ
 નહિ તુમ બિન વાકો ચયેન પરત, નહીં ખાનપાન કછુ લાવત હયે.
 મોર મુગટ કછુ પહેનત નાહી, અંગ મુગંધ ન લાવત હયે;
 નહી ધેન ચરાવન જત સખી ! વોહે બંસી નાદ ન લાવત હે.
 કયું એસો હૈયો તેરો કઠિન ભયો, તોહે લાજ શરમ નહીં આવત હયે;
 જોકો જોગીજન ધ્યાન ધરત, બ્રહ્માદિક પાર ન પાવત હયે.
 તોરી પ્રીતમે બૂલ ગયો પ્રભુતા, તકસીર વો માફ કરાવત હયે;
 એક બાત ન જૂઠું કહું સજની, અથ કયા ઇતના તરસાવત હયે.
 પિયા માધાસે એજે મીલો ખ્યારી, વોતો તેરોહી નાદ ઉઠાવત હયે.

ત્યાં રાધિકાજનાં ચક્ષુ તથા રાસ ચોતરો છે. રાધારમણનું વિજ્ઞાન
 મંદિર લખનૌના બાણુ બિહારીલાલે આરસપહાણનું ધણુંજ સુંદર અને
 સરસ બાંધ્યું છે. સ્તંભો વાંકા, લીસા અને આરસના બાંધેલા છે.
 જમીનપર પોતાની છબી ચીતરાવી છે જેનાપર યાત્રીઓના પગ પડે છે.
 તેમજ તેના નાનાભાઈની અને તેના છોકરાની છબી છે. એ સર્વેમાં
 ચિત્રની એવી ખુબી દેખાડી છે કે તેનો ભાવાર્થ હાથની નિશાનીમાં
 સમજાવેલો છે. તે એ કે મોટા ભાઈએ ન્હાના ભાઈને પુછ્યું કે “મંદિર
 કેવું થયું?” તો કહે “બહુ સરસ.” વળી ન્હાનાભાઈએ પુછ્યું “કાણે
 બાંધ્યું?” ત્યારે બિહારીલાલ છબીમાં આંગળી ચીંધે છે કે “પેલા મ્હારા
 દીકરાએ બાંધ્યું છે,” ત્યારે તેના છોકરાની છબીમાં તેના એ હાથ જોડેલા
 દેખાડ્યા છે કે “મેં નથી બાંધ્યું, લગવાને બાંધ્યું છે.” વળી બાણુના
 મહેતાની છબી છે તેમાં તેને બાંધજો ચિતર્યો છે, કારણ કે મંદિર
 બાંધવામાં જે લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા તેમાં તે બાંધ ગયો છે.
 “જોકુળથી વૃંદાવન રૂં” ગણાય છે.

અમારા સંઘમાં હવે કોલેરા શરૂ થયો, અને યાત્રામાં દિવસો પણ
 ધણા ભાંગ્યા, તેથી કેટલાએક યાત્રીઓ મથુરા ચાલ્યા ગયા. વંદાવનથી
 મથુરા આગાડીમાં જવાનો એક આનો પડે છે. તેમ ટાંગા પણ માણસ
 દીઠ દોઢ બે આના લે છે. મથુરા પગ રસ્તે અત્રેથી ત્રણ ગાઉ છે.
 વંદાવનથી આગળ વધતાં આગાડી નથી. હવે જે કોઈ યાત્રાળુ સંઘ
 છોડી જતો તેણે મહારાજની બેટ જો પતાવી ન હોય તો પોલીસે તેનો
 સામાન વગેરે અટકાવવા માંડ્યો. વંદાવન શહેર ધણું સારું છે અને
 સર્વ ચીજ મજે છે. વૃંદાવનમાં જુગલધાટ, વિહારધાટ, સુંગરવટ આગળ

ભગવાને સામવેદ મોરલીમાં ગાયો છે. કેશીધાટ આગળ આચાર્ય મહા-
પ્રભુજીએ ભાગવત શ્રી સુમોધનીની કથા સંભળાવી છે. ખેઠક છે. અંસીવટ,
ગોપેશ્વર મહાદેવનું મંદીર, અહ્મકુંડ, ગોવીંદકુંડ, વેણીકૂપ છે. વૃન્દાવન
પછી વેલવન, માટગામ, અને ભાંડીરવન તથા કૂપ આવે છે, પછી
ખીજેલીગામ, ભદ્રવન જેમાં ચણોડીનાં વૃક્ષો છે ત્યાં દાવાનળ અમિ ઉઠયો
તેનું ભગવાને પાન કરી ભક્તોની બીડ ભાંગી છે. તેની પાસે ડગોલી
ગામ, પીપરોલીગામ પછી લોહવન આવે છે.

તા. ૧૫-૧૦-૦૩ને રોજ સવારના વહેલા ઉઠી લોહવન જવા નિકળ્યા.
દાઉજના ગોર અત્રેથી જ લાગુ પડે છે. વંદ્રાવનથી નાવમાં ખેઠા તે જમ-
નાજીને સામે કાંઠે ઉતર્યાં ને લોહવનનો રસ્તો પકડ્યો. રસ્તામાં આવળનાં
મોટાં ઝાડોનું એક જળરૂં વન આવ્યું પણ રસ્તે ચાલતાં કાંટા નડ્યા
નહિ. એક ગાઉપર માનસરોવર આવ્યું. અત્રેના વાંદરા બહુ જળરા
હોય છે. હાથમાંથી પણ ઝુટાવી લે છે. માનસરોવરનો કુન્ડ આંધિલો છે
ને પાણી પણ સારું છે તેમાં સ્નાન કર્યું. અત્રે મહા પ્રભુજીની ખેઠક,
માનબિહારી તથા ગોપીનાથનાં દર્શન છે. આગળ ચાલતાં આવળનું ખીજું
મોટું વન આવ્યું. દોઢ ગાઉ પછી “પાણીગામ” આવ્યું. ત્યાં એક મોઠા
પાણીનો કૂપ છે. સવા ગાઉને છેટે કલ્યાણપુર ગામ આવે છે તેમાં થઈને
આગળ ચાલતાં લોહવન આવ્યું. વનમાં મહાપ્રભુજીની ખેઠક કુલે ચોવીશ છે.

લોહવન—વંદ્રાવનથી પાંચ ગાઉ થાય છે. અત્રે શંકર તથા ગોપી-
નાથનાં મંદિરો તથા કૃષ્ણકુન્ડ છે. આલણો કુન્ડ ઉપર ખેસે છે તેમને
લોહદાન કર્યું. કારણ ભગવાને અત્રે લોહાસુરને માર્યો છે. મથુરા અત્રેથી
એક કોસ છે. લોહવન પછી ગોપાળપુર, રાવળવન, જુદીયાકોખેરો,
વંદીગામ (વંદી આનંદી દેવી), બળદેવજીગામ, હથોરાગામ, ચિન્તાહરજી
ધાટ, અહ્યાંધાટ જ્યાં ભગવાને માટી ખાધી છે. જીઓ પૃષ્ઠ (૬૬).
પછી મહાવન નંદરાયનું ગામ આવે છે.

દાઉજ—લોહવનથી દાઉજ ૬૫ કોસ છે, ત્યાં જવા નિકળ્યા
(૧૬-૧૦-૦૩). ખેતરોમાંથી ચાલતાં ૧૫ ગાઉપર પહેલું ગામ “ગોપીની-
પુરી” આવ્યું ત્યાંથી એક ગાઉપર “રતીકાનગર” આવ્યું. પોણા ગાઉપર
એક વોરા (વોરાવટકરે તે) નો બગીચો ધણો સારો છે. ત્યાંથી ૧૫ ગાઉપર
“આનંદી આનંદી” આવ્યા. અંદી ને આનંદી બે બહેનો સખીઓ હતી.

ગાયો ચરાવતી, ને જાણુ મેળવતી તેની મુર્તિઓ છે. અત્રે-પ્રીતબિહારી તથા આનંદ કુંડ છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં સડકને રસ્તો મળે છે. ત્યાં બે બાણુ ઝાંડની ઘટાને લીધે તડકા પડતો નથી. એમ બે ગાઉ ચાલ્યા પછી દાઉજ ગામ આવી પહોંચ્યા. દાનબિહારીનાં દર્શન કરી ગામમાં પેઠા. ગામ સાધારણ ઠીક છે. અત્રે ક્ષીરસાગર કુંડ છે. તેનું પાણી લીલવાળું છે. અને ફૂવાનું પાણી મોળું છે. દાઉજને હાંડો કરવો હોય તો સવારના ૧૦૧ વાગા સુધી ઠીક થાય છે. તેને ભોગ ધરાવ્યો એટલે પ્રસાદીમાં કામ લાગે. પાછો સાંજના ૪ વાગે પણ થાય છે. દૂધપાક, પુરી, શાક, મગજના લાડુ, જલેબી, અમૃતી વગેરે અનેક ચીજો ભોગને માટે કંદોઇઓ તુરત હુકમની સાથ કરી આપે છે. અત્રે એક તો ચોપડાના ગોર હોય છે, બીજા ક્ષીરસાગર કુંડના, અને ત્રીજા મંદિરના પંડ્યા રહે છે. જે બહુજ લુચ્યા હોય છે, તેનાથી યાત્રાળુએ ચેતીને ચાલવું. એ પંડ્યાઓ મળામાં સોનાની માદ્દળીઆં જેવી ત્રણ લોલકની સાંકળી પહેરે છે. માળા પણ પહેરે છે. તેની પાસે ગોર આપણને લઇ જાય છે. તેને પંડ્યો અથવા મુખીઆજી પણ કહે છે. અમોએ માખણ મીસરી તથા ફૂલની માળા તથા ધારેલો ભોગ લઇ જઇ દાઉજને ધરાવી હાંડો કર્યો, ને ભેટ કરી ચરણ સ્પર્શ કર્યાં. એ નાણાં પુનરી લે છે અને તે ભંડારામાં જાય છે, તે આપડો કંઈ બોલતો નથી.

એ પંડ્યાઓ પ્રથમ હાથજોડ કરાવી કબૂલાત કરાવ્યા પછી મંદિરમાં ઘુસવા આપે છે, ને યાત્રીપર બહુ દમદારી કરે છે, પણ જો કાંઈ તેને પોલીસની ધમકી આપે તો નરમ પડી જાય છે. આપણે પણ તેમજ કયું એટલે આપણને હાથજોડ કરાવ્યા પહેલાં મંદિરમાં જવા દીધા, અને ઉપર પ્રમાણે હાંડો ધરી બહાર નિકળ્યા પછી તેઓએ હાથજોડ કરાવી. બે હાથને ફૂલની માળાઓ બાંધે છે, પછી પંડ્યાના હક તરીકે યાત્રીપર જીલમ કરીને નાણાં ઓકાવે છે. તેમાં જો કાંઈ ગરીબ બાઈ બાવડી હોય તો તેને સારી પેઠે લૂટે છે. એ નાણા મંદિર ખાતે બિલકુલ જતાં નથી પણ પંડ્યાજી ખાઇ જાય છે. ગયે વર્ષે એક યાત્રાળુને સાંભળવા પ્રમાણે મારી નાંખ્યો ને તેનાં પૈસા લૂટી લીધા, માટે યાત્રીએ ધણું સાવધ રહેવાનું છે. અત્રે અંગ્રેજી રાજ છે માટે પોલીસ અથવા સરકારનું નામ દેવાથી તેઓ બહુ બીહે છે. જે કાંઈ કરવું હોય તે

દાઉજીના ચરણમાં મૂકવું, પણ તેમની પાસે ખનતા લગી હાથનોડ બિલકુલ કરાવવી જ નહિ.

દાઉજીની મૂર્તિ માણસ જેટલી મોટી છે, અને તે એવી તો સરસ છે કે આપણે ઘડી ઘડી નિરખ્યા કરીએ. તેની પાસે પાર્વતિજીની પણ મોટી મૂર્તિ દર્શન કરવા લાયક છે. ઘણા લોકો પોતાની મન-કામના પુરી કરવા દાઉજીની માનતા લે છે, અને એ દેવનો પરતો ઘણો જલદ છે.

ખીજે દિને ક્ષીરસાગરમાં દૂધ પુષ્પ લઈ પૂજા કરીને એક પોતીએ સ્નાન કર્યું. કુંડની પરિક્રમા કરી, તેમાં સત્યનારાયણ, ગોવર્ધનનાથ, સાક્ષીગોપાળ, વગેરે મંદિરો આવે છે. મહારાજ હજી પડાવ રાખવા ધારે છે. આજે અગીઆરસ હતી (૧૭-૧૦-૦૩) અને સંધ સાથે જમ્યે તો કાળીચઉદસની સાંજના મથુરા પુગાય, માટે આજેજ નિકળી પડવાનો વિચાર કર્યો. ગોરને દક્ષિણા આપી વિદાય કર્યા. મહારાજની સેવા પતાવતાં બહુ વિલંબ લાગ્યો. શાં હરિલાલ જગન્નાથનો જમાણ કાંતિલાલ તથા તેની ફાઇ વિગેરે જે યાત્રામાં હતા તે પણ અમારી સાથે આવ્યા. ખીજા યાત્રીઓ પણ નિકળ્યા, એટલે યાત્રામાં માણસ અર્ધું થઈ ગયું. અમારી ગાડી સાથે અમે ચાલ્યા. મથુરાની જે સડક જાય છે તેજ રસ્તેથી અમે ચાલ્યા. દાઉજીથી ગોકુલ ચાર ગાઉ થાય છે. રસ્તામાં અઢાંડધાટ આવે છે ત્યાં લાડુગોપાળ, અઢાંડબિહારી, દહીં-વલોણું અને મૃતિકાબિહારીનાં દર્શન કર્યા. અઢાંડધાટ જેવા જેવા છે. ત્યાં જમનાજી વહે છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ખીજે રસ્તે કર્ણકૂપ આવ્યા. તે જગ્યાએ કૃષ્ણના કાન વીંધ્યા હતા. અઢાંડધાટથી પોણા ગાઉપર ચિન્તાહરણ મહાદેવ છે, અને ત્યાંથી પોણા ગાઉપર મહાવન એટલે પુરાણું ગોકુલ આવી પહોંચ્યા.

પુરાણું ગોકુળ---અત્રે કૃષ્ણને ઉપજે બાંધ્યા છે તથા કૃષ્ણને પારણામાં બ્રુલાવ્યા છે તે જગાનાં દર્શન કર્યા. ભગવાન જન્મ્યા પછી કંસની ખીકથી ભગવાનને કંડીયામાં સંતાડી વસુદેવજી ગોકુળ જતા હતા ત્યારે યમુનાજી ભગવાનના ચરણ સ્પર્શ કરવા ઉંચાં ચડ્યાં, એટલે વસુદેવજીએ “કાઇ લીઓ” કરીને ગભરાઈને બૂમ પાડી. સ્પર્શ કરી પાણી ઉતરી ગયાં. તેપરથી “કાઈ લીઓ” નામનો ઘાટ ત્યાં છે.

ભગવાનના જન્મથી સ્ત્રીઓ હરખાતી ગાય છે:—

તુમ ટેડે મોરી ટેડી ગામરીયાં,
તુમરે ટેડે પ્રભુ મુખડી મોરલીયાં, ઉનસે ટેડી મોરી નાકડી નથનીઆં.
તુમરે ટેડે પ્રભુ મોર મુગટહે, ઉનસે ટેડી મોરી સુરંગ ચુનરીયાં,
તુમરે ટેડે પ્રભુ ગ્વાલ બાલહે, ઉનસે ટેડી મોરી સંગડી સાહેલીયાં,
સુરદાસ પ્રભુ તીહારે મીલનકું, સખસે ટેડી મેરી ગોકુલ નગરીયાં.

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મ થયા પછી મહાદેવજીએ યશોદાજી પાસે જઈ કહ્યું કે “ભગવાનના દર્શન કરવા હું આવ્યો છું.” ત્યારે યશોદાજી કહે “નારે બા! તું તો જોગટો, તારું બીહામણું સ્વરૂપ જોધને મારો બાળક હેબડી જાય.” એમ રક્તજક કર્યા પછી મહાદેવને દર્શન દીધું છે તે સંબંધનું ભજન:—

લાવણી.

હાથ ચક્ર ત્રીશલ બીરાજે, અલેક જગાડિં તેરી નગરીમે,
શ્રી કૃષ્ણ કે દર્શન કરને, આએ સદાશીવ ગોકુલમે.
મંદિર બૈઠા હે જશોદા મૈયા, અવાજ સુન્યા કાનેમે,
ચાલ ભરી કંચનસો લાયા, લીયો બાવાજી તેરી ઝોલીમે.
શિવજી કહે માધ અમ નહિ લેવે, લખ જવ મૈયા અપને ઘરમે,
ચાર ખૂટકા સોના રૂપા, ભર્યા હે માધ મેરી ઝોલીમે.
અમ જોગીશ્વર વનકાવાસી, આએ દર્શન કરનેકું,
તેરા બાલકા દર્શન કરકે, ફેર જાડિંગા માધ મેં બનમે.
તેરા સ્વરૂપ કાલાપીલા, સુરત જોશી બાધનકી,
મેરા બાલક તો કાલકા જન્મા, નજર લગે કોઇ સખિયનકી.
ચાંદ સુરજ નવલખ તારા, ભજન કરે તેરા બાલકકા,
એ બાલક તો સખકુ ડરાવે, એ બાલક નહી ડરનેકા.
મનમે સમજી ચલી જશોદા, લે આધ શ્રી કરશનકું,
હોનો નજર એક હ્રદ ત્યાં, શીશ નમાયા શંકરકું.
ચરણ ધોઈ ચરણાશ્રિત લીધા, શીંગીનાદ બજ્યા હે,
બોદ ભુવનનો નાથ કૃષ્ણજી, સદૃશ જનમ મૈયા તેરા હે.

માત યશોદાજી પ્રભાતીઈ ગાય છે:—

જન્મ ને જન્મવા કૃષ્ણ ગોવાળીઆ, તુજ વિના ઘેનમાં કોણુ જાશે.
ત્રણુસેને સાઠ ગોવાળ ટોળે મળ્યા, વડોરે ગોવાળીઓ કોણુ ચાશે,
દહિં તણા દહિથરાં ઘી તણા ઘેખરાં, કદિયેલાં દૂધ તે કોણુ પીશે,
હરિ તારો હાથીઓ, કાળીનાગ નાથીયો, ભૂમીનો ભાર તે કોણુ લેશે.

વળી રાધાદામોદર તથા નન્દકૂપનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી, ૮૪ સ્તંભનું સ્થાન છે ત્યાં ગયા. તેમાં ભગવાનનું વલોણું વલોવ્યું, માદીનું પાલણું ખુલાવ્યું, તથા સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર, ને કલિયુગના ચાર સ્તંભને બેટયા. નંદજશોદા, નારદ, ધર્મ રાજાનો થંભ, કૃષ્ણની છટ્ટી. વાસુદેવજી કૃષ્ણનો જન્મ થતાં તેને જાખડીમાં લઇ ગયા છે તેનાં દર્શન કર્યાં. પછી દાઉજ, સુદામાજી, માખણુચોર, પુતનાબિહારી, મદનમોહન, નંદજશોદા, પાલણું, નારગડો, કૃષ્ણ વીજળી, નંદના પિતા પ્રચંડુ તથા પત્ની, ગર્ભાચાર્ય જન્મોતરી વાંચે છે તે, કેશવદેવજી, ચાંદબિહારી, જહાંડધાટ ને શ્રુતિકાબિહારી વગેરેના દર્શન કર્યાં. “નંદ ઘેર આનંદ ભયો” એ બોલી અત્રે નાચવું. અત્રેથી માટીના પ્રસાદના ગોળા લેવા. કૃષ્ણે માટી ખાધી તે માટે મોઢું ઉઘાડ્યું તેમાં જહાંડ હતું. એટલે ત્યાં માટીના પેંડા વેચાય છે. આગળ ચાલતાં પારસ પીપળો, જેને રાતાં પીળાં ફૂલ હતાં, તે તથા ખેલનવન અને કૂવો આવ્યા. તે પછી રમણુરેતીની જગ્યા આવી, તે અખરખ જેવી ચળકાટ મારતી હતી, અને સુંદર લીસી હતી તેમાં ભગવાન અત્રે અજોટયા હતા. એટલે અમો પણ ઉઘાડું શરીર કરીને આજોટયા. કહ્યું છે “રમણુરેતીમાં લોટયો નહિ તેનો એળે ગયો અવતાર”. રમણુરેતીમાં કાયલાધાટપર પુતનાને અગ્નિદાહ દીધો છે. અત્રે રમણુબિહારીનાં દર્શન છે. અત્રેથી થોડે છેટે ગોપકૂવો છે ત્યાં હનુમાન તથા શંકરનાં દર્શન કર્યાં. એ રસ્તામાં ગોખર ઘણા આવે છે, અત્રે નાહી ધોહી સંધ્યા કરી આગળ ચાલ્યા. ત્યાં ગોપાલલાલ મહારાજનો બગીચો આવ્યો, તેની પાસે કુંડ છે. અત્રેથી નવા ગોકુળની સડક આવી. તે સડકે અમે નવે ગોકુલ પહોંચ્યા. ગોકુળમાં વલલધાટ, ઉગ્રેશ્વર મહાદેવ, યશોદાધાટ તથા વિઠલરાય, મદન મોહનજી, માધવરાય, કમ્પાલુરાય, ગોકુલનાથના મંદીરો છે.

નવું ગોકુળ—અત્રે અમો ગોવીન્દ કુંડ ઉપર આવી લાગ્યાં. ત્યાં અમારી ગાડી અગાઉથી આવી હતી, તેને અમારા માણસ સાથે મથુરા મોકલી દીધી. ગાડીને રસ્તે અત્રેથી મથુરા ચાર ગાઉ થાય છે, અને રાત વખતે એરોની બ્લોક રહે છે. અત્રે ગામમાં એરડી ભાડે લીધી, કારણુ ધર્મશાળામાં જગા ન મળી. અત્રે હવેલીઓ ઘણી છે. તેમાં દર્શન તથા ભેટ કરી. સાત સ્વરૂપની બેઠક, દ્વારકાનાથ તથા મહાપ્રભુજીની બેઠક તથા તેમને પોદવાનો ચોતરો છે. ત્યાં શ્રી ગોવર્ધનનાથે પવિત્રા એકાદશીને દિને અર્ધ રાત્રે પ્રગટ થઈ પવિત્રા ધરાવ્યા છે, ને પુષ્ટિ માર્ગ પ્રગટ થયો છે. કામવનવાળાની તથા ગોકુલચંદ્રમાજીની હવેલીઓ એમ કુલે અત્રે ૨૪ હવેલીઓ છે. મુખ્ય મોટી હવેલીઓ આસરે સાત છે. અત્રે ઠકરાણી ઘાટપર આચમન કર્યું. એ સધળું આટોપતા સાંજના પાંચ વાગ્યા. તેમ બીજું અત્રે કંઈ વિશેષ જોવાનું રહી ન જવાથી મથુરા જવા નિકળ્યા. ગામથી બહાર જવા માટે દર યાત્રી દીઠ રૂ. ૦૧ કર લેવામાં આવે છે. અમે નાવમાં બેસી જમનાજીની ખાડી પસાર કરી પેલે પાર ઉતર્યા. ત્યાંથી બીજી ખાડી આવી એટલે વળી બીજા નાવમાં બેસી તે ખાડીને પેલેપાર ઉતર્યા. તેવામાં સાંજ પડી ગઈ, ત્યાંથી ૩ ગાઉની સીધી સડક મથુરા જાય છે. તે રસ્તે અમે પગે ચાલવા માંડ્યું.

મથુરા—કંસે યુદ્ધ પ્રદર્શનની સભા ભરવા માટે રાજ્યના ચોક્કા-ઓને આમંત્રણ કર્યાં. શ્રી કૃષ્ણ વૃન્દાવનમાં રાસક્રીડા કરતા, અને આ સમયે તેમનું વય માત્ર ૧૧ વર્ષનું હતું, તોપણ તેમને જુદું તથા નંદરાયને પણ જુદું આમંત્રણ અફર સાથે કંસે મોકલ્યું. ભગવાન મથુરા જવાના છે તે સાંભળી આણું વૃજ વિરહવન્દિથી શોકાર્ણવમાં પડ્યું. છેવટ ભગવાને કંસને મારી વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો, ને ઉગ્રસેનને મથુરાની ગાદીપર બેસાડ્યો. જો કે સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી. પછી ભગવાન પોતે મથુરામાં રહ્યા ને નંદરાય એકલા પાછા વૃજમાં ગયા. ત્યાં રાધાજી તથા ગોપીઓ વૃન્દાવનની કુંજગલીઓમાં ધુંડવા લાગી, અને ભગવાનના વિયોગથી આંખોમાં આવણુ ભાદરવો વર્ષાવતી હતી. કૃષ્ણને પણ વૃજનો પ્રેમ સ્વાર્થ રહિત હોવાથી મથુરામાં ચેન પડતું ન હોતું, તેથી પોતાના કુશળ વર્તમાન ઉદ્ધવદ્વારા રાધાજીને તથા ગોપીઓને મોકલ્યા. રાધાજીને વિયોગ દુઃખ એટલું તો સાહ્યું કે તે મૃત્યુની અણીપર આવી ગયાં. “ચાર અક્ષર દો નામ હયે, બિન કાના બિન માત્ર,

મિલનેકા ઇચ્છા રહી, પણ ચારે અક્ષરકે હાય.” એટલે “અન જળ” ને હાય વાત રહી. ગોપીઓ અહોનિશં ભગવાનનું રટણું કરવા લાગી :—

ઓધવ નંદનો છોરા તે, નમેરો થયો જો,
મને એકલી સુકીને, મથુરા ગયો જો—ઓધવ.
ઓધવ વાટ જોતાં, છ છ મહિના વહિ ગયા જો;
તજ દેહ ગોકુલ રહી, પ્રાણ લઇ ગયા જો—ઓધવ.
ઓધવ સંદેશો સુણીને, વેલા આવજો જો;
સાથે દયાના પ્રીતમને, તેડી લાવજો, જો—ઓધવ.
આશાવરી.

પિયા બિન તરસત જ્યા મોર,
કાહે કાહે પૈયા બોલે, બનમે બોલે મોર;
તુમ દર્શન બિન લયારે દિવાની,
કોયલ કરે ટકોર. હાં રે હાં—પિયા બિન.

પછી ગોપીઓ મથુરા જઈ ત્યાંના લોકનો પ્રેમ કૃત્રિમ છે તેનાં મેણાં મારી ભગવાનને કહ્યું છે :—

કંઠણ થયાં મોહન મથુરા જઈ, કાગળ નવ લખ્યો કટકોરે—ટેક.
ગોકુળમાં સહુ વાત કરે છે, કહાન કુબળ શું અટકોરે—કંઠણ.
કુબળ કાળીને અંગે કુબડી, શું કરતી હશે લટકોરે—કંઠણ.
ચતુર હોય તે ચિત્તમાં ચેતે, મુરખને સ્યો ચટકોરે—કંઠણ.
નરસૈયાયા પ્રભુ તમને ન ઘટે, નીચ સાથે શીદ લટકોરે—કંઠણ.

રાધાજીની વિરહ અવસ્થાનું બયાન કરી ગોપીઓ યોધારા આંસુએ રહી પડી. ભગવાને મુકુટ, રાજદંડ એકદમ કાઢી નાખી હાથમાં બંસી લઇ મયૂરપિચ્છનો પટકો બાંધી, વનપુષ્પની માળા લઇ ત્વરિત સખીઓ સાથે પોતે વૃન્દાવન પધાર્યા. વિયોગ પછીના યોગથી રાધાજીના આનંદની અવધિ રહી નહીં એ પ્રભુની ખરે બલિહારી ભુઓ.

વિયોગના યોગથી, વિયોગી યોગી થાય છે;
વિયોગના જોગથી, વિયોગી જોગી થાય છે.
વિયોગના ભોગથી, વિયોગી ભોગી થાય છે;
વિયોગના શોકથી, વિયોગી શોકી થાય છે.
વિયોગના રોગથી, વિયોગી રોગી થાય છે;
વિયોગના દુઃખથી, વિયોગી દુઃખી થાય છે.

વિયોગ એજ યોગ, અને યોગ તે વિયોગ છે;
 વિયોગ યોગ પારખું, વિયોગથી જ થાય છે.
 વિયોગના મુખથી, વિયોગી મુકી થાય છે;
 વિયોગના યોગથી, વિયોગી સુખી થાય છે.
 મગન કહે લાગી તો લગન જેની દિલમાં;
 ખલકના ખાવિંદ તો એક છે મગનમાં.

લકતને આધીન લકત છે જે યથા માં પ્રપચ્છતો તાસ્તયેવ મજામ્બદ્ધ
 માટે પ્રભુની અકળ કળા છે. જુઓ :—

લટકે ગો ગોવર્ધન તોળ્યો, લટકે પલવટવાળીરે;
 લટકે ગોકળની ગવાં ચરાવી, લટકે નાથ્યો કાળીરે.
 વાહ પ્રભુ વાહ, તારી અકળ ગત છે ન્યારી રે, (૨)
 એમાં શું સમજે સંસારી રે—હારે વાહ પ્રભુ વાહ—(૨)
 પ્રહલાદની પ્રતિપાળ કરીને, હરણાકંસને માર્યો રે;
 રાજ રાવણને રણમાં રોળ્યો, રાજ બિભીષણ ધારીરે.—વાહ.
 દ્રોપદીનાં ચીર પચાળ પુર્યાં, અન્નમીલ ઓધાયોરે;
 માસી મારી પુતના વળી, મીરાંબાધને તારીરે.—વાહ.
 વૃન્દાવનમાં રાસ રમાડ્યો, ગિરી ગોવર્ધન ધારીરે;
 એક એક ગોપીને એક એક કહાન, કંઠે આવલડી ગૂહીરે.—વાહ.
 કરે જેડીને કરે વિનતી, દર્શન દયોને દાડીરે;
 બણે નરસૈયો દાસ હરિનો, તોળ્યો ગોવર્ધન ભારીરે.—વાહ.

મથુરાની સડકની બે બાજુ આડની ઘટા ધણી સુંદર છે, તેથી
 તાપ પડતો નથી. એ રસ્તો ગોકુલ છોડતાં વસ્તિ વગરનો, પણ મથુરાના
 સ્ટેશનથી થોડે છેટે સાહેબ લોકોના બંગલા, સરકારી હાવણી, જેલ-
 ખાનું, તહેસીલ કચેરી વગેરે પર વટેમાર્ગ નજર કરતાં પોતાના વિચારના
 દેહકામાં સાંજના થંડા પવનની દેહકીમાં પોતાનો રસ્તો હળવે હળવે
 સુખેથી કાપી નાખે છે. મથુરા સ્ટેશન પાસે રાત્રે આવી પહોંચતાં
 હળરો ચોખાઓ હાથમાં લાલટેનો (લેન્ટર્ન—ફાનસ) લઇ પોતાના યજ્ઞ-
 માનોને ગાડીપર લેવા માટે સામા આવ્યા હતા તે દેખાવ પણ જોવા
 લાયક હતો. અમે હોળી દરવાજે થઇ અમારે ઉતારે રાતના જા વાગે
 સારી રીતે સુખેથી ઘેર પુગ્યા. (અમારા ગોર ગોર્ધન ગિરિરાજના કાકાના
 દીકરા વલ્લભલાલાના વિશાળ મકાનમાં અમને ઉતારો આપવામાં

આવ્યો હતો.) એ રીતે અમારી વૃજની પરિક્રમા નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થઇ. અમોને આસરે દોઢેક મહિનો પરિક્રમામાં થયો, તેમાં તાઢ, તડકા, ખાવા પીવાના ઠેકાણાં નહિ, ને પગે ચાલવાની સખ્ત મહેનતથી અમારા સર્વેના શરીરના બેહાલ થયા. વલ્લભલાલાજી તે જોઇ જો કે દિલગીર થયા, પણ મુ'બઈના લોકથી એ સઘળું સહન કરવામાં આવ્યું તે માટે અમોને તાજુખીની સાથે ધન્યવાદ પૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યો. સવારના તેજી અમોને જમનાજીમાં સ્નાન કરાવી અમોને પરિક્રમામાં જતી વખતે લેવડાવેલો નિયમ છોડાવ્યો કે “હે યમુનાજી! અમારાથી બન્યો તેટલો નિયમ અમે જાળવ્યો છે” એટલું કહી લીધેલાં સર્વ નિયમનાં બંધનમાંથી અમોને મુક્ત કર્યાં. આજે ધનતેરસ હતી (તા. ૧૮-૧૯) કાળીચઉદસને દિને પણ તેહવાર પાળી જમનાજીની આરતી તથા દેવ દર્શનમાં વખત ગાળ્યો. શ્રી વૃજની પરિક્રમા સૌથી પ્રથમ ગુસાંઈજી શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ સં. ૧૬૦૦ (વૃજ) ભાદરવા વદી ૧૨ના દિને કરવા શરૂ કરી હતી જે અદ્યાપિ પર્યન્ત ચાલુ છે.

• **મથુરાની પાંચકોસી પરિક્રમા**—એ પરિક્રમા પાંચ કોસની કહેવાય છે પણ ત્રણ ગાઉ થાય છે. સવારના પહેલા પાંચ વાગે ઉઠી સ્નાન કરી નિકળ્યા. સાથે ચોખ્ખો ગોર ગિરીરાજ હતો. પહેલા વિશ્રામ ઘાટપર આચમન તથા સંકલ્પ કરાવી શરૂઆત કરી. મથુરામાં ૨૪ ઘાટ છે:—વિશ્રામઘાટ, પ્રયાગઘાટ, શૃંગારઘાટ, શ્યામઘાટ, રામઘાટ (ત્યાં રામેશ્વર મહાદેવ.), વલ્લભઘાટ, કનકનક્ષેત્ર, તિનુખઘાટ, સૂર્યઘાટ (સૂર્યે તપશ્ચર્યા કરી છે), ધ્રુવ ઘાટ (ધ્રુવનાં દર્શન), ગાર્ગ્યઘાટ, સારંગીઘાટ, દશાસમેત જેને ધોખીઘાટ કહે છે, ચક્રતીર્થઘાટ, કૃષ્ણગંગાઘાટ, સોમઘાટ, ધારાપતન ઘાટ, ઘંટાવરનઘાટ, વાસુદેવઘાટ, વરાહક્ષેત્ર ઘાટ, અસિકુંડાઘાટ, મણિકર્ણિકાઘાટ, સ્વામિઘાટ તથા એક ખીન્ને એમ કુલે ૨૪ ઘાટ છે. યુદ્ધ તીર્થ, રાવણુકોટી, ને મોક્ષતીર્થ એ પણ ઘાટ છે. કંસની સ્ત્રી સતિ થઇ છે ત્યાં કોઠો બાંધેલો છે તેને સતિનો ભુરજ કહે છે.

વિશ્રામઘાટથી નિકળ્યા તે રસ્તામાં નીચે પ્રમાણે દર્શન આવ્યા. પપલેશ્વર મહાદેવ, બુદ્ધ ભૈરવ, તથા પ્રયાગઘાટ અને ધ્રુવઘાટની વચ્ચે આવતા બધા ઘાટો તથા છેલ્લા ત્રણ ઘાટો પણ આવે છે. ધ્રુવઘાટ પાસે નૃસિંહાવતાર ને અટર ગોપાળના દર્શન છે. સપ્તર્ષિઓ ભારદ્વાજ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ વગેરે સાત ઋષીઓએ તપશ્ચર્યા કરી તેની મૂર્તિઓ

કુંગર ઉપર છે, જે કુંગરની માટીમાંથી વિભૂતિ નિકળે છે. બલિરાજ વામનાશુકાચાર્યની મૂર્તિઓ પણ છે. સૂર્યઘાટ આગળ ધોળીઓ કપડાં ધોય છે. વળી કૃષ્ણ મોકલેલા મછી-ચાંડુલ, માંડુલ, સલગુસલ, અને મુષ્ટક, તથા કુવલીયા હાથીને ભગવાને માર્યો છે તેના દર્શન, નંદ જશોદા તથા અકૂર જેને કંસે મોકલ્યો હતો પણ તેને ભગવાને લીલા બતાવી હતી તેનાં દર્શન કર્યાં. પછી રંગભૂમી આવે છે ત્યાં ભગવાને કંસને મારી કુંગર ઉપરથી નાંખી દીધો હતો, તે વખતે કૃષ્ણ તથા બળદેવજીને તકરાર થઇ કે કંસને કોણે માર્યો. કૃષ્ણ કહે “મેં માર્યો.” ને બળદેવ કહે “મેં માર્યો.” પછી રંગભૂમીમાં રંગેશ્વર મહાદેવ પ્રગટ થયા તેમણે સમાધાન કર્યું કે કંસને મારવામાં જીજ્ઞાસુ અને બળદેવજીનું, ત્યાં રંગેશ્વરનું સ્થાન છે. કંસને મારીને ઉત્તરે (કૃષ્ણના માના બાપ અને અકૂરના પીતરાઇ ભાઇ)ને ગાદી આપી તેની મૂર્તિ છે. ઉત્તરે કહે “હું છુટ્ટો છું માટે મને ગાદી જોઇએ નહિ.” ત્યારે ભગવાન કહે “અમારા યાદવ કુળને રાજગાદી મળે નહિ એવો શાપ છે માટે તમે તો નામના રાજા થાઓ પણ ચલાવીશ તો હું જ.” મથુરામાં તેમજ દ્વારકામાં ઉત્તરે રાજ્ય કર્યું. એ સર્વેની મૂર્તિ ટેકરાપર છે.

એમ કહે છે કે વિશ્રામઘાટ આગળ બાદશાહ તરફથી એક એવું યંત્ર ટાંગવામાં આવેલું હતું કે તેની તળેથી જે કોઇ હિંદુ પસાર થતો તેની શિખા ઉખડી જઇ ડાઢી બની જતી, તે પરથી કેટલાએક સેવકા શ્રી મહા પ્રભુજીને શરણે ગયા. તેમણે પોતાના વાસુદેવદાસ નામના સેવકને પ્રેરણા કરી. એ સેવકે એવું યંત્ર ટાંગ્યું કે જે મુસલમાન તેની નીચેથી પસાર થાય તેની ડાઢી ઉખડી જઈ શિર પર ચોટલી ચોટી જાય. ત્યાં કંસનો અખાડો છે, પ્રેમનું ઘર જન્મદાવન અને જ્ઞાનનું ઘર મથુરા કહેવાય છે. આ અખિલ જગતમાં પુરૂષ તો ફક્ત “શ્યામ સુંદર કનૈયો જ છે.” બાકી આપણે સર્વ સ્ત્રીઓ જ છીએ.

જૂજ ભૂમીમાં મુખ્ય કુલે ૧૨ વન ને ૨૪ ઉપવન છે, બળદેવજી ૭, પોખર ૬, દેવી ૭, કદમખંડી ૫, મહાદેવ ૭, પર્વત ૫, હીડોળાની જગા ૬, સરોવર ૪, કૂપ ૧૧, સિંહાસન ૬, શીલા ૧૧, દાણુલીલાની જગા ૬, આચાર્ય પ્રભુની બેઠક ૨૨, ગુસાંઈ બેઠક ૮, કુંડ ૮૪ છે. મધુવનમાં ભગવાને મધુદૈત્યને મારી નારદનો સંદેહ દાળ્યો છે. તાલ-

વનમાં બળદેવજીએ પોતાના સખાઓ સાથે તાલદલ ખાધા છે, અને ધેનુકાસુર દેવને માર્યા છે.

રસ્તામાં સ્થળે સ્થળે વાદરા આવે છે તેને ચણા નાખતાં જવું. પછી સમસમુદ્રનો ખારો રૂપ છે તેનાં, અને શિવસ્થળકુંડ તથા તેમાંથી પ્રગટ થયેલા શિવનાં દર્શન કર્યાં. પછી જગદીશ, સુભદ્રા અને બળદેવનું મંદિર આવે છે. પહેલા જગદીશ અત્રે પ્રગટ થયા અને પછી બહાર ગયા. ચોખાઓ મસ્કરીમાં કહે છે કે ભગવાન ત્યારે મથુરામાં લાડવા ખાતા ધરાઈ ગયા ત્યારે કાશી ગયા ને ત્યાંથી કરમાખાઈની ખીચડી ખાવા જગદીશ પધાર્યા.

આગળ ચાલતાં ગોપીઓ ઓધવજીનો છેડો પકડી સંદેશો કહે છે તેનાં દર્શન, કૃષ્ણબળદેવ, નૃસિંહાવતાર, દાહિજી, બળભદ્રકુંડ, તથા ભૂતેશ્વર મહાદેવ, મથુરાનો રાજા કેશવદેવ ગણાય છે ને કોટવાલ ભૂતેશ્વર કહેવાય છે, પાતાળીદેવી જે ઉંડાણમાં છે તે તથા કૃષ્ણજન્મ અને કારાશ્રુહ, મહાવિદ્યાદેવી અને મહાવિદ્યાકુંડ તથા ભગવાનના બાળોત્તીઆ ધોયાં હતાં તે બાળોત્તીઆકુંડ, તથા કેશવ સગ્ગની મૂર્તિનાં દર્શન આવે છે. પછી અખિકાવન, રામનું મંદિર, રામલીલાનું સ્થાન, સરસ્વતીદેવી ને સરસ્વતીકુંડ, સત્યનારાયણ ને ગણેશની મૂર્તિ, ગોકર્ણ મહાદેવ, ગૌતમ ઋષિની સમાધિ અને દશાસમેત ધાટ વગેરે બાર કુંડો છે. જમના સરસ્વતીનું નાણું, કાલિન્દેશ્વર મહાદેવની સરસ મૂર્તિ, કંસનો મહેલ તથા કિલ્લો, એ મહેલ સાત માળ જેટલો ઉંચો હતો તેમાં કંસ રહેતો. પણ તે ખંડેર થઇ ગયો છે ને પડી જવાની ધાસ્તી હોવાથી સરકારે ફટલોએક પાડી નખાવ્યો છે. હવે થોડો ઉંચો છે. કૃષ્ણગંગાધાટથી નાવમાં બેસી ધાટોનાં દર્શન કરી મથુરા શહેરની પરિક્રમા પુરી કરી, વિશ્રામધાટ આગળ ભગવાનના મુકુટનાં દર્શન, કૃષ્ણબળદેવનું મંદિર, સત્યનારાયણ, ગોવર્ધનનાથ, યમ અને યમુના, યમે પોતાની બેન જમનાને વરદાન આપ્યું કે “તમારામાં (યમનામાં) લાઇખીજને દિને જે ન્હાય તે યમપુરીમાંથી મુક્તિ પામે,” લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર, તથા દ્વારકાધીશની, મદનમોહનલાલજીની, ગોપાલલાલજી મહારાજની, દાહિજી તથા ગોકુલનાથની હવેલીઓ છે.

મથુરામાં લાલા બાબુ બિહારીલાલની મોટી જમીનદારી છે તેણે ચોખ્ખાએને ચકાચકી જમાદી રૂપીઆ ધીરીને જગાએ પોતાને નામે લખ લીધી છે. અત્રે ચોખ્ખાએના ૨૦૦ અખાડા છે તેના નામે આપેલા છે જેવા કે ભગવંતધડ, લક્ષ્મણધડ, મેરલીધરવારી, ગીલરવારી, વિગેરે, અત્રે મુંબઈના તેમજ બીજા શ્રીમંત ગૃહસ્થો તરફથી અંધામલી ધર્મશાળાઓ પણ ધણી છે. આજે દિવાળીનો દિન હતો, મથુરાની બજારને રસ્તે દિવાળીની ધામધુમ હતી. આજે ઘણા લોકો માનસિંગગાની દીપ-માળના દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી આવતી કાલે પડવાને (૨૧-૧૦-૦૩) દિને ગિરીરાજના અનકૂટના દર્શન કરવા જતિપુરા ગામ જઈ બાઈ બીજને દિને પાછા મથુરામાં જમના સ્નાન કરવા આવે છે. (આજે માતૃશ્રીને તાવ આવ્યો.) દિવાળીનો પડવો-સં. ૧૯૬૦ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧ વાર બુધને દિને સવારે વહેલા ઉઠી દેવદર્શન કર્યા. ગોવર્ધન પૂજના ઠામ ઠામ દર્શન કર્યા. સાંજના અનકૂટના દર્શનની ધામધુમ જેવાલાયક હતી. બીડનો પાર નહતો.

આજે બાઈ બીજ (૨૨-૧૦-૦૩) હતી તેથી વહેલા ઉઠી પ્રથમ ફૂવાના જલથી નાહ્યા પછી જમનાજીમાં સ્નાન કરવા ગયા. આજે લોકોની ગરદી અથાગ હતી. બજારને રસ્તેથી વિશ્રામઘાટપર જવા લોકોની બીડમાંથી થોડા થોડા માણસો લેવામાં આવતા હતા. આજુ બાજુ સીપાઈઓ ઉભા હતા. હળવે હળવે બીડમાં ચાલતા વિશ્રામઘાટ ઉપર આવ્યા ત્યારે જમનાજીમાં અમેએ સ્નાન કર્યું. કારણ આજ બાઈબીજનો મહિમા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મ્હોટો છે. ન્હાવાની જગાએ કિનારેથી ૧૫ ફીટ છેટે વહાણો એક લાઇનમાં બાંધી ઉભા રાખ્યા હતા, જેથી કોઈ તેથી વધારે છેટે પાણીમાં જઈ ફૂબી જાય નહિ, એટલે સરકારનો જખો હતો. ન્હાયા પછી બીજે રસ્તેથી લોકોને કહક્યા હતા. માતૃશ્રીની તબિયત તાવથી ઘણી નરમ હતી તો પણ પ્રથમ તેને સવારના ૧૦ વાગે ગરમ પાણીએ ન્હાડ્યા પછી ચમનાજીમાં સ્નાન કરાવ્યું. હું પણ સાથે હતો એટલે બીજવાર મ્હારે સ્નાન થયું.

અત્રે ગોકુલદાસ તેજપાળની ધર્મશાળા ઘણી સારી બંગલા ફેશનની બાંધેલી છે તેમાં ન્હાવાનું તળાવ છે. યાત્રાળુને સર્વ સુખ થયે છે. હવાની છુટ સારી છે. નાવમાં બેસી સામે કાંઠે જમનાપાર ગયા. રસ્તામાં વિશ્વનગંજ ગામ આવે છે તે પછી ધસાયા ગામમાં દુર્વાસા ઋષિનાદર્શન છે.

ગોપીઓએ કૃષ્ણને પુછ્યું કે તમે ક્યાં ગયા હતા તો કહે મુની દુર્વાસાના દર્શન કરવા, તો કહે અમને પણ કરાવો. ત્યારે મીઠાઈ લઈ જવા કહ્યું. ગોપીઓ કહે જમનાજીના નીરમાંથી કેમ જવાય ? તો કૃષ્ણ કહે તમે જમનાજીને અરજ કરજો કે “જો કૃષ્ણ બાળબ્રહ્મચારી હોય તો અમને માર્ગ આપજો” એટલું કહેતાને વાર ગોપીઓને જમનાજીએ માર્ગ આપ્યો. તે જોઈ ગોપીઓ અનન્ય થઈ ગઈ કે કૃષ્ણની આટલી બધી રાણી છે ત્યારે તે બાળબ્રહ્મચારી તે શેનો ? પછી દુર્વાસા ઋષી આગળ ૧૬૦૦૦ ગોપીઓ હાથમાં મીઠાઈ લઈ ગઈ. દરેકના હાથમાંથી લેતાં ને ખાતાં હાથ દુઃખી આવશે માટે ગોપીઓને ઋષીએ કહ્યું કે હું મોઢું ઉઘાડું રાખું છું ને તમે મોઢામાં મીઠાઈ નાખતા જાઓ. પછી બધી મીઠાઈ તે ખાઈ ગયો. ગોપીઓએ અરજ કરી કે “હવે અમે પેલેપાર કૃષ્ણપાસે કેવી રીતે જઈએ” ત્યારે દુર્વાસા કહે જમનાજીને અરજ કરજો કે “જો દુર્વાસા અદ્ય આહારી હોય તો જમનાજી ! માર્ગ આપજો” તેમ કરવાથી જમનાજીએ માર્ગ આપ્યો. એટલે ગોપીઓ બોલી “કૃષ્ણ પણ જુઠો, જમનાજી કૃષ્ણની પટરાણી તે પણ જુઠી, અને દુર્વાસા ઋષિ આટલી બધી મીઠાઈ ગટ કરી ગયો માટે તે અદ્ય આહારી એ વાત પણ ખોટી, ને એ પણ જુઠો.” આ ભરતપુરનું રાજ છે. ત્યાંથી દાહિજી તથા આદવરાહજી, શ્રીજી વગેરેનું એક મંદિર છે તેમાં દર્શન કરી ઘેર આવ્યા.

જમના કાંઠે તીર્થ શ્રાદ્ધ કરાવ્યું, શય્યાદાન, વત્સવતી ગાયનું દાન ઇત્યાદિ આપી રાત્રિના જમના માતાના શૃંગાર કરાવ્યા તથા ગોરને વિદાયગીરી, આપતું લેતું ચોખું કર્યું. અત્રેથી હાથરસ છેટે ન હોવાથી ત્યાં જઈ આવવાનો વિચાર થયો.

હાથરસ—સવારના ૮૥ વાગે જમી કરીને (૨૫-૧૦-૦૩) સ્ટેશન પર જઈ ગાડીમાં બેઠા તે બે કલાકમાં ૧૧ વાગે હાથરસ પૂજ્યા. મથુરાના એક વૈશ્ય શ્રીમંત બાબુ પ્રસાદીલાલ સુરીલા અલીગઢવાળા સાથે હતા. અત્રે ૩ દાખવાનાં કારખાનાં તથા મીલો છે. હાથરસ વેપારનું મથક છે. હાથરસનું ઘી સૌથી શ્રેષ્ઠ વખણાય છે. અત્રે મ્હોટી બજાર છે, પછી અત્રેના હોટીલાલ ચુનીલાલ નામના વેપારીને ત્યાં ગયાં. ત્યાંથી રાલી બ્રધર્સની ઘઉંની દુકાને થઈ મારવાડી શેઠ લલામલ હરદેવદાસની મીલમાં ગયાં. સોળ હજાર સ્પીન્ડલની એ મીલ છે, તેમાં પંદર સોળ

નંખરનું સુતર નિકળે છે. અમારા ચોખ્ખા જગન ગોરના મામા વામનજી આ મામમાં રહે છે. બાપુ પ્રસાદીલાલના ધણા આગ્રહથી તેમની સાથે તેજ દિને અલિગઢ ગયો.

અલિગઢ—એકા કરી મેકુ સ્ટેશન ગયા, ને ત્યાંથી આગગાડીમાં અલીગઢ ગયા. સાંજના ૪ વાગે પુગ્યા. ત્યાં અલિગઢ કોલેજ જોઈ. અમેને કચ્ચા પક્ષા બોર્ડિંગ હાઉસ દેખાડ્યા. દર માસે રૂ. ૮) અને રૂ. ૩) ભાડું છે. જગા મ્હોટી સુંદર, સ્વચ્છ, અને વિશાળ છે. વિદ્યાર્થીઓ ધણા બધા છે, અને તે ધણાખરા મુસલમાન છે. કેટલાએક પારસી પણ છે. છોકરાઓને માટે લોન ટેનીસ, ક્રિકેટ વગેરે રમવાની સારી જગા છે. પ્રીન્સીપલ સ્ટ્રેચીના નામનો “સ્ટ્રેચી હોલ” સારો બાંધ્યો છે. હજી કમ્પાઉન્ડમાં બીજી બીલ્ડીંગો બાંધાય છે ને જગા વધારવામાં આવે છે. લાયબ્રરી પણ છે, ત્યાં કોલેજની નજીકમાં જ સૈયદ આહમદની મસ્જિદ તથા હોજ છે, જ્યાં છોકરાઓ નિમાજ પડે છે, અત્રે એક ચોકસ ચોતરા ઉપર મ્હોટું ઝાડ છે. અહીંથી પછી અચલેશ્વર મહાદેવ અને તેજ કુન્ડપર ગયા. કુન્ડ ઉપર કાર્તિકમાં દર વર્ષે રામલીલાનો મેળો થાય છે, અને કુન્ડને રોશનીથી શણગારે છે ત્યારે બહુ દીપી નિકળે છે. અત્રેનો ટાઉનહોલ અને રાયલ લાયબ્રરી પણ સારા છે. અલીગઢનો કિલ્લો તો એક ખંડેર જ છે. ગામ બહાર યુરોપીઓની વસ્તિને લીધે રસ્તા પહોળા ને ધણા સારા છે. અચલેશ્વર મહાદેવની દહેરી તળાવની વચમાં છે. તેની પાસે રૂગનાથજી, લક્ષ્મીજી, તથા હનમાનના મંદિરો છે. પછી સખ્ખ મંડી તથા અબદુલ કરીમની દુકાને થઈ ઘેર આવ્યા. બાપુ પ્રસાદીલાલે પોતાની જગા સામે એક મંદિર બાંધાવ્યું છે. તેમાં મૂર્તિ બેસાડવાની છે. પોતાની જગાનું ભાડું આ મંદિરના નિભાવ માટે વાપરવાને ઠરાવ્યું છે. આ ગામમાં હલકી સ્ત્રીઓ વિશેષ છે. પછી રાતના ૧૧ વાગાની ગાડીમાં બેઠા ને બીજે દિને (૨૬-૧૦-૦૩) મથુરા પાછા આવી પુગ્યા.

ગોકુલનાં ૨૪ મંદિરો—નવી ગોકુલમાં—ગોકુલનાથજીનું, લાલજીનું, બાલકૃષ્ણજીનું, રામ હાકુરજીનું, શ્રી કાકાજીનું, ભામિનીવહુજીનું, ગંગાબેડી-જીનું, નટવરલાલજીનું, ગોપાલલાલજીનું, ચીમનલાલજીનાં વહુ પટાવહુજીનું, હાઉજીનું, ચિન્તામણ માધવજીનું, જ્જેશ્રી ગોકલેશજીનું, શ્રી દીકાયતનું, મંદ્રમાજીનું, જ્જેગોપાલનું, વેણીબેડીજીનું, શ્રીનયુજીનું, મજેશરજીનું,

મથુરેશજીનું, અને શ્રી આચાર્યજીનું; ગોકુલનાથજીની બેઠક એક તથા બીજી ચાર મહાપ્રભુજીની બેઠકો છે. જુની ગોકુલનાં મંદિરો—મદનમોહનજીનું, વિઠ્ઠલનાથજીનું, કલ્યાણરાયજીનું, અને દ્વારકાનાથજીનું તથા બેઠક હરરાયજીની, ગુસાઇની બેઠક હકરાણી ઘાટ ઉપર, તથા રૂઢનાથજીની બેઠક એ રીતે કુલે ચોવીશ મંદિરો અને આઠ બેઠકો છે.

મથુરામાં મંદિરો—દાઉજી, મદનમોહનજી, અણ્ણજી, અને ગોકુલનાથજી એટલા ચાર મંદિરો ગોપાલલાલ મહારાજના છે, તથા બીજા મુખ્ય બાલકૃષ્ણલાલજીનું, દ્વારકાનાથજીનું, ગોરધનનાથજીનું, અને રાજ બાબુનું મંદિર છે, મહાપ્રભુજીની બેઠક વસંત ઘાટ ઉપર છે, અને ભગવાન વસંત બેલવા પધાર્યા હતા તે સતગરો છે. નીચેનાં બે ગીતો મથુરામાં બહુ ગવાય છે.

ધન શ્રી જમુના, કૃપા કરી શ્રી ગોકુલ ધિજ સુખ આપજો.

ધિજની રજમાં, અહરનિશ અમને સ્થીર કરીને સ્થાપજો.—ધન ૧

તમે મોટાં છો શ્રી મહારાણી, તમે જીવ તણી કરણા જાણી.

શણે હમને લેજો તાણી—ધન૦

૨.

શ્રી વૃંદાવનની વાટમાં, નાહવું શ્રી જમુના ઘાટમાં.

વાહાલે રાસ રમાયા તે રાતમાં—ધન૦

૩.

ચાલો તો થઇએ ધિજબાસી, પરિક્રમા કરવી ચોર્યાસી

મારા જનમ મરણની ટળે ફાંસી—ધન૦

૪.

પધરાવો સમ સ્વરૂપ સેવા, આરોગાવો મીઠા મેવા.

વૈશ્વવને લાલ ધણો લેવા—ધન૦

૫.

ગોકુલ મથુરાની ગલીઓમાં, મહારાજ મુજને ત્યાં મળીઆ.

મારા જનમ મનોરથ સફળ થયા—ધન૦

૬.

વાહાલો નંદજીનો લાલો ધિજમાલી, કાલિંદ્રીને કાંઠે ગૌચારી.

વાહાલો હસી હસી અમસુ લે તાળી—ધન૦

૭.

જીવ જાણે શ્રી જમુનાજી જઇએ, એવા અખંડ ધિજબાસી થઇએ.

નોતમલીલા નીત ગાઇએ, ચાલો તો શ્રી જમુના નાહીએ.—ધન૦ ૮.

સખી સમરોને સારંગપાણી, વૈશ્વવને વાહાલી એ વાણી.

એ લીલા હરિદાસે જાણી—ધન૦

૯.

જે જે મહારાણી જમના
 જે જે પટરાણી જમના, સુંદર સતવાદી નાર,
 તપ કરી પ્રભુને આરાધીઓ, પ્રીતે પરપયા મોરાર—જે જે
 સુરજ દેવતાની દીકરી, ને જાણે વેદ પૂરાણ;
 ભાષને વાલી રે બેનડી, પસલી આપી છે સાર—જે જે
 ચરણા ચોળીને ચુંદડી, કંઠે લટકતો હાર;
 કંકણ કુંડળને ટીલડી, સળ્યા માએ સોજે સણુગાર—જે જે
 શ્રી વંદાવન વીંટાઇ રહ્યું, મથુરાં જળ સ્થળ આધાર;
 ગોકુળ મહાવન પાસે વસ્યા, વાલા શ્રી નંદકુમાર—જે જે
 કાલિંદ્રીને કાંઠે, સુંદર જમના નીર;
 ગીરધર ગાયો ચરાવતા સાથે હળધર વીર, સાથે બળભદ્ર વીર—જે જે
 જળ રૂડા જળ શામળા, વેગે ચાલે ગંબીર;
 તીરે તોરણ ઉલટયો, માનો વાધ્યો વિસ્તાર—જે જે
 જળ જમનામાં ઝીલતાં, ને તુટયો નવસર હાર;
 મોતી સઘળાં વેરાઇ ગયાં, હીરલો લીધો છે હાથ—જે જે
 રામઘાટ, સ્યામઘાટ, દકરાણી ઘાટ, ખીજ ઘાટ અપાર;
 અંજણે ધર્મી નાહી ગયો, તેનો માએ કર્યો રે ઉદ્ધાર—જે જે
 ચૌદ કોસ ઉદય થયા, ને ખિજમાં વાધ્યો આનંદ;
 કર જોડી કહે રે રઘુનાથજી, પાન કરજો વારંવાર;
 આરતી થાય રે વિશ્રામ—જે જે
 જમના માની આરતી, જે કોઈ શીખે ને ગાય;
 તેને જમનો ભેજાય—જે જે.
 જમના માની આરતી, જે કોઈ પ્રેમેસું ગાય;
 જે કોઈ પ્રીતેસું ગાય, તેનો ખિજવાસ, તેનો વૈકુંઠ વાસ—જે જે.

આગ્રા—આગલી રાતે અમ્હારા ચોખા ગોરે અમને ‘ભયો ભયો’
 કર્યો, અમે ચોપડામાં લખી આપ્યું, અને બાંધ સુંધ કરી આજ
 સવારના (૨૭-૧૦-૦૩) છ વાગે મથુરા સ્ટેશનથી રવાના થયા, તે
 રાત્રિના ૧૦ વાગે આગ્રા જઇ પુગ્યા. અત્રેના મથુરા (પોર્ટર) બહુજ
 હુમ્મ્યા હોય છે. નજર ચુક થાય તો સામાન ગેપ થતાં વાર ન લાગે
 તેમજ કલાર્કસ પણ યાત્રીઓને બહુ કનડે છે. અત્રે ધર્મશાળા યાને
 સરાયા સ્ટેશનથી નજીકમાં ધણી છે. અમે પહેલવાનની સરાયામાં ઉતર્યા.

દર દિવસનું ત્યાં ભાડું પડે છે. અત્રે વસ્તિ મુસલમાનની બહુ છે, અને હુશિયારીથી રહેવું જોઈએ છે. આ ગામમાં જન્મનાજી છે જેમાંથી નળનું પાણી ગામમાં લીધું છે. અમારી સાથે પ્રયાગ-અલાહબાદના ગોરનું માણસ મથુરાથી જ લાગુ પડ્યું તે અસારી સાથે હતું. જે મુસાફરો સરાયામાં ઉતરે છે તેનાં નામ, કામ, ક્યાં જવાના, તે સરકારના માણસો પુછી લઈ આપણી સહી લે છે. બીજે દિને (૨૮-૧૦-૦૩) સવારના એકઠા કરી તાજ મહેલ જોવા ગયા. સરાયાથી પગ રસ્તે પોણા માઈલ છે, અને ગાડી રસ્તે એક ગાઉ છે. ત્યાં તાજબીબીનો રોજો જોયો. રસ્તામાં જન્મના નદી આવે છે. રોજો ઘણો અચ્છો બાંધ્યો છે, તેની કારીગરી વગેરેનું કામ સંપૂર્ણ થતાં કહે છે કે સત્તર વર્ષ લાગ્યાં. પહેલા અંદર પેસ્તાં આજી આજી પથ્થરની બે ઇમારતો આવે છે, પછી દરવાજો આવે છે, ત્યાંથી રસ્તો છે, તે તાજ મહેલના દરવાજા આગળ જાય છે. એ દરવાજાનું કામ ઘણું સરસ છે. આગળ ચાલતાં બગીચો, ડુંવારા, ફરવાના ન્હાના સુંદર રસ્તા, પાણીના સુંદર ઢોળ વગેરે દ્રષ્ટિએ પડે છે. અત્રે અત્રેજો દરરોજ હરવા ફરવા આવે છે, પછી આગળ ચાલતાં રોજો આવે છે. ચાર ખૂણે ચાર મીનારા છે જે ઉપર અમે ચઢ્યા તો મીલોના ડુંવાડા, વહેતી જન્મના વગેરે આખા શહેરનો દેખાવ માલમ પડે છે. એ તાજ મહેલના દર્શનમાં આરસ પહાણુનું જ ઘણું જ બારીક કામ કરેલું છે, જે તાજબીબી ભરેલું છે. તેના દરવાજાને રૂપાનાં બારણાં હતાં, પણ ભરતપુરના સુરજમલે આગ્રા લટકું ત્યારે તેણે તે બારણા લઈ જઈ રૂપું ગળાવી નાખ્યું. એ બારીક કામમાં ઉપર ઉર્દુમાં તવારીખ લખી છે. કહે છે કે તાજબીબીને પોતાના ધણી શાહજહાં બાદશાહ સાથે તકરાર થતાં બાદશાહે જીદો મહેલ બાંધ્યો શરૂ કર્યો, પણ મહેલ બાંધવા મજૂરો જાય નહિ, કારણ કે તાજબીબી રાતના ડાહ્યા મજૂરી આપી મસાલો બાળી મહેલ બંધાવતી હતી, ને દિવસના મજૂરો આરામ લેતા, ને બાદશાહને ત્યાં કામે જાય નહિ, એટલે બાદશાહ ગુસ્સે થતાં બાદશાહે ગામનું જેટલું તેલ હતું તે સર્વ તાજબીબીને મળતું બંધ કરાવ્યું, એટલે તાજે વિચાર કરી જન્મનાજીને પ્રાર્થના કરી. તેની કૃપાથી તેલને ઠંડાણે જન્મના જળને વાપરી બત્તીઓ પેટાવવા માંડી. એ રીતે મહેલનું કામ શરૂ થયું. વળી કોઈ એમ કહે છે કે તાજને રાત્રિના સ્વપ્ન આવ્યું જેમાં પીર તેને કહ્યું 'તું આવો રોજો બંધાવજો' તે પરથી તેણીએ કંઈક કારીગરોને બોલાવીને પલાન કરવા કહ્યા. પણ કોઈ તેવું પલાન કરી શક્યું નહિ,

છેવટે એક પીરે બીજા વેશમાં આવીને કહ્યું “હું પલાન કરી આપું પછુ તમે આખો બંધ કરો” તેમ થતાં ને વાર તે પીરે તુરત પલાન રહ્યું ક્યું જે તાજને પસંદ પડ્યું, અને તેજ પ્રમાણે તાજે મહેલ બાંધ્યો, એ બાંધતાં કાંઈ કહે છે ર. ૧૮૧૧ કરોડ ને કાંઈ ૩૧૧૧૧ કરોડ રૂપિયા લાગ્યા છે. મહેલમાં પ્રવેશ કરતાં એક કાજી આપણને અંદર લઈ જાય છે, જ્યાં બાદશાહની તથા તાજની કબરો છે. ત્યાં બે ત્રણ રૂપિયા પડ્યા હોય છે, અને આપણને પછુ યથાશક્તિ આપવા આમ્રહ કરે છે. નીચે બોંયરામાં દરવા છે ત્યાંથી પેલે પાર જમના નદી લણ્ણી જવાય છે. તાજમહેલની આસપાસ પથ્થરના મિનારાવાળી વર્તુળાકારની વિશાળ નમાજ પડવાની બે જગ્યા છે. દરેક ઉપર અરબીમાં તવારીખ લખી છે એ સર્વે જોઈ પાછા વળ્યા, તે આગ્રાનો કિલ્લો જોવા ગયા.

આગ્રાનો કિલ્લો જોવાને પાસ કઢાવવી જોઈએ છે, તે માટે સાહેબને બંગલે જઈ મોઢેથીજ અરજ કરી, પાસો કઢાવી, તે લઈ મઢ તરફ ગયા. મઢના નાકા બહાર ઓલીયાપીરે લડાઈના વખતમાં ઘોડા ઉપરથી કુદકો માર્યો હતો ને મરી ગયો, તે ઘોડો અર્ધો જમીનમાં ધુસી ગયો છે ને અર્ધો બહાર છે. તે પથ્થર થઈ જતાં હાલમાં તેજ રૂપમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. વળી કહે છે કે આ વખતમાં પછુ જમીન ખોદવાથી જીવતો માલમ પડે છે. ત્યાં ઓલીયા પીરની કબર છે. અહીંયાં સોલ્જરોના પહેરા છે. કિલ્લાના દરવાજામાં થઈ ઉંચે ચઢતાં બે પીતળની તોપો નજરે પડે છે. ભરતપુરના રાજા સુરજમલે સને ૧૭૬૪ માં આગ્રા લીધું તે વખતની એ તોપો છે. ત્યારપછી મરાઠાના હાથમાં આગ્રા આવવાથી તેમની પાસે એ તોપો આવી, અને હાલ અંગ્રેજ હસ્તક છે. એ તોપો ઉપર લેખ છે. જહાંગીરની રાણી નૂરજહાંના બાઈ અફસરખાનની તાજબીબી દીકરી થતી હતી. તાજબીબી સને ૧૬૧૫ માં શાહજહાંને પરણી તેથી સાત છોકરા થયા ને આઠમા છોકરાની સુવાવડમાં દક્ષિણમાં આવેલા જુરાનપુરમાં સને ૧૬૨૯ માં તે મરી ગઈ તેના શબને આગ્રા આણી તાજમહેલમાં કબર ચણી. આગળ વધતાં ટેકરા ઉપર લશ્કરી સોલ્જરોનો બંગલો આવે છે, પછી ‘મોતી મસજીદ’ આવે છે, તે સને ૧૬૪૮ માં શાહજહાંએ બાંધવી શરૂ કરી, ને ૧૬૫૫માં તેયાર થઈ, તેમાં ધુપધડીનો ઉંચો મોરસ પથ્થર છે, જેમાં આંકા કરેલા ખાડા દેખાય છે. તેનાપર સર્વના ડાખાએ કરીને વખતવું અનુમાન બાંધી બાદશાહ નિશાન પડતા.

દિવાલ ઉપર ઉર્દુમાં તવારીખ છે. જનાના માટે ૪૫ માણસને નિમાજ પડવાની તેમાં જગા છે, અને વચલા ભાગમાં ૫૧૭ માણસોની જગા છે, જે જગાના મધ્ય ખુલ્લાના ભાગમાં શાહના વજીર તથા ખેટાની જગા રાખેલી છે. મસીદની વચમાં હોજ છે પણ પાણી નથી. બળવાના વખતમાં અત્રે ઇસ્પીટાલ હતી. આ ગામમાં ચેરીમેરી માગવાનો રીવાજ બહુ છે.

પછી 'દિવાને આમ' જેવા ગયા. એ બંગલો તે વખતે રીપેર થતો હતો. તેના મોટા કમ્પાઉન્ડમાં કોલ્વીન સાહેબે આ ગઢ તથા બંગલા વિગેરે અસલી મકાનોની મરામત કરીને જેવા ને તેવા તાજ રાખ્યા છે. તે સાહેબના મેમોરીઅલનો લેખ કબર માંદક ચણી તેમાં લખેલો છે, ને ખીજે લેખ ઉપર ચઢતાં છેવટના ભાગમાં દિવાલ ઉપર છે. આ 'દિવાને આમ' તે બાદશાહની ઇન્સાફ કરવાની જગા છે. તેમાં બાદશાહને ખેસવા સાડ ઉંચી બેઠક છે. ઉપર ચઢતાં ઔરંગઝેબે શાહજહાંને સાત વર્ષ સુધી કેદ કર્યો ને તે ત્યાં જ મરી ગયો તે ઔરડી આવે છે. આગળ ચાલતાં અસલનાં બે મહોટાં નગારખાનાં આવે છે. વળી બાદશાહનું આરસપહાણનું તખ્ત જે લાંગેલું છે પણ સાંધેલું છે, તે તથા તેવીજ ખુરશી નજરે પડે છે.

પછી 'દિવાને ખાસ' આવે છે, જ્યાં બાદશાહની તેમજ વજીરની આરસપહાણની બેઠકો છે. તેના ઉપર બેસીને નીચે આવેલી ખાઇમાં હાથી વાઘની લડાઇના બેલો થતા તે જોતા. એ બેઠકો મહોટી અગાસીમાં છે. વળી 'મછી ભવન' છે જેના હોજમાં પાણી થોડું છે તેમાં મછી છે. ખીજી નગીના મસીદ આવે છે. એક ખીજે મહેલ આવે છે તેમાં રાજ રહેતો. ત્યાર પછી મહમદે લૂટેલા સોમનાથ મહાદેવના મંદિરોના લાકડાના મોટા કમાડ-દ્વાર રીપેર કરી હજુ રાખ્યા છે, તેની જોડેના ઔરડામાં શાહજહાં તાજમહેલ ઉપર નજર કરતો મરી ગયો તે છે. આ સર્વ બંગલા તથા જગાને ૧૪ વર્ષ ઉપર મરામત કરાવી હતી ત્યાર પછી 'શીષ મહેલ' આવે છે. એ મહેલમાં ગરમ થંડ પાણીના હોજ છે જેમાંથી પાણી આવળવ કરતું ને રાજ રાણી સ્નાન કરતાં. એ શીષ મહેલમાં અંધાર છે અને દીવો કરે તો દિવાલમાં રંગબેરંગી કાચથી અજવાળું બહુજ ઝમક મારે છે. પાણીનો ધોધ પડે છે ત્યારે દીવાની રોશની દીપી રહે છે. ગઢની આરે બાજુ

ખાઇ છે, જેમાં અગાઉ જમનાજીનું પાણી લેવામાં આવતું હતું, (હાલમાં પણ થોડું છે.) જેથી લગાધના વખતમાં કોઇ ઉપર ચઢી શકતું નહિ. ગઢની પાછલી બાજુમાં એક દરવાજો છે તેમાં અગાઉ જમનાજી આવતું, તેમાં રાણી ન્હાતી, પણ હવે તે જળ તથા દરવાજો સરકારે બંધ કર્યા છે. ગઢમાં પેસ્તાં પૂલ છે તે સાંકળથી ઉપડે તેવો છે. આસપાસ પાણીને લીધે ગઢ બેટ જેવો થઈ પડે છે. તાજ-મહેલમાં તથા ગઢમાં સોનાની ખુરશી તથા રાચરચીલું વગેરે ઉમદા ચીજો તથા દિવાલમાં માણેક રત્નો જડેલા હતા તે કહેવા પ્રમાણે સર્વે સરકાર લઇ ગયા. હાલમાં તે રત્નો ક્યાંય નજરે પડતાં નથી. મહેલો આગળ હોજ તથા પાણીના કુંવારાની જગા છે. મહેલ તથા અગાશીની દિવાલોને ગોળીઓ લાગવાથી કાણુ પડેલા કોઇ કોઇ ઠેકાણે નજરે પડે છે. અત્રે તાજમહેલના નમુના પથ્થરના બનાવેલા વેચાતા મળે છે તેના રૂ. ૨૫ થી રૂ. ૫૦૦), અગર તેથી પણ વધારે પડે છે. સાહેબ લોકો બહુ લઇ જાય છે.

આગ્રામાં બીજી જેવા લાયક જગાઓ સિકંદર તથા રામબાગ છે. અત્રેથી ચારેક કોસ છેટે છે તેમજ બાર કોસપર ફતેપુર સીક્રિ જેમાં અકબરની કબર વગેરે જેવા જેવાં છે, પણ અમારે જવાની ઉતાવળ હોવાથી જઈ શકાયું નહી. આગ્રા શહેર મ્હોટું છે. દલાલો શેરીએ શેરીએ ફરતા ફરે છે. તમે જે માલ લ્યો તેનાપર તેના ટકા ચઢે છે. ગામમાં મ્હોટી મસીદ છે. બજાર પણ મ્હોટી સારી છે. અત્રે સેત્રંજ સારી મળે છે. ઉતારે આવી સ્ટેશનપર જઈ સાંજના ચાર વાગે ગાડીમાં બેઠા, તે સાંજના ૭ વાગે ટુંડલાથી ગાડી બદલીને બીજે દિને (૨૬-૧૦-૦૩) સવારના ૭ વાગે પ્રયાગ એટલે અલાહબાદ પુગ્યા. મથુરાથી આગ્રા ૨૩ માઇલ છે. ટિકિટ રૂ. ૦-૬-૬. મથુરાથી હાથરસ ૨૪ માઇલ, ટિ. રૂ. ૦૧, હાથરસથી અલીગઢ ૧૬ માઇલ, ટિ. રૂ. ૦-૫-૦ અને આગ્રાથી પ્રયાગ ૨૭૬ માઇલ, ટિ. રૂ. ૩-૧૦-૩.

પ્રયાગ—ગામ સ્ટેશનથી દોઢ ગાઉ છેટું છે. અમો રંગનાથ હર-પ્રસાદ પંચલૈયાના મકાને ઉતર્યા. અલાહબાદ ગામની બહારના રસ્તા ધણુ પહોળા અને બજાર ધણુ જ સારી છે. તેમ ગામના રસ્તા પણ સ્વચ્છ છે. વસ્તિ થોડી પણ ઉજળી છે. ગામમાં ગંગાજીના દસાસમેત ઘાટ ઉપર

અમ્મરો ઉતારો હતો, ને ખજખજ અવાજ કરતી વહેતી ગંગાજીને લીધે દેખાવ સુંદર માલમ પડતો હતો. પ્રયાગ સર્વ તીર્થમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. દર બાર વર્ષે કુંભ મેળો ભરાય છે. ત્રિવેણીપર પહેલું સ્નાન મકરસંક્રાંતિને દિને થાય છે. તેને મકર મેળાનું સ્નાન કહે છે. ગંગા, જમના અને સરસ્વતીનો જ્યાં સંગમ થાય છે, એ ત્રિવેણી અર્ધો ગાઉ છેટી છે ત્યાં અમે ગયા, પંજાબો પોતાના ડેરા તંબુઓ ઉભા કરી બેઠા હોય છે ને દરેક જણ નિશાની દાખલ તેના ઉપર બાંધેલા વાવટામાં ચિત્ર મુકે છે. જેમકે એક ગોરની ખ્વજમાં હાથી છે. તે હાથી-વાળો ગોર કહેવાય છે. વૃષભના બ્રહ્મરૂપિ વખતે દર બાર વર્ષે કુંભનો મેળો અત્રે ભરાય છે. સિંહમાં નાશિક મધ્યે અને વૃશ્ચિકમાં ઉજ્જનમાં મેળો ભરાય છે.

સ્નાન ભેટ કરી ક્ષૌર ભદ્ર કરાવી સરાવવા બેઠા. અત્રે વિધવાઓ ભદ્ર કરાવે છે એટલુંજ નહિ, પણ સિંધ કે બીજા પરદેશી તરફની કેટલીક પરણેલી સ્ત્રીઓ પણ ભદ્ર કરાવે છે, એ અજાણ્ય જોવું છે. અમેને સરાવતા અઢી વાગ્યા—પછી પ્રયાગનો ગઢ જોવા ગયા. ત્યાં સરકારી લશ્કર, તોપ વિગેરે છે. ત્યાં એક અંધારા ભોંયરામાં ઉતર્યા. સાથે એક બ્રાહ્મણ દીવો લઇને આગળ અંદર ચાલે છે. અંદર ધુન્ડીરાજ ગણપતિ, શિવ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી વિગેરેનાં દર્શન છે. પાંડવોનો દેશવટો પ્રયાગથી શરૂ થાય છે. કિલ્લો અકબર બાદશાહે સને ૧૫૭૫ માં બંધાવ્યો. ત્યાં ઇ. પૂ. ૨૪૦ નાં વર્ષનો અશોક રાજનો સ્તંભ છે.

દૂધનાથ મહાદેવ જ્યાંથી પ્રગટ થયા તે વડ એટલે પ્રાગવડનાં દર્શન કર્યાં. એ વડ સરકારે ઉપરથી કાપી નાખ્યું છે. તેની ફક્ત બે જાડી ડાળો છે. અને કહે છે કે તે લીલી રહે છે. નદીની સામે કાંઠે શ્રી મહા-પ્રભુજીની બેઠક છે. અમે સાંજના પાછા ઉતારે આવ્યા. અત્રેના શુકલે પિતાશ્રીની સાંવત્સરિક મિતી કાશી સિવાય બીજે કોઇ ઠેકાણે કરવા ના પાડી, કારણ કે રસ્તામાં આવતાં કાશી જેવા ઉત્તમ તીર્થનું ઉલ્લંઘન કરવું વાળખી નહિ, માટે કાશી જવાનો વિચાર કર્યો. અત્રે વેણું માધવ હાકોરજી સર્વ તીર્થનો રાજા કહેવાય છે તેનાં દર્શન થયા. અલાહબાદ યુનીવર્સિટી તથા મેયો કૉલેજ જેવા જેવા છે, તથા ઝોકળદાસ તેજપાળની ધર્મશાળા સારી છે. અત્રેના પંજાબો ધણાખરા શ્રીમંત અમર સારી રિયતિના છે. હાથમાં સોનાનાં કડાં તથા બાદશાહી પૈસાક પહેરે છે. ને

મથુરાના એવા અમર કાશીના ગોર માફક યજ્ઞમાનોને હોરાન કરતા નથી; અમર પોતે બહાર રખડતા નથી. પોતાનું ગામ ધરીને ખેતી રહે છે, અને સંતોષી છે. અમે આજે રવાના થયા (૩૦-૧૦-૦૩). રસ્તામાં ભારદ્વાજ ઋષી તથા શંકર વિગેરેના દર્શન કર્યાં. પછી સ્ટેશને જઇને આગગાડીમાં બેઠા. તે રાતના સાડાસાત વાગે વિંધ્યાસિની પુખ્તા.

વિંધ્યાસિની—અલાહબાદથી હાલમાં બાર આના ટિકિટના પડે છે અને તે ૫૦ માઇલ છેડું છે. અમે સ્ટેશન પાસે એક મારવાડીની ધર્મશાળા કે જે બહુ અચ્છી બાંધી છે તેમાં ઉતર્યાં. અમે પંચા રામચંદ્ર બડગટાવાળાને સાથે લઇ દેવીને મંદિરે ગયા. ત્યાં ત્રણ દેવી છે. મહાલક્ષ્મી, મહાકાળી અને મહાસરસ્વતી. તે દરેકને માટે ચુંદડી, પૂજપો, શ્રીકૃષ્ણ વિગેરે લીધાં. મહાકાળી અથવા વિદ્યાદેવી વિજળી જે કૃષ્ણની બહેન થાય છે કે જેને પછાડવાથી વિજળી થઇ ગઇ તેનાં ચરણ સ્પર્શ કર્યાં. તે મૂર્તિ મોટી અને ધણીજ સુંદર છે, ને તેનો પરતો જાળરો છે, અને તેની માનતા બહુ ચાલે છે. મહાલક્ષ્મી માતાની મૂર્તિ ન્હાની છે. મહાસરસ્વતીની તેના કરતાં જરા મોટી છે, તે સર્વેના દર્શન કરી ગોરને વિદાયગિરી આપી ઉતારે આવી સૂતા. રાત્રિના સાડત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં બેઠા તે સવારના (૩૧-૧૦-૦૩) છ વાગે મુગલસરાયાના જંકશન ઉપર આવી પહોંચ્યા. અત્રે મુસાફરખાનું છે. સાહેબોની વસ્તિ ધણી છે. અગીઆર વાગે જે ગાડી આવી તેમાં ખેતીને અમે બાર વાગે કાશી પહોંચ્યા. વિંધ્યાથી કાશી ૪૬ માઇલ છેડું, અને હાલમાં ટિ. ૧૧૧૧૧.

કાશી—આ ગામના રસ્તાઓ એકદમ સાંકડા અને લાદીથી જડેલા છે. ધરો ઉંચા પહો અજવાળા વિગેરેની ખામીને લીધે અગવડભરેલા હતા. અમે ગોર રવિદત્ત નારાયણને ત્યાં ઉતર્યાં. અત્રે ધર્મશાળાઓ છે તેમાં ગોળ ધર નામની ધર્મશાળા જે મુંબઇના ભાડીઆ વસનજી મોરારજી વેશ્વરે બંધાવેલી છે તે પહો ચિહાર હતી. અત્રે વાંદરાઓનું જોર ધણું છે. બીજે દિને ગંગાસ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં મણિકર્ણિકા ઘાટ ઉપર ગંગાપુત્રો રહે છે. એ ઘાટમાં પાણી બિલકુલ ન હોતું, એટલે મૃતિકાસ્નાન કરાવ્યું. આ ગંગાપુત્રો બહુ લુચ્ચા હોય છે અને મારામારી કરવાને પહો વાર લગાડતા નથી. અમે સ્નાન વિગેરે કરી ઉતારે આવ્યા. આજે દેવદિવાળી હોવાથી અંતર્ગૃહી પરિક્રમા કરવા નિકળ્યા. પહેલાં કાશીવિશ્વનાથને પૂજા પુષ્પ અને ગંગાજળથી અભિષેક કરી પરિક્રમાની શરૂઆત કરી.

કાશીની અંતર્ધૃતી પરિક્રમા પાંચ કોસની ગણાય છે પણ ૩ થી ૩૦ કોસ જેટલી થાય છે. વિશ્વનાથ મહાદેવ મુખ્ય છે તેનો મહિમા જખરો છે. માનતા પણ ઘણી લેવાય છે, લિંગ ન્હાતું છે. શિખરને સુવર્ણનો કલશ છે. એ દેવળની પાછળ મહાદેવની કચેરી છે, જેમાં અસંખ્ય ન્હાના મ્હોટા શંકરના લિંગો છે. કપિલ ઋષિ છે, વિશ્વનાથના દેવળમાં હમેશાં ગડદી બહુ રહે છે. નન્દી બહુ જ ન્હાના છે. ધુંડીરાજ ગણપતિ અને જ્ઞાનકૂપ છે, અને પડોશમાં મસ્જિદ આવેલી છે. આ પરિક્રમામાં બીજાં મુખ્ય દર્શન નીચે પ્રમાણે આવે છે.

સિદ્ધિ વિનાયક, મણિકર્ણિકેશ્વર, કમલાસુત, વાસુકેશ્વર, પર્વતેશ્વર, દત્તાત્રય, ગંગેશ્વર, લલિતાદેવી, જરાસંધેશ્વર (પાણીમાં છે), સોમેશ્વર, દાલબેશ્વર, શ્વલટકેશ્વર, દશાસમેત, આદવરાહ, વેણીમાધવ, બ્રહ્મેશ્વર, લોપામુદ્રા, અગરતેશ્વર, કસ્યપેશ્વર, હરીકેશ્વર, વૈદેશ્વર, દુર્વેશ્વર, ગોકર્ણેશ્વર અને કૂપ, ગોકર્ણકૂપ (અત્રે ગોદાન થવું જોઈએ), હટકેશ્વર, અછીત-રાતીર્થ, કાટકાટેશ્વર, ભારભૂતેશ્વર, ચિત્રગુપ્તેશ્વર, ચિત્રધંટા દુર્ગા, પશુ-પતેશ્વર, પિતામહેશ્વર, કળશેશ્વર ને ભદ્રકાળી, સિદ્ધેશ્વરી માતા, ચંદ્રેશ્વર અને ચંદ્ર કૂપ, વિશ્વેશ્વર, બદ્દેશ્વર, બૃહસ્પતેશ્વર, વિદ્યેશ્વર, અગ્નેશ્વર, શ્રીવિનાયક, ચિન્તાહરણ વિનાયક, વામનેશ્વર, વસિષ્ઠ, કર્ણેશ્વર, કપિલેશ્વર, ત્રિસંત વિનાયક, વિશાલાક્ષી, ધર્મેશ્વર, ધર્મકૂપ (એ કૂપમાં આપણું પ્રતિબિંબ જોવું, ને કહે છે કે મૃત્યુ થવાનું હોય તેની ૭ માસ પહેલાં મોટું દેખાતું નથી.) વિશ્વાહકાદેવી, દેવદાસેશ્વર, આશાવિનાયક, વૃદ્ધા-દિત્ય સૂર્યનારાયણ, ચિત્રવક્રેશ્વર, બ્રહ્મદેવ, કામેશ્વર, ઇશાનેશ્વર, ચંડી અને ચંડીશ્વર, શુક્રેશ્વર, ભવાનિશંકર, અન્નપૂર્ણા દેવીનું મંદિર મ્હોટું જોવા જોવું છે, તેમાં કુબેરલંડારી તથા આદિત્યેશ્વર છે, ધુંડીરાજ, રાજેશ્વર, લાંગેશ્વર, દંડીપાણી, અપસરેશ્વર, ગંગેશ્વર, પ્રાણેશ્વર, પ્રતિગૃહેશ્વર, માર્કંડેશ્વર, મહાકાલેશ્વર, વિશ્વનાથમાં-જ્ઞાનકૂપ, નકલેશ્વર, તાડેશ્વર, મહેશ્વર, અને નન્દી; મુખ્યેશ્વર, જમીનમાં ગુપ્ત છે, નવમંડલ દિવાલમાં છે, વીરભદ્ર, અભિમુકતેશ્વર, અને છેલ્લા ગણપતિ જે વિશ્વનાથ મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલા જ આવે છે ત્યાં પરિક્રમા સંપૂર્ણ થાય છે.

ચણાચવેણું, ગંગજળ, જે આપે કિરતાર,
કાશી કબૂ નવ છોડીએ, વિશ્વનાથ દરબાર.

કાશીના ધાટ—રાજધાટ, પ્રહલાદધાટ, પિલપિલાતીર્થ, ત્રિલોચન-ધાટ, નર્મદા નદી, પંચગંગા, પાંચ નદીનો સંગમ છે, ગૌધાટ, બ્રહ્મ-ધાટ, પુન્યપાપા નદી, દુર્ગાધાટ, ઇન્દુ માધવધાટ, આલાજીધાટ, ઘોસલા-ધાટ, અશ્વધાટ, ગંગામહેલ, ચમેશ્વરધાટ, સંકટાધાટ, સેધિયાધાટ, મણિકર્ણિકાધાટ, જારકેશધાટ, સ્મશાનધાટ, વિશ્વેશ્વરધાટ, દશાશ્વમેધધાટ, અહલ્યાધાટ, નારધાટ, ચૌસતીધાટ, ધાંડેધાટ, અશ્વમેશ્વરધાટ, ચૌકીધાટ, કેદારધાટ, અસ્મશાનધાટ, શિવાલેવક્ષરાજધાટ, લોલાર્ક ધાટ, તુલસી (કવીનો) ધાટ, અસ્સિ સંગમધાટ, નગવાધાટ, અને રામનગરધાટ.

કાશીને “ વિશ્વનાથપુરી ” “ આનંદવન,” અગર “ મહારમ-શાન ” કહે છે. મણિકર્ણિકાના ધાટપર અગ્નિદાહનું મહત્વુષ્ય છે. ત્યાં ડોમકાનું સ્થાનક છે. તે ભંગી હતો ને તેને ત્યાં સત્યવાદી હરીશ્ચન્દ્ર વેચાણો હતો. તેની ઝુંપડી ત્યાં છે. કાશીની પંચકોશી પરિક્રમા આબુઆબુના ગામની રૂપ કોસની થાય છે, અને તે પાંચ દિવસમાં પુરી કરવી જોઈએ તેમાં પણ બે પક્ષ થવા ન જોઈએ, એટલે પુણિ-માના શુકલ પક્ષમાં આદરીને પૂણું થવી જોઈએ, યા તો કૃષ્ણ પક્ષમાં આદરીને પુરી કરવી, પણ શુકલ પક્ષમાં આદરીને કૃષ્ણ પક્ષમાં થાય નહિ. તેમાં પણ ધણા નિયમો પાળવા જોઈએ. ચાલતાં જમણી આબુએ થૂકવું અગર તેવું કામ ન કરવું. કાશી જે કે પવિત્ર ગણાય છે ખરું પણ અત્રે એટલા લિન્ગો દુર્ગન્ધ સ્થળમાં પડેલા છે કે તેનો કોઈ ભાવ પણ પુછતું નથી એ ખરેખર ખેદકારક છે, અને નગરની શેરીઓ એટલી તો સાંકડી અને ગંદી છે, કે તે કાશી નામને લગાવે છે. ગામમાં રહેવાનું ગમે નહિ. ફક્ત ગામ બહાર, અગર બગર તથા સ્ટેશન જતાં દીક છે. ત્યાં રસ્તા પહોળા છે. ‘ રાંડ સાંઠ સીડી સન્યાસી, ધરસે બચ્ચે તો સેવે કાશી ’ અગાઉ એમ હતું. સીડીઓ પણ એટલી હતી કે જરા ચૂકે તો પડે, પણ હવે તેમાંનું કંઈ નથી. કાળભૈરવના દર્શન દીક છે. વિશ્વનાથને હજારો ઘીની બત્તીઓ દરરોજ યાત્રીઓ કરે છે. અત્રે બીજી ધર્મશાળાઓ પણ છે. કાશી વિદ્યાનું સ્થાન છે.

કાશીમાં હવેલીઓ—ગોપાલલાલજીની તથા મુકુન્દરાયજીની (જીવજીલાલ મહારાજ હસ્તક), મદનમોહનલાલજીની (વડા મહારાજ), ગોકુલચંદ્રમાજીની (દેવકીનંદન મહારાજ હસ્તક), રણછોડરાયજીની, તથા દાઉજીની બે હવેલીઓ, અને મહાપ્રભુજીની એક મેદક છે.

મધ્ય કાલે વિશ્વનાથ મહાદેવને દૂધ મઢાવ્યું. આજે (૩-૧૧-૦૩) મણિકર્ણિકાના ઘાટપર સ્નાન કર્યું. અત્રેના ગંગાગોર બહુ જ લુચ્છા હોય છે. એ ગોર દરેક જ્ઞાતિ માટે અમુક હોય છે. ક્ષત્રિઓના ગોર પશુ જુદા જ છે. જે જ્ઞાતિનો જે ગોર હોય તેને ત્યાં જ જવું જોઈએ. અમોને મૃત્તિકાસ્નાન, દેહશુદ્ધિ, પંચગવ્યસ્નાન કરાવ્યાં. અત્રે એ ગોર કરવા પડે છે. ગંગાગોર તથા તીર્થગોર. તેઓ પોતાની કારીગરી ચલાવવામાં કંઈ મણા રાખતા નથી. અત્રે પિત્તળના તેમજ મારીના વાસણો વપ્તિયાય છે. વેપારીઓ પરદેશીને બધી રીતે લુટે છે, તોલમાં પણ મારે છે. કાશીની મૃત્તિકા-માટી કાશીથી કોઈ યાત્રી બહાર લઈ જતું નથી. તે ત્યાં જ રહેવી જોઈએ. અત્રે સાકરીઆ ખાંડના ગોળ ચોસલાં શ્વેત દૂધ જેવા અને ચમક મારતા સારા થાય છે. તેમજ અમર પણ ધણા ઉચાં મળે છે રૂ. ૬૫) થી ૫૦૦). પણ દરેક સોદો કરવા જાઓ ત્યારે તમારી પાછળ છાનામાના દલાલો ફરે છે.

આજે ચતુર્દશીનું પિતામીનું સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ તથા બ્રહ્મભોજન કાશી તીર્થમાં કર્યું, બીજે દિને, તા. ૪થીએ મણિકર્ણિકાપર તીર્થ શ્રાદ્ધ કરી એકો કરી પાપમોચની કુંડ જે દોઢેક ગાઉ દૂર છે ત્યાં શ્રાદ્ધ કર્યું. તા. ૫ મીની સવારના પંચગામાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં ન્હાવાનો મ્હોટો મહિમા છે. એક બંગાળીના ઘરમાં કાળીમાતાનું મંદિર ધણું સરસ છે. એકા લાડે કરી આગળ ચાલતાં જગદીશ્વર, લક્ષ્મીનારાયણ, દુર્ગા કુંડ, દુર્ગા દેવી તથા કોડી માતાના દર્શન કર્યાં. કોડી માતાને કોડીઓ ધરવી જોઈએ છે. ત્યાંથી અમો સેંટ્રલ હિન્દુ કોલેજ જેવા ગયા. મકાન વિશાળ અને સુંદર બાંધેલું છે. પ્રીન્સીપાલ મી. કૉલીન્સને મળ્યો તે બહુ લલો દેખાયો. કોલેજ ફેરવીને દેખાડી. અત્રે મી. ધરમસી મુરારજી ગોકળદાસે પોતાને ખર્ચ લેખારેટરી બાંધી છે. સંસ્કૃતના પ્રોફેસર અખ્યાત શિવકુમાર હતા. કોલેજથી વળતાં બટુકલૈરવ, કામક્ષાદેવી, અને વેળનાથ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. એ લિન્ગ એક શાહુકારની ધર્મશાળામાં છે. એ જગા જ્યારે તેણે બંધાવવા માંડી ત્યારે લિંગ ત્યાંથી બદલાવવા વિચાર કર્યો, ને ૨૦ શીટ ખોદ્યું તો પણ લિન્ગ દેખાયું. પછી મહાદેવે સ્વપ્નમાં આવી કોષ કર્યો એટલે પછી તેણે ત્યાં જ રહેવા દીધું. એ આજ મહાદેવ ગણાય છે. ત્યાર પછી ઉતારે આવ્યા. ગંગાજીને પેલે પાર ગાઉ દોઢ ચાલ્યા પછી વેદોવ્યાસનાં દર્શન છે.

આજે (તા. ૬) ગયા જવાનું છે તે માટે શ્રાદ્ધ પ્રમાણને દિને સવારના કરવું પડે છે. શ્રાદ્ધમાં ગોળ તથા ધૂતના પિન્ડો કર્યા, તેમાં પિતાનો પિન્ડ લઈ બોલે છે “ હે પિતે ! અમારી સાથે ગયાજી ચાલો.” અમારો ગોર નારાયણદત્ત રવિદત્ત સુભાગ્યે સતોષી તેમજ વિદ્વાન હતો. ગોરને વિદાયગિરી આપી સાંજના ૬ વાગે ગાડીમાં બેઠા, તે મોગલસરામાં રાતે ૬ વાગે પહોંચ્યા. ત્યાંથી ૧૦૧ વાગે ગાડી ઉપડી તે સવારના ૫ વાગે ગયાજી પહોંચ્યા. (તા. ૭-૧૧-૦૩). કાશીથી ગયા ૧૨૭ માઇલ અને ટિકિટના હાલમાં રૂ. ૨) પડે છે.

ગયાજી—અત્રે અમારો ગોર શ્યામલાલ વિકૃલ હતો. તેના માથુ-સોએ અમોતે તેના મેંદી બાગમાં ઉતારો આપ્યો. બગીચો અતિ સુંદર બનાવ્યો છે, તેમાં બંગલા તેમજ ઓરડીઓ યજમાનોને ઉતરવા માટે બાંધેલા છે. વળી તેમાં એક સુંદર તળાવ છે, ફૂવા તથા હનુમાનનું મંદિર છે. ગોર શ્યામલાલનું નામ ચાલે છે. પોતે ગુજરી ગયો છે. તેને ત્રણ દીકરા છે. શરૂઆતમાં ગોરને રૂ. ૧) તથા શ્રીફળ નાળીએરની બેટ કર્યા પછી ફલ્ગુ નદીમાં સ્નાન કર્યું, અને ત્યાં જ પુનપુનાનું શ્રાદ્ધ તથા ત્રણ દિનના શ્રાદ્ધનું પહેલું શ્રાદ્ધ અને તર્પણ આજે કરાવ્યાં. પુનપુના-ગામ સ્ટેશનથી આવે છે. ત્યાં જંગલ હોવાથી અત્રે જ શ્રાદ્ધ કરાવે છે અને તેનું ફળ તેટલું જ છે એમ શુક્લ માને છે. જે લોકો ૭ થી ૧૫ દિવસનું શ્રાદ્ધ કરાવે છે, તેને અત્રેથી બધે ગાઉને છોટા ટાંચામાં શ્રાદ્ધ કરાવવા માટે જવું પડે છે. ત્યાં શુદ્ધ ગયા, રામશીલા, પ્રેતશીલા વિગેરે જગો ઉપર ધણી બધી સીડીઓ ચઢવી પડે છે, તેમાં આખો દિવસ નિકળી જઈ તાપ તડકા તૃષા વેડી બૂખે રહેવું પડે છે, અને ત્રણ દિવસના ગયા શ્રાદ્ધમાં પણ વિધિ તેટલો જ થાય છે. શુદ્ધ ગયાનું મંદિર ૨૫૦૦ વર્ષનું પુરાણ છે. તેનો વચ્ચે લાગ જ ઉભો છે. ત્યાં શુદ્ધના નાગાદેવનું લુગડું ખસેડી દર્શન કરાવે છે. પાંડવોની મૂર્તિઓ છે.

ગયા ગામ ન્હાનું છે. રસ્તા સાધારણ રીતે સારા છે તેમ હવા પણ સારી છે. ફલ્ગુ નદીમાં જે કે પાણી ધણું થોડું પગનાં કાંડા પુરવું હતું, પણ તે પાણી નિર્મળ અને સ્વચ્છ હતું. બીજી બધી નદીઓ કરતાં અત્રે ન્હાવાની ગમત ઠીક પડી સ્નાન કરાવતાં પહેલાં પાણી-માંથી રેતી ત્રણ વાર ઢાઢી તેનું તિલક કરી ન્હવડાવે છે. ફલ્ગુની બાજુએ રેતીમાં ખાડા ખણવાથી પણ પાણી નિકળે છે.

વિષ્ણુપદના મંદિરમાં જળ, ફૂલ, પુષ્પ તથા ચંદન વડે પદની પૂજા કરી આજે (તા. ૮) ખીજા દિવસનું શ્રાદ્ધ કર્યું. શ્રાદ્ધ કર્યા પછી બધા પિન્ડો લઈ મંદિરના નિજભાગમાં ગયા ત્યાં માણસ દીઠ અર્ધાં આનો લે છે. પછી ત્યાં દરેક પિન્ડ લઈ જેમ કે પિતા, પ્રપિતા, પિતા-મહા વિગેરે સર્વ પિન્ડ અકેકો લઈ શુકલ વિધિ પૂર્વક બોલતો અકેકો પિન્ડ વિષ્ણુ પદ ઉપર આપણે હાથે મુકાવે છે. ફૂલ તુળસી પાછાં ચઢાવી વિષ્ણુપદપર શિર મુકી સારી પેઠે દંડવત કરવા ને બોલવું કે 'અમારા પિતા પિતૃઓના ઉદ્ધાર કરજો, સદ્ગતિ કરજો, બાલ બચ્ચાં-ઓની રક્ષા કરજો, અને અમારા વંશની વૃદ્ધિ કરજો.' એટલે પૂજારી વાંસો થાપડે છે. ત્યાર પછી પાર્વતિજી વગેરેના દર્શન કર્યાં. હનુમાન તથા ગદાધરનાં દર્શન કરી ફ્લુ નદીએ પાછાં તર્પણ કરાવી ઉતારે આવતાં બળરમાંથી પર્યુટણ ચીજો લઈ ઉતારે આવ્યા. આજે ફ્લુને પેલે પાર જઈ સીતાકુંડમાં આચમન કર્યું. દશરથ રાજાએ માગવા હાથ ઉઘો કર્યો છે અને તે હાથમાં એક પિન્ડ સિતાજીએ વાલુકા-રેતીનો પિન્ડ આપેલો છે.

સીતાજીએ ખીજા બે પિન્ડ બાબુમાં રાખેલા છે, તથા રામચંદ્ર-જીએ સરાવવાનો સામાન આણેલો વિગેરેનાં દર્શન, ગોપાલજી, હનુમાનજી, જનકીજી, રામ, લક્ષ્મણ, ભરતજી, નૃસિંહચવતાર, જગન્નાથજી વિગેરેનાં દર્શન ત્યાં છે. વિષ્ણુપદનાં પિત્તળનાં પગલાં પણ અત્રે મળે છે. અત્રે ગયાસુર દૈત્યે તપ કરી વરદાન મેળવ્યું છે. પણ દેવો હેરાન થવાથી વિષ્ણુએ અતિથિને વેશે અસુર પાસે જગા માગી. ગયાસુરે પોતાનો દેહ યજ્ઞ કરવા આપ્યો. પુણ્યાહુતિને દિવસે તે અસ્થિર થવાથી વિશ્ણુએ તેનાપર શિલા મુકીને ગદા મારી તેનાપર યજ્ઞ કર્યો, એટલે દૈત્યનો નાશ થયો. એ રીતે ગયાની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે. ગયાજીમાં કાળા મજબૂત પથ્થરના વાટકા બહુ સારા થાય છે. એની કિંમત અકેક નંગની ઓછામાં ઓછી દસ આના હોય છે.

આજ (૯-૧૧-૦૩) ત્રીજું શ્રાદ્ધ કરવા અક્ષયવટપર ગયા, ત્યાં લક્ષ્મી કુંડમાં સ્નાન કર્યું. અક્ષયવટ એક મોટું વડનું ઝાડ છે તેમાં ત્રણ વટ છે, એટલે કે તેને ત્રેતા, દ્વાપર, સત્યયુગ, એમ ત્રણ ધર્મના વૃક્ષ ગણે છે, તેની નીચે બેસી શ્રાદ્ધ કર્યું. પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરવા, બાલ બચ્ચાંઓનું રક્ષણ કરવા યાત્રીઓ પરિક્રમા કરી એ અક્ષયવટ આગળ

દંડવત કરી અરજ યુગ્મરે છે, તથા પુત્ર, દ્રવ્ય, અને મુક્તિ એ ત્રણ-
માંથી એક માગે છે. અત્રે ખાવાની કોઈ પણ એક ચીજ મુકી દેવાનું
કહેવામાં આવે છે. ગોરને પણ અત્રે વિદાયગિરી આપવી પડે છે. એટલે
તે “ભયોભયો” કરે છે. રાતના અગીઆર વાગ્યાની ગાડીમાં ગયાજીથી
બેઠા, તે સવારના મોગલસરાયા આવી પહોંચ્યા, ત્યાંથી ખીજી ગાડીમાં
બેસીને માણેકપુર સ્ટેશને ગયા, અને ત્યાંથી કર્વીગામ ગયા. ગયાથી કર્વી
૨૯૨ માઇલ થાય છે. ને હાલમાં ટીકીટ રૂ. ૪૦૦ પડે છે.

ચિત્રકૂટ-કર્વીથી ત્રણ ગાઉ છે. કર્વીગામમાં શાહુકાર શિવપ્રસાદની
બંધાવેલી ધર્મશાળા બહુ સારી છે. તેમજ સરકારનો બંદોબસ્ત સારો છે.
ગામમાં કચેરી, અને વેપાર સારો ચાલે છે. પાકી સડકના રસ્તા છે.
ચિત્રકૂટ જવું હોય તો કર્વી સ્ટેશનની ટીકીટ લેવી સારી છે, પણ ચિત્રકૂટ
સ્ટેશનની લેવી નહી. સ્ટેશનથી અઢી ગાઉ ગામ છેડે છે. અને કર્વીથી
ત્રણ ગાઉ છે. પણ ત્યાં સગવડ સારી છે. ખીજે દહાડે સવારના, (તા. ૧૧-૧૧-૦૩)
નિકળ્યા તે દશ વાગે ચિત્રકૂટ આવી ગોર રામશાને ત્યાં
ઉતર્યા. અત્રે મંદાકિની નદીમાં રામઘાટપર સ્નાન કર્યું, અને અંતર્ગૃહી
પરિક્રમાં કરવા નિકળ્યા. રામ, લક્ષ્મણ, જગદીશ, વિઞ્ચકાકારજી, મદ-
ગજન મહાદેવ જે ચિત્રકૂટનો રાજા કહેવાય છે, જનકજી, લક્ષ્મણ, તુલ-
સીદાસ, રાધાકૃષ્ણ વગેરેના દર્શન કર્યા, અત્રેથી એક મેલપર કાન્તા કુંજ-
રની પરિક્રમા જે ત્રણ ગાઉની છે, તેમાં ૩૬૦ પગથીઆં છે ત્યાં અમો ગયા.
(તા. ૧૨) રસ્તે જતાં પ્રથમ મહાવીર સ્વામીના દર્શન, રામચંદ્રજીની
શય્યા, પગલાં તથા અનેક મંદિરો આવ્યા પછી કાન્તા પર્વત નજરે પડ્યો,
તેનો ઘેરાવો ત્રણ ગાઉ ફરતો મોટો છે. એ પર્વતના ચાર મુખ આગળ
ચાર કાન્તાનાથની મૂર્તિઓ છે. છેલ્લે કાન્તાના કૃત મુખાર્પિદના દર્શન
આવે છે, તેના મસ્તકપર મુકુટ છે. ત્યાં રામચંદ્રજીએ કાન્તાનાથની પૂજા
કરી છે, તેને અમોએ પ્રસાદ ધરાવ્યો. પરિક્રમાની શરૂઆત અત્રેથી
થાય છે. હનુમાનધારા એનાથી ઘણી છેડે છે. નાશક ત્રયંબકની પેઠે
ઘણાં પગથીઆં ચડવા પડે છે. અમે ઉતારે આવી કર્વી રવાના થયા.
જ્યાં બપોરના સાડાત્રણ વાગે પુગ્યા. ખીજે દિને (તા. ૧૩) કર્વી
સ્ટેશનથી ઉપડ્યા તે રાતના આઠ વાગે નેની આવી પુગ્યા. તે ગામમાં
મુસલમાનની વસ્તિ છે અને લોક લુચ્છા છે. ત્યાંથી ખીજી ગાડીમાં બેઠા
તે સવારના સાડા છ વાગે મોગલસરાયા આવ્યા (તા. ૧૪). બપોરના
અગીઆર વાગ્યાની ગાડીમાં પાછા નિકળ્યા તે સાંજના છ વાગે અયોધ્યા

આવી પહેંચ્યા. કર્વીથી માણેકપુર ૧૯ માઇલ, હાલમાં ડી. ૩. ૧૫; માણેકપુરથી નેની મે. ૫૬, ડી. ૩. ૦૧૧; નેનીથી મોગલસરાયા મે. ૬૦, ૩. ૧૧; મોગલસરાયાથી અયોધ્યા ૧૨૮ મે. ૮૦ ડી. ૩. ૨.

અયોધ્યા—અત્રે ગૌર ભગવતપ્રસાદને ત્યાં ઉતર્યા. ગામ સ્ટેશનથી અઢી ગાઉ છે. અત્રે ખેલગાડી મળતી નથી, પણ હાથગાડીમાં માણસોને ખેસાડી મનુર ખેંચી લઇ જાય છે. એવી ગાડીને થેલો કહે છે. ખીજે દિને (તા. ૧૫) સરયુ નદીનાં સર્ગદ્વારઘાટ આંગળી અમારો ઉતારો થયો, ત્યાં સ્નાન કર્યું. સરયુનો પટ પહોળાઇમાં ૨૦, થી ૩ ગાઉનો છે અને ત્રણ ધારથી પૂર્વ દિશા તરફ વહે છે, તેને ૩૬૦ ધાટ છે. જેમ કાશીમાં વિશ્વનાથ મહાદેવ તેમ અત્રે નાગેશ્વર મહાદેવ નદીના કાંઠાપર છે. એ મહાદેવ ધણા નાગોપર ધિરાળે છે. નદીકાંઠે રામ સીતા વગેરેના મંદિરો છે. કૃષ્ણાદ અત્રેથી ૨૦-૩ ગાઉ થાય છે. આજે અગીઆરસ હતી એટલે અંતર્ગૃહી પરિક્રમા કરવા નિકળ્યા. શીશ મહેલનું, રામ સીતાનું મંદિર. પછી રામચંદ્રનું, તથા રત્ન સિંહાસન એટલે રામચંદ્રજીની ગાદીનાં દર્શન કર્યાં. પછી દશરથ રાજાનો તથા રામચંદ્રજીનો પરિવાર લવ, કુશ વગેરે, કોપભવન (કેકેથી કોપ કરી સુતા છે તે), અને યોવીશ અવતારનું મંદિર, રામચંદ્રજીની જન્મભૂમી તથા કૌશલ્યાના દર્શન જોવા જોવા છે. અત્રે મસીદ પાસે છે. મંદિરના કમપાઉન્ડમાં થઇને મસીદમાં જવાય છે. અગાઉ ચૌરંગજેખ બાદશાહે મંદિરની જગા તોડીને મસીદ બનાવી તે વખતે હમણાની આટલી જન્મભૂમીની મંદિરની જગા રહી ગઈ, તે બાબત હિંદુ મુસલમાનનું મોટું યુદ્ધ થયું. ધણાઓ જે કપાયા તેઓની કપરો પણ મંદિર પાસે છે. જેઓના કોઇ વાલી ન હોતા તે સર્વેને એક ખાડામાં ડાટેલા છે તે જગા પણ જોવામાં આવે છે. એક હિંદુ શાહુકારે એ જન્મભૂમીનું મંદિર જે અસલ એક બુંપડું હતું તેને આરસપહાણનું મંદિર બનાવ્યું. એ અસલની બુંપડી કાઢવા માટે મુસલમાનોએ મોટો ઝગડો મચાવ્યો. કોર્ટમાં કજીઓ ચાલ્યો. તે ઠેક વિલાયત પ્રિવિ કાઉનસીલ સુધી ગયો, ત્યાંથી એવો ઠરાવ થયો કે જે સ્થિતિમાં મંદિર થા મસીદ હોય તેમાં કાંઇ પણ ફેરફાર થઇ શકે નહિ. તેથી તે આરસપહાણનું મંદિર પડતું રહ્યું, ને તેના બદલામાં

એની અંદર રામ સીતાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. આગળ ચાલતાં દર્શન થયે યમ કથો હતો તે વેદીના દર્શન કર્યાં. એ યમથી દર્શનથને પુત્રો થયા. લવ કુશના મંદિરમાં અશ્વ બાંધ્યો છે તેના દર્શન, વાલ્મીકી ઋષી અને સીતાના દર્શન કર્યાં. હનુમાનજીનું ૧૫૦ પગથીઆનું મોટું વિશાળ મંદિર, રાજમહેલ તથા અગીઆ પશુ જોવા લાયક છે. મહેલ ઇંગ્લિશ સ્ટાઇલનો બંધાવેલો છે, તેમાં દર્શનેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, અને તેને રાજભોગ પશુ અપાય છે. વળી ત્યાં પાર્વતિજી, સૂર્યનારાયણ, તથા ગણપતિજીનાં સ્થાન છે. જ્યાં મુબઇના રતનાગરની લાઇટ તથા વિજ્ઞાનિક રોશની પ્રગટે છે, અને આરિસા તથા કાચથી શોભામાં ઉમેરો થાય છે. આગળ જતાં રાણીનો મહેલ તથા પુસ્તકાલય, અને કચેરી આવે છે. રાજમહેલમાં વળી રાજરાજેશ્વર મહાદેવના ઉપર ચક્કર ચક્કર ફરતી સોનાની છત્રી છે. આજુબાજુ ડુંવારા છે ને વિજ્ઞાનિક રોશની છે, તેવી જ રીતે રાધાકૃષ્ણ અને અન્નપૂર્ણા દેવી, તથા પાર્વતિજી અને સાત જોગણી માતાના દર્શન સારા છે. મહેલમાંથી બહાર નિકળતાં બાવા તુલસીદાસનું રામ સીતાનું મંદિર આવે છે. અત્રે કાકોરજીને એક હજાર આરતી દરરોજ થાય છે. બાબાજી ગુજરી ગયા છે, તેના ચેલા ગોવિંદદાસબાવા છે. અમો હતા ત્યારે તે મુબઇ ગયા હતા, પછી અમો ત્રેતાનાથના મંદિરમાં આવ્યા. આ મંદિર દર અગીઆરસે રાતના ૬ થી ૯ વાગા સુધી ખુલે છે, તે ટાઇમ સિવાય કોઇને દર્શન કરવા હોય તો રૂ. ૧૧ લઇને આડે દિવસે દર્શન કરાવવામાં આવે છે. ચૈત્રગજોબના વખતમાં ધણે જીલ્લમ હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંદિર બંધ રહેતું હતું, તે રિવાજ હજી સુધી પણ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે. અત્રે નાના મોટાં ૫,૫૦૦ મંદિરો છે, તે સર્વેમાં ધણા ખરા સાધુ બાવા પૂજારીઓ છે. રાત્રે સાડાસાત વાગે ઉતારે આવ્યા. સરયૂને કાંઠે ચંદ્રહરી મહાદેવનું મંદિર છે જેમાં બાર મહાદેવના લિંગ છે. તે જેમ દાખડાનો સટ આવે છે તેમ એ બાર લિંગ છે.

રામચંદ્રજીને વનવાસ લેવો પડ્યો ત્યારે રાજગાદી અયોધ્યા હતી અને કેકેયીને અદેખાઇ આવવાથી રામને બહાર ભરતને ગાદી મળી તે ઉપરથી કહેવત બોલાય છે કે રામનું સ્વપ્ન ભરતને હતું. એ વનવાસના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે ગીત બોલાય છે:—

સીયાવર રામ લજ્જમન બનકો, ફરી કર ધારન તનકો,
આગે રામ બીજે લજ્જમન. બીજમે સીતા જાય,
રામ રતન હય જનકી, તો મલ મલ પેર ઉઠાય,
ફીકર લયી માત કોશ્વયાકો — ફરી ... ..

કેકેથી તુજે કયા હુવા,

ભરતકો દિન ગાદી, રામકો વનવાસ,
દશવીશ હય તેરે તનકો, ફરી કર ધારન તનકો.

આજે (તા. ૧૬) ગોર ભગવતપ્રસાદની સાથે અયોધ્યાના મહા-
રાજા જ્યોતિર્બલ સર પ્રતાપ નારાયણસીંગ, કે. સી. એસ. આઈ, આઉથ
નરેશની મુલાકાતે ગયા, તે વખતે રાજાજી કચેરીમાં બેઠા હતા.
રાજાની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી અને ધણીજ સાદા હતા. કલકત્તાની
કાઉન્સિલના પોતે મેમ્બર છે, તેમની સાથે વાતચિત કર્યા પછી ઉતારે
આવ્યા. અયોધ્યામાં બે સ્ટેશન છે. શહેરમાં ઘાટ ઉપર છે, ને બીજું
બે ગાઉ ઉપર છે. અમે (તા. ૧૭ ને દિને) સાંજના સાકાપાંચની
ગાડીમાં બેઠા, તે રાતના દશ વાગે લખનૌ સ્ટેશન આવી પહોંચ્યા.
સ્ટેશન તેમજ શહેર પણ બહુ મોટું છે. નૈમિશારણ્ય જવા માટે
શનિહવા સ્ટેશનની ગાડીમાં અમે બેઠા. અયોધ્યાથી શંડીલા ૧૧૪ માઇલ
અને ટીકીટ રૂ. ૧૧૧૧ હાલમાં પડે છે.

શંડીલા — સ્ટેશન રાતના બાર વાગે આવી પહોંચ્યા. નૈમિ-
શારણ્યમાં ચોરીની બહુ ધારિત છે, એવી ખબર અમેને અયોધ્યા-
માંથી જ મળી હતી, તેથી અમેએ ત્યાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો
હતો. પરંતુ ત્યાંના ગોર પંડ્યા મણીરામ અયોધ્યાથી અમારી સાથે
આવ્યા હતા, તેણે કહ્યું હતું કે કોઈ જાતની હરકત નહીં નહિ, એમ
હિંમત આપવાથી અમારો વિચાર જવાનો ઠર્યો. શંડીલા સ્ટેશન નજ-
દીક બે ધર્મશાળા છે. એક વાણીઆ મહાજન શાહુકારની અને બીજી
રાજા બાણુ અત્રેના તેહસીલદારની ધર્મશાળા છે. રાજા બાણુની ધર્મ-
શાળા સારી છે. તેમાં અમે ઉતર્યા. તેની અંદર દુર્ગાદેવીનું મંદિર,
અને વિશાળ ચોક છે. અત્રે આ ગામમાં પોલીસનો બંદોબસ્ત સારો
છે ને કોઈ વાતની ધારિત નથી.

નૈમિશારણ્ય — સવારના વહેલા ઉઠી (તા. ૧૬) પાંચ વાગે
 ગાડું હંકાર્યું. શન્ડીસાથી બાર ગાઉનો રસ્તો છે (હવે તો ઠંઠ લગણ
 આગમી થઈ ગઈ છે). તેમાં ૭ ગાઉ સારી પથ્થુ કાચી સડક છે, ને
 ૭ ગાઉ ખેત્રાઉ વાટ છે. ત્યાં દર માસે મ્હોટો મેળો ભરાય છે. જેમાં
 આણુઆણુના ગામના લોકો ચક્રતીર્થમાં સ્નાન કરવા દર અમાસે આવે છે.
 આંજો અમાસ હતી તેથી હજારો માણસોના ટોળે ટોળાં સ્નાન કરીને પાછા
 ફરતાં અમેને રસ્તામાં સામા મળ્યાં, એ રીતે સુલાગ્યે અમારી વહેતી વાટ
 હતી, તેથી કરીને અમેને કોઈની જાતની બ્હીક હતી નહિ. રસ્તામાં
 હત્યાહરણ તીર્થ આવે છે તે સાથે લઈએ તો ૧૪ કોસની મુસાફરી છે.
 રામે રાવણને માર્યો ત્યારે બ્રહ્મહત્યા થઈ, તેથી હાથમાં વાળ ઉગ્યા.
 તે નિવારણ કરવા માટે અત્રે રામે સ્નાન કર્યું જેથી વાળ ગળી ગયા,
 તેથી તે દિવસથી તે તીર્થનું નામ હત્યાહરણ પડ્યું. ને જે કોઈ ત્યાં
 ન્હાય, તેની હત્યા તથા પાપનો નાશ થાય એવો મહિમા છે. ગાડું
 આવવા જવાનું કરવું પડે છે, અને તેનું ભાડું દરરોજના રૂ. ૧)૨
 આસરે પડે છે. અમે સવારના નીકળ્યા તે રાતના આઠ વાગે નૈમિ-
 શારણ્યમાં પુગા. ગામને પાદરે ગોમતીજી નદી આવેલી છે, તેમાં કમર
 સુધી પાણી હતું. તેમાં નાવ ચાલતી હતી, એટલે તેમાં ખેસી પેલે
 પાર ઉતર્યા. અર્ધો માઇલ ચાલ્યા પછી ગોરને ઘેર આવી પહોંચ્યા.
 રાત અંધારી ને ચોરની બ્હીક અત્રે બહુ. આ ગામના લોક બાંકડ
 ગણાય છે. રસ્તે ચાલતાં કંઈક યાત્રીઓના ગાડાં લૂટાયા હતા. ગોરે કહ્યું
 કે “દિવાલના ચણેલા ઘરમાં ઉતારો આપું છું એટલે તમને ધાસ્તિ
 રહેશે નહિ. પણ રાતના કોઈએ બારણું ઉઘાડવું નહિ. કારણ કે રાતના
 ચોર લોક બહુ ફરે છે. તેઓને કોઈ માલમ પડે તો લૂટી લે છે. બીજો
 સુધા ફોડે છે.” જે કોઈ યાત્રી દિવસે ધરેણું ગાદાં પહેરીને લપકામાં
 તેમની નજરે આવે તો રાતના તેનું ધર ફોડે છે. માટે કોઈ પણ
 ચીજ અંગપર રાખવાને અમને ના પાડવામાં આવી. રાતના બારણા
 વગેરેને બરાબર સાંકળ લગાડી જાગતા સુતા રહેજો એવી અમને ચેત-
 વણી આપવામાં આવી. આ સર્વથી અમેને બહુ ધાસ્તિ લાગી. તેથી
 અમેને ઘણો પ્રસન્ન લાગ્યો કે અયોધ્યામાં સાંભળ્યું હતું તે વાત ખરી,
 પણ હવે જે થાય તે ખરું. આવ્યા તો ખરા, ધાસ્તિમાંને ધાસ્તિમાં
 રાત જેમ તેમ નીકળી ને સવાર પડી (તા. ૨૦). ચક્રતીર્થમાં જઈ
 પ્રથમ સ્નાન કર્યું. નૈમિશારણ્યનું મહાત્મ્ય સાંભળ્યું. અત્રે ૮,૮૦૦

ઋષીઓએ તપશ્ચર્યા કરી છે, અને સત્યરૂપા અને સ્વયંભૂ મનુએ બાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું એટલે રામચંદ્રજીએ દર્શન દીધા. વરદાન માગવા કહ્યું તો “મને તારા જેવો પુત્ર જોઈએ” ત્યારે રામચંદ્રજીએ કહ્યું “સત્યરૂપાની કુખે મારો જન્મ તારે ત્યાં થશે” તે સત્યરૂપા તથા સ્વયંભૂ મનુના સ્થાન અત્રે છે. દધીચિઋષી અત્રે વજ્રને બાંગીને પી ગયા છે. જ્યારે વૃત્રાસુર દેવ હેરાન કરવા લાગ્યો ત્યારે દધીચિઋષીને અરજ કરવામાં આવી. ઋષીએ કહ્યું કે “બધા તીર્થના દર્શન થાય તો હું આવું” ત્યારે રામચંદ્રજીને અરજ કરતાં તેમણે કહ્યું કે બધા તીર્થ આવશે, ને કમંડલ બોલશે ત્યારે દધીચિએ કબૂલ કર્યું, પણ પ્રયાગરાજ કહે “હું નહિ આવું, કારણ કે હું સર્વ તીર્થનો રાજા છું, પણ તમેા પાંચ તીર્થ મળીને એક તીર્થ સ્થાપશે તો તેમાં મારો અંશ આવશે.” તેનું નામ પંચતીર્થ કુંડ, અક્ષયવટ તથા લલિતા દેવીનું મંદિર પણ અત્રે છે. મતલબ કે નૈમિશારણ્યમાં સર્વ તીર્થો વસે છે. સુદર્શન ચક્ર જમીનની અંદર પાતાળમાં જાય છે, અને આકાશમાં પણ ઉડે છે, માટે ભગવાનને અરજ કરવામાં આવી કે એ ચક્ર માટે એવી કોઈ જગ્યા આપો કે જ્યાં સર્વ તીર્થો વાસ કરતા હોય ત્યાં તે રહે. પછી આ ચક્રતીર્થ કુંડમાં સુદર્શન ચક્ર નાંખ્યું છે. એ ચક્ર સાત પાતાળનો પડદો ફેાડી નાંખ્યો. એ ચક્રતીર્થ કુંડનું પાણી એટલું ઉંડું છે કે તેમાં જમીન તો દેખાતી નથી. અંગ્રેજ સરકારે અંદર બહુ તપાસ કરી પણ પત્તો મળ્યો નહિ. પછી ખેરાત પુણ્ય કર્યું એટલે પગથીપરનું પાણી બંધ થતાં, ફક્ત પગથી ઉપરથી ગોળ ફરતી હૈયારખી ચક્રતીર્થ કુંડને બાંધેલી છે, તેની વચમાં પાણી કેટલું ઉંડું છે તેનો પત્તો નથી, ને તેની બહાર તો પગથીઆં છે ને કમર સુધી પાણી છે. તેમાં સર્વ કોઈ સ્નાન કરે છે, ને દર અમાસે જ્યારે મેળો ભરાય છે ત્યારે એ ગોળ ચક્રપર પોલીસ ઉભી રહે છે, કે અંદર જઈને કોઈ જુડી જાય નહિ. કહે છે કે ૩૯૬ માણસ અંદર પડીને જુડી ગયા હતા. તેમાં પાતાળનો પડદો નહિ હોવાથી ધણાખરા કુખી મુગ્યા.

નિમિષારણ્ય—નિમિષ કહેતાં પલમાં ચક્રતીર્થનું અરણ્ય છે તેનું નામ નિમિષારણ્ય. વળી કોઈ કહે છે કે નેમિ એટલે ગાડીનો ચાક તેના જેવો સાર એટલે ઉત્તમ અરણ્ય. પણ સાર તથા અરણ્ય શબ્દ એ બે મળીને સારારણ્ય થાય, મતલબ કે એ શબ્દનો સમાસ બંધ.

એસ્તો ભામતો નથી. તેમ પહેલાનો જે સમાસ બરાબર થાય છે તે અર્થ બરાબર નથી. વળી ત્રીજો અર્થ કાઢ એમ કરે છે કે નિમ લખને શરણ થવું તેનું નામ નિમિષારણ્ય.

અત્રે પાંચ પાંડવોનું સ્થાન છે, તેને ફરતો કિલ્લો હતો તે મુસલમાનોએ તોડી પાડી તેની ઇંટો સામાન વગેરે વેચી નાણાં કીધા, હવે ફક્ત પાંચ પાંડવોનું સ્થાન છે, તેમ જ અત્રે દશ પુટ ઉંચા ને સાતેક પુટ પહોળા એવા દર્શન કરવા લાયક અદ્ભુત બજારગબલી યાને હનુમાનજી છે. તે જ્યારે રામલક્ષ્મણને ચૌરાવણ પાતલકર્મા ઉંચકી લઇ ગયો ને દેવીના ભોગ માટે અર્પવા તૈયાર થયો, ત્યારે કહ્યું કે હનુમાનજી હોતો તો અમારી મદદે આવતો. તેનું નામ હેતાં હનુમાનજી પુછડી મારતાં દોડતા આવ્યા. ચોકી પહેરાઓ સાથે તેમણે લડાઇ ચલાવી. ચોકીદારોને કતલ કરી મંદિરમાં જઇ પહોંચ્યા ને દેવીપર ચડી બેઠા. ચૌરાવણને પંચેવતી ચાંપ્યો. ખભાપર એક બાણુ રામ ને બીજી બાણુએ લક્ષ્મણજીને એસાડ્યા છે આ ગામમાં સવા લાખ આંખાના વૃક્ષો છે, અને આંખાનો પાક દર વર્ષે ધણો જ સારો થાય છે. એ ઋતુમાં લોકોનું ગુજરાન કેવળ આંખા ઉપર જ થાય છે. એક પૈસામાં ૨૦૦ આંખા મળે છે, ને દર અમ્રાસે જ્યારે મેળો ભરાય છે ત્યારે આંખાના વૃક્ષની નીચે લોકો પડાવ નાંખી પડે છે, અને ઘેરવળતી વખતે ખાધા ઉપરાંત વધેલા હોય તેના પોટલાં બાંધી માથાપર મૂકી લઇ જાય છે, જે બે ત્રણ દિવસ સુધી ખાવાને કામ લાગે છે. એટલા માટે અત્રે આંખાના વૃક્ષનું સદાવ્રત ઉત્તમ ગણાય છે, કે જે કોઇ આત્ર વૃક્ષ આપે તેના ફળ ૫૦-૧૦૦ વર્ષ જ્યાં સુધી ઝાડ જીવે ત્યાં લગી તેના ફળ દાન લેનાર ધણી ખાયા કરે. માણસ ઉપરાંત પક્ષીઓ પણ ખાઇને પેટ ભરે છે અમ્રાએ પણ એક આત્ર વૃક્ષ વેચાણ લઇને સદાવ્રતમાં વાપરવા માટે જોર મણીરામને સોંપી દીધું, એવી સરતે કે આત્રવૃક્ષ જે આસરે બાર વર્ષની ઉંમરનું હતું તેના ફળ સદાવ્રતમાં જેમ બીજા ઝાડ અપાય છે, તેમ તેના ફળ બીજાઓ જે કોઇ લે તેને દેવા, અને વેચનાર પાસે સ્ટાંપ પેપર પર નીચે પ્રમાણે વેચાણ ખત બે સાક્ષીઓ રાખીને લખાવી લીધું, તે નીચે પ્રમાણે:—

મનસુખ વલ્લ ઉલ્લે છુટકાઉ શાકે નામ સંવત્સરે મિસરી જલ્લે સીતાપુરકા હું, મયને બહાલત સહેતનજસ ઉલ્લાત (અલ્લહ હોશીઆ-

રીથી) બિલા એકરામતીએ રૂકવત બીલા સરકત મેરા મથને આપની ખુશીસે એ કીતા (ચીજ નામે) આંખા નંબર ૧૨૬૪ વ મોળે નીમ-ખાર મોઝુદ હયે, પાસ શેઠ મગનલાલ દલપતરામ અખખર અક્ષ-ક્ષત્રિય ગામ શ્રી દમ્ભણ બંદર ઇલાકા બંદરે મોલદી ફરકત કીયા મેચા. ઝોર કીસતરાકા ઝમડા ઝોર શીસાદ કરે તો બવાદાન સુનાબવે. જો કોઈ સખસ કીસીતરાકા ઝમડા કરે ઉરકે જુમેદાર મેં હુંગા મુજકે ઝોર મેરે વારસાનકુ કુઝ જરાખી શીસાદ ન હોગા. ઇસવાસ્તે ચે ચન્દા (ચોદી) કલમા (કલમ) બતોર બૈનામાં (વેચાણુ ખત)કા લેખ દીયા કે સનદરી હેં. ઝોર વખત પર કામ આવે. તા. ૨૧ નવે-મ્બર ૧૯૦૩. ચતુર્દિશા—ઉત્તર તરફ જશોદ ચહિનુ બમનકા બાગ. પૂર્વે છાદુનંદકીશોરકા બગીચા. દખન—આત્મારામકા ઝોર મીરઝા સાહેબ ઝોર ગાબાદકા બાગ. પશ્ચિમ—બ્યાસ ગદી (ગાદી). મહાત્મ્યમાં લખ્યું છે કે જે કોઈ અત્રેની ચોચાંશી કોસની અથવા પંચાકોશી પરિક્રમા ન કરી શકે તે જો ફક્ત સવા કોસની અંતર્ગૃહી પરિક્રમા કરે તો તેને તેટલુંજ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્રે કૃષ્ણબલદેવજીનું મંદિર છે તેમાં સૂતજીની ગાદી છે, તેના પર પુરાણ વગેરે મુકેલાં છે. ન્યારે સૂત કથા વાંચતા હતા ત્યારે તેને યુરૂએ કહ્યું કે કથા વાંચતી વખતે કોઈને દંડવત્ કરવા નહિ. એક વખત ન્યારે બલદેવજી, સૂત પાસે આવ્યા ત્યારે સૂતે તેને દંડવત્ ન કર્યા તેથી બળદેવજીએ જાણ્યું કે સૂતને વિદ્યાનું અભિમાન આવ્યું છે, તેથી કુશથી સૂતનું ગળું કાપી મારી નાંખ્યા, તેથી બધાઓ મળીને બળદેવજીને કહેવા લાગ્યા કે આતો તમે હત્યા કરી અને એનાં જેવી કથા હવે વાંચશે કોણ? પછી બલદેવ-જીએ પૃથ્વી પરિક્રમા કરીને હત્યા નિવારણ કરી છે, ને સૂતના પુત્ર લોમહરખણ (રોમહરખણ)ને ગાદી આપી કહ્યું, કે એને વિદ્યા એટલી થશે કે એ કથા વાંચી શકશે. અંતર્ગૃહી પરિક્રમામાં સ્થાનકો:—

ગોવર્ધનનાથ મહાદેવ, ક્ષેમકાયા, લલિતાદેવી, અક્ષયવટ વૃક્ષ, પંચ-પ્રયાગકુંડ (પંચતીર્થકુંડ), જનકીકુંડ, અન્નપૂર્ણાદેવી, કાશીકુંડ, (કાશી) વિશ્વનાથ, શાનકૂપ, બટુક ભૈરવ, ધર્મરાજ અને ચિત્રગુપ્ત, નર્મદાનદી, શૃંગીઝખી, વેદવ્યાસનું સ્થાન, સત્યરૂપાદેવી, સ્વયંભૂ મનુ. (બદ્રીના-થની) ગંગોત્રી નદી, બ્રહ્માવતીકુંડ ને બ્રહ્મની ખુટી, તેની પાસ ગાયત્રી, સર્વનારાયણ, ગણપતિ વિગેરે, ગાતમીનદી, તથા ચક્રતીર્થનો સંગમ (તેમાં આવ્યમન) દક્ષાશ્વેધની વેદી, રામલક્ષ્મણનું મંદિર, મ્હોટા હનુમાનજી,

તેના ખભાપર રામલક્ષ્મણ, કૌરવ પાંડવ-યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, સહદેવના હાથમાં પોથી, નકુલ, બીમસેન, કૃષ્ણનાં દર્શન કરવાં જતાં છે, તથા વારાહરૂપ, સતજીની માદી, ને કૃષ્ણબળદેવની મૂર્તિ, ત્રેતાતાથ અને અક્ષીર્થ કુન્ડ. એ પરિક્રમા બપોરના સાડાબાર વાગે પુરી થતાં ચક્રતીર્થમાં વિધિપૂર્વક પુનઃસ્નાન કરી પુષ્પ વિગેરેથી પૂજા કરી સાંજના ગોર પાસેથી ચામાનું સુદક્ષ લીધું. અત્રેથી અઢી કોસપર મિસરી નામનું ખીજું તીર્થ છે. કથા એમ છે કે જ્યારે દધીચિ ઋષિનો અંતકાલ આવ્યો ત્યારે તેને પાણી પીવા જોઇતું હતું. તે ક્યાંય ન મળવાથી એક તળાવનું પાણી કોઇએ લોટો ભરી આણી આપ્યું, તે પીને ઋષિ બોલ્યા કે અહો! આ કેવું મિસરી પાણી છે, તે ઉપરથી આ તીર્થનું નામ મિસરી પડ્યું ને ત્યાં લોકો સ્નાન કરવા જાય છે.

પંડ્યા મણિરામે આંખાના ઝાડ માટે નીચે પ્રમાણે લખી આપ્યું. “જત નેમશારનમે આંમકા વૃક્ષ એક ૧૨૬૪ કા માલિ મનસુખ કે પાસસે બેચાન લેકર હમેરેકુ કૃષ્ણાર્પણ કીયા હે સો વૃક્ષકા ફલકી નિપજ તુમેરી તરફસે હયાંકે ગરીબ ગુરબોમે” આર હમારે વાસ્તે ધર્માદા સદા-નતમે દીયા જયગા. મામશર શુદ્ધ ૧ સંવત ૧૯૬૦ શુક્રવાર તા. ૨૧-૧૧-૦૩ પંડ્યા મણિરામ વ કાલિદીન દિક્ષીત દ. ખુદ.”

આજ સવારે પંડ્યાને વિદાયગિરી આપી અમો શન્ડીલા રવાના થયા. આ જીલ્લામાં આંબો, બોરડી, ગુંદા, સીસમ, પીપળો, લીમડો, આમલી, અરકુસો, બોંયરીંગણી, ખાખરો, અસિન્દાના-(ખીડીના) ઝાડ વિગેરે નજરે પડતાં હતા. અમો સવારના નવ વાગાના નિકળેલા રાતે સાત વાગે શન્ડીલા પુગા. શન્ડીલા શહેર જોડે ન્હાતું છે તો પણ મ્યુનિ-સિપાલીટીનો બંદોબસ્ત સારો છે. બજાર બાંધેલી છે. સર્વ ચીજ મોંઘી સોંઘી પણ મળે છે. મુસલમાનોની શોખીન વસ્તિ વધારે નજરે પડે છે. તેમાં અમલદાર તથા શ્રીમંત વર્ગ પાલખી ઘોડે બેસનારા છે. આજે (૨૩-૧૧-૦૩) રાતના સાડાસાત વાગાના મેલમાં હરિદ્વાર જવા બેઠા. રસ્તામાં મુરાદાબાદ, સાહજહાનપુર, બરેલી, લુકસર, નઝીયાબાદ, રામપુર, વિગેરે મોટા શહેરો આવ્યા. બરેલીનું રેલ્વેશન ઘણું જામડું છે. ત્યાં નવી નવી ચીજો વેચાવા આવે છે. બરેલીનો સુરમો વખણાય છે. અમો સવારના સાડાપાંચ વાગે હરિદ્વાર પુગા. શન્ડીલાથી હરિદ્વાર ૩૭૬ મેલ થાય છે ને મેલની ટિકીટ રૂ. ૪૧- પડે છે.

હરિદ્વાર—ગામ સ્ટેશનથી એ મૈલ છે. ગામ ન્હાનું છે પણ સાફ છે. અમો પાંડ્યા મણિરામ કુડીરામના (ભાટિઆઓ હરદ્વારથી કન્યાઓ ઉપાડી લાવે છે તે ગોરના) ગંગા કિનારાપરના મકાનમાં ઉતર્યા. ત્યાંથી વહેતી ગંગાનો દેખાવ બહુ રમણીય લાગતો હતો, અલ્પધાટ એટલે મંગાદ્વાર પર સ્નાન બેટ કર્યા. પાણી એવું તો નિર્મળ અને પારદર્શક હતું કે તેમાં એક પાછ સરખી પડી હોય તો તે પણ દેખાઈ શકે, તેમાં મોટી સફેદ સુંદર માછલીઓ દોડમદોડા કરતી હતી. પાણીમાં પગ મુકતાંને વાર આછસ જેવું ઠંડુ પાણી પગને લાગતાં કળવા માટે છે, અને બુડકી મારતાં હિંમત ચાલતી નથી. એટલું પાણી ઠંડુ છે કે પગ તો બહુ કાંડામાંથી કપાઈ જતા હોય એમ હુકુ હાહા કરતા નહાવું પડે છે. ગોર લોકો મહિમા વધારવા કહે છે કે પહેલાં નહાતાં કળતર ચાય પણ ન્હાયા પછી સર્વ પાપ કપાઈ જતાં પાણી ઠંડુ લાગતું નથી. અત્રે ઠંડી બહુ પડે છે. હીમાલય પર્વત તેમ બદ્રિનારાયણનો પર્વત બરફની આદરથી છવાયેલો સફેદ દેખાય છે. ત્યાં બરફ પડતો હોવાથી બધા મંદિરો બરફમાં ગરકાવ થઈ જાય છે, અને બદ્રિનારાયણ જવાનો રસ્તો દિવાળી પછી બંધ થઈ જાય છે, તે પાછો ગરમીના દીવસોમાં ચૈત્ર, વૈશાખમાં ઉઘડે છે. અત્રે બાર ઘાટ છે. અલ્પધાટ તે ગંગાદ્વાર, ગોધાટ, સૂર્યધાટ, વિગેરે. અત્રે પેલેપાર જવાને વહાણ હોય છે તેમાં બેસીને પેલેપાર આવેલા કુંગરની તળેટીએ કાશીમાતાના દર્શન છે. એ કુંગર ત્રણ ગાઉની ચઢાઈમાં ઉભો છે. એક ગાઉપર અંજની દેવીનું મંદિર તથા દોઢ ગાઉ ચઢીએ ત્યારે ચંડી માતા અથવા દુર્ગા દેવીનું મંદિર આવે છે. અત્રે અલ્પધાટ પર ગંગાદ્વાર તથા વિશ્નુભગવાનના ચરણ સુખ્ય છે, તેની પાસે શામ્ભુશ્વર મહાદેવ સાક્ષીરૂપ છે, તથા ગંગા માતાના દર્શન જગોજગ છે. ગામમાં સર્વનાથના દર્શન છે. એ મંદિરમાં હનુમાનજી તથા શંકરની મૂર્તિ છે. ઉદેપુરના એકલિંગી મહાદેવ જેવી એ મૂર્તિ છે. તે પછી ભીમગોડા મહાદેવ તથા કુંડ આવે છે, તે ગામથી એક માઇલ દૂર છે, અત્રે ભીમસેને સ્નાન કર્યું તથા તપશ્ચર્યા કરી હતી. ઉપરની બાજુમાં કુંગરની તળેટીમાં ગુપ્તગંગા છે. ત્યાં વારાહ અવતાર એટલે અર્જુન, સહદેવ, નકુળ, દ્રોપદી, પાંચ પાંડવ તથા જોડેના મંદિરમાં યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, ગંગાજી, નૃસિંહ તથા ધર્મરાજના દર્શન છે. ગામના પ્રમાણમાં કાપડ-બગર, શાકબગર ઠીક ઠીક છે. સાંજના ત્રણ વાગે કનખલ તીર્થ ન્યાં ગોર કુડીરામનો ઓકરો રહે છે તે અત્રેથી ૧૧ ગાઉ છે ત્યાં ટાંગો ભાડે

કરીને મયા. હરદ્વારની ગંગા વહેતી વહેતી ત્યાં જાય છે. એ ગંગા નદીને કનખલ તીર્થ કહે છે. ત્યાંના પડયા બૃહદા હોય છે. એ જળને નીલધારા કહે છે. તેમાં આચમન માર્ગન કર્યું. સામે બિલપર્વત દેખાય છે. ત્યાં બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવ, રાજાનું બંધાવેલું મંદિર તેમાં રાધાકૃષ્ણ, અદ્રિનારાયણ, ગંગામાતા, રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, વિષ્ણુચરણ, કનકેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન છે. એ મહાદેવ અસલ કહેવાય છે પણ તે એવી ખરાબ જગામાં પડ્યા છે કે તેનો કોઈ ભાવ પુછતું નથી. દક્ષેશ્વર મહાદેવ (તે દક્ષ પ્રજાપતિને માર્યા તે), પાર્વતિની વેદી, (જેને સતીકુંડ કહે છે) તેમાંથી ભસ્મ લીધું, ભદ્રેશ્વર તથા નન્દી, મુક્તિનાથ મહાદેવ, મ્હોટા હનુમાન જેણે કાલનેમી હત્યને માર્યો તે, વેદવ્યાસ તથા નીલકંઠ મહાદેવ વિગેરેના દર્શન કરી પાછા ફર્યા; રસ્તામાં બિલકેશ્વર મહાદેવ તે દર્શન કરવા લાયક છે. અત્રે ઋષિકુળ તથા ગુરૂકુળ છે ચાર મેળા ભરાય છે તેમાં કુંભના યૃહરપતિ વખતે હરદ્વારમાં, વૃષભના પ્રયાગમાં, સિંહના નાસિકમાં, અને વૃશ્ચિકના ઉજ્જનમાં મેળા ભરાય છે.

ગંગાના દ્વારને ગંગાદ્વાર, હરિદ્વાર, અથવા હરકી પેઠી, બ્રહ્મધાટ અથવા બ્રહ્મકુંડના નામથી યોલાવવામાં આવે છે. એ ગંગાના શીતળ આપસ જેવાં પાણીમાં સ્નાન કરી બહાર નિકળ્યા પછી શરીરપર ગરમીની વરાળ નિકળી શરીર ગરમ ગરમ લાગે છે. ધોતીઆં, કપડાં બીંજાયલા સુકાવા મુકીએ તો તેમાંથી પણ વરાળના ધુંવાડા નિકળે છે. અત્રે નજીકમાં એક કુંગર છે જેના પર દોઢ ગાઉનો કઠિન ચઢાણ ચઢ્યા પછી સૂર્યકુંડ આવે છે તે જેમ તેમ અમો ચઢ્યા. પહેલા અંધુ ચઢીએ એટલે મંછાદેવી અથવા માયાદેવીનું મંદિર આવે છે, તેનાં દર્શન કરી આગળ વધ્યા એટલે ઉતરાણ આવે છે, ને અર્ધાં કુંગર ઉતરી તળેટીમાં જઈએ કે ઝરતું પાણી એકકું થયેલું એવો સરજકુંડ આવે છે. તેમાં મથોડા જેટલું પાણી ઉંડું છે, તેમાં સ્નાન કર્યું, અને ત્યાં બીંત ઉપર કોતરેલા સૂર્યનારાયણ, મંછાદેવી, તથા હનુમાનજી છે તેને હિંગળો કંકુ લગાડેલા છે, તેનાં દર્શન કર્યાં. તે સર્વેપર એ કુંડના જળનું પાણી ચઢાવ્યું. જરા ઉંચાણપર મહાદેવનું મંદિર હતું તેને પણ જળ ચઢાવ્યું. સૂર્યકુંડ એમ કહેવાય છે કે અત્રે સૂર્ય આત્મીને તપશ્ચર્યા કરી છે. અમને પાછા ફરી નીચે ઉતરતાં પોણા વાઓ. બિલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અત્રેથી એક મેલ છેડું છે ત્યાં

ગયા. ચઢાણ બિલકુલ નથી. પગરસ્તો મળ્લનો છે. પહેલાં કાળભેરવ
 યાને ભેરવનાથના દર્શન કરી આગળ ચાલતાં બિલેશ્વર મહાદેવ આવ્યા.
 તેને જળ, બિલ, ફૂલ, ચઢાવ્યા. તેની જોડે મંદિરમાં મંછાદેવીની વળી
 બીજી મૂર્તિ, તથા ગણપતિની મૂર્તિ છે. આગળ ચાલતાં ચવરીકુખડ
 આવે છે. એ એક ડૂબો છે, તેમાં આયમન માર્ગન કરી પાર્વતિ
 વિઝેરેના દર્શન કરી, નાગાબાવાના, તથા એક ન્હાની ગુફામાં આવેલું
 શંકર પાર્વતિનું મંદિર છે તેનાં દર્શન કરી પાછા ઉતારે આવ્યા. અત્રે
 શ્રવણ તથા કુવજની મૂર્તિ છે. ગામને પાદરે ગોરખનાથજીની ગુફા છે.
 આજે ક્ષેત્ર કરાવી કુશાવર્તમાં સ્નાન કરી તીર્થ શ્રાદ્ધ કર્યું. હરદ્વારથી
 થોડે છેટે કનખલતીર્થ છે. ત્યાં દક્ષ પ્રજ્ઞપતિએ યજ્ઞ કર્યો હતો ને
 શંકરનું અપમાન થવાથી પાર્વતિજી યજ્ઞમાં પડ્યા પછી શંકરે દક્ષનું શિર
 છેદન કર્યું પણ પાછળથી બકરાનું માંયું મુક્યું, ને પાર્વતિને સજીવન
 કર્યાં. અત્રેથી બાર કોસ પર ઋષિકેશ તથા તેની પાસે લક્ષ્મણ બુલા છે.
 ઋતુ જવાય એવી ન હોવાથી અમે કંઈ ત્યાં ગયા નહિ. બ્રહ્મનારાયણના
 પણ બુદ્ધા પડ્યા હોય છે. હવે ત્યાં જવાનું આગળ જેવું મુસીબત
 ભરેલું નથી. બ્રહ્મનારાયણનું મંદિર ૩૬૦ પગથીઆં ચડે ત્યારે આવે
 છે. તે કપાળી કહેવાય છે. ત્યાં શ્રાદ્ધ થાય છે. અત્રે જેણે શ્રાદ્ધ કર્યું
 હોય તે પોતાના પિતૃના પિંડ વેદીમાં કુન્ડના પાણીમાં નાંખે છે. પહેલાં
 તો પાણી એટલું ગરમ હોય છે કે આંગળી નાંખી હોય તો સસડી
 બનય, પણ જેવો પિંડ પિતૃને મળે છે અને તેને અરજ કરે છે તેવોજ
 તે તૃપ્ત થઈ બનય છે. પિન્ડ પાણીમાં પડ્યા કે પાણી ગરમ નથી લાગતું
 એમ કહે છે. ત્યાં જવાનો માણસ દીઠ આસરે રૂ. ૧૦૦ ખર્ચ થાય છે.
 ગોરને વિદ્યાગિરી આપી રાતના નવ વાગાની ગાડીમાં બેઠા તે શારનપુર
 સ્ટેશને રાતના બાર વાગે ઉતર્યા. ત્યાંથી પાછા બેઠા તે અંબાલા જાવણી
 સવારના ૪ વાગે આવ્યા. ત્યાંથી ૬૧૧ વાગે ગાડીમાં બેઠા તે સવારના
 ૯૧૧ વાગે થાનેશ્વર પુગા. અંબાલાથી થાનેશ્વર સ્ટેશન ૨૨ ગાઉ છે.
 હરદ્વારથી થાનેશ્વર ૧૨૫ મૈલ અને ટિકિટના હાલમાં રૂ. ૨-૪-૬ એસે છે.

થાનેશ્વર અથવા કુરુક્ષેત્ર (તા. ૨૬-૧૧-૧૯૦૩)—થાનેશ્વર
 સ્ટેશન પાસે એક વાણિયાએ ધર્મશાળા બાંધી છે પણ તે તદ્દન ઉજ્જડ
 છે. દેખરેખ માટે પણ કોઈ માણસ નથી. ત્યાં કોઈ માત્રી પણ ન
 હતું ત્યાં અમે ઉતર્યા. થાનેશ્વર સ્ટેશનથી કુરુક્ષેત્ર બે મૈલ છેડું છે

ત્યાં જ્યાં નિકળ્યા. રસ્તામાં એક મેલપર સૈન્યાહિત તીર્થ આવે છે. તે તથા થાનેશ્વર ગામ કુરક્ષેત્રની હદના કહેવાય છે. કુરક્ષેત્રનાં ૩૬૦ તીર્થ છે. દર પાંચ અથવા દશ વર્ષે યાત્રાનો સંજ નિકળે છે, ચાર પાંચ મહિને યાત્રા પુરી કરે છે. અમો પહેલાં કુરક્ષેત્ર ગામમાં ગયા. ત્યાં લક્ષ્મીકુંડ બહુ મોટો છે. તેનો ઘેરાવો લાંબો પહોળો ચાર કોસ જેટલો છે. તેમાં સ્નાન, બેટ અને તર્પણ કર્યાં. અમારા ગોરનું નામ કુંદનલાલ હરસારામ હતું. અત્રેના ગોર બહુ લુચ્ચા હોય છે. આ કુરક્ષેત્રની જગ્યા છે, જ્યાં પાંડવ કોરવનું યુદ્ધ થયું, તેથી શાંત સ્વભાવનું માણસ પણ અત્રે એકવાર ક્રોધાયમાન થયા વગર રહેતું નથી. લક્ષ્મીકુંડ પાસે સર્વેશ્વરનું મંદિર છે તેમાં સર્વનાથ મહાદેવનું લિંગ તથા ચતુર્ભુજી બ્રહ્મા, નારાયણ, તથા બહાર શંકરના લિંગો છે. ત્યાં શ્રવણ બાવાએ બંધાવેલું રાધાકૃષ્ણનું મંદિર છે, તથા અર્જુન, ભીમ, સહદેવ, નકુળ વિગેરે પાંડવોના દર્શન છે, ત્યાંથી થાનેશ્વર ગામમાં થઇને ગામને પેલે નાકે બહાર નિકળ્યા. નાકાની અંદર નજીકમાં અકબર બાદશાહની જુની મરજીદ તથા એક પીરનો મકબરો છે તેમાં હાલમાં મદ્રેસા છે. નાકા બહાર એક મેલ છેટે વળી બીજી લક્ષ્મીકુંડ આવે છે, ત્યાં મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી સ્થાણકુંડપર થાનેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. અત્રે પણ ગોર સંકલ્પ કરાવે છે. ત્યાંથી મહાવીરના દર્શન કર્યાં. એક મેલ છેટે ભદ્રકાળી માતાના દર્શન કર્યાં. ત્યાં કૂપ-કૂવો છે અને તેની આસપાસ ઠીકરાના ઘોડા તથા તેનાપર સ્વાર બેસાડ્યા છે. તેની જોડી એક કૂપ આગળ ધરાય છે ત્યાં બોલવું જોઇએ કે “હે દેવી! અમારા વિધ્ન દૂર કરજો” એ કૂવામાં એ માતાના દર્શન કર્યાં મહાદેવ તથા પાર્વતિનાં દર્શન છે. વળતાં રસ્તામાં સૈન્યાહિતકુંડમાં આચમન કર્યું. અત્રે ભગવાન પોતાના સૈન્ય સાથે મસલત ચલાવતા કે ‘કાલે કયા ગામ ઉપર ચઢાઇ કરવી.’ ઉતારે આવતાં બે વાગ્યા. પછી રાતની બાર વાગ્યાની ગાડીમાં થાનેશ્વર સ્ટેશનથી બેઠા તે સવારના છ વાગે દિલ્હી પુગા. થાનેશ્વરથી દિલ્હી ૧૫૩ મેલ, અને ટિકિટના હાલમાં રૂ. ૨-૬-૦ પડે છે.

દિલ્હી—(તા. ૨૭-૧૧-૦૩) અત્રે યુનામલ મારવાડીની ધર્મ-શાળા બહુ જ સારી પથ્થરની બાંધેલી છે, પણ ત્યાં ધણીને ઘેર લમ હોવાથી શેકાયેલી હતી. તેથી અમે સરાયામાં જ ઉતર્યાં. દિલ્હી શહેર બહુ મોટું છે જે બીજા જોઇએ તે અત્રે મળે છે. માતીલાલ દ્વારકા-

દાસ જે રંગના વેપારી દાદાજી ધાંકજીને ત્યાં નોકર છે તેમણે જોવામાં
સ્થળો જાતે લઈ જઈ દેખાડ્યાં. અસલ રાજઘાટ હતો ત્યાં બંગલો છે.
ત્યાં પાસ મળે છે તે લઈ, દિલ્હીગેટથી કિલ્લામાં પેકા. કિલ્લામાં
હોસ્પિટલ તથા સરકારી લશ્કર છે, અને સોલ્જરો રહે છે. અસલની
ધમારતો તથા કિલ્લાની જોવા લાયક જગ્યાઓ હવે નામની રહી છે.
તેમાંનો ખજાનો તો સઘળો અંગ્રેજ સરકારે લઈ લીધો છે. સાપ અમા
ને લિસોટા રહ્યા, તે મુજબ પહેલું તો એક મકાન આવ્યું તેમાં ફક્ત
સાદું તખ્ત-ગાદી છે. તેનાપર શાહજહાન બાદશાહ બેસતો; ત્યાર
પછી 'દિવાને આમ' તથા 'દિવાને ખાસ'ની કારીગરી જોવા લાયક છે.
અત્રે દિવાલમાં એક નહાની બારી છે, અને જોડેના મકાનમાં જનાન-
ખાનું હતું તેમાં પાણીના હોજ વિગેરે છે. જનાનખાનામાંથી બાદશાહ
બ્યારે આવે ત્યારે એ બારીમાંથી નીચો વળીને આવે એટલે કે મગ-
રનીની નિશાની ગણાય નહિ. તેમજ એ બારીના ઉપર દિવાલમાં એક
ત્રાજવું ચિત્રેલું છે, એટલે તે ડોકાણે બાદશાહ અદલ ઇન્સાફ કરતો.
ત્યાં સુમનસુરજ તથા રંગ મહેલ છે. ત્યાં વળી એક હોજ છે જેમાં
ઝેર કાપી નાખે એવા પથ્થર બેસાડેલા છે, કારણ તે હોજમાં રાજ
માટે પીવાનું પાણી બરાતું ને તેમાં કોઈ દુશ્મને ઝેર નાખ્યું હોય તો
તે પથ્થરથી કપાઈ જતું. તેની જોડેના મકાનમાં એક હોજમાં ગુલા-
બજળનો પુંવારો હતો, બીજા એક મકાનમાં રાણીઓને નહાવાં માટે
હોજ વિગેરે હતા. તેની જોડે 'મોતી મસ્જદ' છે. કહે છે કે
બાદશાહની મોતી નામે દીકરી હતી. તેણે કહ્યું કે "હે પિદર! મ્હારે
માટે લમમાં સવા કરોડ નાણું ખર્ચવા ધારો છો તે કરવાની કંઈ
જરૂર નથી પણ તે નાણામાંથી મ્હારા નામની એક મસ્જદ બંધાવી
આપો" ત્યારે બાદશાહ કહે કે 'તને મસ્જદ પણ બંધાવી આપું' ને
લમ પણ કરાવી આપું' તે ઉપરથી એ મસ્જદ બાંધી છે, તેની દિવા-
લમાં હીરા જવેર જોડેલા હતા. તે બધા સરકારે ઉખેડી લીધા છે.
સરકારે તેમાંના કેટલાએક હીરાને ઘસીને તેજ કાઢવા માટે હીરા ઘસ-
નારાઓને ત્યાં બેસાડ્યા હતા. તેમણે મને એમ કહ્યું કે એ હીરા આ
મસ્જદના છે. દિલ્હીમાં એક જુનો ગઢ છે તેનું નામ સલ્તિમગઢ છે.
એ કિલ્લાનું નામ પાછળથી હુમાયુએ બદલી નાખ્યું છે. રાય પીઠારાની
છાકરી જેને જમનાજીના દર્શન વગર ચાલતું નહિ, તેથી કહે છે કે
એ કુતુબમિનારો રાય પીઠારાએ પોતાની દીકરી માટે બાંધ્યો, તેના

ઉપર ચઢીને તે જમનાજીનાં દર્શન કરતી. હવે જો રાય પીઠારાએ એ કુતુબમિનાર બાંધ્યો હોય તો કુતુબમિનાર એવું મુસલમાની નામ કેમ પડ્યું તે કાંઈ સમજાતું નથી. જમના નદીને કાંઠે બ્રહ્મજીનાં ધણા ઝુંપડા છે તેઓ અગ્નીઆરસ અમાસે ત્યાં ખેસે છે. ત્યાં કોઇ નહાવા કરવા આવે તેને પૂજા કરાવે છે. અત્રે માટીના ઘાટ છે ને ઘાટપર પણ મૂકતાં માટી ધસી જાય છે, પણ સંભાળીને મુકતાં કંઈ બ્હીક લાગતી નથી, જ્યાં પાકા બાંધેલા ઘાટ છે ત્યાંથી પાણી ઓસરી જમને જમનાજી ખીજે ઠેકાણે વહે છે. એ જમનાજીના સ્થાનને ઇન્દ્રપ્રસ્થ કહે છે, અને તે યુધિષ્ઠરનું અસલ શહેર હતું એમ કહે છે. ત્યાંથી માધવદાસ બાવાના મકાનમાં રાધાકૃષ્ણ, કેદારનાથ, સત્યનારાયણ, જગન્નાથજી, હનુમાનજી, શંકર વિગેરેની મૂર્તિના દર્શન કર્યા. એક ગવરીશંકરનું મંદિર છે તેમાં શંકર પાર્વતિની મૂર્તિ તથા રેશમી માદી ઉપર શંકરનું લિન્ગ છે અને શંકરને ભોગ ધરાય છે, તથા શયનગાદીનો દાઠ બીજું સરસ થાય છે. તેની જોડે રાધાકૃષ્ણજી તથા ખીજાં પરચુટણ મંદિરો છે. દાઉજનું મંદિર બંધાતું હતું. ત્યાંથી શહેરમાં થઇ ખુની બજાર (જ્યાં મીઠાઇ સરસ વેચાય છે,) તથા સદર બજાર, ચાંદની ચોકમાં થઇને ઉતારે રાતના જા વાગે આવ્યા.

કુતુબમિનાર-ખીજે દિને (તા. ૨૮) સવારના મી. ઓતીલાલને સાથે લઈ એક શિયામ રૂ. ૩૦ માં ભાડે કરી, અજમેરગેટથી કુતુબમિનાર જોવા માટે અમો નિકળ્યા. ગામથી તે બાર મેલ છે. રસ્તામાં મનસુર વજારનો મકબો આવે છે. મકાન બહારથી તો ધણું સરસ છે, પણ અંદર ઓરડાઓ સિવાય તથા ખીજા મસ્જિદોની પેઠે તેમાં જેમ હોય તે ઉપરાંત કશું નથી, તેને મોટો કંપાઉન્ડ છે તે અવાવરો છે, તે પછી હસ્તિનાપુર ગામ જે રાય પીઠારાનું ગામ કહેવાતું તે આવે છે, તે ગામને હવે મેરૌલિક કહે છે. ત્યાં જોગણી માતાનું મંદિર છે. લોકો કુજો પાણી અત્રેની ધર્મશાળામાં કરે છે. આગળ ચાલતાં આદ્યાહના હકીમ ' હુસેનઅલ્લાખાન ' નું મકાન આવે છે. પછી મોતી મસ્જિદની નકલ આવે છે, તથા ચાર કબરો આવે છે તેમાં પહેલી (૧) છોટા અકબરની છે તેની જોડે (૨) ખીજા શાહઆલમ અંધાની તથા (૩) ત્રીજા હુમર બડા આલમગીરના બેટા બહાદુરશાહની છે. (૪) ચોથી કબર મીર્ઝા ફકર વલીયદ તે બહાદુરશાહના બેટાની છે, જેને સરકારે રંજુનમાં કેદ કર્યો હતો તે. વળી ખીજો એક મકબો આદમખાં; તે અક-

બરનો દુઃખાપ થાય, તેનો આવે છે. એક બીજી કબર છે ત્યાં સ્ત્રીઓ પછી ક્રિસ્તુ કે મુસલમાન હોય તેને પણ જવા આપતા નથી. ફક્ત જળાશયી છેટથી દેખાડે છે, વળી એક વાવ જોઇ તેમાં પાણી ચર્મ રહેલું દેખાયું. એ સર્વે જોઇને પાછા વળતાં એ અસલ હસ્તિનાપુર ગામમાં ગયા ને ત્યાંથી કુતુબમિનારે ગયા. તે મુ'બમના રાજ્યાધ દાવરતી માફક ઉંચો ઉભો છે. પથ્થરનો જોળ ચક્ર ઉંચો પાંચ માળ જેટલો બાંધેલો છે. અસલ સાત માળ હતા, પણ વિજળી પડવાથી એ માળ પડી ગયા. એ કુતુબમિનાર રાય પિઠોરાએ બાંધ્યો છે. એ પડી ગયેલા એ માળ હાલમાં નીચે જમીનપર પડેલા છે. રાજ્યાધ દાવરતી ૧૧-૧૧૧૧ થયેલો ઉંચો છે. ટાંચપરથી નીચે જોતાં બહુ બ્લક લાગે. એ મિનારો જોઇને નીચે ઉતર્યા ત્યાં વળી એક અસલી પુ'વારો છે. એ જોઇને પાછા ફર્યા. આડે રસ્તે જઈએ તો કાલિદેવીનું મંદિર જવા પહાડ ઉપર ચઢવું પડે છે પણ અંધો ગયા જ નહિ. રસ્તામાં હુમાયુ. સરદારજંગ, તથા નિઝામુદ્દીનની કબરો આવે છે. અગાઉના જેવી જ આ કબરો છે. કિલ્લામાં સુમન જુરજ તથા રંગ મહેલ પાસે એક બીજો જે દિવાને ખાસનો ઓરડો છે તેની દિવાલપર ઉર્દુમાં લેખ છે, તેનો અર્થજોએ નીચે પ્રમાણે અર્થ કયો છે:-

If on Earth be an Eden of Bliss;

It is this, it is this, none but this.

એટલે કે ' દુનિયામાં સ્વર્ગના સુખ જેવું સ્થાન જો કયાંય હોય તો આજ છે, બીજું કોઇ નથી. ' ત્યાર પછી લાહોરજેટ અને કાશ્મીર-જેટ થઇ જમના કાંઠે થઇ ઉતરે આવ્યા. જુમામસ્જિદ પણ જોવા જેવી છે. તેનો પરવાનો કઢાવવો જોઇએ છે. ત્રીશ પગથીઆં ચઢીએ એટલી ઉંચાઇએ ટેકરાપર તે મસ્જિદ પથ્થરની બાંધેલી છે. વચમાં મ્હોટું ચોગાન છે. એ મસ્જિદપરથી દિલ્હીનો દેખાવ (વ્યુ) બહુ સારો દેખાય છે. કહે છે કે આ મસ્જિદ બાંધવા માટે છ વર્ષ સુધી ૫,૦૦૦ મજૂરો દરરોજ કામે લાગતા. અંદર પેગંબરનો એક દરજો છે. દિલ્હી-દરબાર નખતે અત્રે નાના પાટાની દ્રામ થઇ હતી, તથા દરેક રાજા રજવાડાની દ્રામ વિજેરે જે ધામધૂમ થઇ હતી તેનાં ચિન્હો હજુ પણ નજરે પડતા હતા. અત્રે વિકટોરીઆ ગાર્ડન બહુ વિશાળ અને જોવા જેવો છે. તેમાં

એક પથ્થરનો હાથી ગ્વાલીઅરથી આણી મૂક્યો છે. આ બાગમાંથી દિલ્હી દરબાર વખતે ક્યૂક ઓફ કોનાટની સ્વારી પ્રથમ નીકળી હતી; અને એ બાગમાં પહેલા બધા રાગ્યોને એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. અત્રે ચાંદની ચોક કહેવાય છે તે શહેરની મુખ્ય બજારનો રસ્તો છે, ત્યાં પબ્લીક ટાવર અને તેના પર ધડિયાળ છે. રાણીનું પૂતળું પણ અત્રે મૂકેલું છે. મુસલમાની શહેર હોવાથી તેની વસ્તિ વધારે છે; હલકો વર્ણ પણ તેટલો જ છે. શાકપાન અનાજ અત્રે સારાં મળે છે. શાખીન વર્ગ ધણો છે. હાલમાં દિલ્હી અંગ્રેજ સરકારનું પાલખત શહેર થયું છે. અમો ગયા ત્યારે હવાપાણી સારા હતા. પ્લેગ હતું મિલકુલ થયો નથી. કુતુબમિનાર જવાના આડે દિવસે ૩. ૩૫૫ પણ દિલ્હી દરબાર વખતે દરરોજના ૩. ૪૦ પડતા. દિલ્હીથી રાતના ૭૫ વાગે ગાડીમાં બેઠા તે ૬૦ તથા માત્રાં મથુરા સવારના પાંચ વાગે પહોંચ્યા. (તા. ૩૦-૧૧-૦૩) દિલ્હીથી મથુરા ૬૦ મૈલ તથા હાલમાં ટિ. ૧-૭-૦) અને બીજા સર્વેને દિલ્હીથી સોરમગંગા રવાને કર્યાં, જે ૧૫૮ મૈલ તથા હાલ ટિ. ૨-૦-૩. અગીઆરસના જમનાજીમાં સ્નાન કરી ૧૫ વાગે મથુરાથી બેઠા તે રાતના ૭ વાગે કાસગંજ પુઆ. મથુરાથી સોરમ મૈલ ૭૪ તથા હાલમાં ટિ. ૩. ૦-૧૪-૬ કાસગંજથી ગાડી સવારના જવાની હતી એટલે વિચાર થયો કે આખી રાત સ્ટેશન ઉપર કાઢવી કઠણ થશે, તેમ મેળાનું ટાંકણું હોવાથી યાત્રીઓની ઝડીનો પાર ન હતો. તેટલામાં યાદ આવ્યું કે અત્રે વેસ્ટ પેટંટ પ્રેસ કું. ના ઇજનેર મી. જમશેદજી સોરાજી હોવા જોઈએ, માટે તે તરફ જવા હું નિકળ્યો. જનના વેપમાં તેણે મને મિલકુલ ઓળખ્યો નહિ. નામ લીધાથી તે તાબડોલ બેટી પડ્યો, મને કહે 'તમે બહુ સુકાઈ ગયા છો અને ચહેરો તદ્દન ફરી ગયો છે!' પછી પોતાના માથુસો મોકલી માત્રીને બોલાવી લીધા, અમારી બરદાસ્ત કરી સવારના અમને એવી સરતે રજા આપી કે વળતાં બધાએ પાછા અત્રે આવવું. અત્રેથી સોરમજી બે મૈલ છે. સોરમ એક અર્ધ કલાકમાં એટલે સવારના ૭ વાગે પુઆ (તા. ૧-૨-૦૩)

સોરમગંગા—સ્ટેશન પર કાળુરામ ગોર આવ્યો હતો. તે અમને મુંબઈના બાટીઆ ઠા. જમનાદાસ પ્રેમજીની ધર્મશાળામાં લઈ ગયો, ત્યાં અમારા બહેન વિઝેર દિલ્હીથી આવી પુઆ હતા તે સર્વે મળ્યા. મૂળ ગંગાની ગંગાજી નદીની ધારા અત્રેથી બે ત્રણ કોસ દૂર છે, પણ તેનો

મેમ ખસેડીને આ ઠેકાણે આવ્યો છે. ઘાટ વિગેરે બાંધેલા છે. તેમાં સ્નાન કરી કાંઠાપરના મંદિરોમાં દર્શન કર્યા. આજે માનસર વહિ આસપાસ હતી, અને આ મેળો બાર વર્ષે બરાબર હોતો તેથી બહુજ માત્રી-ઓની ગડડી મધ હતી, તેમાં આસરે ૨૦-૨૫ હજાર માણસ એકઠું થયું હતું. બજારમાં ફ્રેન્સી સ્ત્રીને તરેહ તરેહની નજરે પડતી હતી. સોર-મજામાં ગંગાજી, બગીરથ રાજ, ચક્રલેખર મહાદેવ, વારાહજી, દાહજી, રામલક્ષ્મણ સીતાજીનું મંદીર, નીલકંઠ તથા બીજા એક મહાદેવ વિગેરેનાં દર્શન કર્યા. ત્યાં એક વેલ અમેએ જોઈ તેને વિષે કહે છે કે એક હજાર વર્ષ થયાં પણ એ વેલો જીવતો, લીલોને લીલો જ છે. ત્યાં દારકાનાથનાં દર્શન કર્યા. ગોરને વિદાયગિરી આપી સાંજના પ્રાંચ વાગાની ગાડીમાં બેઠા તે સાંજે ૭ વાગે કાસગંજ પુર્યા (ટિ. ૩ ૦) ના) મી. જમશેદજી સ્ટેશન પર પોતાના માણસો સાથે હાજર હતા, અને પોતાને બંગલે લઈ ગયા. અમારે સાથે બ્રાહ્મણીઆ રસોઈ કરાવી રાખી હતી તે જમ્યા. અત્રે શેરડી બણી સારી ને મીઠાસવાળી થાય છે. તેને ' જમા ' કહે છે.

કાસગંજ—(૨-૧૨-૦૩) અત્રે ઠંડી વિશેષ હતી. શાક તરકારી પણ સારાં મળતાં હતાં. કાલી ફલોવર બહુજ કુમળાં ને વળી મ્હોટાં મળે છે. હાથરસ તથા કાસગંજનું ઘી બહુજ વખણાય છે અને તે ખરેખર તેમજ હતું. ચાકુવતી જેમ બરછીના ચોસલાં પાડીએ તેવી રીતે અમેએ ઘીના ચાકાં કાપી કાઢ્યા. અત્રે મ્હોટાં એળચા મળે છે. આજ રાતે અમે કાસગંજથી ગાડીમાં બેઠા તે રાતના ૧૦ વાગે મેડુ જંક-શન એટલે હાથરસ આવ્યા. ૩૫ મૈલ છેડું અને હાલમાં ટિ. ના ૩. ૦૪ પડે છે. હાથરસથી કલકત્તા ૭૭૬ મૈલ અને હાલમાં ટિ. ૩. ૧૨૧૪ પડે છે. અમે રાતના ૧૨ વાગાના મેલમાં બેઠા તે સવારના (૩-૧૨-૦૩) ૭ વાગે કાનપુર સ્ટેશને આવ્યા, ને બીજે દિને (તા. ૪) સવારના જળ સ્ટેશનથી વેજનાથ મહાદેવનો પંડયો નામે સોહનલાલ મળ્યો. વેજનાથ સ્ટેશને ઉતરી જ્ઞાના ગેજની બે મૈલ સુધીની આગાડીમાં બેઠા તે દેવધડ સ્ટેશને પહોંચ્યા, જ્યાંથી વેજનાથ ગયા. વેજનાથથી કલકત્તા ૨૦૧ મૈલ ને હાલમાં ટિ. ૩. ૩૦૫૫ પડે છે.

વેળનાથ મહાદેવ—સ્ટેશનથી ગામ ૦૧ મૈલ છે. ગામમાં ગોરને ઘેર ઉતર્યા, ત્યાં શિવગંગા કુંડમાં સ્નાન કરી વેળનાથ મહાદેવના મંડપમાં આવ્યા. અત્રે મહાદેવની પૂજા બાર આનાથી પાંચ રૂપીઆ સુધીની થાય છે. મંદિરમાં જતાં મહાદેવનું લિંગ ઉપરથી ધસાઇને ચપટું તથા દબાયલા જેવું ને ત્રુટેલું જણાય છે, મહાદેવની પૂજા કરી દંડવત્ કર્યા. મહાદેવના લિંગની નીચે જમીનના લાગ ઉપર ચાંદીના જેવી ફરતી કિનારી છે. કહે છે કે કોઇ બાવાએ એ કિનારી ચાંદી જેવી કરી નાખી છે. અમોએ હરદ્વારથી ગંગાનું જળ આણ્યું હતું તે જળ ભરેલો લોટો એ લિંગની ઉપર ચઢાવી દીધો, અને ફળપ્રલથી પૂજા કરીને બહાર આવ્યા. તેની આસપાસ બાવીશ મંદિરો હતા, તે સર્વે મુખ્યત્વે શંકરનાંજ હતા. કંકર એટલા શંકર હતા. આ વેળનાથ ગામની બહાર બંગાળી બાબુઓએ સારા સારા મકાનો બંગલા ફેશનના બાંધેલા છે. હવા સારી છે. બાબુલોકોમાં માથામાં તથા શરીરપર દરરોજ તેલ ચોળીને નહાવાનો રિવાજ વિશેષ છે.

વેળનાથ મહાદેવનું નામ એમ પડ્યું કે વેળુ નામનો એક ગોવાળ હતો, તે દરરોજ ગાય વિગેરે ઢોરો ચરાવવા જતો હતો. ત્યાં આ મહાદેવનું લિંગ હતું, તેને તે દરરોજ લાકડી વતી મારતો અને પછી એક લોટો પાણી ચઢાવતો. હવે એવા જંગલમાં પડેલા એ લિંગની કોઇ પૂજા કરતું ન હતું, તે લિંગને આવી તરેહનો પણ જળનો લોટો મળતો તે જોઈ શિવજી પ્રસન્ન રહેતા. એક દિને વર્ષાદ વર્ષવાથી એ વેળુ ગોવાળ જળ ચઢાવ્યા વગર ઘેર જતો રહ્યો. ઘેર ગયા પછી તેને યાદ આવ્યું કે આજે મહાદેવને લાકડી મારી નથી અને જળ પણ ચઢાવ્યું નથી, માટે ચાલ પાછો જાઉં. એમ કહી પૂર જોસમાં વર્ષાદ પડતો હતો. છતાં પણ જંગલમાં જઈ લિંગને લાકડી મારી જળ ચઢાવ્યું. આટલા ભર વર્ષાદમાં પણ એ વેળુ જળ ચઢાવવા આવ્યો એ જોઇ મહાદેવ પ્રસન્ન થઇ બોલ્યા “તું વરદાન માગ” તે ઉપરથી વેળુએ કહ્યું ‘મને કંઈ જોઈતું નથી, ફક્ત મ્હારું નામ તારા નામને જોડીને અમર કર’ તે ઉપરથી આ વેળનાથ મહાદેવનું નામ પડ્યું, અને એ વેળુનું મંદિર કહેવાય છે. મહાદેવનું લિંગ સ્ટેશનથી ગામમાં જતાં રસ્તામાં આવે છે.

ખીજી કથા એવી છે કે રાવણુ વેળનાથને લાંઠા લઇ જવા આવ્યો. ત્યારે પાર્વતિએ કહયું કે એ મહાદેવ ઉખડશે, પણ ચળાયમાન થશે નહિં. ઘણી આજીજીપરથી એવી સરતે મહાદેવે ઉપાડવા રાવણુને રંગ આપી કે ‘જે તું પરખારો લઇ જાય તો હું (મહાદેવ) ઉચ્ચકાષ્ઠશ. નહિંતર જો મને અધવચ્ચમાં જમીન ઉપર નાંખ્યો તો હું ત્યાંથી કદાપિ ઉખડવાનો નથી.’ રાવણુ તે કબૂલ કર્યું અને મહાદેવને ઉપાડી ચાલવા માંડયું. જ્યારે વેળનાથને ઉપાડયા ત્યારે મહાદેવની પૂજા કરી તેનું ચરણામૃત રાવણુ પીધું. પરંતુ તે પીતી વખતે તેના પેટમાં ત્રણ વરણુ ધુસી ગયા. જ્યારે મહાદેવને ઉપાડીને અર્ધે રસ્તે એટલે હાલમાં જ્યાં વેળનાથનું મંદિર છે ત્યાં રાવણુ આવ્યો એટલે પેલા વરણુ જે તેના પેટમાં હતા તેથી તેને (પિશાચ) લઘુશંકા ખૂબ થઈ ને રહેવાયું નહિ. પણ લિન્ગ કયાંય મુકાય નહિ એવી સરત હતી, તેથી રાવણુ વિચાર કર્યો કે જો કોઈ બ્રાહ્મણ સારો મળે તો તેને કહું કે આ મહાદેવ હાથમાં રાખજે, તેટલામાં એક બ્રાહ્મણ સામેથી આવતાં દીઠા તેને રાવણુ હાથમાં લિન્ગ ધરવા કહયું, ત્યારે બ્રાહ્મણે તેને પુછ્યું ‘ભાઈ તને પિશાચ કરતાં કેટલી વાર લાગશે’ તો કહે ‘એક કલાકમાં હમણાં આવ્યો’ બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો કે ‘જો વધારે વખત લાગ્યો તો હું લિન્ગને પડતું મુકીને ચાલતો થઈશ’ રાવણુ કહયું ‘બહુ સાર’ એમ કહી રાવણુ પિશાચ કરવા ગયો તે સાત દિન અને સાત રાત પિશાચ કરતાં થયા, તે પછી રાવણુ આવીને જોય છે તો પેલા બ્રાહ્મણે એક કલાકને ટેકાણે એટલા બધા દિવસ લાગવાથી મહાદેવનું લિન્ગ પડતું મુકીને ચાલતી પકડી. હવે એ લિન્ગ એવું સર્જીડ બેઠું કે રાવણુ કેટલા મુદ્દિ પ્રહાર માર્યા પણ ડગ્યું નહિ. પછી શંકર પ્રગટ થયા છે તેની પાસે રાવણુ વર માગ્યું કે ‘મારું નામ રહે’ તે ઉપરથી એ રાવણુશ્વર મહાદેવ પણ કહેવાય છે. ગોર સોહનલાલને વિદાયગિરી આપી દેવગઢ સ્ટેશનથી રાતના ૭ વાગે બેઠા તે વેળનાથ સ્ટેશને જાણ વાગે આવ્યા. ત્યાંથી નિકળ્યા તે સવારના ૭ વાગે કલકત્તાના હાવરા સ્ટેશને આવી પુગ્યા. (૬-૧૨-૦૩).

કલકત્તા—અત્રે મારવાડી શિવળક્ષ બાગલાની સત્તનારાયણુ નામની ધર્મશાળામાં ગયા. અત્રે હવા પાણી વગેરેનું સુખ છે. બગીચો, પાણીના નળ ઉપરાંત તળાવ છે. કલકત્તા શહેરમાં એક દુઃખ મ્હોટું જોયું. દરેક મજલે લાંગીઆઓ ઝાડુ ફેરવવા આવે તે દરેક જણની ઓરડી

પાસથી પણ સાફ કરતા જાય. એમ આખા કલકત્તામાં રિવાજ છે. અત્રે ગુજરાતી વેપારી વર્ગ અત્રતલા ગલી જે ભાટીઆપટ્ટી નામે ઓળખાય છે ત્યાં છે. ત્યાં દાદાજી ધાકજીની કુંઠાના મેનેજર મીં. વિઠ્ઠલદાસ સરપચંદ મળ્યા તેમણે અતિ આમહુ કર્યો અને અમેને પોતાને ત્યાં તેડી ગયા. આજે (તા. ૬-૧૨-૦૩) સવારના હુગલી નદી જે ગંગા કહેવાય છે અને જે હાવડાના પૂલની નીચે છે તેમાં સ્નાન કર્યું, અને શાક-માર્કીટ થઇને ઉતારે આવ્યા. જેમ મોટા મકાનોને મુંબઈમાં માળા કહે છે તેમ અત્રે 'કોઠી' કહે છે, અને જમવાની વીસીને 'ધાખો' અથવા 'વાસો' કહે છે. કલકત્તામાં ૯૦ માઇલપર ગંગા અને સમુદ્રનો સંગમ થાય છે તેને ગંગાસાગર તીર્થ કહે છે. ત્યાં મકરસંક્રાંતિપર અસંખ્ય યાત્રીઓ આવે છે. કપિલઋષિના ક્રોધથી સગર પુત્રો બળી મુવા તેના ઉદ્ધાર માટે ગંગાજીને લાવી પોતાના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કર્યો. કહેવત છે કે ગંગાસાગર એકવાર અને સખ તીર્થ વારંવાર. અત્રે દાદાજીનો બગીચો જોવા લાયક છે. રાય બદ્રીદાસ બહાદુર જોનો દાદાજી ગુરૂ થાય અને તે રાય બહાદુર, વાયસરાયનો મુકીમ એટલે ઝવેરી છે ને અતિશય શ્રીમંત છે, તેણે એક મ્હોટું સુંદર જૈન દહેરું અત્રે બાંધ્યું છે. એ દહેરામાં કાચની ઝમક મારતી કટકીઓ થાંભલાઓ, દિવાલો, તથા છતમાં મૂકેલી છે ને આખું દેવળ સૂવર્ણ મય પ્રકાશથી દીપી નીકળે છે. તેમજ દહેરી, શિખર, અને ટોચ પણ તેવી જ કારીગરીથી ચણેલા છે, ને દર વર્ષે તેમાં ફેરફાર કરતે આવે છે. મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની, લક્ષ્મીજીની, બ્રહ્મા વિગેરેની મૂર્તિઓ છે. મંદિરનું ચોમાન બહુ મ્હોટું છે, તેમાં એક દહેરામાં રાય બદ્રીદાસની મૂર્તિ છે અને ઉપર તેના ગુરૂ દાદાજીની મૂર્તિ બેસાડી છે. કમ્પાઉંડમાં પાણીનો હોજ છે તેમાં શ્વેત કમળની પાંદડીઓ આરસપહાણના પથ્થરની બનાવી છે. એક કમળ ખીલેલું હોય તેમ ખીલવીને તેમાં જળ ભર્યું છે અને વચ્ચે ન્હાના ઝાડ ઉગાડ્યાં છે. આબુઆબુ જે બગીચો છે તેમાં પણ ન્હાના ન્હાના શાલાયમાન છોડ ઉગેલા છે, અને તે પણ જાણે ખીલેલા કમળમાંથી નિકળ્યા હોય એવો સુંદર દેખાય છે. પાછળ મ્હોટો મંડપ તથા બંગલો છે. તેમાં રાય બહાદુર અગર તેના મેમાન વખતો વખત રહે છે. ત્યાં વળી એક સુંદર તળાવ છે. શુભ પ્રસંગે તેમાં વિજળીના દીવાની રોશની ચાય છે, ત્યારે એ તળાવ તથા મંદિરનું રમણ ધણુંજ રમણીય દેખાય છે. અત્રે અમારી

જાતિના ક્ષત્રિઓની કાપડની દુકાનો હૅરિસન રોડપર સારી ચાલે છે. તેમાં ક્ષ૦ જેઠા ધનજી કુતિઆણાવાળા ધણી જ સારી સ્થિતિમાં છે. બીજા ક્ષત્રિય વેપારી મી૦ ઓધવજી શિવજીની પણ દુકાન સારી ચાલે છે. તેણે અમ્હારી સારી બરદાસ્ત કરી હતી. મુંબઈના ક્ષ. બાણજી જેઠા વિગેરેની પણ દુકાનો અત્રે છે.

કલકત્તાનું મ્યુઝિઅમ—ધણાજ મ્હોટા પાયાપર છે અને તેવું મ્હારી નજરમાં કયાંય અત્યાર લગી આવ્યું નથી. મ્યુઝિઅમ માટે એક અલાહેદી જબરદસ્ત બિલ્ડિંગ બાંધેલી છે, તેમાં જાત જાતની દેશ પરદેશની ચીજો ગોઠવી છે. પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ તો જુના લેખ તથા પથ્થર, તથા ફોટોગ્રાફ શિકરીના લેખ, રામેશ્વર મદુરા આદિના મંદિરોના ફોટો, જગન્નાથપુરીના મંદિરનો ભવ્ય દેખાવ, આગબોટ, મનવાર, બંદૂકો, તોપો તથા જાત જાતના બરમા વિગેરે દેશોના લાકડાં, માણસોના પૂતળાં, જનાવરોના હાડપીંજર, રેપ્ટાઇલ્સ એટલે સર્પ વિગેરે, પક્ષીઓ, માછલીઓ, મનુષ્ય તથા પક્ષીનો ગર્ભમાં અવતાર, જાત જાતના બીજ, વનસ્પતિ, વસાણા, મીલોના વણાટના તરેહ તરેહના કપડાં, ગંજીરાક સુતરાઉ તથા ઊનના કપડાં દેશી વણાટનાં, તેમાં ટાટા એન્ડ સન્સનો, મુરારજી ગોકુળદાસ મીલનો સામાન, વળી મેશર્સ દાદાજી ધાકજીની કુા૦ ની રંગની પેટીઓ, કાશ્મીરી સાલો, રેશમી કપડાંઓ, કચ્છ કાશ્મીરીના નમુના, સ્વદેશી મીણમત્તીઓ, સાબુઓ, જાત જાતના પથ્થર, હાથી, ગેંડા, દરીઆઇ માછલાં, જેવાં કે વાલરસ વિગેરે અનેક ચીજોનો સંગ્રહ હતો. એ સર્વ સાધારણ રીતે જોઈએ તો ઓછામાં ઓછું એક અઠવાડીઈ લાગે પણ અમે તો ઉપર ટપકેથી જોયું તો પણ ત્રણ કલાક થયા. (૭-૧૨-૦૩).

કાલી કલકત્તાવાલી—કાલી માતાના દર્શન કરવા ગયા. વિજળીની ટ્રામ કાળીઘાટ થઈને જાય છે એટલે લોકોને આવવા જવા માટે સારી સગવડ છે. ટ્રાલીટ્રામમાં પહેલી ફર્ટ ક્લાસને બીજી થર્ડ ક્લાસ. તેનો દર, રસ્તાની લંબાઇ ટુંકાઇ પ્રમાણે નવ પાઈથી કરીને બે આના સુધી થઈ ક્લાસનો છે. ફર્ટ ક્લાસવાળાને અર્ધો આનો વધારે આપવો પડે છે, પણ તેમાં બેસવાનું સુખ મળે છે અને તેને ત્રાન્સ્ફર ટીકીટ નથી, પરંતુ થર્ડ ક્લાસવાળાને છે. બંગાલી બાણુઓની એ માતાપર

એટલી શ્રદ્ધા છે કે તેનું વચન કોઇ દિવસ ખાલી જતું નથી. “કાલી કલકતાવાલી, ઉસ્કા બચન ન જાવે ખાલી”. ગંગાકાંઠે કાલીઘાટ ઉપર જઇ આવ્યમન માર્જન કર્યાં. ત્યાંની બજાર બહુ સારી છે. ત્યાંથી વળ્યા એટલે દર્શનનો ટાર્મિ થયો. સાંજના ૬૧૧ વાગે માતાના પૂજારીએ કમાડ ઉઘાડ્યાં. અંદરથી દર્શન કરવાનો અકેક પૈસો વધારે પડે પડે છે. અંદર જઇ કાલીમાતાના ભયંકર સ્વરૂપના દર્શન કર્યાં. કાલી માતાજી લાંબી લાલ જીભ કાઢી ઉભાં છે. કાલીમાતા, એટલે સ્વરૂપ પણ કાળું અને વિકાળ છે. ગળામાં માથુસની ઓપરીઓનો હાર પહેર્યો છે. દર્શન કરવા લાયક છે. પૂજારીઓ દક્ષણ કઢાવવા બહુ કનડગત કરે છે, પણ બંગાલી બાલ્યુઓમાંથી બહુ ફાવે છે. તેઓ મ્હોટી મ્હોટી માનતા લે છે અને માતાને સાફ સાફ ખાવાનું વિગેરે ધરાવે છે. દરરોજ સવારના બપોરના જીવતા બકરાઓ મારીને માતાને ચઢાવે છે. સારા નસીબે અમે ગયા ત્યારે તેમાંનું કંઈ હતું નહિ, પણ બકરાં ફરતાં અમેએ દીઠા ખરા એ રીતે દર્શન કરી ઉતારે રાતના આવ્યા.

દર મંગળવારે કલકતામાં હાવરામાં મ્હોટું બજાર બરાબ છે તેને મંગળજીહાટ કહે છે. તેમાં જત જતની દુકાનો આવે છે, અને ચીજો સસ્તી વેચાય છે. અત્રે નાકા બહાર હોપમાર્કેટ અથવા નવીમાર્કેટ બહુ સરસ બાધેલી જોવા લાયક છે. તેમાં યુરોપીઅન મડમોની ધરાકી રાત્ર દિવસ હોય છે. દુકાનોમાં અંગ્રેજી જીજુસો, ફેન્સી ચીજો એવી સરસ મળે છે કે આપણે આખો દિવસ ફરીએ તો પણ દિલ ધરાતું નથી. વળી તેમાં તરકારી વેચવાનો વિભાગ જૂદો છે. ત્યાં એકદમ તાજું અને લીલું તરકારી આંખને ચંડક આપે છે. જત જતના મેવા, મોદીની દુકાનો, ફેન્સી ફૂલો, ગજરા, તોરા, બટનો વગેરે ધણી ઉંચી ચીજો અંગ્રેજી સ્ટાઇલ ઉપર (પણ મોંઘે ભાવે) મળે છે. રાત્રીએ વીજળીક બતીની દેદિખ્યમાન રોશની શોભામાં અતિશય વધારો કરે છે. એવી માર્કેટ મુબંબમાં તો છે જ નહિ. ત્યાં વળી ચમી બજાર છે. તે સાધારણ છે, હોપમાર્કેટમાં ભાડાનો દર, રોજનો છે. મોટી દુકાનના ત્રણ રૂપિયા રોજના પડે છે, અત્રે બુલ્લોજીકલ ગાર્ડન્સ જેને ચીડીઆખાનું કહે છે તે જોવા મળ્યા. ત્યાં માથુસ દીઠ અકેક આનો લે છે. ત્યાં બગીચો છે અને જતજતના જનાવરો, પક્ષીઓ વિગેરે છે. મુબંબની વિકટોરીઆ ગાર્ડન્સને એ બગીચો મળતો આવે છે. કલકતામાં હુમલી નદી જેને

ગંભીર કહે છે તે બહુ જ મોટી છે, એક નહાના સરખા દરિયા જેટલી મોટી છે. અત્રે આગગાડી માટે કરેલી સડકો, ફરવાનાં વિશાળ હવાનાં ઠેકાણાં, ધડન ગાર્ડન વિગેરે જોઈ પાછા ફર્યા. ખીજે દિને કાલીઘાટ પાસે ચિતળા છે ત્યાં ચિતળાહાટની બજાર બરાબ છે, તેમાં જાત જાતના કલકત્તાના વખણાતા રંગિત સુતરાઉ લાતલાતના કીનારીવાળા કાર ચઢાવેલાં ખમીસો, પોલકાં, ફેન્સી બૉર્ડરવાળી ચોળીઓ, વિગેરે અનેક ચીજો મળે છે. માતૃશ્રીની તથિયત આજે વળી બગડી. (તા. ૬-૧૨-૦૩).

કલકત્તાનું સામાન્ય વર્ણન—શહેરનો સ્ટેશનનો ભાગ હાવડાનો ગણાય છે. હાવડા શહેર અને કલકત્તા શહેર વચ્ચે હુગલી નદીનો મોટો પૂલ છે. હાવડા શહેરમાં મોટાં મોટાં મકાનો છે. એ હુગલી નદીપરનો પૂલ તરતો એટલે નીકળી શકે તેવો છે, અને તે દર મંગળ અને શુક્રવારે ખોલી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે હુગલી નદીમાંથી મોટી મોટી સ્ટીમરો પસાર થાય છે. તે વખતે હાવડાથી કલકત્તા આવવા જવાને સરકાર તરફથી સ્ટીમર રહે છે તેમાં પેસેન્જરોને મફત લઈ આવજાવ કરે છે. ગાડીવાન, દુકાનદારો લુચ્ચાબહુ બહુ કરે છે, એક ચીજના યોગણુ ભાવ બતાવે છે, શહેરમાં પાણીના નળ લીધા છે. ગામમાં મ્યુનીસીપાલિટીની દેખરેખ બરાબર નથી. તેમાં વળી અમૃતલા ગલી અથવા ભાટીઆપટ્ટી જ્યાં ગુજરાતીઓની વસ્તિ વધારે છે ત્યાં તો બિલકુલ નથી. કલકત્તા ગામમાં જ્યાં વેપારીઓ અને દેશીઓ રહે છે તે ભાગ મુંબઈના બહારકાંટની સાથે સરખાવતાં જો કે ઘણો સરસ ગણાય ખરો પણ ગંદાઈ એટલી બધી છે કે તે ભાગ રહેવા લાયક નહિ. તેના કરતાં હાવડા ભાગ ઘણો જ સારો અને સ્વચ્છ છે. ત્યાં હિંદુઓના ઘરમાં પણ દરેક મજલે મજલે દેડાઓ સાફ સુક કરવા આવે છે જે હિસાબે મુંબઈ સાફ કહેવાય. બાકી ઑરીસનો લતો, માર્કિટ, ફરવા હરવાનો ભાગ, બંગલાઓના લત્તાનો ભાગ છે તે મુંબઈના કોટ વિગેરે કરતાં અતિશય ચઢતો અને સરસ છે, તે ખરેખર જોવા લાયકજ છે, શહેર મુંબઈ કરતાં મોટું છે. બંગાળીઓની વસ્તિ આઠ કરોડની ગણાય છે, તેમાં કલકત્તાની આસરે બાર લાખની છે. બંગાળીઓ સીધી રીતે જોતાં નમ્ર અને દુશ્મીઆર દેખાય છે. તેઓમાં શ્રીમંત વર્ગ ઘણો છે, અને તેટલા શ્રીમંત આપણા મુંબઈમાં પણ નહિ હોય, એવા મોટા મોટા જગીરદારો ઘણા પડેલા છે એ જગીરદારોને ત્યાં “મલિક” કહે છે.

એવું કહેવાય છે કે અગાઉ અર્ધી જમાનો ધણી એક મલિક હતો. અને બાકીની અર્ધીમાં કલકત્તાની વસ્તિ હતી. બંગાળી બાબુઓ મથે ઉઠાડા હોય છે. ખમીસ અને ઘાતીઉં પહેરે છે, ખભે રૂમાલ નાખે છે. પગમાં અર્ધા મોજા અને બૂટ પહેરે છે, પોશાક સાદો અને સસતો હોય છે. ખોરાકમાં બંગાળનો ભાત બહુ વાપરે છે. બંગાલજી પડેન-શીન ઐરીઓ છે, તેથી ભાડાની ગાડીઓ વિકટોરીઆ કરતાં શિઆમ ગાડીઓ ધણી છે. બંગાલજી રસ્તામાં ફરતી નથી. બહાર જાય છે. ત્યારે બંધ ગાડીમાં જાય છે. હિંદુસ્તાનની રૂપ કરોડની વસ્તિમાં બંગાળી ત્રીજો ભાગ એટલે આઠ કરોડ છે. જે જે મલિકો મ્હોટા મ્હોટા ગામોના ધણીઓ છે તેમાં અને આપણા ઠાકોરો અથવા રાજાઓમાં ફરક એટલો કે એ મલિકો ગામોની ફક્ત આમદાની ખાયા કરે, બાકી ઇન્સાફ, પોલીસ સત્તા અંગ્રેજની છે, જે જોતાં આપણા રાજાઓએ સત્તા હજી પોતાના કાબૂમાં રાખી છે. કહે છે કે બંગાળીઓ એવા તો નરમ છે કે તે તરફ અંગ્રેજનો પહેલો પગ પેસારો બંગાળમાંથી થયો. બંગાળીઓ પોતે કહે છે કે અમારાથી કેાઇ દિવસ રાજ ચલાવાય નહિ. અમારા શિર ઉપર રાજરક્ષક તો જોઇએ. બીજી બાબતમાં વિદ્યાભ્યાસમાં બંગાળીઓ ધણા કુશળ છે. વેપારમાં કુશળ નથી. સીધે માર્ગે જનારા છે. બંગાળી બ્રાહ્મણ પણુ અત્રે મત્સ્ય વિગેરે અલક્ષ્ય પદાર્થ ખાય છે. તેઓ હમેશાં તેલ ચોળી ન્હાય છે. તેઓ તંબાકુ અને પાન ખાનારા જખરા હોય છે. કહેવત છે કે “તેલ તંબાકુ ને પાન; એ ત્રણે બંગાળીના જન.” કલકત્તામાં પાન સસ્તા મળે છે. એક પૈસાના વીસ પાન, તે પણુ દોઢ હથેળી જેટલાં મોટાં પાન હોય છે, કેળાં પણુ ધણાં થાય છે. તળાવ તથા બગીચા જોજોગ નજરે પડે છે. આગગાડીમાં જતાં રસ્તામાં પગલે પગલે તળાવ અને પાણી જોવામાં આવે છે. વલ્લભકુળની આસરે ત્રણેક હવેલીઓ છે. અત્રેનું પાણી પાચનકારી નથી, તખીઅત બગાડે તેવું છે. અત્રે મુંબઈના ત્રણ ચાર હાલાઈ ક્ષત્રિઓની કાપડની દુકાનો છે, તેઓ મુંબઈની મીલોનું કાપડ આણી અત્રે ત્રણ ચાર માસ સૂધી વેચે છે. કાશુમીઓ લાટબંધ માલ રોકડે પૈસે લઇ જાય છે તેમાંથી તેઓને સારો નફો મળે છે, અને ચાર માસના નફામાં આખું વર્ષ દેશ જઇ આનંદ કરે છે. કલકત્તાના રસ્તાઓના નામો ધણા વૈયસરાયોના નામથી ઓળખાય છે જેવા કે એન્ટીક સ્ટીટ, કલાઇવ સ્ટીટ, હેરડીંગ સ્ટીટ, ડેલાહાઉસીસ્કવેર, ડફરીન લાઇબ્રેરી.

કાલી માતા જતાં રસ્તામાં ભવાનિપુર ગામ આવે છે. શહેરના મુખ્ય ખીજા લતાના નામ:-અલીપુર, શેઆહા, ધર્મતોલા, લાલ બજાર, મહલા બજાર, ચિતપોરરોડ, કંપની બાગ વિગેરે. અત્રે બંગાળી ધોતીઆં જે ધાકાના સુતરના બને છે તેની હાથ વણાટ એવી બારીક હોય છે કે એક મુઠીમાં ધોતીઈં સમાઈ જાય અને મુંબઈના શ્રીમાન શાખીલા શેઠીઆઓ એવાજ ધોતીઆં વાપરતાં શીખ્યા છે. એ ધોતીઆના જોટાના ૩ ૬ થી ૨૦ સુધી પડે છે. ફોર્ટ વીલીઅમનો કિલ્લો સરકારે બાંધ્યો છે તેમાં દરવાજા ધણા છે જેવા કે પ્લાસી ગેટ, કલકત્તા ગેટ વિગેરે અને ગઢની આસપાસ ૫૦ શીટ પહોળી ફરતી ખાખ બાંધેલી છે. લડાઈ અગર તેવા અણીને વખતે દરવાજા ઉઘાડતાં હુગલી નદીનું પાણી તેમાં ભરાઈ જાય છે એટલે કોઈ શત્રુ તેમાં પ્રવેશ કરી શકે નહીં. કિલ્લામાં બૅરેકસ છે. લડાયક સોલજરો માટે મ્હોટી મ્હોટી બિલ્ડીંગ્સો બાંધેલી છે, અંદર કિલ્લાની બજાર છે જેમાં શાક વસાણું તથા મોદીની અને કપડાંની દુકાનો છે. ત્યાં ચર્ચ પણ છે, અત્રે ઇડન ગાર્ડન હવા ખાવાનું એક સુંદર સ્થાન છે તેમાં રોનકદાર બેંડ સ્ટેન્ડ તથા બર્મીઝ પેગોડા દેવળ જેવા જેવાં છે. આ બાગમાં નદીની માફક એક લાંબુ તળાવ છે તેમાં હોડકું છે જેમાં બેસીને સાહેબો તથા બીજાઓ હાથે વતી હોડકું હંકારે છે. એવી રીતે એક કલાક સુધી એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી હોડીમાં ફરવાનો ૩ ૦૧ પડે છે. આ તરફ મેદાનમાં જે જે વાઈસરાયો થઈ ગયા તેમાંના ધણાના પુતળાંઓ છે તે કોઈ ઉભા, તો કોઈ બેઠા, અને કોઈ ઘોડા ઉપર, એ રીતે છે. વિક્ટોરીઆ રાણીનું પણ સ્ટેચ્યુ છે- અત્રે શંખની ચુડીઓ બહુજ સારી મળે છે. કલકત્તામાં અમારી બરદાસ્ત મી૦ વિઠ્ઠલદાસ સરપચંદે ધણી સારી કરી. આજ રાત્રે (તા. ૧૦) અમે કલકત્તાથી નિકળ્યા તે વખતે ભાઈ વિઠ્ઠલદાસે તથા જ્ઞાતિબંધુ મી૦ ઓધવજી શિવજી તથા અન્ય ક્ષત્રિઓએ અમારા પર સ્નેહ પ્રદર્શિત કરી આભારી કર્યા. રસ્તામાં જાજરોડ સ્ટેશનપર વેતરણી નદીનું તીર્થ આવે છે તેમાં સ્નાન કરવાનો મહિમા છે. રસ્તામાં અનેક નદીઓ આવે છે જેવી કે મહાનદી, આલ્મણી નદી, કુવા ખાઈ વિગેરે. કટક ગામ રસ્તામાં આવે છે ત્યાંના વાટકા, કટોરા, સૂડી વિગેરે વખણાય છે.

ભૂવનેશ્વર:—કલકત્તાથી ભૂવનેશ્વર ૨૭૩ મેલ દૂર છે. ૩. ૪૦૧૧ પડે છે. સ્ટેશનથી ગામ બે મેલ દૂર છે જેનું બાકું માઠીના

એ આના લે છે. અમે પંચાયતના ઉતારામાં ઉતર્યા. અત્રે મ્હોટા
 ઘેરાવનું બિન્દુ સરોવર છે, તેમાં સ્નાન તર્પણ કર્યાં. એ સરોવરની
 વચ્ચેવચ્ચ ચંદનકુંડ નામનો બાંધેલો લાખોટો છે, તેમાં દર વર્ષે ભગવાન
 લીલા કરવા રથમાં બેસી પધારે છે. અત્રે રાંધવા આપતા નથી. ઉતારે
 પ્રસાદ આવ્યો. અત્રે પણ કરમાબાઈની ખીચડી આપે છે. અત્રે
 જગન્નાથજીનું મંદિર છે ત્યાં દર્શન કર્યાં, તથા સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ, ગૌરીકુંડ,
 ગૌરીમાતા, ગૌરીકેદારનાથ મહાદેવ, મુકતેશ્વર મહાદેવ, અન્નપૂર્ણા, ગણપતિ,
 કેદારેશ્વર વિગેરેના દર્શન કર્યાં. અત્રે તેમજ જગદીશમાં ચામડાનું પાકીટ
 યા ટોપી સાથે રાખવા આપતા નથી. ભુવનેશ્વરના દેવળને ભગતું રસોઇ-
 ખાનું જ્યાં ભોગ ધરાય છે તે તથા પરચુટણ નાના નાના મંદિરો
 કમ્પાઉન્ડમાં હતાં તેનાં દર્શન કરી ભુવનેશ્વર મહાદેવના દર્શનપટમાં
 ગયા. ભુવનેશ્વરનું લિંગ બેકું, ચપટું, રંગે સ્યામ છે, અને બે શીટ
 આસરે ગોળાઈમાં છે, તેની આબુઆબુનો પટ છ શીટ આસરે ગોળાઈમાં
 છે. આ લિંગ ઉપર છ શીટના ગોળાવા નેટનું મ્હોટું કપડું ઢાંકેલું
 છે તે ઉંચકીને અમને દર્શન કરાવ્યાં, એટલે જળ ચઢાવી શ્રીકૃષ્ણ પૂજા
 વિગેરેથી પૂજા કરી, અને વસ્ત્રમાં એક ધાતીઉં ધરાવ્યું. બહાર આવતાં
 કરમાબાઈની મૂર્તિ છે, જ્યાં અમને હારદોર બેસાડી પ્રસાદમાં લાત,
 ખીચડી, કઠી વિગેરે જમાડ્યા, અમારી સાથે ગોરે પણ ખીચડી ખાધી.
 અત્રે હટકો કરવા અને ગોરને ખોરાકી હમેશની આપવા કહે છે, તે
 પતાવી ભોજપત્ર પર અમારા બધાંના નામકામ કોરી લીધાં. રસ્તામાં
 પાપનાશની કુંડ આવે છે, તેમાં આચમન માર્જન કર્યાં, તથા ૩૩ કરોડ
 દેવતાઓની દહેરીઓના દર્શન કર્યાં. ઉતારે આવી ગોરને વિદાયગિરી
 આપી પ્રસાદ લઈ અમે રવાના થયા. અત્રેના ગોરના નામ ધનીરામ
 વાસુદેવ અને રામચંદ્ર પ્રમાણુદ હતાં. સ્ટેશન પર આવતાં રસ્તામાં
 જનકનું મંદિર આવે છે તે બડા મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. સ્ટેશન
 પર મુસાફરખાનું સાફ છે. રાતના બે વાગાની ગાડીમાં બેઠા તે સવા-
 રના પાંચ વાગે જગન્નાથપુરી આવી લાગ્યા. (તા. ૧૨-૧૨-૦૩).
 ભુવનેશ્વરથી પુરી ૩૮ મૈલ છેટી અને ટિકીટના હાલમાં રૂ. ૧૧-૧૧
 પડે છે. કલકત્તાથી પુરી ૩૧૦ મૈલ અને હાલમાં ટિ. રૂ. ૪૧-૧૦ પડે છે.

જગન્નાથપુરી—સ્ટેશનથી ગામ એક ગાઉ છેટું છે. બેલ ગાડી
 કરી ગોર રથનાથ દામોદરને અર્પણ કરેલી મુંબઈના ભાડીઆ કાનજી
 ૧૭

ખેતસીએ અંધાવી આપેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. ધણાખરા ગુજરાતીઓ આ ગોરને ત્યાં જ ઉતરે છે. સ્નાન કર્યા પછી દર્શન ગયા. મંદિર બહુ જ મોટું છે, અને ચોક વિશાળ છે તેની વચમાં મંદિર સરસ બાંધેલું છે. મંદિરના શિખર ઉપર કારીગરી સરસ કરી છે. ત્રણ ધ્વજ છે. શિખર ઉપર નીલચક્ર છે. મંદિરની અંદર અંધાર છે. જગદીશ, સુભદ્રા, અને બળદાઉજની મૂર્તિઓ દિવ્ય અને મોટી છે, અને માન તથા ભાવ ઉપજાવે એવી છે. તેની પાસે લક્ષ્મીજી તથા બીજી બાજુ કરમાબાઈની મૂર્તિ છે. કરમાબાઈ મારવાડની હતી. સવારના પહોરમાં વહેલી ઉઠે ને ખીચડી ચૂલે મુકે, તૈયાર થાય એટલે ભગવાનને ખીચડીનો ભોગ ધરાવતી. ૧૧ વાગે ભોગના દર્શન કર્યા. જગદીશની સામે મંદિરની જગામાં ગરૂ-સ્થંભ વચમાં છે, અને બાજુએ ચતુર્ભુજ બ્રહ્મા તથા મહાદેવ છે. એ સ્થંભ આગળ ચોકમાં દેવદાસીના આસરે ૩૦ ધર છે, તેમાંથી જોના વારો (પાળી) હોય તે નાચવા આવે છે, એમ દરરોજ નાચે છે, અને પ્રસાદ ખાય છે. પ્રસાદ સિવાય બીજું કશું મળતું નથી. અત્રેના ગોર, યજ્ઞમાનોને ઉતારે જઈને હાંક મારે છે “ચાલો દર્શન કરવા, ગુજરાતવાલે હેડો અને મુંબઈવાલે ચાલો” એમ મોટેથી બૂમ મારતા દર્શન કરવા તેડી જાય છે. આજુબાજુ ગોરના માણસો હાથની આંગળીઓમાં એક બીજામાં આંકડા ભરાવી કુંડાળું થઇ, વચમાં યજ્ઞમાનોને રાખી ગડદીની અંદર અલવલ ન આવે તેવી રીતે દર્શન કરાવે છે ને બોલે છે “અહો! ગુજરાતવાલે! દર્શન કરો, હાથ જોડો. જો મંગના હોવે સો મંગલ્યો, બોલો જગન્નાથ સ્વામીકી જય” એમ કહી માથા ઉપર હાથ મુકે છે. ગોરની બરદાસ્તથી યાત્રાળુઓના મન ખુશ રહે છે. ઇષ્ટન ભોગ તથા આરતિના પણુ દર્શન કર્યા. ભોગ બહુ જ મોટો ધરાય છે. અમો બહાર નિકળ્યા ત્યારે ચપટી ચપટી ભાતની પ્રસાદી હાથમાં આપી તે ત્યાં જ ખાધી. એકબીજાની સાથે ખાવામાં કોઇ વાતે અત્રે બાધ ગણાતો નથી. પછી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર કોઇ પણુ હો. રસોડામાં એક એક ચૂલાપર નવ નવ હાંડલીઓ ચઢે છે, ત્યાં હટકાની સામગ્રી તૈયાર થાય છે. ગામ પણુ ઠીક છે. રસ્તા મોટા મોટા છે, વળી સફાઇદાર છે. વસ્તિ ઓડીસાની છે, ને ઓડીઆ બોલી કરે છે. ગામડું છે પણ સ્વચ્છ છે. કૂવાનું પાણી હલકું છે. જગદીશના મંદિરને ચાર મોટા દરવાજા છે. પૂર્વ દરવાજો જ્યાં અશ્વસ્થંભ છે તે રામ દરવાજો, બાકીના ઉત્તર, દક્ષિણ, ને પશ્ચિમ દરવાજા છે.

વચ્ચોવચ જગદીશનું મંદિર અને આબુખાબુ ગામ છે. પાંડ્યાઓના ધર ધણી છે. ચીજો મોંઘી મળે છે. અત્રે હનુમાન બહુ જ મ્હોટા છે. જગદીશના મંદિરના ઉપરના ભાગમાં કારીગરી સારી છે, પણ તેના પર સ્ત્રી પુરુષનાં નમ પુતળાંઓના કામદેવના આસનોના બિભત્સ દેખાવો આપેલા છે એ ઠીક નથી. અત્રે જગદીશ એકાદશીને ઉંધે મસ્તકે લટકાવી છે, તેથી કોઇ એકાદશી કરતું નથી. જગદીશ કહે છે કે મ્હારા ભકતો જૂખા રહે નહિ. એકાદશીનું મંદિર જમીન ઉપર એક ફૂટ ઉંચા સમયોરસ ગોખલામાં છે. જગદીશના સાત વખત દર્શન થાય છે. મુખ્ય મંગળા, ભોગ, અને આરતિના દર્શન છે. અત્રે ધઉં બિલકુલ વપરાતો નથી, તેમ કોઇ રસોઇ કરતું નથી. ત્રણવાર ગરમ ગરમ માલપુવા, ખીચડી વગેરેનો પ્રસાદ આવે છે, તે સર્વે યાત્રી હોંસે હોંસે ખાય છે. મંગળા તથા રાતે આરતિ વખતે દરરોજ બીતરથી જગદીશની પાસે જ દર્શન થાય છે. આજે (તા. ૧૩) માર્કન્ડ કુન્ડમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં માર્કન્ડેય ઋષિના દર્શન તથા ખીજા નાનાં નાનાં દેવળો છે. “જગન્નાથકે ભાતપર જગત પ્રસારે હાથ” એ કહેતી મશ્હૂર છે.

જનકપુર તથા ઈન્દ્રદમન કુન્ડ અત્રેથી એક ગાઉ છેડા છે. કથા છે કે અત્રે પ્રથમ ગાયો બંધાતી, તેથી ગોમૂત ઢાળુનો મ્હોટો ઢગ થયો, તે ઇન્દ્રે વલોવ્યો તેથી આ ઈન્દ્રદમનકુન્ડ થયો. તેમાં સ્નાન કરી ઇન્દ્રદમન રાજના તથા મહાદેવનાં દર્શન કર્યા; કૌશલ્યાજીને અત્રે કાંટો વાગ્યા હતા તેના પગમાંથી રામચંદ્રજી કાંટો કાઢતા હતા તેનાં દર્શન, હનુમાન તથા વાંદરની સેના વિગેરે અનેક દર્શન કર્યા. અત્રે જગદીશ જાનામાના શ્રીજીને પેટ ઉપર લઇ સુભદ્રા સાથે ઈન્દ્રદમનની યાત્રા કરવા આવ્યા હતા, અને યાત્રા કરી પાછા ફર્યા ત્યારે પુરીમાં લક્ષ્મીજીએ દરવાજા બંધ કર્યા ને કહ્યું કે “ અમે દરવાજા નહિ ઉઘાડીએ, અમને રાજ્ય કરતાં આવડે છે, અને પ્રસાદનું કામ પણ ચલાવીશું.” ત્યારે બળભદ્રે કહ્યું કે “ વરસાદ ખૂબ પડે છે, દરવાજા ઉઘાડો ” એટલે દરવાજા ઉઘાડ્યા છે. ઈન્દ્રદમન ઘઉં અગ્રો જનકપુર ગયા જે નજદીકમાં એક વિશાળ જગામાં છે, તેમાં જનકીનો સ્વયંવર મંડપ તથા સીતાની મૂર્તિના તથા તેની માતાના દર્શન છે. જગદીશ અત્રે દર વર્ષે અષાઢમાસમાં આવે છે તેની માહી

વિગેરેનાં દર્શન છે. તે વખતે રસોઇ, ભોગ હટકા વિગેરે થાય છે. એ રસોડાની જગા તથા સીતાકુંડના દર્શન કર્યા. અક્ષયવટ આગળથી અમે પાછા કર્યા. ગામ પુરી આગળ ચંદન તળાવ છે તેમાં લાખોટો છે. અત્રે ભગવાને ચંદન લીધું હતું. ત્યાં સ્નાન કરી ઉતારે આવ્યા. બીજે દિને સ્નાનના (તા. ૧૪) શ્વેતગંગા કુંડમાં સ્નાન કર્યું. ગંગાજીનું મંદિર કુંડની વચ્ચેવચ છે. કુંડ ઉપર શ્વેત માધુના દર્શન કર્યા. આગળ ચાલતાં ગામથી પા મૈલ છેટે દરિયો છે તેમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાંથી ચાલતાં મહાવીર સ્વામી અને અગસ્ત્ય ઋષિના દર્શન કર્યા. પછી જગદીશના ભક્ત મલુકદાસ બાવાનું મંદિર આવ્યું, તેમાં એ બાવાની મૂર્તિ છે. અત્રે અમને રોટલા તથા ભાજીનો પ્રસાદ ખવડાવ્યો. વળતાં લોકનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરી ઉતારે આવ્યા. પરિક્રમા વળતે દિવસે કરી (તા. ૧૫), તેમાં રણછોડરાયજી, વાંકેબિહારી, વિશ્વકર્મા, ગણપતિ, નૃસિંહજી, કળબુજી, સત્યભામા, કરમાબાઇ, શેષશાયી ભગવાન, રોહિણીકુંડ, એકાદશી માતા, કાળી માતા, કાળભૈરવ, તુળસીદાસ, મહાલક્ષ્મી દેવી, વિમળા દેવી, ગોકુળ મથુરા, બદ્રીનાથ, હનુમાન, સાક્ષી ગોપાળ વિગેરે ૨૬ મૂર્તિઓના દર્શન કર્યા. અત્રે લોકો યુનો બહુ ખાય છે. યુનાની નાની મટકીઓ વેચાતી લઇ જાય છે.

જગન્નાથ સ્વામી, બળદાહિજી તથા સુભદ્રાજીની મૂર્તિઓના હાથ અધુરા કાંડા લગણ જ છે, એટલે આખી મૂર્તિ ઘડવામાં કાણીથી આંગળીઓ લગણુના હાથ ધડતાં રહી ગયા છે. તેનું કારણ એમ કહેવાય છે કે ઉત્કલાનું પ્રગણું જને ઓરીસા કહે છે, ત્યાંના એક અસલી રાજાએ પોતાના પાપી કૃત્યોમાંથી મુક્ત થવાને, બ્રહ્માની સલાહ પુછી. બ્રહ્માએ રાજાની ખરી ધર્મેનિષ્ઠા જોઇ, એના વડિલોએ એક ટેકરી આગળ સોનાનું મ્હોટું દહેરું બાંધ્યું હતું ન્યાં વિષ્ણુની સ્થાપના કીધી હતી, તે દરિયામાંની રેતીથી દટાર્ધ ગયું હતું તે દહેરાંની શોધ કરવાને તે રાજાને કહ્યું, અને વળી કહ્યું કે તું જો એ દહેરાંનો મહિમા પાછો ચાલુ કરીશ તો તારી ઇચ્છા સફળ થશે. એ દહેરું અસલ કયા ઠેકાણુ પર હતું તેના ઉત્તરમાં જવાબ મળ્યો, કે એક કાચબો દુનિઆની ઉત્પત્તિના વખતનો નીળા નામની ટેકરી આંગળ રહે છે, તેને ખબર છે. તે પરથી ટેકરીની હેઠાણુમાં એક સરોવર હતું ત્યાં જતાં જ રાજાને એક કાચબો સામે મળ્યો તેને તેણે પુછ્યું તારે કાચબાએ કહ્યું, કે અત્રેથી

સરોવરના સામા કાંઠા આગળ એક જંગલને અમર કાગડો છે તેના પીછાં કાળક્રમે સફેત થઇ ગયાં છે તેને પુછ. એટલે રાજા તે કાગડા પાસે ગયો. એ પક્ષીએ તે રાજાને તેના વડિલોએ સોનાનું હીરા જડિત દહેરું બાંધી તેમાં વિશ્વજીનીમૂર્તિ બેસાડી હતી તે વાત કહી. કાળના ભોગથી જમીનની સપાટી નીચે તે દસ મૈલ દટાઈ ગયું. પણ વિશ્વ પોતાનો પહાડી મુકામ છોડવાને કેવળ નારાજ હતા તેટલા સારૂ વિશ્વએ એક માર-ગોસા નામના ઝાડનો અવતાર ધારણ કર્યો, પણ એક માર્કન્ડીઆ નામના તપસ્વીએ તે ઝાડને કંઈ જાણે નથી એવું જોઇને તેને શાપ દઇ, તેના થોડાએક ભાગને બાળી ભસ્મ કરી નાંખ્યો, પણ ઝાડ અમર હોવાથી બાકીનો ભાગ હજી છે, એટલું કહી તે જંગલી કાગડો જે જગ્યા આગળ દહેરું હતું ત્યાં રાજાને લઇ ગયો, અને પોતાની ચાંચવતી રેતીને ખસેડી, પોતાના પાદશાહી સોબતીને દહેરું દેખાડ્યું, ને પાછું તે ઢાંકી આગળના જેવું કરી મુક્યું. પછી રાજા બ્રહ્મા પાસે પાછો ગયો. બ્રહ્માએ તે જગ્યાપર નવું સોનાનું નહીં પણ ઇંટનું દહેરું બાંધવાની સલાહ આપી કારણ હાલના લોકો એટલા તો ઠગ છે કે તેમાંથી સોનાના કકડા હળવે હળવે લઇ જાય. તેમાં શ્રીજી એટલે પવિત્ર આત્માની ભક્તિ થવી જોઇએ તથા ત્યાં નવું શહેર વસાવવું જોઇએ. આ બંધાં કામો જ્યારે તું સંપૂર્ણ કરીશ ત્યારે વિશ્વ પોતાની મેજે પવનની લહેરથી ધસડાઇ આવેલા એક ઝાડના થડના રૂપમાં સમુદ્ર કિનારે માલમ પડશે, તે થડને મોટી ધામધૂમથી દેવળમાં લઇ જજે. પછી વિશ્વકર્મા (નામનો દેવતાઓનો સુતાર) પોતાની મેજે આવશે, અને તે થડમાં વિશ્વજીની મૂર્તિ કરી બેસાડશે, તથા તું વિશ્વજીની બાજુએ તેની બહેન સુભદ્રા તથા તેના ભાઇ બળરામને બેસાડજે, અને દરરોજના ભોગ તેમને જે કંઈ જોઇતા હોય તે ધરાવજે. વિશ્વ જીજ્ઞ આરોગશે, બાકીનો ખોરાક માણસોએ પોતાનું પાપ ઓછું કરવા ખાવો. એ સાંભળી રાજાએ હાલનું મંદિર બાંધ્યું, એટલે પેલું ધારેલું ઝાડ કિનારાપર આવ્યું, તેના થડને ધામધૂમથી લઇ ગયો. એટલામાં વિશ્વકર્માએ આવીને મૂર્તિ કોરવાનું કામ એક રાત્રમાં સમાપ્ત કરવાને માથે લીધું, તે એવી સરતે કે કોઇએ મને જોવો નહિ, ને જોશે તો હું અંતર્ધાન થઇ જઇશ. એમ કહી તે મૂર્તિ બનાવવા બેઠો, પણ રાજાને કંઈ ભરમ ગયો, તેથી બારણાની ફાટમાં ચીમાઇને જોયું તો કારીગર ધણી ચાલાકીથી કામ કરતો દીઠો. પોતાની સરત ભંગ થવાથી વિશ્વકર્મા અંતર્ધાન

થઈ ગયા. અસલની કથા એ રીતે છે. જગન્નાથજીને ધરાવ્યા અગાઉ
 રસોઇને કોઈ અડકી જાય તો તે ભોંયમાં દાટે છે. પણ ધરાવ્યા પછી
 ઢેઝ ને અડક્યો હોય તો પણ તે રસોઇ બ્રાહ્મણ ખાય છે. અત્રેના
 લોકો મૂંઝાવી નાખે છે. અત્રેની વણાટના ધોતીઆં સૂતરાઈ અથવા
 રેશમી કિનારીના સારા થાય છે, તેની કિંમત રૂ. ૨૫ થી ૬૦ સુધી
 હોય છે. જગન્નાથજીની મૂર્તિને જે ધોતીઈ પહેરાવે છે તે સાદું ૧૬
 હાથ લાંબુ ને ૨૫ હાથ પોહળું છે. મંગળા વખતે સોનાનો મુકુટ
 અને કપાળમાં હીરો હોય છે. સુભદ્રાજીને ૧૨ હાથનું તથા બળદાઉ-
 જીને ૧૪ હાથનું પહેરાવે છે. મરળદી લોકો પહેરે છે તેવી માથામાં
 કાનટોપી પહેરાવે છે. અત્રે હટકો થાય છે તે શેર ખીચડીના રૂ.
 ૪૦૪) પડે છે. તેના વ્યાજમાંથી દરરોજ ગોરને શેર ખીચડી મળે છે.
 એનો અર્થ તેઓ એક રૂપીઆમાં શેર ખીચડી ગણે છે, અને તેનો
 હિસાબ એક રૂપીએ ચાર દોડીઆં ગણે છે, એટલે જટાંક ખીચડીના
 રૂ. ૨૫) પડે છે, અને એ દોડીઆંની અર્ધો જ ટાંકના રૂ. ૧૨૫, અને
 એક દોડીઆંની પા જ ટાંકના રૂ. ૬૫ પડે છે. ચાર આનાની પાશર
 ખીચડી માટે રૂ. ૧૦૧ નો હટકો કરવો પડે છે. અત્રે પણ શ્રીજી તથા
 ગયાજી માફક હટકાનો ધર્મ દાંડ વિશેષ છે. અમોએ હટકો કરી ગોરને
 વિદાય આપી. હટકો કરાવવાનું એક ઉંચું મકાન છે ત્યાં નારાયણની
 મૂર્તિ છે. તથા વચમાં સ્થાન છે, તેની આસપાસ ત્રણ ફેરા ફેરવે છે,
 અને તે મકાનની પાસે છુટી જગા છે તેમાં ગ્રાહ ઉગેલાં છે, અને કહે
 છે કે એ ઠેકાણે જગન્નાથ સ્વામીનું સ્મશાન છે. ત્યાં જગન્નાથ સ્વા-
 મીનો ચૂલો, રસોડું, તથા મકાન બંધાવવાનાં છે તે જ્યારે (૧)
 આકાશવાણી થશે (૨) તાલપત્ર પરનો લેખ પડશે (૩) ગોર લો-
 કોને હુકમ થશે (૪) રાજને હુકમ થશે (૫) ધડનારો સુતાર
 આવશે તથા ખીજું જડું, એવા જ ચિન્હો થશે ત્યારે એ કામ બનશે
 એમ કહે છે. જગન્નાથસ્વામી તે કળીયુગમાં બુધાવતાર મણાય છે, પણ
 ભગવાને કળીયુગમાં કોઈ અવતાર લીધો હોય એવું કંઈ જણાતું નથી.
 જ્યારે કૃષ્ણ ભગવાને પ્રભાસ પાટણમાં પોતાનો દેહત્યાગ કર્યો જેને
 દેહોત્સર્ગ કહે છે, ત્યારે તેમને અમિદાહ દીધો તે વખતે કલેવરનો-
 છાતીનો ભાગ રાખી, જગન્નાથ સ્વામીની મૂર્તિ છે તેના વચમાં હજુ
 સુધી તે રાખવામાં આવે છે. ત્યાં ત્રણ સિંબડાનું એક ગ્રાહ છે તેની
 વચમાં સર્પ વિટળાઈ રહે છે, ને યજ્ઞ વિગેરે કરતાં જ્યારે સર્પ ઉતરી

બહાર જાય છે ત્યારે એ ત્રણ લિંગડાના કટકા કરી તેમાંથી જગન્નાથજી, બળભદ્રજી, અને સુભદ્રાની મૂર્તિઓ બનાવવા સાડ રાજ, પંડયો, તથા સતાર એમ ત્રણ જણા મંદિરમાં જઈ બારણા બંધ કરી ૩૦-૪૦ દિવસ સુધી મૂર્તિઓ ધરે છે. મૂર્તિઓ તૈયાર થાય છે એટલે ત્રણે જણ મરી જાય છે. પરંતુ તે દરેકના વંશનો એકેક માણસ, જ્યારે ભગવાનનો હુકમ ૪૦-૫૦ વર્ષે થાય છે ત્યારે એ પ્રમાણે કરે છે, તે વખતે સાહી, કાગળ, કલમ ત્યાંજ મુકવામાં આવે છે એટલે ભગવાનના હસ્તાક્ષર તે ઉપર પડે છે. જગન્નાથ સ્વામીને હાથ તો નથી તો લખે ક્યાંથી, તે ઉપર કેટલાએકાએ વિવાદ કરવાથી તેમના તરફથી કાગળ, સાહી વિગેરે મુકવામાં આવ્યા, અને હમેશની માફક તેના ઉપર લેખ ઉતારેલો તેમને નજરે પડ્યો. ભગવાનની પધારવાની અથવા અવતારની ભૂમી યા સ્થાન એક જગન્નાથપુરી જ્યાં દરિયો વળી જાય છે, બીજું રામેશ્વર જ્યાં ધ્રુવપતીર્થ ઉપર દરિયો વળી જાય છે, ત્રિજું દારિકાપુરી જ્યાં પણ દરિયો વળી જાય છે, ને ચોથું બદ્રીનારાયણ જ્યાંથી સ્વર્ગદ્વારનો રસ્તો છે. હજુ સુધી બિલીપણુ કાંકમાં જઈ સ્વેત બિલ પત્રનાં ઝાડપરથી પાન લાવી રામેશ્વર જઈ દરેરોજ લિંગ ઉપર ચઢાવે છે. લંકા તરફ કોઈ જઈ શક્યું નથી. રસ્તામાં દરિયામાં ચકરી એટલી બધી થાય છે કે ત્યાં અંગ્રેજોની પણ આગબોટો ફુળી ગઈ છે. ભૂવનેશ્વર છોડીને ઓઠનલા નદી આવે છે, તે ઓળંગતા આગમચ સરકારનો કર લેવાતો. આજે પણ દેવદાસી જગન્નાથ સ્વામી આગળ નાચે છે. વાણી-આઓ વટાવ લે છે, અને પૂર્વ દરવાજાનું નામ સિંહ દરવાજો છે.

હાકોર ભલે બિરાજોજી ઓરિસા જગન્નાથ, બલભદ્રજીકે વીર,

બાઈ સુભદ્રાકા વીર, સમુદ્રકેતીર, ભલે બિરાજોજી;

ચટી ચટી બનીઆ લૂટે, નાલે નાલે શીરંગી,

સિંહ દરવાજે પંડ્યા લૂટે, જત્રી ભયે ઉદાસી;

હાકોર ભલે બિરાજોજી.

ત્રીન કોસકો કોસ બનાયો, પાંચ કોસકી ચટી,

ચલતે ચલતે જત્રી થાકે, દેહ હો ગઈ મટી;

હાકોર ભલે.

ઓઢીઆ માગે ખીચડી, બંગાલી માગે ભાત,

સાધુ માગે દહન, મહા પરસાદ;

હાકોર ભલે.

દાલ પકાયા, ભાત પકાયા, પડવલકી તરકારી,

મીન ચારકે ભોગ ભગાવે, મુરખ જાત બંગાલી;

હાકોર ભલે.

કબકો છોડી મથુરા નગરી, કબકો છોડી કાશી,
 દાપર છોડી મથુરા નગરી, ત્રેતા યુગમે કાશી,
 ઝાડ ખંડમે આય બિરાજે, બિન્દાવનકે વાસી; ઠાકાર ભલે
 નીલ ચક્રપર ધ્વજ ફરોકે, મસ્તક સોહે હીરા,
 ઠાકાર આગે દાસી નાચે, ગાવે દાસ કબીરા; ઠાકાર ભલે
 છોટીશી જગન્નાથ પુરીમે ભલે બિરાજેછ.- ઠાકાર ભલે

સાક્ષી ગોપાળ-પુરીથી ૧૧ મૈલ છેટું અને ટિકિટના હાલમાં ૩. ૦)જા પડે છે. (તા. ૧૬) સાંજનાં પાંચ વાગે ગામમાં ગયા ત્યાં પડ્યા બનમિહારી જપન ભોગવાળા મળ્યા તેણે સાક્ષી ગોપાળ, રાધે-શ્યામનાં દર્શન તથા ચરણ સ્પર્શ કરાવ્યાં. લલિતા ને વિશાખા સખી, તથા બે વત્સના દર્શન કર્યાં. સાક્ષી ગોપાળના પગમાં નૂપુર અને ગળામાં વનમાળા જે ગોપીઓએ આપી હતી તે હતી. સાક્ષી ગોપાળ વિષે કથા છે કે કાંચીપુરીના બે બ્રાહ્મણ હતા તેમાં એક ઉમરે મ્હોટો અને બીજો ન્હાનો, તે બન્ને યાત્રા કરવા નિકળ્યા તે વન્દાવનમાં જ માસ રહ્યા. તેટલામાં મ્હોટો માંદો પડ્યો ત્યારે તે ન્હાનાને કહેવા લાગ્યો “ મ્હારી સેવા કર તો મ્હારી કન્યા તને પરણાવીશ.” ન્હાનો કહે “ પણ ત્હારી ધરવાળી ન આપે તો ” ? તો કહે “ ન કેમ આપે ? છતાં તને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો ગોપાળ જેનો હું ભક્ત છું તે તને સાક્ષી આપશે ” પછી અરજ કરતાં ગોપાળ ભગવાન પેલા ન્હાના બ્રાહ્મણને સ્વપ્નમાં આવ્યા, ને કહ્યું “ તું સેવા કર, અને જો તને એ બ્રાહ્મણ કન્યા નહિ આપે તો હું અપાવીશ ” એટલે એ બ્રાહ્મણની સેવા કરી અને સારો થયો. પછી દેશમાં બન્ને ગયા ત્યારે પેલા બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ પોતાની કન્યા આપી નહિ. એટલે પેલો ન્હાનો બ્રાહ્મણ રાજ પાસે ફરિયાદ ગયો ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે સાક્ષી હોય તો લાવ. ત્યારે તે ગોપાળ ભગવાન પાસે ગયો અને સાત દિવસ સુધી લાંઘણ કીધું ત્યારે સાક્ષી ગોપાળે દર્શન દીધાં ને કહ્યું ‘ તું ખાતો ખરો ’ તો કહે ‘ ના ’ પછી ભગવાને કહ્યું ‘ એક શેર ભર અન્ન-ભાત મને સમર્પણ કરીને તું ખા પછી હું તારી સાથે આવું છું ’ તે પ્રમાણે ન્હાના બ્રાહ્મણે કર્યું અને તે તથા ભગવાન કાંચીપુરી તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં ભગવાને પેલાને કહ્યું ‘ તું આગળ થા અને મ્હારાથી એક કોસ છેટો રહેજે ત્યાંથી મ્હારા નૂપુરનો અવાજ આવશે ’ પણ કાંચી પાસે નદીની

રેતીમાં નૂપુરનો અવાજ બંધ થતાં બ્રાહ્મણે જાણ્યું કે ભગવાન જતા રહ્યા, તેથી તે પાછો ફર્યો, જેથી ભગવાન જ્યાં હતા ત્યાંજ ઉભા રહ્યા ને આગળ વધ્યા નહિ, કારણ તે બ્રાહ્મણે સરત તોડી. પછી બ્રાહ્મણે રાજ પાસે જઇને કહ્યું કે ‘ચાલો ! સાક્ષી ભગવાન ફલાણે ડેકાણે છે’ ત્યાં રાજ ગયો ને ભગવાનને જોઇ સ્તબ્ધ થઇ ગયો ને તુરંત જ બ્રાહ્મણને પગે લાગ્યો ને કહ્યું કે ‘તુંજ સાક્ષી ગોપાળ, કારણ ભગવાનને અત્રે સૂધી તું લઇ આવ્યો’. પછી રાજ્યએ પેલા મ્હોટા બ્રાહ્મણની કન્યા તે બ્રાહ્મણને પરણાવી આપી, તથા જ્યાં ગોપાળ ભગવાન ઉભા હતા ત્યાં મંદિર બંધાવ્યું ને તેમાં ગોપાળ ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવી. એક વખત કાંચીના રાજ્યએ વિચાર કર્યો કે ‘મ્હારી કન્યા જગન્નાથપુરીના રાજાને આપું’, તે માટે અપાઠ માસમાં જગન્નાથપુરી આવ્યો, તે વખતે જગદીશ, બળદાઉજી, અને સુભદ્રાજી રથમાં બેસીને ઇન્દ્ર દમણની યાત્રાએ જતા હતા. તે વખતે જગન્નાથપુરીનો રાજા સોનાની ઝાડુ લઇ રથને ઝાડુ કહાડતો હતો. તે જોઇ કાંચીનો રાજા બોલ્યો ‘આવા દલકા ચંડાળને હું મ્હારી કન્યા કેમ આપું?’ એમ કહી ચાલ્યો ગયો. તે વાત જગદીશે પુરીના રાજાને કહી. તે સાંભળી રાજાએ વિચાર કર્યો ‘હું જગદીશનો ભક્ત છું અને તેની સેવા કરતાં મ્હને આમ અપમાન થયું માટે જગદીશ પાસે જવું નહિ,’ એમ ધારી પેલા રાજા સાથે લડવા આગળ વધ્યો. પણ એ રાજાની આગળ જગદીશ-તથા બળદાઉજી ધોળા તથા કાળા એમ બે ધોડાપર સ્વાર થઇ ચાલ્યા. રસ્તામાં મહીઆરીઓ આવી તેનું દહીં ખાધું, ત્યારે મહીઆરીઓએ તેનાં દામ માગ્યા. તો કહે ‘દામ તો નથી પણ આ મુદ્રિકા દે્યો, અને અમારો ભક્ત રાજા પછાડી આવે છે તેને આ મુદ્રિકા દેખાડજો એટલે તે દામ આપશે’. પછી રાજા આવતાં એ ગોવાલણોએ મુદ્રિકા દેખાડીને દામ માગ્યું, તે જોઇને રાજા બોલ્યો ‘મેં જગદીશની આટલી બધી સેવા કરી તેનો બદલો મને નહિ આપ્યો, અને આ દહીં ખાધું તેનો આટલો બધો બદલો જગદીશે આપ્યો એ તે કેવું!’ પછી રાજાએ મહીઆરીઓને કહ્યું ‘તમારે જેટલી જગામાં ફરી આવવું હોય તેટલી જગામાં ફરી આવો અને તેટલી જગા હું તમને ઇનામ આપીશ’. પછી તે એક કાસ જેટલી જગામાં ફરી આવી, અને તે જગા રાજાએ તેઓને ઇનામમાં આપી ને હજી પણ તે ગામ ‘માલપટણી’ ગોવાલણોનું કહેવાય છે. મામ પાસે જ્યારે આવ્યા ત્યારે કાંચીના રાજાને ખબર પડી કે આ તો લકવા આવ્યા છે, ત્યારે ગણપતિએ કાંચીના રાજાને કહ્યું ‘ત્હાર’

કંઈ વળશે નહિ કારણ એ તો સાક્ષાત ભગવાન લડવા આવ્યા છે,' ત્યારે રાજ્ય મણુપતિને કહે 'તમે લડો તો ખરા. કુંગરો ઉપરથી ગામમાં તેલ રેડું છું તેથી તેઓ લપટાઈને પડી જશે અને હું દરિયા માંથી ન્હાસી નહિ છું,' અને ગોપાળને પણ ખારણે તાળું દઉં છું' પછી ગણુપતિ મૂષક ઉપર બેસીને લડ્યા છે, પણ જગદીશે બિલાડી મોકલી તે મૂષક (ઉંદર) ને ખાઈ ગયો. લડાઈમાં પરાજય થતાં કન્યાને લઈ લીધી ત્યારપછી ગોપાળના મંદિર પાસે જતાં અંદર કંઈ જણાયું નહિ ત્યારે જગન્નાથપુરીના રાજ્યએ બૂમ મારી કહ્યું 'અંદર કોણ છે?' ત્યારે સાક્ષી ગોપાળે અંદરથી જવાબ આપ્યો કે 'મંદિરના ઉપર નીલચક્ર કાઢી નાખી સરસીના ફળ દશ શેર નાંખો.' તેમ કર્યું એટલે સાક્ષી ગોપાળ ઉપર ચઢી આવ્યા. પછી ગણુપતિ સાક્ષી ગોપાળ સર્વે જગન્નાથપુરીમાં આવ્યા અને ત્યાં રાજાનાં લગ્ન થયાં, અને ગણુપતિ તથા સાક્ષી ગોપાળને પુરીમાં બેસાડ્યા. ગણુપતિ તથા ધોળો ને કાળો જે ઘોડા ઉપર સ્વારી થઈ હતી તે સર્વેની મૂર્તિ ત્યાં છે. પણ જગદીશે રાજાને કહ્યું 'સાક્ષી ગોપાળ તો લાડુ પુરીના ભોગ જે થાય છે તે સર્વે ખાઈ જાય છે, માટે બન્ને એક ઠેકાણે નહિ જોઈએ યાતો મૂળે બીજે ઠેકાણે મુકો, યાતો એને બીજે ઠેકાણે મુકો.' પછી હાલમાં જ્યાં સાક્ષી ગોપાળનું સ્થાન છે ત્યાં સાક્ષી ગોપાળને રાખ્યા, ને યાત્રીઓ પુરીની યાત્રા કરી ત્યાં જાય છે, અને ભગવાન સાક્ષી ગોપાળ તેની સાક્ષી આપે છે. અત્રે સ્યામકુંડ તથા રાધાકુંડ છે. ગામ સ્ટેશનથી બહુ દૂર નથી.

સાક્ષી ગોપાળથી મદ્રાસ:—આજે (તા. ૧૭-૧૨-૦૩) સાક્ષી ગોપાળના દર્શન કરી ગોપાળજી તથા રાધાજીને વસ્ત્રો ધરાવીને નિકળ્યા, તે સવારની જાગરાની ગાડીમાં મદ્રાસ જવા માટે નિકળ્યા. ગાડી જટની સ્ટેશને બદલવી પડે છે. ત્યાં ઠંઠ મદ્રાસની ગાડીમાં બેઠા. રસ્તામાં વાલ્ટેરનું સ્ટેશન તથા સીમાચળ તીર્થ આવે છે. બીજે દિને સવારના બેજવાડા સ્ટેશન આવ્યું. એ સ્ટેશન પાસે મારવાડીની ધર્મશાળા સારી છે, ત્યાં કૃષ્ણા નદીમાં ન્હાવાનો મહીમાં મહોટો છે. એ કૃષ્ણા નદી જે મહાબલેશ્વર પાસે વાઈગામથી થઈને જાય છે તે નદી છે. બેજવાડાથી મંગલગિરિ ગામ થઈને પન્નાનૃસિંહનું તીર્થ આવે છે. બેજવાડા સ્ટેશને અમારું માણસ મહોળત રહી ગયો ને ગાડી ચાલી ગઈ. મદ્રાસ જતાં ગાડીમાં આજુબાજુ નદીઓ, તળાવો, અથવા પાણીથી ભરેલાં ખેતરો બહુ નજરે પડતા હતા. તેમાં ચોખા વાવેલા જણાતા

હતા. એ દેશ જાણે પાણીથી ભરેલો છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમ તાડ તથા નાળીએરીના પશુ ઝાડો અતિશય દેખાતા હતા. અંત્રેના લોકો મદ્રાસી અથવા તેલંગી ભાષા જેને આપણે સાધારણ રીતે ધન્ડુ ગીન્ડુ કહીએ છીએ તે બોલે છે. એ ભાષા એટલી તો ગડબડવાળી છે કે તે એકાએકી તો સમજાય જ નહિ, તેમ લોકો હિન્દુસ્તાની ભાષા પશુ જાણતા નથી, એટલે ગુજરાતિ ભાષા જાણનારને તો મ્હોટી આપદા પડે છે, પશુ અંગ્રેજી જાણનાર હોય તેને વિટંબણા પડતી નથી. કારણ તે રાજ્યભાષા હાલમાં સામાન્ય જેવી થઈ પડી છે. રાયપુરમ નામના સ્ટેશનની અમારી ટીકીટ હતી પણ બીચ સ્ટેશન ગામથી નજદીક હોવાથી અમે ત્યાં ઉતર્યા. અત્રે સમુદ્ર છે. દિવાળીથી ચોમાસું ખેસે છે તે પોસ મહા માસ સુધી રહે છે. અમને ગાડીમાં પશુ વરસાદ એટલો નડ્યો કે હવા શરદ થઈ ગઈ. મદ્રાસમાં રામસ્વામીનું છત્રમ એટલે ધર્મશાળા સારી છે, પણ કંગ્રેસની ધામધુમને લીધે ભરેલી હતી, અને ગોવિંદરામ ખુશાલદાસની ધર્મશાળામાં જરા પણ સમવડ ન હતી. તદ્દન ઉધાડી અને તેમાં બાવા વેરાગીઓ બહુ હતા. પછી યાદ આવવાથી શાં લિલાધર મોતીચંદની કુંની અસલ પેઢી જે હાલમાં શાં હરજીવન મદનજીને નામે ચાલે છે, તેને ત્યાં ગયા. શાં લિલાધર દેવચંદ તો ગુજરી ગયા છે, પણ તેમના બાઇ સુંદરજી દેવચંદ તથા મોતીચંદ દેવચંદ સાથે મુંબઈની ગોકળદાસ કલ્યાણજી પ્રેસ કંપનીના ભાગીદાર તરીકે અમેએ એ પેઢીના માલેક મીં રામદાસ મદનજી સાથે ઓળખાણ કરી એટલે તુરત તેણે આદર સત્કારથી અમારી આમતા સ્વામતા કરીને સારી જગા ઉતરવાને કાઢી આપી. સાક્ષી ગોપાળથી મદ્રાસ ૭૬૬ મૈલ છેડું અને રેલ્વે ટિકિટના હાલમાં રૂ. ૧૧૧૧૧૧૧૧ પડે છે.

મદ્રાસ:-અમે કલકત્તા તરફથી આવ્યા એટલે મદ્રાસમાં અને ત્યાર પછી જે જે ગામમાં જતા ત્યાં દસ દિવસ સુધી નાડ દેખાડવાને જવું પડ્યું. બીજે દિને સવારના (તા. ૧૯) એક માણસને સ્ટેશન ઉપર મોકલ્યો. બેજવાડે અમારૂં માણસ મહોબત પાછળ રહી ગયેલ તે મદ્રાસ સ્ટેશનને આવી પુગતાં તેને ઉતારે લઈ આવ્યો. અત્રે શાં રજુ-છોડદાસ ગોર્ધનદાસને મળ્યા. અત્રે પ્રીછીપીયા કૉલેજ તથા સ્કૂલ તથા મીટીંગહાલ જોવા ગયા. એ મકાન બહુ મ્હોટું છે ને બાણવાની સમવડ બહુ સારી છે. યંગમેન્સ ફ્રીસીઅન કૉલેજમાં દેશી તથા ગોરાના છોકરાઓ

રહે છે, ત્યાં લાયબેરી છે, અને મકાનમાં સર્વ તરેહની રહેવાની સગવડ છે. આગળ ચાલતાં જનરલ પોસ્ટ ઑફિસનું મ્હોટું મકાન, ચાંદના ચીટને રસ્તે મ્યુલર સ્કુલ, હાઇકોર્ટ, દીવાદાંડી તથા લો કોર્ટ બિલ્ડિંગ્સ જેવા જેવાં છે. દરિયાને રસ્તે ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જનો કિલ્લો તથા બોર્ડ ઓવ રેવેન્યુ બિલ્ડિંગ્સ જે ઠંકાણું અસલના નવાળ સાહેબનો બંગલો હતો તે આવે છે, તથા તેની પાસે કર્ટમ ઑફિસ તથા એન્જનીયરીંગ કોલેજની બિલ્ડિંગ્સ છે. આણ્વીમેર પોસ્ટ ઑફિસ પાસે મદ્રાસ બેંક, પોલીસ કોર્ટ, ચાર્ટર્ડ બેંક, તથા બીચ સ્ટેશન છે. મદ્રાસમાં વિજળીની દ્રામ છે, નવાબનો બંગલો, નવાબને જેમ તેમ સમજાવીને લઇ લેવામાં આવ્યો છે અને તેને રહેવાને ગામમાં એક મ્હોટું ઘર આપ્યું છે. મદ્રાસ અગાઉ 'આરકટ' ને નામે ઓળખાતું અને તેનો નવાબ આરકટનો નવાબ કહેવાતો. અમે ગયા તે વખતે હાલના નવાબની વહુને મરી ગયે બે ત્રણ માસ થયા હતા. ત્રિપલકેનમાં સાર્થ પાર્થિવનું મ્હોટું મંદિર છે, તેમાં વિષ્ણુની મુર્તિ છે તથા ભગવાનની એક બહુ જ મોટી મુર્તિ છે તેનાં દર્શન કર્યા. દેવળ ઉપર નગ્ન મુર્તિઓ છે, દેવળને લગતું તળાવ છે, તથા દેવળનો એક લાંબો તથા એક ટુંકો એમ બે સુવર્ણ સ્તંભ છે. ત્યાં થઇ તીનારકેડીમાં આવી ગુજરી બજાર ન્યાં કાપડ વિગેરે જાતજાતની ચીજો મળે છે તે જોઇ. ત્યાંથી નજદીકમાં વિશાળ ગવર્નમેન્ટ હાઉસ છે. ત્યાં એક મ્હોટા પબ્લીક ચોકમાં અંત્રેના લાડ ગોવિંદદાસ કૃષ્ણદાસે સાતમાં એડવર્ડનું પુતળું રૂ. ૩૫,૦૦૦) ને ખર્ચે તૈયાર કરાવી મુક્યુ છે ને તેને રાવ બહાદુરનો એસ્કાલ મળ્યો, તે પછી મ ઉન્ટ રોડની આણ્વીગમ હેરીસબીજ ઉપર થઇને પીપલ્સપાર્ક જેવા ગયા. એ એક વિશાળ સુંદર બગીચો છે, અને તે ટીનેવેલ્સ સાહેબે બનાવ્યો છે. પશુ બગીચાની દેખરેખ બરાબર રહેતી નથી તેમાં વિક્ટોરીઆ પબ્લીક હોલની બિલ્ડિંગ છે તેને ટાઉન હોલ પણ કહે છે, તેમાં મીટીંગો થાય છે. તેની જોડે મુર માર્કિટ છે તેમાં યુરોપીઅન બરના ફેન્સી માલની દુકાનો છે, અને શાક તરકારીની માર્કિટ છે. પણ સધળું ગામ કરતાં મોઘું મળે છે. મુર માર્કિટની જોડે મેદાનમાં એક ન્હાની બજાર બરાબ છે, જેનો દેખાવ મેળા અથવા મુંબઈની જત્રાને મળતો આવે છે. આ પીપલ્સ પાર્કમાં વિજળીક રોશની થાય છે, તથા તેમાં એક બેન્ડ સ્ટેન્ડ છે. તે વખતે ફેન્સીફર થવાનો હતો તેની ધામધમ ચાલતી હતી. વળી ત્યાં જનવરોનું પ્રદર્શન પણ છે. વળી દરિયાની

ખાડીનું પાણી લઈ વાડીમાં જગેજગ તળાવો કરેલાં જંજીર છે, તેમાં નાવ રાખેલા છે. માણસ દીઠ બે આના ચાર્જ લે છે, અને તેમાં લોકો ફરે છે. આ પાર્કની પાસેજ સેન્ટ્રલ સ્ટેશન છે. તે જો કે નહાતું છે પણ પ્રજા સારું છે, અને મુંબઈના બોરીવંદર જેવું તો નહિ પણ તેની ઢબે બાંધેલું છે. એ સ્ટેશન સામે રામ સ્વામી મુડેલીઅરની ધર્મશાળા જેને ક્ષેત્ર અથવા છત્ર કહે છે તે છે. તે ઘણી જ સરસ બંગલા ફેશનની બાંધેલી છે, જેમાં આપણા હિન્દુ ગુજરાતી બાપ્તિસ્મોને પણ રહેવા આપે છે.

શ્રી કામવનના દેવકીનન્દન મહારાજ લમ કરી આજે (તા. ૨૧-૧૨-૦૩) મદ્રાસમાં પધાર્યા તેના દર્શન કરવા ગયા, અને બપોરના મ્યુઝીઅમ જોવા ગયા. તે પેન્થીઅન રોડને રસ્તેથી જવાય છે. એ જગા ઘણી વિશાળ છે, તેમાં બગીચો છે, તથા તેમાં ત્રણ મુખ્ય બિલ્ડિંગ્સ છે. એકમાં મ્યુઝીઅમ છે જેમાં જાતજાતના જનાવરો, માણસો, માછલીઓ, હાથી, કાચબા, સર્પ વિગેરેનાં શબ્દ તથા હાડપિંજર, જાતજાતના અનાજ, બીજાં, રૂ, જાતજાતના પથ્થર વિગેરે છે. મુંબઈના વિક્ટોરીઆ ગાર્ડનના મ્યુઝીઅમ કરતાં ચઢે એમ છે. ત્યાંના ગવરનરના નામની બીજી બિલ્ડિંગ કોનેમેરા લાયબ્રરીની છે. જે પબ્લીક છે. તેમાં મ્હોટા ઉચ્ચ કિંમતનાં કપાટો, આદમીરા કિમતી પુસ્તકોના બંડારથી ભરપૂર છે. મકાન મોટું તે સુંદર છે. વચમાં એક મ્હોટો હાલ છે. આ બિલ્ડિંગની જોડે એક ઇન્ડરિટ્રઅલ બિલ્ડિંગ છે, જેની અંદર નાટકશાળાની માફક હાલની અંદર સ્ટેજ તથા પુરશીની ગોળ હાર છે. તે મીટીંગ હાલ છે. બાબુએ જાતજાતની બંદૂકો, તરવારો, જંભીઆ, બાણા, તોપો, અસલી તથા હાલના અખતરો, ઢાલ વિગેરે લોખંડના લડાઈના હથોળાઓ જોવા જોવા છે. વળી તરેહ તરેહના માટલા, નકશીદાર આરણા, જૂદા જૂદા ફેશનના સ્ત્રી પુરુષોનાં પૂતળાં, પાલડીઓ, પહેરવેશ, સોના ચાંદીના ધરેણાં, મદુરા તાંબેરના દેવળોના દેખાવો એ સર્વે જોઈ એન્ડર્સન બ્રિજ ઉપર થઈ, માઉન્ટ રોડ પાસે ત્યાંના એક ચેટી છે તેના બંગલામાં કોન્ગ્રેસ થનાર છે તેનો મંડપ જોયો. સામેના બંગલામાં પ્રદર્શનનો સામન રાખ્યો હતો. આગળ જતાં કમાન્ડર નીલ જે લડાઈમાં મરી ગયો તેનું બાવલું છે. પછી હેરીસ બ્રીજ થઈ હાઇકોર્ટ આગળ આવ્યા. તેના પર દીવાદાંડી છે તે જોઈ. જુની દીવાદાંડી કાઢી નાખી છે. ઉપરથી સમુદ્ર, આગબોટો, તથા મદ્રાસ શહેરનો વ્યુ ખુલ્લું સારો દેખાય છે. ત્યાંથી લો કોર્ટ બિલ્ડિંગ

પાસે થઈ ખાડવેથી પાછા ફર્યા. મદ્રાસમાં વૈશ્નવની, જે હવેલીઓ છે. એક તો દામોદરલાલ મહારાજની મદન મોહનજીની હવેલી, તથા બીજી વહુજી મહારાજની હવેલી છે.

શિવકાંચી વિષ્ણુકાંચી—એંગમોરના સ્ટેશનથી આજે બપોરના માડીમાં નિકળ્યા (તા. ૨૨-૧૨-૦૩), રાતના ૭ વાગે કાંજીવરમ સ્ટેશન પુર્યા. મદ્રાસથી કાંજીવરમ ૫૬ મૈલ છેડું, ને ટિકિટના હાલમાં રૂ. ૦૧૧ પડે છે. ત્યાંથી ગાડી કરી શિવકાંચીપુરી ગયા. ત્યાં ધર્મશાળામાં ઉતર્યા બીજે દિને સર્વતીર્થ કુન્ડમાં સ્નાન બેટ કરી આત્રનાથ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. મંદિરનો પ્રથમ દરવાજો એટલો મોટો આવે છે કે આપણી તરફ એવું દેવાલય જોવામાં આવતું નથી. એ દરવાજાને અંગ્રેજી T ની માફક દરરોજ રાતના દીવા થાય છે. એ દરવાજાને અગીઆર માળ છે, તે ઉપર ચઢીને દીવા કરે છે. ત્યાં વળી એક હળ્લર થાંભલાનો એક મંડપ છે, તથા સુવર્ણ અને લાકડાના વાહનો રાખવા માટે એક મંડપ છે, તેમાં હાથી ઘોડા વગેરે પણ છે. ત્યાં સોમવાર તથા શુક્રવાર કુન્ડમાં તથા શિવગંગા કુન્ડમાં આચમન માર્જન કર્યાં. ત્યાં ગરૂડસ્થંભ તથા ભોગસ્થંભ સુવર્ણના પત્રાંના છે. શિવકાંચીના મહાદેવનું નામ આત્રનાથ મહાદેવ કહેવાય છે, કારણ ત્યાં આત્રનું દીર્ઘ કાળનું વૃક્ષ છે, તેની નીચે પાર્વતીજીએ એક પગે ઉભી તપશ્ચર્યા કરી છે, અને પાર્થિવલિન્ગ બનાવી તેની પૂજા કરી છે, પરંતુ એ શિવગંગા પ્રગટ થતાં લિંગ જે વાલુકાનું હતું તે ધસડાવા માંડ્યું તેથી પાર્વતીજીએ તે લિંગની બાથ ભરીને રક્ષા કરી છે. તે આત્રનાથ તથા પાર્વતીજીની મૂર્તિઓનાં દર્શન છે. વાલુકાનું લિન્ગ હોવાથી જળનો અભિષેક થતો નથી, તેને જનોઇ પહેરાવે છે, તથા શરીરપર વસ્ત્ર ધારણ કરાવે છે. તેને અમારા તરફથી ભોગ ધરાવવામાં આવ્યો, તથા બિલપત્રની પૂજા કરાવી. ત્યાં વળી ૬૪ જોગણી, ૧૦૮ મહાદેવના લિન્ગ, ચતુર્ભુજ મહાદેવનું લિન્ગ, તથા એક મોટા લિન્ગમાં બીજા ૧૦૮ લિન્ગ એવા એક મહાદેવ, તથા તેવાજ એક સહસ્ત્ર લિન્ગી મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. અત્રે શિવની લિન્ગ મૂર્તિ તથા ભોગ મૂર્તિ જુદી જુદી હોય છે. તે ભોગમૂર્તિને ભોગ ધરાવ્યો એટલે તે ભોગનો પ્રસાદ ખવાઈ શકાય છે. સર્વતીર્થ કુન્ડ ઉપર ક્ષૌર કરાવી સ્નાન કરી શ્રાદ્ધ કર્યું. અત્રે પણ નાડ દેખાડવા જવું પડ્યું. વિષ્ણુ કાંચીપુરી ગયા તે અત્રેથી ત્રણેક માઇલ છેડી છે. ત્યાં પણ

શિવકાંચીનાં દેવળ પ્રમાણે મ્હોડું દેવળ તથા દરવાજો છે. અત્રે વાહન મંડપ છે. તેમાં ચાર ખુણે પથ્થરની સાંકળો છે. અનંતકુંડમાં માર્જન કરી નૃસિંહ મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા. ત્યાર પછી વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા, એ મૂર્તિ મનુષ્ય કરતાં દોઢ ગણી ઉંચી મ્હોટી અને બહુ સારી છે. ત્યાં તુળસી પૂજા કરાવી માતા લક્ષ્મીજીનાં દર્શન કર્યા. શિવકાંચીનાં મંદિરની વ્યવસ્થા વિષ્ણુ કાંચીનાં મંદિર કરતાં ચઢે એમ છે. વિષ્ણુકાંચીનાં મંદિરમાં દર્શન કરી મહાપ્રભુજીની બેઠક જે ત્યાંથી થોડી દૂર છે, ત્યાં ગયા. ત્યાં દર્શન બેઠ કરી શિવકાંચી પાછા આવ્યા. શિવકાંચીનું મંદિર નવેસરથી મરામત કરાવવામાં તે તરફના દક્ષિણના એક નાટકોટી ગૃહસ્થે ધર્મદામાં આપેલા એક લાખ રૂપીઆમાંથી મરામતનું કામ ચાલે છે. ગુસાઈ મહારાજોની જાતવાળા અત્રે ધણા છે. અને આ તરફની કન્યાઓ તેઓ લાવે છે. મદાસ ઇલાકામાં તામીલ, તેલગુ, અને આરવી ભાષા બોલાય છે, તેથી મુંબઈ ઇલાકાના યાત્રીને બહુ અડચણ પડે છે. કારણ હિંદુસ્તાની પણ કોઈ સમજતું નથી. અંગ્રેજ ભાષા જાણવાવાળા મળી આવે છે ખરા. સાધારણ વાતચિતમાં યાત્રીને ઉપયોગી થઈ પડે માટે થોડાક વાક્યો નીચે આપ્યા છે:-

અમાવેલે=શું દામ છે; અન્ના સદમ=શું ભાડું છે; વરયા=આવે છે. રોડ અંગે=રસ્તો ક્યાં છે; ઓર રૂપા=અર્ધો રૂપીઓ; કાલ રૂપા=પા રૂપીઓ; મુકાલ રૂપા=પોણો રૂપીઓ; ઉડ=ધર; ને=હી; માઉ=લોટ; એને=તેલ; નીરૂપ=અમ્મિ; વરધી=લાકડાં; કત્રિકા=વેગણ; મુલાંગી=મુળા; કાય=શાક; નીલુ અથવા તન્ની=પાણી; ઉલ્લે કરાંગુ=બટાટા; અલી=મા; કુડુઆ=લાવ; નાલકે=કાલે; છન્ડકે=આળે; પેર=નામ; અંગેપોરે=ક્યાં જાય છે. તીરપુ=વળવું; પો=જા; વંડીકાર=માડીવાળો; પેરમ્બુ=બળદ; ઉલ્લુ=એક; રંડ=બે; મુલ્લુ=ત્રણ; નાલ=ચાર; અજી=પાંચ; આર=છ; એડ=સાત; અદ્દ=આઠ; પત=દસ; કાસ=પાંચ; કુદુ=બે પાંચ; સોરકા=દુધી; રામેશ્વર તરફ દમડી=પાંચ, જલી=પાંચ, અરસી=ચોખા, પાલ=દૂધ.

ચિન્ગાલપટથી પશ્ચીમીર્ધ-સવારના વહેલા ઉઠી શિવકાંચીથી નિકળ્યા તે ચિન્ગાલપટ સ્ટેશને સવારના ૭ા વાગે આવી પૂર્યા (તા. ૦૨૪-૧૨-૦૩) તે રૂપ માઇલ છેડું, અને ટિકિટના ૩ ગાળા પડે છે. અત્રે પોલીસ યાત્રાળુઓને હેરાન કરે છે. ત્યાનાં માડીવાળા સાથે પણ મળી જાય છે.

માટે યાત્રાળુએ યનતા સૂધી ગામમાં જઇ ગાડીઓ ભાડે કરવી. સ્ટે-
શનની નજદીકમાં પણ ધર્મશાળાઓ છે. પક્ષીતીર્થ ચિન્ગલપટથી ૯
માઇલ દૂર છે. ત્યાં અમો સવારના ૧૦ા વાગે પૂજ્યા. એ પક્ષીતીર્થ
ગામનું નામ નથી, પણ તીર્થનું નામ છે. ગામનું નામ “ત્રિકકુકુન્દ્રમ”
તામીલ કે તેલંગી ભાષામાં બોલાય છે; ત્રિ=ત્રુંદર, કુકુ=પક્ષી, કુન્દ્રમ=પર્વત.
“ત્રુંદર પક્ષીનો પર્વત” એવો અર્થ થાય છે. હિન્દુસ્તાનીમાં ‘પંછીતીર્થ’
તરીકે ઓળખાય છે. અત્રે ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. પક્ષીઓને ખવાડનાર
પંડ્યો અત્રે દરેક યાત્રાળુ પાસે પક્ષીને ભોગ ધરાવવા માટે ઉધરાણું
કરવા આવે છે કહે છે કે જે વધારો રહે છે, તે સાધુ સંતોમાં પ્રસાદી
દાખલ વહેંચી આપે છે. ત્યાં શંખતીર્થ (કુન્દ્ર) છે. તેનો ગોર બીજો હોય
છે. તેની મારફત વિધિ પૂર્વક સ્નાન કર્યું, ને તુરત પક્ષીના કુંગર ઉપર
ચઢવા નીકળ્યા. એ કુંગરપર જવાને ૫૦૦ પગથીઓ બાંધેલી છે. આવવા
જવાના બે રસ્તા છે. કુંગર ઉપર પહોંચતાં એક તેલંગી પૂજારી મળે
છે. તે હકિગતથી વાકેફ કરે છે કે, અત્રે ચાર કુંગરના ટોકા છે
તે ચાર વેદ સમજવા. ઉપર ચડતાં પગ લાગવાથી પાપ લાગે છે. માટે
તે નિવારણ કરવા જપ છત્યાદિક કરાવવા જોઈએ. ત્યાં નારાયણ તથા
વેદગીરીશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. બપોરનાં બાર વાગાનો અમલ થતાં
બૂમ પડી કે પક્ષીઓ આવવાનો વખત થયો, માટે ચાલો. એટલે અમો
તથા યાત્રીઓનું ટોળું કુંગરપરની એક જગા ઉપર ગયા, ત્યાં પંડ્યો
પક્ષી માટે ભોગ (લાકડું, વગેરે) ચાંદીના વાટકામાં લઇ, કંઈ મંત્ર લખતો
બેઠો હતો. પોણા વાગે બાજ જોટલાં મોટાં બે શ્વેત પક્ષીઓ ઉડતા ઉડતા
આવ્યા. આમ તેમ ઉડ્યા, ને સામેના કુંગર ઉપર જઈ બેઠા, એમ
કેટલીએક વાર સર્વેને તપશ્ચર્યા કરાવ્યા પછી બેમાંથી એક પક્ષી વળી ઉડતું
ઉડતું નજીક આવ્યું, એટલે પંડ્યાએ હાથમાં ભોગ લઇ દેખાડવા માંડ્યો,
પણ વળી તે ઉડી ગયું. એમ બે ત્રણ વાર કર્યા પછી એક પક્ષી
પંદર કદમને છેટે આવી બેઠું. તેવામાં પંડ્યાએ ઘણુંએ કયું. ભોગ
દેખાડ્યો, પણ પક્ષીએ ખાધો નહિ, ને પક્ષી પાછું ઉડી ગયું. પછી
બે પક્ષીઓ આમતેમ ઘણી વાર ઉડ્યા. સર્વે જણાઓએ ૨ા વાગા
સૂધી વાટ જોઈ પણ પક્ષીઓ પાછા ખાવાને આવ્યા નહિ, એટલે
પંડ્યો પણ ઉઠ્યો, ને સર્વે જણાએ પણ ઉડીને ચાલવા માંડ્યું. એ
રીતે કોઈવાર પક્ષીઓ ખાય છે ને કોઈ વાર નથી ખાતા. અમો બપો-
રના ૩ વાગે નીચે તળેટીએ ઉતરી આવ્યા. શંખ તીર્થની કથા એવી

છે કે મુગન્ડઋષિને પુત્ર ન હતો, માટે તે ઋષિએ તપશ્ચર્યા કરી. શિવજી પ્રસન્ન થયા. ઋષિએ વરદાન માંગ્યું કે મને ૧૬ વર્ષ જીવતો રહે એવો પુત્ર આપો. તે વરદાન શિવજીએ આપ્યું, ને ઋષિને માર્કન્ડ (ઋષિ) નામનો પુત્ર થયો. તે પુત્ર ત્યારે ૧૫ વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે પિતાને કહ્યું ‘તમારે બિલકુલ ગભરાતું નહિ.’ પછી માર્કન્ડે તપશ્ચર્યા આદરી ને શિવજીની શંખવતી પૂજા કરવા માંડી. શિવજી પ્રગટ થયા ને ‘ચિરંજીવ દીર્ઘાયુ થાઓ’ એવું વરદાન આપ્યું. એ માર્કન્ડેશ્વર મહાદેવ શંખતીર્થ પર છે. દર બાર બાર વર્ષે એક શંખ તીર્થમાંથી નિકળે છે, અને તે મંદિરમાં રાખવામાં આવે છે. આજથી ૮ વર્ષ ઉપર શંખ નિકળ્યો હતો અને હવે ૪ વર્ષ પછી નિકળશે એમ કહે છે. જ્યારે શંખ નિકળે છે ત્યારે શંખતીર્થ કુન્ડનું પાણી તાત્ર-રાતું થાય છે. નિકળતી વખતે ઘુડઘુડ અવાજ થાય છે. સાંથી પહેલો શંખ નિકળ્યો તે સુવર્ણનો નિકળ્યો, અને ચાર વેદની પૂજા કલિયુગમાં નહિ થાય તેટલા માટે અત્રે ૪ પદ્માડ કર્યા, તે વેદરૂપ ગણાયા. પક્ષીતીર્થની કથા એવી છે કે કાશ્યપઋષિને આઠ માનસિક પુત્રો હતા. તે સાશ્વત્ય તથા સાલોક્ય એટલે શારીરિક અથવા સાંસારિક પદ્ધતિને માટે તપશ્ચર્યા કરતા હતા. શિવજીએ પ્રગટ થઈ તેમને પુછ્યું કે તમે શાને માટે તપશ્ચર્યા કરો છો. તો તેઓએ જૂહું કહ્યું કે ‘સાયુજ્ય પદ્ધતિ એટલે મોક્ષને માટે અમે તપશ્ચર્યા કરીએ છીએ’ એટલું કહેતાં કંકઃ અવાજ તેમના ગળામાંથી નિકળ્યો. એટલે પક્ષીનો અવાજ નિકળ્યો. ત્યારે શિવજીએ કહ્યું કે તમે સાશ્વત્ય અને સાલોક્ય પદ્ધતિ માટે તપશ્ચર્યા કરો છો, અને મને જૂહું કહેો છો કે સાયુજ્ય માટે, પણ તમારા મુખમાંથી કંકઃ બોલ નિકળ્યા માટે તમોને શાપ દઉં છું કે તમે પક્ષી થઈ જાઓ. ત્યારે તે ૮ પુત્રોએ અરજ કરી કે ‘અમારી ભૂલ ક્ષમા કરો. પણ હવે અમારો મોક્ષ કેવી રીતે થશે, ખાતું ખીતું કેવી રીતે.’ શિવજીએ ઉત્તર આપ્યો ‘તમે કાશીમાં સ્નાન કરજો, રામેશ્વરમાં દર્શન કરજો, ચિત્રકૂટમાં શયન કરજો, ને પક્ષીતીર્થમાં બોજન લેજો, અને દરેક યુગને અંતે બંને પક્ષીઓનો મોક્ષ થશે.’ તે મુજબ કૃતયુગમાં ચંડ અને પ્રચંડ ઋષિનો, દ્વાપરમાં સંપાદી અને જટાયુનો, અને ત્રતામાં શત્રુઘ્ન અને મહાઘ્નનો એમ છ પક્ષીઓનો મોક્ષ થયો, હાલમાં કલિયુગમાં બાકી રહેલા આ બે પક્ષીઓ પક્ષીતીર્થમાં આવે છે. તે પુષા અને વિષાતાનો કલિયુગને અંતે મોક્ષ થશે, એવી કથા છે. કહે છે કે એ પક્ષીતીર્થ માટે સરકાર

મંદિરને રૂ. ૧,૦૦૦ આપેલા છે. વળી એમ અફવા છે કે, એક સાહેબ પરીક્ષા કરવા સાર માંસ લાવ્યો તે આંધળો થઇ ગયો. પક્ષી-ઓએ માંસ ખાધું નહિ પણ બંને પક્ષીએ પંડ્યાના ડાખા તથા જમણા ખભા પર બેસી પંડ્યાના હાથમાંથી હમેશનો ભોગ ખાધો. બધી અરજ કરતાં એ સાહેબની એક આંખ સારી થઇ. આ વાતમાં ખરું કેટલું છે તે કાણ જાણે? અમે કુંગરની તળેટીએ ઉતર્યા પછી રસોઇ કરી જમ્યા ને પાંચ વાગે નિકળ્યા, તે ચિંગલપટ સ્ટેશને રાતના ૭ા વાગે આવી લાગ્યા, ને તુરત આગગાડીમાં બેઠા તે બીજે દિને સવારના ૪ વાગે ચિદમ્બરમ આવી પુગ્યા (તા. ૨૫-૧૨-૦૩). આપણી શિખાની (ચોટલીની) ગાંઠ જેમ પછવાડે વાંસાપર લટકતી હોય છે તેમ આ બાળુના લોકો ગાંઠ મારતા નથી, પરંતુ શિર ઉપર ડાબી બાળુ ગાંઠ મારે છે. એટલે શિવ પંથી છે, એમ ગણાય છે. ચિંગલપટથી ચિદમ્બરમ ૧૧૬ માઇલ થાય છે. હાલમાં ટિકિટ રૂ. ૦૧ પડે છે.

ચિદમ્બરમ—સ્ટેશનથી ગામ એક માઇલ છેડું છે. મંદિરના પૂજારી સુંદરતાંડવ દિક્ષિત પંડ્યાના હસ્તકની એક ધર્મશાળામાં અમે ઉતર્યા. ઉત્સવના દિવસે શરૂ થયેલા હોવાથી મંદિરમાં ધામધુમ ઠીક ચાલી રહી હતી, અને યાત્રાળુઓની પણ ગડદી બણી હતી. અમે સવારના ૭ વાગે દર્શન કરવા ગયા. અત્રે ત્રણ વખત દર્શન થાય છે. સવાર બપોર અને સાંજ. ઉત્સવને લીધે મંદિર બહાર તેમજ અંદર માંડવા નાખેલા હતા, નાળીએરીનાં ઝાડો હારબંધ અત્રે બણા હતા, અને એ ઝાડો માંડવાના થાંભલાને ડેકાણે કામે લગાડ્યા હતા.

મંદિરનો દરવાજો શિવકાંચીની માફકનો હતો. તેને સાત માળ છે. આ તરફના બણા ખરા મંદિરો એવાજ ઘાટના જોવામાં આવે છે. દરવાજા ઉપર દિવાલમાં ૩૩ કરોડ દેવતાઓની મૂર્તિઓ છે. મંદિરના અંદરના ભાગમાં વિશાળ જગા તથા મંડપ છે. તેમાં નવેસરથી પથ્થરના થાંભલા તથા તેમાં કોતરકામ કરી જળરી મરામત તેવારે થતી હતી. શિવકાંચીના મંદિરની મરામત કરવા માટે પણ અત્રેના નાટકોટી વેપારીએ રૂ. ૬૦ લાખ કાઢ્યા છે. તે કામમાં વપરાતો પથ્થર પક્ષીતીર્થની પાસે આવેલા એક ગામથી આવે છે. ઉપલા દરવાજા પછી એક બીજો મ્હોટો દરવાજો આવે છે, અને તે પછી લાંબો લાંબો પથ્થરનો બાંધેલો એક મંડપ આવે છે. ત્યાંથી પસાર થઇ આગળ

વધતાં ચિદમ્બર મહાદેવનું દેવસ્થાન આવે છે. તેના ઉપર સ્નાત સોનાના કળસ છે. મહાદેવના દેવળનું આખું છાપરું સુવર્ણપત્રથી જડેલું છે. ભોગમૂર્તિ પણ સુવર્ણની છે, અને જોડે પાર્વતીજીની મૂર્તિ પણ સુવર્ણની છે. ચિદમ્બરનાથની એ ભોગમૂર્તિની નીચે હીરામાણેકનું એક તથા બીજું સ્ફટિક મણિનું એમ બે લિન્ગ છે. સ્ફટિક મણિના એ લિન્ગની સવારના દૂધથી પૂજા થાય છે. એ લિન્ગ શ્વેત કાચ જેવું દેખાય છે, તેને વચમાં મુકી પંચગવ્ય-દહી, દૂધ, ધૂત, મધ, વળી કેળાં તથા ગોળ, સાકરના લોટાના લોટા તેના ઉપર રેડી સ્નાન કરાવે છે. પછી જળથી સ્નાન કરાવે છે. છેવટ કેસર સ્નાન કરી, બિલપત્ર ચઢાવી, કપૂરની આરતિ કરે છે, તેજ પ્રમાણે બીજી હીરામાણેકની મૂર્તિના લિન્ગની પૂજા કરે છે. તે સર્વ વખતે વેદોક્ત મંત્રો બ્રાહ્મણો બોલે છે. આ વિધિપૂર્વક પૂજા ધણી જ દર્શનીય છે. માણિક્યની મૂર્તિ શ્યામ વર્ણની છે, પણ જ્યારે એક બાજુ કપૂરની આરતિ થાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ આખી મૂર્તિ રાતા તેજ મારતા માણેક પથ્થરની થઇ જાય છે, અને બીજી બાજુ આરતિ ધરે તો પેલી બાજુ લાલચોળ રંગની થઇ જાય છે, ચિદમ્બરનાથની મૂર્તિના હાથમાં ડમરૂ (વાણંત), એક અંગુઠો તથા તેની જોડેની તર્જની આંગળી મેળવીને એક ચિત્ર, અને અમ્બર એટલે આકાશ જેવું, એવા ચિદમ્બરનાથના નામનો અર્થબાવ દેખાડ્યો છે. જ્યારે સનકાદિક શિષ્યોને તેના ગુરુએ કહ્યું કે તમે ધંધો કરો તો કહે અમારે તો મોક્ષ જોઇએ છે. પછી તેમણે ચિદમ્બરનાથ પાસે આવી મોક્ષની અરજ કરી. મહાદેવ જવાબ ન આપતાં મૌન રહ્યા છે. પણ એ હાથના ચિન્હથી તેને સમજ આપેલી છે, એવી રીતે બીજા એ હાથમાં પણ કંઈ ચિન્હ છે. વળી એક બીજી મૂર્તિ શંકરની છે. તેની ગોદમાં કાર્તિક સ્વામીને લીધા છે, અને બાજુમાં પાર્વતી છે. એક મૂર્તિ શિવકામસુંદરી એટલે પાર્વતીજીની છે. બીજી ગમ કાર્તિક-સ્વામી તથા તેમની એ સ્ત્રીઓની મૂર્તિ બાજુબાજુ છે. કાર્તિકસ્વામી પોતે પરણ્યા નથી એમ કહેવાય છે. તોપણ તે ગૃહસ્થી અને સન્યાસી પણ થયા છે. જ્યારે કાર્તિકસ્વામીનો જન્મ થયો ત્યારે તેમણે તાડીકાને મારી નાખી તે માટે ઇંદ્રે તેને સાબાશી આપી, અને પોતાની પુત્રી તેને આપી, વળી તેમણે એક વલ્લવલી નામની જંગલમાંની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં. તેણે સન્યસ્ય લીધું તેવી મૂર્તિ પણ છે. ગોવિંદરાજની તથા શેષશાસ્ત્રી ભગવાનની મ્હોટી મૂર્તિ છે. ભગવાને નૃત્ય કર્યું હતું તે ઉપરથી

નટરાજ કહેવાયા, તે વખતનો આનંદ યાદ આવવાથી મનમાં મેમ થયા ને શરીર પ્રકુલિત થતાં વજનમાં વધ્યું. તે ભાર શેષનાગને લાગવાથી કારણ પૂછ્યું. શેષે પછી કહ્યું મારે નૃત્ય જોવું છે. તો કહે તું અત્રીની અનુસૂયા પેટે જન્મ લે. તેની તેણે ના પાડી. પછી કાંઈ તદ્દ-બીરથી અનુસૂયા જ્યારે અંજલિ ભરી ભગવાન આગળ અરજ કરતી ઉભી હતી ત્યારે, શેષનાગ એક ન્હાનું રૂપ લઈ તેની અંજલિમાં આવી પડ્યા. એ સર્પ જોઈ અનુસૂયાએ ખેંચીકને મારે અંજલિ છોડી દીધાથી શેષનાગ પડી ગયા, તેથી પતંજલી નામ પડ્યું, જેણે વ્યાકરણ કર્યું છે. તેનું ઉપલું સ્વરૂપ મનુષ્યનું અને નીચલું સર્પનું છે. આ કથા ગોરે કહી હતી પણ ગોર મોક્ષવામાં એવા તો ગુપ્તગીતા હતા ને તામીલમાં અર્ધું પર્ધું ગણાવતા હતા કે બરાબર સમજાઈ શકાયું નહિ, તેથી એ કથામાં ઘણો ફેર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. હનુમાનજીની એક ન્હાની મૂર્તિ સાંદીની અંત્રે નવી કરી છે. વળી શનિશ્વર તથા નવ-ગૃહને ૬૪ જોગણીઓના દર્શન હતાં. મૂળનાથ મહાદેવનું સિન્ગ તથા જ્ઞાનામ્બિકાની ભવ્ય મૂર્તિઓના દર્શન કરવા જેવાં છે. કમ્ભરે રૂપેરી પટો હતો. ચિદમ્બરનાથના કંપાઉડમાં એક ધોળી, એક ચંડાળ તથા બીજા એ શુદ્રોની મૂર્તિઓ છે. ચંડાળનું નામ નન્દ હતું. તેની કથા એમ છે કે તે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ચાકર હતો, અને ચિદમ્બરનાથનાં દર્શન કરવા તેણે રજા માગી. તેને કહેવામાં આવ્યું કે ચંડાળને તે દેાણુ દર્શન કરવા આપશે ! પછી તે મંદિરમાં ગયો તો પાંડ્યાઓએ અંદર જવા દીધો નહિ. ચિદમ્બરનાથે જાણ્યું કે તેને આવવા દેતા નથી મારે નન્દીને ખરી જવા લુકમ કર્યો, એટલે ચંડાળ આવ્યો અને અગ્નિમાં પડી શુદ્ધ થઈ ચંડાળમાંથી બ્રાહ્મણ થયો. ચિદમ્બરનાથ વિષે નીચે પ્રમાણે શ્લોક બોલાય છે:—

સદશ્ચિત મુદશ્ચિત નિકુશ્ચિત પદમ બ્રલક્ષણં શ્ચલિતમશ્ચુકટકમ્
પતંજલિ દ્રગંજનમનંજનમચંચલપદં જનનમંજનકરમ્ ।
કદમ્બરુચ્ચિમ્બરવસન્પરમમ્બુધ ચિદમ્બુધિ મણિમ્
બુધહદિમ્બુજ રવિપરચિદમ્બર હદિ મજ ॥

ચિદમ્બરનાથની સામે નટરાજની મૂર્તિ છે. ભગવાનનું નામ નટરાજ એમ પડ્યું કે શંકરે નાચતા નાચતા એક પગ ઉઘો કર્યો તે જોઈ

ઉમયા શરમાધને ન્હાસી ગયાં. એ મંદિરના ચાર દરવાજા છે, અને ચાર સભા મંડપ છે ૧ ચિદમ્બરની ચિત્સભા, ૨ નટરાજની નૃત્ય સભા, ૩ રાજ સભા ૪ યજ્ઞ સભા, જ્યાં યજ્ઞદેવી છે. મંદિર આગળ પરમાણુંદ-કુન્ડ છે. તેનું પાણી કાર્તિક સ્વામીને ચટે છે. તીર્થમાં કાર્તિક સ્વામીનું દેવળ છે. વળી શિવગંગા કુન્ડ છે. આ ઉત્સવના દિવસે હોવાથી બપોરના બાર વાગે ઉપર જણાવેલી સર્વ મૂર્તિઓ વાજતે ગાજતે ચિદમ્બરનાથનાં દર્શન કરી બળતી મસાલે રાતના ગામમાં ફરી પોતાને મકાને જાય છે. અત્રે ત્રણ મ્હોટા ઘંટ છે, જે આરતિ વખતે વાગે છે. તેના અવાજ મ્હોટો, સુદર, અને ગંભીર થાય છે. મ્હોટા ઘંટની કિંમત રૂ. ૧૫,૦૦) ની છે, અને બે ન્હાનાની દરેકની રૂ. ૭૦૦) ની છે. બપોર સૂધી આ બધી ધામધુમ જોઇ મહાદેવ માટે કેસર વગેરે આપી, ઉતારે આવતાં ૨ વાગ્યા. ત્યાર પછી જમ્યા, ગોરને વિદાય આપી રેશન તરફ રવાના થયા. પાછલી રાતના ૩ા વાગ્યાની ગાડીમાં બેઠા, તે સવારના આઠ વાગે કુંભકોણુ આવી પહોંચ્યા (તા. ૨૬-૧૨-૦૩). ચિદમ્બરથી કુંભકોણુ ૪૩ માઇલ છેટું, ને ટિકિટના દાલમાં રૂ. ૧૧-૫૦ છે.

કુંભકોણુ-આ એક મ્હોટું શહેર છે. ચિદમ્બર જો કે ગામકું છે પણ ત્યાં દર્શન ઉત્તમ છે. કુંભકોણુમાં કાવેરી નદીમાં સ્નાન કરી કુંભેશ્વરના દર્શન કર્યા. અપ્પોત્તર જપ તથા બિલવતી પૂજા કરાવી. લિંગનો કુંભ જોવો આકાર છે તેથી કુંભેશ્વર મહાદેવ તથા કુંભકોણુ ગામનું નામ પડ્યું છે, તેની ભોગમૂર્તિ સુવર્ણની જૂદી છે. પાર્વતીજનાં પણ દર્શન છે. વિષ્ણુના મંદિરમાં વિષ્ણુનાં દર્શન કર્યા. શેષશાયી ભગવાન પોઠયા છે, અને ભોગ મૂર્તિ છે. કુમ્ભતીર્થ તથા હેમ પુષ્કર્ણી કુંડમાં આચમન માર્જન કર્યું. કહે છે એ કુંડમાંથી પાર્વતીજની હેમની મૂર્તિ નીકળી. નવગંગા કુંડ અથવા મંગળ કુંડમાં સ્નાન કર્યું. યાત્રાળુઓ નદીમાં ન્હાઇ પોતાનું પાપ ધોય છે. તેથી નવ નદીઓ અશુદ્ધ થાય છે, એ પાપ આ નવગંગા કુંડમાં ન્હાવાથી ધોવાઇ જાય છે. કહે છે કે એ કુંડમાં નવ કૂવાઓ છે. અત્રે પણ લાકડાના મોટા થોડા હાથી વિગેરે વાહનનો મોટો મંડપ છે. શહેર મોટું છે. પણ સર્વ ચીજ મોંઘી મળે છે. શાક ભાજનો શેર ૨૪ રૂપિયા ભારનો છે. પાછને પૈસો કહે છે ને પૈસાને દમડી કહે છે. કુંભેશ્વર મહાદેવ દ્વાદશજ્યોતિર્લિંગમાંના એક ગણાય છે. અહીં ચાર રસ્તાના મળતા મોટા ચોકના મોખરાપર અત્રે એક મંદિર

છે. તેની સામે ઇંટનો એક મોટો હાથી તથા ઘોડો બનાવી મુકવામાં આવ્યા છે. અત્રે સારંગપાણીનું દેવળ, સરસ્વતી મહેલ, સ્કૂલ, પોર્ટર સાહેબનો પોર્ટર ટાઉન હાલ, તથા હોસ્પિટલ છે. આવતી કાલને માટે બે ટાંગા નીડામંગળના સ્ટેશન સુધી બાડે કર્યાં. રાત્રે ગોર રામેશ્વરને વિદાય આપી સૂતા.

નીડામંગળ થઈ મનારગુડી અથવા દક્ષિણ દ્વારિકાં—બે ટાંગા આવ્યા તેમાં બેસીને સવારે સાત વાગે કુંભકોણથી નિકળ્યા (તા. ૨૭-૧૨-૦૩) પણ ટાંગાવાળા લુચ્ચા હતા. થોડા ગાઉ ચાલ્યા પછી બીજી ગાડીએ બદલાવી તેમાં બેસી નીડામંગળ ૧૦ વાગે આવ્યા. ત્યાં હોસ્પિટલમાં નાડ દેખાડી. અત્રેથી મનારગુડી જોને દક્ષિણ દ્વારિકાં કહે છે, તે ૯ માઇલ છે ત્યાં બાર વાગે આવી પુગ્યા, ને એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યાં. ત્યાંથી બળર ધણી છેટે છે. અત્રે ચાર કુન્ડ મુખ્ય છે. એક 'ગોમ્તે' તેમાં સ્નાન કર્યું, બીજો રૂકમણી તીર્થ કુન્ડ તેમાં કાલેરાના કેસ થવાથી કોઈ નહાતું નહોતું, ત્રીજો 'કૃષ્ણ તીર્થ કુન્ડ' તેમાં સ્નાન કર્યું, અને ૪ થો હરિદ્રા કુન્ડ એટલે પીળો કુન્ડ. જો યાત્રાળુ સવારના પાંચ વાગે કુંભકોણથી ટ્રેનમાં નિકળે તો મનારગુડી ૯ વાગે આવી પૂગે. થોડા માણસ હોય તો ટ્રેનમાં જવું સુગમ પડે. હરિદ્રા કુન્ડ વિશાળ છે. એક ન્હાના દરિયા માફક મ્હોટો દેખાય છે. તેમાં કૃષ્ણ હળદરથી કીડા કરી હતી તેથી તેનું નામ હરિદ્રા પડ્યું. કૃષ્ણતીર્થ આગળ પૂજા કરી હતી. મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા. એકાદશીના ઉત્સવના દિવસ આવવાથી ઘણા પંડ્યાઓ ત્યાં એકઠા થયા હતા. ઠાકોરજીની આરતિ થઈ રહ્યા બાદ ચણા ખીચડીનો પ્રસાદ મ્હેંચ્યો. અમોને પણ પ્રસાદ આપ્યો તે ખાધો. આ મંદિરના ઠાકોરજી રાજ ગોપાળ છે. તે નામનું એ મંદિર કહેવાય છે. તેને દક્ષિણ દ્વારિકાં પણ કહે છે. આ ઠાકોરજી કેવી રીતે પધાર્યા તે વિષે કહે છે કે કોઈ બે બ્રાહ્મણોએ બહુ તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે ભગવાને દર્શન દીધાં. પછી તેમણે ભગવાનને અરજ કરી કે તમે ઉત્તર તરફના લોકો માટે જેમ ત્યાં બિરાજો છો તેમ દક્ષિણના લોકો માટે દક્ષિણમાં બિરાજો એવી અમારી અરજ છે. તેથી તે અત્રે પધાર્યા. બીજી કથા એમ છે કે, ભૃગુઋષિની પત્ની રાતના અસુરોને પેટમાંથી બહાર કાઢે, અને દિવસના પેટમાં સંતાડી દે. રાતના અસુરો, દેવો વિગેરેને હેરાન કરે તેથી દેવોએ ભગવાનને

ફરિયાદ કરી તે પરથી ભગવાને ઋષિપત્નીનું ગળું કાપી નાખ્યું. એટલે સર્વ દેવો નિકળી પડ્યા તેના ભગવાને સંહાર કર્યો. પણ બૃહુ ઋષિએ શાપ આપ્યો કે ‘મારી પત્નીને જેણે મારી નાખી હોય તેને તેની પત્નીનો વિયોગ થજો.’ ઋષિને ખબર પડતાં ભગવાન પાસે ક્ષમા માગી કે, ‘મને ખબર નહોતી. હવે હું અરજ કરું છું કે, મને એક કન્યા આપો તો તેના લગ્ન હું તમારી સાથે કરાવી આપું.’ ભગવાન કહે ‘મ્હારે તો લક્ષ્મીજી છે. પણ તું કહે છે તો લક્ષ્મીજી તારે ત્યાં અવતરશે.’ પછી તે ઋષિને ત્યાં અવતર્યા ને તેને ભગવાન વેરે દીધાં. ઋષિએ શાપ દીધો હતો તેના ફળમાં જનકીજી સાથે ભગવાનને વિયોગ થયો છે, અને બૃહુ ઋષિએ ભગવાનને કહ્યું કે ‘અત્રે તમારો નિવાસ થાઓ.’ એટલે દક્ષિણ દ્વારકામાં ભગવાન પધાર્યા છે. ગોપ્રભે કુંડની પેલેપાર બૃહુઋષિનું મંદિર છે. આ તીર્થનો મહિમા એટલો તો ખરો ગણાય કે જેઓથી આપણી કાઠીઆવાડમાં આવેલી દ્વારકા ન થઈ હોય તેઓને આ દક્ષિણ દ્વારિકાનું તીર્થ કર્યાથી તેટલુંજ ફળ થાય છે. આ રાજગોપાળનું મંદિર જેને ત્યાં મનારગુડી કહે છે તે મંદિરનો ઘાટ ચિદમ્બર, કાંચી, વિગેરેના મંદિરોના જેવો છે તથા દરવાજા મ્હોટા મ્હોટા છે. આ મંદિરના દરવાજાને દશ માળ છે. મંદિર તથા દરવાજા ઉપર મૂર્તિઓ છે. આજે ઠાકોરજીની ભોગ મૂર્તિની સ્વારી બહાર નિકળી હતી. વાજાં, ઢોલ, શરણાઈ તથા વેદ પાઠી બ્રાહ્મણો વેદ બોલતા બોલતા આગળ ચાલતા હતા. મંદિરની આસપાસ સ્વારીએ પ્રદક્ષિણા કરી તેથી સર્વને દર્શન થયાં. પછી અચળ મૂર્તિ જેને વાસુદેવ કહે છે તેના દર્શન કર્યા શેષશાયી ભગવાન, શ્રીદેવી, બૃદેવી, રૂકમણી, સત્યભામા વિગેરેની મૂર્તિઓ તેની પાસે છે તેનાં દર્શન કર્યા. આપણે સંતાન ગોપાળની મૂર્તિ ગોદમાં લઈ ખેલાવી. એટલા દર્શન કરી ઉતારે આવી જમ્યા. અત્રે ધણીખરા બળદોને શીંગડા હોતા નથી, પણ શીંગડાની જગા સખ્ત હોય છે. રાતના ૮ વાગે મનારગુડીથી ટાંગામાં વળી નિકળ્યા. ૯ માંછસનો રસ્તો લેવાનો હતો પણ રાત અજવાળી હતી અને રસ્તો વસ્તિવાળો એટલે ઠીક હતું. ૧૧ કલાકમાં નીડામંગળ સ્ટેશન ઉપર આવી લાગ્યા. પાછલી રાતના ૩ વાગે દૂન આવી તેમાં બેઠા તે ૪૫ વાગે પરાડમાંજ તાંજેર પુગા. નીડામંગળથી તાંજેર ૧૯ મેલ છે અને ટીકીટના હાલમાં રા. ૦-૩-૧ પડે છે.

તાંનેર—અજવાળું થયું ત્યાં લગણુ લગભગ પાંચ વાગ્યા લગી વેધદીગ રમમાંજ બેઠા. સ્ટેશનની નજદીકમાંજ એક વેન્કટદાસનું ક્ષેત્ર-ધર્મશાળા છે ત્યાં જઈ ઉતર્યા. તેમાં મોટો વાડો ફૂલો વિગેરે સગવડ સારી છે. અત્રે હોસ્પિટલમાં નાડ બતાવવા ગયા. આજે દશમો દિવસ હતો (૨૮-૧૨-૦૩), એટલે અમો નાડ બતાવવામાંથી છૂટ્યા. અત્રેની બજાર સ્ટેશનથી છેડી છે, રાજમહેલ જેવા લાયક છે. મહેલ લાંબો, ને વિશાળ છે. તેના થોડા ભાગમાં જનાનો હોવાથી ત્યાં જવા દેતા નથી. એ મહેલમાં અસલના શિવાજી, શંભાજી વિગેરેની છબીઓ છે, અસલના રાજાને સ્નાન કરવા માટે મ્હોટું તળાવ છે. જનાનખાનાને ત્યાં જવાનો રસ્તો છે. હાલમાં તો એ તળાવ સૂકું પડ્યું છે. દરબાર હાલમાં પણ રાજાઓની છબી, ખુરશીઓ તથા તખ્ત છે. શિવાજીની મરતી વખતની છબી છે. તેમના શુર રામદાસ સ્વામીની તથા હમણાના અત્રેના છેલ્લા રાજાઓની છબીઓ છે. રાજાની સ્વારીને લગતા સોનાના મોહોરના (થોડા હાથીના) સાજ, બાંદૂકો, તલવારો, પિસ્તોલો, એ થોડાની તથા પાંચ સાત બહાર થાય એવી બાંદૂકો, સોનેરી કપડાં વિગેરે જેવા જેવા હતા. પછી કચેરી હોલમાં ગયા. ત્યાં ખુરસી, ટેબલ, કાચ વિગેરે છે અને વિલાયતથી મંગાવેલું શિવાજીનું સંગેમરમરનું સંકેત પુતળું છે. લૉર્ડ લેન્સ જે લડાઈમાં મરી ગયો તેનું પુતળું કાળા પથ્થરનું છે. તે મહેલની સામે લાયબ્રેરી છે. જેનો હોલ ન્હાનો છે. તેમાં એક બાજુ જાપેલા પુસ્તકોનો ભંડાર છે તથા બીજી બાજુ ચારેક મ્હોટા ૧૪ ફીટ ઉંચા કબાટો છે જેમાં હસ્ત લિખિત સંસ્કૃત પુસ્તકો રેશમી કપડામાં બાંધી તેના પોટલાં રાખ્યા છે. એ ભંડાર માટે તાંનેર લાયબ્રેરી ઉત્તમ ગણાય છે ખરી, પણ દેખરેખ વગરનો એ ભંડાર શું કામનો? કોઈ દાદ લેતું નથી. કુશળ શાસ્ત્રીઓ રાખીને સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ભાષાંતર કરી બહાર પાડવામાં આવે તો વિદ્યા ઉપર થયેલું અજવાળું પડે, અને વળી કોઈ એવી હકીકત પણ નિકળી આવે કે જે ગ્રંથોમાં આવવાથી અનિશ્ચિત અને વિવાદ થયેલી બાબતોનો નિર્ણય પણ થઈ જાય. માટે એવા પુસ્તકો જાપવાની અતિ આવશ્યકતા છે. પણ હાલમાં તો કંઈ થાય તેમ સંભવતું નથી કારણ કે તાંનેરનો છેલ્લો તરણ રાજા દેવભોજ થયો. તેને ૬૦ રાણી હતી તેમાંની હાલ ૪ હયાત છે. કંઈ પુત્ર સંતાતિ ન હોવાથી દત્તક પુત્ર લીધો, જે પણ સ્વર્ગી થયો, પણ પાછળ સગીર વયનાં બે બાળકો મૂકી ગયો છે એટલે રાજ્ય અંગ્રેજ

સરકારની દેખરેખ હેઠળ ચાલે છે. ધણી વગરનાં ઢોર સૂનાં, તેમ તાંનેર રાજ્ય જો કે ધણું સારું છે, વસ્તિ પણ સારી છે, શહેર વિશાળ છે, પણ જેમ એક મ્હોટું મકાન ખંડેર હાલતમાં પડ્યું હોય તેમ ઉત્તર લાગે છે. અને જીવ વગરના ખોળીયા માફક તેજ વગરનો દેખાવ આપે છે. મરનાર તરફ રાજ તેજવંત, હુશિયાર, રાજ્યને દીપાવનાર, નિરભિભૂતી, હસતામુખનો, દેદિપ્યમાન અને ખુબસુરત ચહેરાનો આકૃતિપરથી જણાય છે. પણ ધન્યરના હુકમથી વહેલો સ્વર્ગવાસી થયો એ જોઈ દિલગીરી થાય છે. તાંનેરમાં એક ઉંચો ટાવર છે, તેમાં ઘડીઆળ છે. કહે છે કે એ ટાવરને દશ માળ હતા પણ બહુ ઉંચો હોવાથી સરકારે ચાર માળ ઉતારી ખડયા છે. અત્રેની કાપડબજાર તથા ખીજ દુકાનો સારી છે. કપડાના રંગબેરંગી દુકાનો દહા તથા હાર દિલ ખેંચાય એવા સરસ બને છે. બ્યારે કોઈ મ્હોટા માણસને યા સાહેબને માન આપવું હોય ત્યારે એ હાર એનાયત કરવામાં આવે છે. બજારમાં થઈને શિવમંત્રા જોવા ગયા. એ એક વિશાળ કુંડ છે. અગાઉ 'ચોળ' અથવા 'સોળ' નામનો રાજ થઈ ગયો. તે મ્હોટો ધર્માત્મા હતો. તંજવરના ગામેમાં સ્થળે સ્થળે શંકરનાં દેવાલયો તેણે બંધાવ્યાં. તેને કોહોડનો રોમ હતો. એક દિવસે સ્વપ્નામાં શિવજીએ તેને પ્રગટ થઈ કહ્યું કે, અમુક જગાએથી ગંગા પ્રગટ થશે તેમાં તું મુખ માર્ગન તથા આચમન કરજે, પણ જળમાં પગ મૂકતો નહિ, અને જળની વચ્ચેવચ્ચે શિવલિન્ગ નિકળશે, એટલું કહી શિવજી અંતર્ધાન થઈ ગયા. આ વાત રાજાએ કંઈ ધ્યાનમાં લીધી નહી પણ તેજ જગાએ અચાનક જળ નિકળતું જોયું, તેમાં પોતે મુખ માર્ગન કરી આચમન કર્યું, રાજ સાંજના ઘેર પધારતાં રાણીઓએ કહ્યું 'આજે તમારા મ્હેરાપર કોહોડ ધણેજ આજો માલમ પડે છે માટે તમે કંઈ દવા લગાડી હતી તે કહો?' ત્યારે રાજાને યાદ આવ્યું કે 'મેં મુખ ધોયું છે ને શિવજીએ સ્વપ્નામાં કહ્યું હતું કે તેની નિશાની દાખલ, શિવનું લિન્ગ પાણીની વચમાંથી નિકળશે, માટે ચાલ જઈને જોઈ આવું.' તે પ્રમાણે રાજાએ પાછા જઈને જોયું તો જળની વચમાં લિન્ગ પ્રગટ થયેલું દીઠું. તે દિવસથી રાજાનો કોહોડ ગયો, અને એ શિવમંત્રાનો મહિમા હજી પણ વખણાય છે. ત્યાંથી અમે 'પીરીકાવલ' એટલે ભૂહતેશ્વર મહાદેવનાં દર્શને ગયા. એ મહાદેવનું દેવળ મ્હોટું છે. તેનો દરવાજો ૮ માળનો ઉંચો છે, તથા અંદર બીજો દરવાજો આવ્યા પછી એક વિશાળ ચોગાન આવ્યું, તેની વચમાં એક ઉંચી બેઠક ઉપર એક મ્હોટો નંદી

છે જે એટલો તો મોટો છે કે મેં આજ દિન સુધી તેવો જોયો જ નહતો. રામેશ્વરનો નન્દી એથી પણ મોટો છે. આ નન્દી તો આસરે ૧૫ શીટ લાંબો, ૧૨ શીટ ઉંચો, અને ૧૦ શીટ ચોડો છે, અને તે એક જ પથ્થરનો સરસ કારીગરનો બનાવેલો છે, તે નન્દીની કાંધ, પીઠ, શીંગડાં વિગેરે સરસ બનાવ્યા છે. નન્દી દર્શન કરવા લાયક છે. કહે છે કે આ કામ મનુષ્યનું નથી પણ કુદરતી છે. પછી દેવળમાં ગયા ત્યાં શંકરનું લિંગ બહુ મોટું છે, જેના શરીરનો ઘેરાવો ૭ શીટનો છે, ૪ શીટ ઉંચો છે, લિંગ ત્રણ શીટ ઉંચું તથા બહુ છે. એ રીતે ભૂદેવેશ્વરના સુંદર દર્શન કર્યાં. અમે ગયા ત્યારે ઉત્સવના દિવસો હોવાથી ભોગમૂર્તિને પાલખીમાં પધરાવી તેની સ્વારી યોગાનમાં વાજતે ગાજતે ફરવા નિકળી. વચ્ચેના મંડપની સામે દાસી ગોળ આકારમાં ચક્રચક્ર માંડવા ઉપર નાચતી તથા કસરત કરતી હતી. ત્યાં એક બીજું માતાનું મંદિર હતું તેનાં દર્શન કરી રવાના થયા, તે અમે સાંજના ૬૥ વાગે છત્રમમાં આવ્યા, ને સામનસુમન બાંધી સ્ટેશન ઉપર ગયા, ને શ્રીરંગ જવા ટ્રેનમાં બેઠા. આવતી પરમે વૈકુંઠ એકાદશીનો તહેવાર હોવાથી એ બાર માસિક ઉત્સવપર જવા માટે ટ્રેનમાં ખૂબ ગડદી થઈ. દ્રીચીનાપલી આગળ ગાડી બદલીને એસ. એમ. રેલવેમાં બેઠા તે દ્રીચીનાપલી ફોર્ટ સ્ટેશને તુરત આવી પુગા. તાંબેરથી દ્રીચીનાપલી ફોર્ટ ૩૧ માઇલ છેડું ને ટિકિટના રૂ. ૦૮૩૫૫ પડે છે. ત્યાંથી શ્રીરંગજી ત્રણ માઇલ દૂર છે. મોટા મેળાને લીધે એકાએકે પણ લાવ ચઢાવી દીધા. પણ સ્ટેશન ઉપર લાઇસેન્સ ગાડીઓ હોય એટલે લાવ વધારે લે માટે યાત્રાળુઓએ નાકા બહાર જઈ ગાડી પકવી. રાત્રે વરસાદ જરમર જરમર વરસવા લાગ્યો. પ્લેગ ડિસ્ટ્રીક્ટમાંથી આવતા યાત્રાળુઓને શ્રીરંગમાં જવા દેતા ન હતા પણ અમોને તો પ્લેગ પારપોર્ટ હતો અને દશ દિવસ સુધી અમે નાડ બતાવી હતી. દ્રીચીફોર્ટના સ્ટેશન ઉપર પોલીસનો પણ બપ્તો ઘણો હતો. વરસતા વરસાદમાં અમો પંડ્યા તારાકૃષ્ણાચાર્યને ત્યાં આવી પુગ્યા. યાત્રાળુઓ ગામમાં ઘણા આવી પડવાથી પંડ્યાઓને ઘેર ગડદી ખૂબ થઈ હતી. સરકારનો હુકમ એક ધરમાં ૧૦ યાત્રીથી વધારે રાખવાનો ન હતો, ને જો રાખે તો રૂ. ૫૦) દંડ પડે. છતાં પણ પંડ્યાઓ છાનાછુપા રૂપથી ૫૦ યાત્રાળુઓને એક ધરમાં રાખતા હતા. પંડ્યાઓની જગાઓ રોકાઈ જવાથી એકેક ધરના આઠ દિવસના ૧૦થી ૨૦ રૂપીઆ ભાડાના આપી યાત્રાળુઓને સગવડ કરી આપતા હતા. જગા ન હોય તો ઓટલા

ઉપર પણ જગા આપે છે. દાકતરો તથા પોલીસ પણ વખતો વખત તપાસવા આવે છે. એ રીતે યાત્રીઓની ગડદીને પાર ન હતો. આ મેળા એકાદશીથી બાર પંદર દિવસ સુધી ચાલે છે.

શ્રીરંગજી—આજે પોષ શુદ્ધિ ૧૦ હતી સં. ૧૯૬૦ (તા. ૨૬-૧૨-૦૩). સવારના ભગવાનની પાલખી નિકળવાની તૈયારી હતી. મંદિરમાં ગડદીનો તો પાર ન હતો. મંદિરની આસપાસ કમ્પાઉન્ડમાં ઠાકોરજીની સ્વારી વાજતે માજતે નિકળી. વેદપાઠી બ્રાહ્મણો આગળ ચાલતા હતા. ઠાકોરજીએ સુવર્ણ મુકુટ, સોનેરી પોશાક, તથા સુવર્ણના રત્નજડિત અલંકારો પહેર્યા હતા, અને ખૂબ દીપતા હતા, તેને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા. તેમની પાછળ રામાનુજની ૧૨ થી ૧૮ મૂર્તિઓ હતી. એ ઉત્તમ દર્શન કર્યા પછી કાવેરી નદીએ જઈ ત્યાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું. એક બાળુ બેરાંઓ ને બીજી બાળુ મરદોને સ્નાન કરવાની જગા જૂદી રાખી છે. આ મેળા વખતે બંદોબસ્ત માટે કાવેરી નદી ઉપર પણ ૪૦ પોલીસ રાખવામાં આવી હતી. શ્રીરંગજીના મંદિરને શરૂઆતમાં ત્રણ ચાર દરવાજા સાત સાત માળાના આવે છે. મંદિર બહુ મોટું છે. આ સમય મેળાનો હોવાથી મંદિરના અંદરના ભાગમાંથી ચઢને તે બહાર નાકા સુધી જાંતજાતની દુકાનોની લાંબી ને લાંબી લાઇન મંડાઈ હતી અને આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. લોકોની ગડદીનો તો પાર ન હતો, આસરે સવા લાખ માણસ એકઠું થયું હશે. તે સર્વનો બંદોબસ્ત રાખવા સારૂ પોલીસનો જાપ્તો મંદિરની અંદર ને બહાર રહે છે. દેવાલયમાં ઘણા મંડપો છે ત્યાં પણ ઠામ, વાસણ, પિત્તળ, ચાંદીના ધરણા, ફેન્સી ચીજો વિગેરેની દુકાનો જગામાં ઘણી હતી. બપોરના એ વાગે શ્રીરંગની અચળ મૂર્તિના દર્શન કર્યા. એ ગરૂજી જેવાં દર્શન કર્યાં નથી એ ગરૂજીની જગા ૭ શીટ પહોળી ને ૧૨-૧૪ શીટ ઉંચી છે. તેની આગળ સુવર્ણના ગરૂડની ભોગ મૂર્તિ છે. આગળ ચાલતાં મંદિરનો બીજો ભાગ આવે છે ત્યાં સુવર્ણ પત્રનો સ્થંભ આવે છે. વળી તેની પાસે મંદિરના બીજા ભાગમાં ભગવાનની ભોગ મૂર્તિ બિરાજે છે. તે સુવર્ણની છે. કહે છે કે દોઢેક વર્ષની વાત ઉપર આવા ઉત્સવના દિવસો સમયે એ મૂર્તિને વૈકુંઠ મંડપમાં પધરાવેલી હતી. તેને રામેશ્વરના પંડ્યા ગંગારામ પિતાંબરનો ગુમાસ્તો ઉઠાવી લઈ ગયો, ને તેનાપરથી સુવર્ણનાં આબૂપણ લઈ લીધાં, તથા મૂર્તિને ખંડન કરી

નાખી, પછી તે યુમાસ્તો પકડાયો ને તેને ત્રણ વર્ષની સખ્ત કેદ મળી, તેમાં પહેલા ૩ માસ કાળી કોટડીની જેલ મળી, ને ત્રણ વર્ષે છૂટશે ત્યારે તેને ઠાકોરજી પાસે ઉભો રાખી ૩૬ ફટકાનો માર પડશે. હાલમાં એ મૂર્તિના અમને દર્શન થયા. મંદિરના નિજ ભાગમાંથી દર્શન કરવાને આડે દિવસે માણસ દીઠ અર્ધો આનો, પરંતુ જાત્રાની ગડદી વખતે બધે આના લે છે, અને આવતી કાલે વૈકુંઠ એકાદશીનો ઉત્સવ હોવાથી મનુષ્ય દીઠ પાવલો લેશે. મંદિરની અંદર શેષશાયી ભગવાન રંગજી ધિરાજે છે. શેષશાયી ભગવાનની ૧૦ શીટ લાંબી મૂર્તિ છે. શેષનામની કાળી ફેણ છે. વચમાં ભોગ મૂર્તિ છે અને આજુબાજુ શ્રી દેવી ને બૃદેવી (સીતા માતા અને લક્ષ્મીજી) છે. અત્રે અષ્ટોત્તર જપ કરાવ્યા તેનો રૂ. ૧૫ પડે છે. અર્ચન, આરતિ કરાવી બહાર નિકળ્યા. એ મંદિર ઉપર સુવર્ણનું છાપર તથા સુવર્ણના શિખરો, તથા તેની ટોચ ઉપર સુવર્ણનો વાઘ તથા સુવર્ણના વાસુદેવ મ્હોટા માણસ જેટલા બનાવી મુક્યા છે. આ ભોગ મૂર્તિની સ્વારી આજ સવારે નિકળી હતી તે જોડેના મંડપમાં ધિરાજમાન થઈ હતી. ત્યાં યાત્રાની ઠૂંક વચ્ચે પુરાણિક કથા કરતો હતો. અત્રે ભોગ પથ્રુ ધરાય છે. ખીચડી મીઠી, મોળી, ખાટો ભાત વગેરે ધરાવવાને ગોર આગ્રહ કરે છે. સભા મંડપથી પાછા ફરતાં બીજા એવા સભા મંડપોમાં આવ્યા અને વૈકુંઠ દરવાજાને જ્યાં ભગવાન કાલે પધારનાર છે ત્યાં ગયા. ત્યાં કોન્ગ્રેસની માફક એક મ્હોટો મંડપ છે, તેમાં સોનેરી વરખના નકસીદાર બે ત્રણ આર્કાં તથા કાગળોના બનાવેલા ગોળ ચક્રો વિગેરેથી જાત જાતની શોભા કરવામાં આવી હતી, તેમાં રૂ. ૨૫,૦૦૦ નો ખર્ચ કર્યો સંભળાય છે. એ રીતે દર વર્ષે થાય છે. ઉતારે આવતાં ૪ વાગ્યા તે પાછા પાંચ વાગે ઠાકોરજીની પાછી પાલખી નિકળવાની હતી તેના દર્શન કરવા ગયા. આજે આખો દિવસ વરસાદ ખૂબ પડ્યો તેથી રસ્તામાં પાણી પાણી થઈ રહ્યું છે અને હજુ પથ્રુ પડે છે. લોકોને જવા આવવાના રસ્તા જુદી જુદી સાઇડમાં ડાબી જમણીએ રાખ્યા છે. ઠાકોરજી પાલખીમાં આગળ પોલીસ સહિત વાજતે ગાજતે પધાર્યા. સવારના સફેત જામો તથા સોનેરી જામો તથા સોનેરી પોશાક હતો, હમણાનો ઠાઠ વળી ઓર હતો. રત્નજડિત સુંદર શિખાનો ચોટલો હતો. બેઠકની આજુબાજુ લીલા સુંદર પોપટ, હાથપર પેંચી, આંગળીમાં રત્નજડિત વીંટીઓ વગેરે દાઢમાઢથી નિકળ્યા. તે ગરૂડજીથી આરંભીને મંદિરના સર્વ સ્થળે થઈ રાતના ૧૦ વાગે પાછા

નિજ ધામે આવી બિરાજ્યા. શ્રીરંગના મંદિરનો ધણોખરો કારભાર પડ્યાઓ તથા મણિકારમેનેજર અને ટ્રસ્ટીઓને સ્વાધીન છે. મેળામ બંદોબસ્ત રાખવા પટાવાળા સીપાઇઓ રહે છે. અત્રે ૧૦૯૦) સ્તંભને એક મંડપ છે. મેળાને લીધે શાક ભાજી અત્રે ઠીક મળતું હતું. ૪૨ ટમાં કેળાં એક પૈસાના સાત મળતા હતા જ્યારે કુંભકોનમાં ૯ નં મળતા હતા. નાળીએર ફદીઆનું એક મળતું હતું.

આજે વૈકુન્ઠ એકાદશી હોવાથી (તા. ૩૦-૧૨-૦૩) સવારન જાા વાગે ઉઠી કાવેરીમાં સ્નાન કરી વૈકુન્ઠદ્વાર જ્યાંથી ભગવાનન ભોગમૂર્તિની પાલખી નિકળવાની હતી ત્યાં ગયા. ત્યાં જળરી બીડ થઈ હતી. અઢી કાલની સ્વારી કરતાં ઠાઠ વધારે હતો. ભગવાન ત્યાંથી નિકળીને તૈયાર થયેલા મંડપમાં જઈ બિરાજ્યાં, જ્યાં પણ બીડ બંદ હતી. રાતની સ્વારીનો પણ ઠાઠ જળરો હોય છે, ને રોશની પણ સાર થાય છે. બળતી મસાલોમાં ધી વપરાય છે. રામચંદ્રજી, વૈકુન્ઠ નારાયણ આદિનારાયણ વિગેરે મંદિરોમાં દર્શન કરી ચંદ્રપુષ્કરણી તીર્થમાં આચ મન માર્જન કરી ઉતારે આવ્યા, ને ફળ આહાર કર્યું, અગીઆરસન ધામધુમને લીધે અચલ મૂર્તિના દર્શન સાંજના છ વાગે થયા. છાપરાપ શિખરના પણ દર્શન કર્યાં. ૧૬ સુવર્ણના શિખર છે. તેમાં કહે છે ચાર વેદ છે. છાપરા ઉપર વાસુદેવની મૂર્તિ સુવર્ણની છે પણ તે ફક્ત અર્ધી નજરે પડે છે. તેનું કારણ એમ કહે છે કે સત્યયુગ, ત્રેત વિગેરેમાં એ સુવર્ણની મૂર્તિ થોડી દેખાતી હતી અને હાલનાં કળિયુગમ અર્ધી દેખાય છે, તે કળીયુગને અંતે પ્રલયકાળમાં આખી ચરણ પર્યં દેખાશે. લક્ષ્મીમાતાના દેવળમાં, અને મંડપમાં ભોગમૂર્તિનાં દર્શન કર ઉતારે પાછા આવ્યા. ઉપર જણાવેલી સુવર્ણની વાસુદેવજીની મૂર્તિ વિ કહે છે કે જ્યારે રામચંદ્રજીએ રાવણ સાથે લડાઇ કરી ત્યારે બિભીષણ રાવણને કહ્યું કે સીતાજીને પાછાં આપો, એટલે રાવણે બિભીષણના લાત મારી તેથી બિભીષણ રામને શરણે ગયો, પછી રામે જ્યારે રાવણ માર્યો ત્યારે બિભીષણ રડ્યો એટલે રામે તેને લંકાની માદી આપ જાનો રાખ્યો. પછી બિભીષણે રામને અરજ કરી કે ‘શ્રીરંગજીન મૂર્તિ મને લંકામાં દર્શન કરવા માટે જોઇએ.’ તો રામ કહે ‘ તાં દર્શનથીજ કામ છે કે નહિ? જા તને વાસુદેવની મૂર્તિ જે શ્રીરંગન શિખરપર છે તેના તને લંકામાં બેઠા બેઠા દર્શન થશે ’ પછી બિભીષણ લંકામાં બેઠો બેઠો શ્રીરંગવાળા વાસુદેવના દર્શન કરતો. રામચંદ્રજી

અયોધ્યાની ગાદી મળવાને બદલે વનવાસ જવું પડશે એ મ્હોટા નજીમી જોધીઓએ પણ જાણ્યું નહોતું જીઓ:—

થવાનું ન થવાનું કહે, નજીમી કોણ એવો છે,
જમાનો જોર જાલમ છે, ન માલુમ શું થવાનું છે;
હતો લોકેશ મહાબળીઓ, હણાયો રામને બહાને,
ન જાણ્યું જાનકી નાથે, સવારે શું થવાનું છે;
પ્રતાપી કૌરવો જેવા, જગત સૌ વાત જાણે છે,
ન જાણ્યું બીજમ જેવાએ, સવારે શું થવાનું છે;
થવાનું તે થવા દેજે, મને તું મસ્ત થઇ રહેજે,
ન જાણ્યું મસ્તાને, સવારે શું થવાનું છે.

બીજી કથા એમ છે કે એક ગાંધર્વ ફરતો ફરતો સમગંગા જ્યાં રમતી હતી ત્યાં જઇ ચડ્યો ને દંડવત કર્યા. ત્યારે તે સાત નદીઓએ તેને પૂછ્યું કે તું કોને દંડવત કર્યા. ગાંધર્વ વિચારમાં પડ્યો કે હવે કોનું નામ દેવું. પછી જવાબ આપ્યો કે ‘હું મ્હોટી નદીને પડે પડ્યો’ એમ કહી ચાલતો થયો, એટલે નદીઓમાં તકરાર થઇ છેવટે કાવેરી અને ગંગાનો ઝગડો રહ્યો. હવે એ બેમાંથી મ્હોટી કોણ તેનો નિર્ણય કરવા તે બન્ને બ્રહ્મા પાસે ગઈ. પણ બ્રહ્મા કહે ‘હું ન જાણું, તમે શિવ પાસે જાઓ,’ શિવજી કહે ‘હું ન જાણું, તમે નારાયણ પાસે જાઓ,’ નારાયણ કહે ‘હું રામાવતાર લઇશ ત્યારે આવજો એટલે નિર્ણય કરી આપીશ.’ પછી ગંગાજી કાશી મથળમાં બિરાજ્યા અને કાવેરી બ્રહ્મા પાસે ગઈ. બ્રહ્માએ કાવેરીને કહ્યું ‘તું દંડકારણ્યમાં જઇ ભગવાન માટે તપશ્ચર્યા કર’ કાવેરીએ તેમ કયું. પછી રામચંદ્રજીએ જ્યારે બિબીપણુને ગાદી સોંપી અને પોતે અયોધ્યા જઇ પટ્ટાભિષેક કર્યો ત્યારે તેમણે હનુમાનજીને કહ્યું ‘તું મ્હારી સેવા બહુ કરી છે. તને શું જોઇએ છે તે તું માગ’ હનુમાનજીએ કહ્યું ‘મ્હારા હાથમાં આપના ચરણાર્વિન્દ શિવાય મ્હને બીજું કંઈ જોઇતું નથી’ તે તેને રામચંદ્રજીએ આપ્યાં. પછી બિબીપણુને પૂછ્યું ‘તને શું જોઇએ છે’ તે કહે મહારાજ! તમે લોકાની ગાદીતો આપી પણ મ્હને આપનાં દર્શન કરવા તથા શ્રીરંગની પૂજા કરવા માટે શ્રીરંગની મૂર્તિ જે ત્યાં છે તે આપો’ તો જવાબ મળ્યો ‘તું રાક્ષસ અને અમો દેવ તે એક બીજાને બને કેમ? પણ જો ત્હારી એવી મરજી છે તો ભલે તે મૂર્તિ

તું લે અને હાથમાં રાખજે ને અહીંથી એકદમ લાંકા જાજે. હાથમાં
 છોડી તો તે આગળ વધવા પામશેજ નહિ' જવાબ 'બહુ ર
 મહારાજ!' પછી તે શ્રીરંગ ભગવાનને લઇને ચાલતો ચાલતો શ્રીરંગ
 દંડકારણ્ય બૂમી કહેવાય છે ત્યાં આવી પૂજ્યો. પણ ત્યાં તેને દિશ
 જવાની ખૂબ હાજત લાગી, એટલામાં ગણપતિ સામા મળ્યા તેને ।
 'આ શ્રીરંગ ભગવાનને જરા હાથમાં રાખો તો હું દિશાએ જ
 આવું' ત્યારે ગણેશજી કહે 'જો તું તુરત નહિ આવે તો હું જ
 ઉપર મુકી દઇશ' 'અતર ઘડી આવ્યો' એટલું કહી બિભીપણુ દિશ
 ગયો, પણ બહુવાર લાગી. ગણપતિએ ત્રણ બૂમો મારી પણ તે આવ
 નહિ, એટલે ગણેશજીએ સારી જગા જોઇને જમીન ઉપર ભગવા
 મુક્યા. બિભીપણુ આવી જોય છે તો ભગવાનને જમીનપર દીકા,
 ખૂબ નેર કરી ઉમેડવા માંડ્યા એટલે એક ઇન્ચ ડગ્યા. તેથી
 વધારે બિભીપણુ નેર કર્યું, ત્યારે શ્રીરંગજી ઉલટા એક હાથ અંદર જ
 રહ્યા ને બિભીપણુને કહ્યું 'મહેને હેરાન કરતો નહિ. તું અત્રે રે
 દર્શન કરવા આવતો જ' પછી ગુપ્ત રીતે લાંકાથી દરરોજ બિભી
 દર્શન કરવા આવે. હવે રંગજીનો એક પૂજારી હતો તેણે થાંભ
 પછવાડે સંતાઇને રાતના બાર વાગે જ્યારે બિભીપણુ દર્શન કં
 આવ્યો તે છૂપી રીતે સંતાઇને તેણે જોયું. બિભીપણુ વળતાં પૂજાર
 દીઠો તેવો તેને મારવા ગયો, ત્યારે શ્રીરંગજીએ 'હાં! હાં!' કં
 વાર્યો કે 'અમ્હારો પૂજારી છે તેને ત્હારાથી મરાય નહિ.' પછી બિ
 પણુને શ્રીરંગ ભગવાને કહ્યું, તું ત્હારે લાંકામાં બેઠો રહે, ને હું ર
 બેઠો બેઠો ત્યાં તને દરરોજ દર્શન આપીશ, તે મુજબ વાસુદેવની મ
 જે દેવળ ઉપર સુવર્ણની છે તેનાં દર્શન તે બિભીપણુ કરતો, તેપર
 પૂજારીને લાંકા જોવાની ઇચ્છા થઇ; ત્યારે રંગજીએ બિભીપણુને ।
 'મ્હારા પૂજારીને લાંકા દેખાડ.' પછી બિભીપણુ પૂજારીને સાથે ।
 ગયો. લાંકા અર્ધો ગાઉ છેડી રહી ત્યારે પૂજારી કહે 'મને ઉતાં
 અહિંઆ તો તાપના ભડકા થાય છે,' તોપણુ તેને લાંકા દેખાડીને ક
 'તું કાઇને કહેતો નહિ કે હું લાંકા જોઇ આવ્યો, ને જો તે કદ
 કહ્યું તો ત્હારા માથાના ત્રણ કટકા થઇ જશે.' લાંકા જોઇ પૂજારી
 આવ્યો. તેની સ્ત્રીએ પુછ્યું 'તમે બેક દિવસ થયા ક્યાં ગયા હતા
 પણ તેણે જવાબ ન આપ્યો. એટલે પેલીને વધારે વહેમ પડ્યો
 ખૂબ આગ્રહ કરી પૂછવા લાગી. ધણીએ કહ્યું કહેવાય તેમ નથી ને

કહું તો માથાના કટકા થઇ જશે, પણ સ્ત્રી હઠ ને બાળ હઠ કદી જાય નહિ. છેવટે ધણીએ કહ્યું તેવાજ તેના શિરના ત્રણ કટકા થઇ ગયા. સ્ત્રી ગભરાતી ગભરાતી શ્રીરંગજી પાસે ગઇ, અને હાથ જોડી અરજ કરીને પગે પડી, પછી શ્રીરંગજીએ પાણીની અંજલિ છાંટી તેના ધણીને સજીવન કર્યો. તે દિવસથી બિભીષણને આવતો બંધ કર્યો એમ કહે છે. કાવેરી તથા ગંગા નદીનો નિર્ણય કરવા રામચંદ્રજીએ બન્ને નદીના ફૂલોના હાર પોતાના ગળામાં નાખીને કહ્યું ‘બન્ને સરખા છે, કાવેરીએ મ્હારી તપશ્ચર્યા કરી છે. માટે તે પણ મ્હોટીજ ગણાય’ તેથી કાવેરીનો આ ગામમાં મહિમા મ્હોટો છે. યાત્રીઓમાંથી જે પેદાસ થાય છે તે પંડ્યાઓ અને પૂજારીઓ ખાય છે, બાકી શ્રીરંગના ગામ ગરાસની ઉપજ ચાર લાખ રૂપીઆની છે તે સરકારે લઇ લીધી છે, અને તેમાંથી ફક્ત રૂ. ૫૦,૦૦૦) દર સાલ મંદિરને સરકાર આપે છે. તેમાંથી ઇનકમ રૂ. ૫૦૦૦) કાપી લે છે એટલે સરકારને આસરે સાડાત્રણ લાખ રૂપીઆનો નફો રહે છે. ત્રિપતિ બાલાજીમાં સરકારનો બિલકુલ પગ નથી. આ મંદિરને લગતા હાથીઓ પણ છે. અચળ મૂર્તિના દર્શન કરવા હમણા માણસ દીઠ રૂ. ૦૧ લે છે, જેના આડે દિવસે બે પૈસા લે છે. આજે એકાદશીનું જંગમ મંદિરમાં જઈ કયું. ઠાંકારજી ૧૦૦૦ સ્તંભના મંડપમાં બિરાજ્યા હતા, ત્યાંથી ગાયનના સુર એકચિત્તે સાંભળતા સાંભળતા, પા પા કલાકે કદમ પર કદમ ભરતા ભરતા રાત્રિના ૧ વાગે ઠાંકારજી મંદિરમાં પોતાને ઠેકાણે પધાર્યા. મંદિરમાં એકાંતમાં ગવૈયાઓ વીણા વગાડે છે તે એક ચિત્તે ભગવાન સાંભળે છે. એ વીણાના શાંત અવાજે તથા યુપકીથી થતા શાંત ગાયનના હલકા મધુર સરોદે અને મંદ પગલે ભગવાનની સ્વારી ચાલતી હતી, તે દેખાવ નજરે જતનારને બહુજ રમણિક અને ભાવ ઉપજાવે તેવો હતો. ભગવાન પણ ડોલતા ડોલતા પધારતા હતા. ભગવાન પોતે પણ આનંદમાં ઝુલતા ઝુલતા આગળ વધતા હતા. મંદિરમાં ભગવાનની પાલખી જતાં કમાડ તરત બંધ થઇ ગયાં ત્યારે રાતના બે વાગ્યાનો અમલ થયો. અઢી વાગે મંજળા આરતિ થઇ તેનાં દર્શન કરી ઉતારે બરાબર ત્રણ વાગે આવ્યા પછી સૂતા તે સવારના પાછા ૭ વાગે ઉઠ્યા. અત્રેના મરદો શિખાના અંગ્રોહમાં ફૂલ નાખે છે અને તિલક ઉભું અને વંશવેને મળતું, પણ જૂદી તરેહનું ઉભું ત્રણ લીટાનું

તિલક કરે છે. વચ્ચે લીટો રાતો અથવા પીળો, અને આજુબાજુના બે સફેદ હોય છે, અને તેઓ રામાનુજ કહેવાય છે.

આજે (તા. ૩૧-૧૨-૦૩) બારસનાં પારણાં કર્યાં. ગોરને વિદાયગીરી આપી. આજે પણ પાલખી નિકળી હતી એટલે ભગવાનના દર્શન કરી ટાંગામાં બેસી રવાના થયા. દ્વિતીયાપલીફાઈના સ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં બેઠા તે દ્વિતી જંકશન પુગ્યા. (છેટું ત્રણ માઇલ અને ટિકીટ રૂ. ૦/-) દ્વિતીથી મદુરા જવાની ગાડીમાં બેઠા. દ્વિતીથી મદુરા ૯૬ મૈલ છેટું અને ટિ. રૂ. ૧૧. મદુરા સવારના ૩૧ વાગે પુગ્યા. મદુરાથી ૬૧ વાગે ગાડીમાં બેઠા તે મંડપમના સ્ટેશને બપોરના બે વાગે આવી લાગ્યા. મદુરાથી મંડપમ ૬૦ માઇલ છેટું, અને મદુરાથી પચ્ચમની ટીકીટના હાલમાં રૂ. ૧)૪ પડે છે. આજે ખ્રીસ્તીનું નવું વર્ષ હોવાથી (તા. ૧-૧-૦૪) સ્ટેશન તથા ઇંજાને વાવટા તથા ફૂલોના હારથી શણગારવામાં આવ્યા હતા. આજેજ વાગુ હતું, અને આજેજ નવી ગાડી મંડપમ સુધીની પહેલી ચાલી. દ્વિતી ફાઈથી રામેશ્વરની ટિકિટના હાલમાં રૂ. ૨૪)૧ પડે છે, ને દ્વિતીથી મંડપમ ૧૮૮ મૈલ થાય છે.

પચ્ચમ થઈ રામેશ્વર—મંડપમના સ્ટેશનથી થોડું ચાલી પચ્ચમ જવા માટે આગબોટ ઉભી હતી તેમાં ચઢી બેઠા, તે ૩ વાગે પામવન (પામના ઝાડોનું) વન તે પામવન અથવા પચ્ચમ) ઉતરી પડ્યા; મંડપમ સ્ટેશન અને પંચન વચ્ચે બે માઇલનો દરિયો છે. તેના ઉપર હાલમાં પૂલ બાંધી રેલવે ચાલુ કરી છે, એટલે યાત્રીઓને આગબોટમાં બેસવાની જરૂર પડતી નથી. અમે ગયા ત્યારે નેપાળનો અમલદાર તથા કોચીનનો મહારાજ આવેલા હોવાથી ધામધુમ નગરા વિજે-રની સારી હતી. પચ્ચમથી રામેશ્વર ૮ માઇલ છેટું છે. રામેશ્વર ૬૧ વાગે આવી પુગ્યા ને એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યાં. રાત્રે ૬૧ વાગે રામે-શ્વરનાં દર્શન કરી આવી સૂતા. સોલીસીટર મી. કિશનલાલ દક્ષતરી પણ અત્રે આવ્યા હતા, તેઓ ઉતારે મળવા આવ્યા, અને જનાર્દન પચ્ચનાબની યાત્રા જરૂર કરવા બલામણુ કરી ગયા. હવે તો રામેશ્વર તથા ધનુષતીર્થ સુધી આગગાડી યથા ગમ્ય છે. બીજે દિને સવારના (તા. ૨-૧-૦૪) ગોરનો ખાઠાણુ આવી અમને લક્ષમણુતીર્થ કુંડ ઉપર લઈ ગયો. ત્યાં સંકલ્પ કરાવી, દ્વાર કરાવી, સ્નાન કર્યું. આજે

તીર્થ અપવાસ કર્યો. સાંજના ૪ વાગે રામ જરૂરો ને માથેથી એકે માઈલ છેટે છે ત્યાં ગયા. રસ્તા રેતાળ છે ને બાવળનું જંગલ વધારે છે. રસ્તામાં સુગ્રીવ કુન્ડ તથા ગંદક કુન્ડ આવે છે તેમાં આચમન માર્ગ ન કર્યો. અન્ને લીંબડો, આમલી, પીપળો એવાં ઝાડો વધારે નજરે પડે છે. જરૂરો ઉંચા ટેકરાપર છે. ત્યાં એક મહેલ છે ને અસલ રામચંદ્રજીનો હતો પણ હાલ ખંડેર થઈ ગયો છે. પછી એક શિવાલય તથા બે ચાર સાધુઓનાં ઝુપડાંઓ આવે છે. થોડી બાંધેલી પગથીઓ ઉપર ચઢતાં જરૂરો નજરે પડે છે. એ જરૂરો ગોળ ફરતો છે. વચમાં રામચંદ્રજીની ચરણ પાદુકા છે તેના ચરણ સ્પર્શ કર્યા. પ્રદક્ષિણા કરી ઉપર ગયા, ત્યાં ભગવાનની બેઠક છે. ત્યાંથી આખો દરિયો ચારે બાજુથી દેખાય છે, અને વચમાં આ રામેશ્વરનો ટાપુ છે. ત્યાંથી રામેશ્વરનું શિખર, હર-બોલાની ખાડી, સેતુ, તથા ધનુષ્ય તીર્થના દર્શન થાય છે. આ જરૂરોની આજુબાજુના મેદાનમાં ચોગરદમ રામની સેના પડાવ નાખીને પડી રહેતી હતી, અને દરરોજ લડાઈનો અહેવાલ રામચંદ્રજી જરૂરોમાં બેસીને લેતા, ને હાજરી પણ લેતા તથા આગળ લડાઈ કેમ ચલાવવી તેનો વિચાર કરતા.

રામ જરૂરે બેઠકે, સળકા મુજરા લેત,
જયેસી જનકી ચાકરી, વાકુ તેસા દેત.
ગંગા જમના તીર પકડલે, રામઘાટ અસ્નાન કીયા,
સાધુ સંતકી કરો ચાકરી, કાયાકા કલ્યાણ કીયા.
રામનામ સમશૈર પકડલે, કૃષ્ણ કટારી હાથ લીયા,
દયા ધરમકી ઢાલ બનાકર, જમકા દ્વારા જીત લીયા;
અયેસા હયે કોઈ મગન ! હરિજન, તનકી તપત જુગલેગા,
પૂરણ બ્યાલા પીઓ હરીકા, શીર જનમ નહિ પાવેગા.

દુનિયામે કોન ચીજ હયે બડી, દુનિયામે સબસે એકે ધર્તરી બડી;
ધતની ધર્તરી બડી તો શેષપર હય બડી,
દુનિયામે તબ કોન હય બડા;.....દુનિયામે.
તબ શેષહી સબસે બડા,
ધતના શેષ બડા તો; મહાદેવકા હાથપર બડા... ..દુનિયામે.
તબ મહાદેવહી સબસે બડા,
ધતના મહાદેવ બડા તો; ચાર કેલાસમે કોનેપર પડા.....દુનિયામે.

તબ કેલાચલી સબસે બડા,

ધતના કેલાચ સબસે બડા તો; રાવણુને તીનદફે ઉખાડા.....કુનિઆમેં.

તબ રાવણુલી સબસે બડા,

ધતના રાવણુ સબસે બડા તો; રામકે હાથ ઉસ્કા શીર ઉડા...કું

મગનલાલ ! તબ રામ બડા, માટે

દેનેકું અનદાન, ઓર લેનેકું રામનામ.

હારિ ગુરુ બડા કે, શિષ્ય બડા, દેખો ગુરુકે આજે શિષ્ય બડા,
હારિ ધની બડાકે, ચાકરબડા, દેખો ધનીકે આજે ચાકર બડા,
હારિ બીબી બડીકે, બાંદીબડી, દેખો બીબીકે આજે બાંદી બડી,
હારિ બાપ બડાકે બેટાબડા, દેખો બાપકે આજે બેટા બડા,
હારિ મગન બડાકે, હસમુખ બડા, દેખો મગનકે આજે હસમુખ બડા,
હારિ બડા હવ બડાકે છોટા બડા, જમાના જોર આલમમેં તો,
દેખો બડાકે આજે છોટા બડા.

રામેશ્વરથી ધનુષ્ય તીર્થ આઠ ગાઉ છે. કાચી મહારાજ તથા નેપાળવાળો અત્રે આવેલા હોવાથી બધી ગાડીઓ રોકાઈ ગઈ હતી, અને જે બાકી રહી હતી તેના ભાવ ચડી ગયા હતા. એક ગાડીના ૩ (૧૫) થઈ ગયા, જેના આડે દહાડે ૩ (૪) પડે છે. રામેશ્વરના મંદિરનો દરવાજો ૭ માળનો છે, અને દક્ષિણના મંદિરના ધાટ જેવો છે. દરવાજામાં પેસ્યા પછી લાંબોને લાંબો પથરનો મંડપ આવે છે. આજુબાજુ ઝુલતા ચાંબલા પથ્થરના મુકેલા છે તે દરેકના ઉપર દેવોની મૂર્તિઓ મુકવામાં આવી છે. તેમાં કેટલીએકને રંગ લગાડેલો છે. કેટલીએક રાજાઓની પણ છે. અંદર ગયા પછી પ્રથમ ગણપતિની મૂર્તિ આવે છે તેનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ડાબે હાથે એવોજ લાંબો, ભવ્ય, ને ઉંચો દેવળનો રસ્તો આવે છે, તે તરફ વળ્યા. ત્યાંથી વળી જમણે હાથે દરવાજો આવે છે, તેમાં પેસ્તાં સુવર્ણનો ગરૂડ સ્તંભ તથા નન્દી આવે છે, આ પોઠીઓ રંગિત અને બહુ સરસ છે, અને તાંજોરમાં પીરીકાંબલના મંદિરમાં જે પોઠીઓ છે તેના કરતાં સવાયો મ્હોટો છે, તેની આગળ બે સમુદ્રની મૂર્તિઓ છે. જમણી બાજુ પશ્ચિમનો દરિયો અને ડાબી બાજુ પૂર્વનો દરિયો છે તે બન્ને જાણણુ ક્ષત્રિય છે. ન્યારે રામચંદ્રજીએ ધનુષ્ય તીર્થ આગળથી સેતુ બાંધવા માંડ્યો, ત્યારે એ પશ્ચિમ એટલે

દારિકાપુરીનો દરિયો, તથા પૂર્વ એટલે જગનાથપુરીનો દરિયો એ બન્ને જાણ્યો એ એકત્ર થઇને રામચંદ્રજીને જગા ન આપી, એટલે રામચંદ્રજીએ પોતાના ધનુષ્યની પશુછ તાણી, અને પોતે મારવા ગયા, એટલે બન્ને સમુદ્ર હાથ જોડી પગે પડી રામચંદ્રજીને શરણે ગયા. ત્યારે રામે કહ્યું 'હાઈ' તાણેલુ ધનુષ્ય ખાલી તો જાય નહિ. પછી તે જાણુ મારવાડમાં પડ્યું, જ્યાં પાણી બળી ગયું. આજ લગણુ પશુ મારવાડમાં પાણીના દુબકાઓ પડે છે તે સર્વ કોઇ જાણે છે. મારવાડના કૂવાઓ સો સો શીટ ખોદતાં પણ પાણી મળતું નથી. રામે ધનુષ્ય તાણ્યાથી આ તીર્થનું નામ ધનુષ્યતીર્થ પડ્યું ત્યાં જે કોઇ સ્નાન કરે તેને પુનર્જન્મ ન થાય એમ કહે છે. એ બે સમુદ્રની આગળ હરખોલો રાક્ષસ જેની ખાડી કહેવાય છે, તેનું પુતળું ઉઘાડે માથે (તાલવાળા માથાનું) રાખ્યું છે. હરખોલાને ઉમો રાખ્યો છે. તેની કથા એમ છે કે જ્યારે રામે સેતુ બાંધવા માંડ્યો ત્યારે નવ પાપાણુ જે નવ મહા કેહેવાય છે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, ને સેતુ બાંધવાનું કામ રામે શરૂ કર્યું. એ નવ મહાનું એક મંદિર એ નન્દી પાસે છે, અસલની નવ મહાની જગા તો રામનાથથી ૭ મૈલ પગરસ્તે જવાય છે, ત્યાં છે. એ નવ મહોની પ્રતિષ્ઠા કરી રામે સેતુ બાંધવા માંડ્યો. દિવસે જેટલો સેતુ બાંધાય તેટલો આ હરખોલો રાતના આવીને તોડી પાડે. એમ કેટલા દિવસો સુધી ચાલ્યું. એક દિવસ હનુમાનજી રાત્રિના સંતાપ્ર બેઠા, ને રાત્રિના હરખોલો જેવો આવ્યો તેવો જ તેને પકડ્યો. ને તેને પુછ્યું 'તું કાણુ છો?' તો કહે 'હું રામ છું ને મારે સેતુ નથી બાંધવો.' ત્યારે હનુમાનજી કહે 'તું જૂઠો છે. ખોટો ઢોંગ કરી અત્રે આવ્યો છે.' એટલું કહી એકદમ પકડી તેને મુસ્કેનટ બાંધ્યો. તે દિવસથી તેનું રામેશ્વરમાં પુતળું મુકવામાં આવ્યું છે, ને જે કોઇ દર્શન કરવા જાય તે હરખોલાના માથાની તાલ ઉપર મારતા જાય. ત્યારપછી રામેશ્વરના લિંગના દર્શન કર્યાં. બે ઓરડામાં દાખલ થયા પછી ત્રીજા ઓરડામાં રામેશ્વર મહાદેવનું લિંગ ગિરાજે છે, પણ બ્રાહ્મણુ શિવાય અન્ય વર્ણને તો પહેલા ઓરડાના દરવાજા આગળથી દર્શન કરવા આપે છે. બે ઓરડા જેટલું અંતર રહે છે. એ મહાદેવનું લિંગ બાર આંગળ ઉંચું છે. કહે છે કે જ્યારે ગંગોત્રીનું જળ ચડે છે ત્યારે તે એક હાથ અથવા બે મુઠીબર ઉંચું થાય છે. હરદ્વારની અથવા પ્રયાગની ગંગાનું જળ અત્રે ચડે છે, પણ કાશીની ગંગાનું જળ ચઢવાતું નથી, કારણ

તેમાં પ્રયાગની ત્રિવેણીના પાણીનું મિશ્રણ થાય છે, માટે તે જળ કામમાં ન આવે. જળ ચડાવવાના ૩૨૫ થી ૩૫૦૦ સુધી પડે છે. હરદ્વારની મંઝાનું જળ પંડ્યાઓ અત્રે વેચાતું આપે છે, પણ તેનું કામ બહુ લે છે. એ જળ હરદ્વારથી પગરસ્તે કાવડપર રામેશ્વરસુધી લાવે છે. રામેશ્વર-પુરીનું ધામ અવશ્ય કરવા જેવું છે. મહાદેવના મંદિર પાસે ચિદમ્બરનાથ મથુપાત, સાક્ષી ગોપાલ વિગેરે મૂર્તિઓ છે. પછવાડે બાબુમાં કાશી વિશ્વનાથ તથા બીજા સંકરના લિંગો છે, અને બીજા ગમ મ્હોટું દેવાલય છે, તેમાં માતા પાર્વતીજીની બધી મૂર્તિ છે. તે મૂર્તિના દર્શન વડે દિલ પવિત્ર થાય છે. તેની પાસે કેલાસપુરીનું મંદિર તથા બીજા ન્હાના ન્હાના મંદિરો છે તે સર્વેનાં દર્શન કરી આગળ ચાલતાં હનુમાનજીનું મંદિર આવે છે. મૂર્તિ મ્હોટી અને સુંદર છે.

નામ ચતુર્ગુણ પંચયુક, દ્વીગુણ કરણ વમુપેખ,
તુલસી સખે ચરાચરે; રામનામ અવશેષ.

અર્થ—કેાઇપણ નામના અક્ષરોને યોગણાકરી તેમાં પાંચ ઉમેરી ડાબા કરવા પછી તેને અઠનો ભાગ આપવાથી અવશેષ “રામ” નામ સિવાય કંઇ રહેતું નથી. એક વખત વનવાસમાં રામે પક્ષીનું ૩૫ લઘુ વૃક્ષ ઉપર ચડીને જોયું તો લક્ષ્મણના ખોળામાં સીતા સૂતેલા દીકાં પક્ષી પુછે છે:—

પક્ષી— પુષ્પં દૃષ્ટ્વા ફલં દૃષ્ટ્વા, દૃષ્ટ્વા ક્ષાંણાં ચ યૌવનં ।
ત્રીણિ ફલ્લાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કસ્ય નૌચ્છલતે મનઃ ॥

લક્ષ્મણ—પિતા યસ્ય શુચિર્મૂતા, માતા યસ્ય પતિવ્રતા ।
ઉમામ્યાં યશ્ચ સંભૂતસ્તેનોચ્છલતે મનઃ ॥

પક્ષી— અગ્નિકુંડસમાનારી, ઘૃતકુંભસમો નરઃ ।
જાનુસ્થિતા પરક્ષાં ચેત્ કસ્ય નૌચ્છલતે મનઃ ॥

લક્ષ્મણ—મનો ધાવતિ સર્વત્ર મરોન્મત્ત ગજેન્દ્રવત્ ।
જ્ઞાનાંકુરો સમુત્પન્ન, તસ્ય નૌચ્છલતે મનઃ ॥

રામ— પરબ્રમ્હેષુ યે ત્વંચા, પરશ્વીરુ નપુંસકાઃ ।

પરાપવાદે યે મૂર્ઝા સ્તેષાં ગંગા પદે પદે ॥

વળી રાવણુ સીતાને હરી જતો હતો તે વખતે પર્વતપર વાંદરાઓને જોઈ સીતાજીએ અંજ ઉપરના અલંકારો કાઢી નાખી દીધા, તે વાંદરાઓએ લઈને રામને આપ્યા ત્યારે રામે લક્ષ્મણને પુછ્યું કે આ અલંકારો સીતાના સરીરપર હતા કે નહીં ત્યારે લક્ષ્મણ કહે છે—

નાહં જાનામિ કયૂરે, નાહં જાનામિ કુંડલે ।

નૂપુરે ત્વમિજાનામિ, નિત્યં પાદામિવંદનાત્ ॥

પાર્વતી મણેશ લાલન રહેસત ગોદ ખેલાવેરી,
ઉઠો લાલજી ભોર ભયો હયે, સૂરજ દિશ દેખાવેરી;
બરદાનિકે દેવતા ઠાડે, ન્યુ કે ગોર (પાર્વતી) જગાવેરી—પાર્વતી.
હરિ હરિ કર લાલન જગે, માતા કંઠ લગાવેરી,
તુમ સુત મિથન બિપત કે હતાં, ન્યુ કહે માત જગાવેરી.—પાર્વતી.
અમૃતસે મુખ ધોયે માતા, અમૃત સુખમ ફિરાવેરી,
મસ્તકપર અલખનકી ઝલકન, ઉંચા કેસ ચઢાવેરી.—પાર્વતી.
કનક કટોરા દધકા લેકર, માખન મગજ મિલાવેરી,
મોતિ ચૂર મગજ કે લાકુ, બેડી ગોર જગાવેરી.—પાર્વતી.
લીનો ખોલખોમ કાર્તિકંકુ, ઇસ બાજ પુષ્પ મંગાવેરી,
પીલે લાલ સફેત વર્ણકા, લાલનકુ પહેરાવેરી.—પાર્વતી.
ગુલ ગુલ ખાતી ઝોર સહેવાતી, હસ હસ કંઠ લગાવેરી,
આપ્યા કહો શ્રી સિવજીકે, ન્યુ કહે ગોર શીખાવેરી.—પાર્વતી.
મુસો (ઉંદર) પકડ ગુફા પર્વતસે, તાપર માત ચઢાવેરી,
ડગમગાત જળ માતા પકડે, પૂંછ પકડ કુદકાવેરી,—પાર્વતી.
તુલસિદાસ કહે કર જોડ, જો જ્યા પદકું ગાવેરી;
રિદ્ધ સિદ્ધ ઝોર ભુદ્ધ દેત હે, અષ્ટ પેર સુખ પાવેરી.—પાર્વતી.

ચારે ધામનું લજન.

જમનાથજીકુ ચલોરે સાધુ, ચલોરે સંતુ, શ્વેત ગંગા નાહીએ,
દશન લો જમનાથ સ્વામી, ફિર જનમ નહિ પાહીએ,
ફિર દરન (હાર) નહિ આપ્યો:

રામનાથજીકુ ચલોરે સાધુ, ચલોરે સંતુ ધનુષ્ય તીરથ નાહીએ,
 હર્ષન લો રામનાથ સ્વામી, ફિર જનમ નહિ પાછીએ, ફિર દરન.
 દાસ્કાનાથજીકુ ચલોરે સાધુ, ચલોરે સંતુ ગોમતી સંગમ નાહીએ,
 હર્ષન લો રજુછોડ ત્રીકમ, ફિર જનમ નહિ પાછીએ, ફિર દરન નહિ.
 બદ્રીનાથજીકુ ચલોરે સાધુ, ચલોરે સંતુ, તપત કુંડા નાહીએ,
 હર્ષન લો બદ્રીનાથ સ્વામી, ફિર જનમ નહિ પાછીએ, ફિર દરન.
 કેન દિશા જગન્નાથ સ્વામી, કેન દિશા રામનાથજી,
 કેન દિશા રજુછોડ ત્રીકમ, કેન દિશા બદ્રીનાથજી;
 પૂર્વ દિશા જગન્નાથ સ્વામી, દક્ષિણદિશા રામનાથજી,
 પશ્ચિમ દિશા રજુછોડ ત્રીકમ, ઉત્તરાખંડ બદ્રીનાથજી. રામરામ ઉત્તરા
 કાઠિ (કોઈ) કરજી જગન્નાથ સ્વામી, કાઠિકરજી રામનાથજી,
 કાઠિ કરજી રજુછોડ ત્રીકમ, કાઠિકરજી બદ્રીનાથજી—રામરામ કાઠિકરજી.
 ભોગકરજી જગન્નાથ સ્વામી, ભોગકરજી રામનાથજી,
 રાજકરજી રજુછોડ ત્રીકમ, તપસ્યા કરજી બદ્રીનાથજી—રામરામ તપસ્યા.
 કાહજી જગન્નાથ સ્વામી, કાહજી દેત રામનાથજી,
 કાહજી રજુછોડ ત્રીકમ, કાહજી દેત બદ્રીનાથજી,
 ભાત દેત જગન્નાથ સ્વામી, ભોમ દેત રામનાથજી,
 મેવા દેત રજુછોડ ત્રીકમ, ભક્તિ દેત બદ્રીનાથજી—રામરામ ભક્તિ.
 ચાર ધામડી સરસ મહિમા, ત્રીન લોક જશ ગાધ હયે,
 દાસ માધવ શરણુતેરી, આવા ગુણ મીટાઈ હયે—રામરામ
 બિગરી કેન સુધારે નાથ બિન બિગરી કેન સુધારે,
 બની બની કે સખ કોઈ સીરી, બિગરી કહે કોઈ નાહીજી;
 ભરી સલામે લજ્જા રાખે, દીનાનાથ ગુસાંઈજી—બિગરી.
 બિગરી મયે લંકાપત રાવજી, કુંભકરજી બલ ભાઈજી;
 રાજ રામજીસે સનમુખ લડીયા, જે અચ્છી ગત પાછજી—બિગરી.
 કડવી બેલકી કડવી તું બડીઆ, સખ તીરથ કર આઈજી;
 ભાટધાટકો જલ ભર લાધ, અજગ ન ગઈ કડવાઈજી—બિગરી.
 નેમ ધરમકી નાવ બનાઈ, સમુદ્ર બીચ ચલાઈજી;
 ધરમી ધરમી પાર ઉતર મયે, પાપી નાવ કુબાચેજી—બિગરી.
 પાંચ તંતકી ચુંદરી હમારી, ચુંદરીકા ગાધ લગાયાજી;
 નાથ મહંદર ગ્રહ હમારે, રાજ માન જલ અમાજી—બિગરી.

આવીશ તીર્થ—એ સર્વે કુડો રામેશ્વરનાં મંદિરમાં જ છે, તે કરવા અમો સવારના નિકળ્યા (તા. ૩-૧-૦૪). પ્રથમ માધવ પુષ્કરણી તીર્થ (કુડ) થી શરૂઆત થાય છે તેમાં સ્નાન કર્યું, અને ખીજ બધામાં આચ્છન્ન માળેન કર્યું. એ બધા પરા કુવાઓ છે અને પાંચ સાત કુડો છે. તીર્થોના નામ— માધવ પુષ્કરણી, ગવા, ગવાક્ષ, મંધમાદન, નળ, નીલ, ગંગા, યમુના, સર્પ પુષ્કરણી, ચંદ્ર પુષ્કરણી, ગયા-ફ્લગુ, ચક્રતીર્થ, અગસ્ત્ય તીર્થ, સમુદ્ર તીર્થ (દરિયો પાસે છે) તે જ, સાવિત્રી, સરસ્વતી ગાયત્રી, સર્વતીર્થ, શિવતીર્થ, મહાલક્ષ્મી અમૃતસહાધ્યાય, શંખતીર્થ, બ્રહ્મહત્યા વિમોચન અને છેલ્લે કોટી તીર્થ યાત્રી જ્યારે રામેશ્વર છોડીને જાય છે ત્યારે કોટી તીર્થમાં ન્હાવાનો મહિમા છે. માધવ પુષ્કરણી એ એક વિશાળ કુડ છે, ત્યાં શ્રાદ્ધ કર્યું. ખીજે દિને (તા. ૪) રામકુડમાં સ્નાન કર્યું, અને અત્રેથી જ ગંગોત્રીનું જળ વેચાતું લઈ રામેશ્વર મહાદેવને ચઢાવ્યું. એ લિન્ગ વાલુકાનું છે. હનુમાનને જ્યારે રામે કહ્યું કે લંકા પુરી છતી આવ્યા છીએ તો હવે એક લિન્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ, એમ કહીને હનુમાનજીને મોકલ્યા. પણ તેને આવતાં વાર લાગી તેથી જનકીજીએ વાલુકાનું લિન્ગ બનાવ્યું, ને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. હનુમાન કાશી જઈને લિન્ગ લાવ્યા તેને પણ અત્ર સ્થાપ્યું, તેને વિશ્વેશ્વર કહે છે. હનુમાનજીએ આવીને જોયું તો જનકીજીએ વાલુકાનું લિન્ગ મુક્યું દીધું, તેથી પોતાની પૂંછડીવતી લિન્ગને ઉપાડવા માંડ્યું ને બહુ જોર કર્યું, પણ તેમ કરતાં ચક્ષુમાંથી રૂધિર નિકળ્યું, હાથ પગ તૂટ્યા પણ ઉપડ્યું નહિ. છેવટે એજ વાલુકાનું લિન્ગ કાયમ રહ્યું તે રામેશ્વર કહેવાય છે. તેના ઉપર ગોળ આકારમાં ધૂતના દીવાની માળા રોજ બળ્યા કરે છે. એ લિન્ગ ઉપર અમેએ ગંગોત્રીનું જળ ચઢાવી પ્રુષ્પ, શ્રીફળ, પ્રસાદ વિગેરે ધરાવ્યા, માતા પાર્વતીજીને શ્રીફળ ધરાવ્યું કેલાસનાં દર્શન કર્યાં. તેમાં સુવર્ણ મૂર્તિ પાર્વતીજીની છે, ચાંદીનું પારશ્વ તથા પંખા વિગેરે છે. ચંકરની નાની સુવર્ણ લિન્ગ મૂર્તિ દિવસના રામેશ્વરના લિન્ગ પાસે રહે છે. તે લિન્ગને આ કેલાસના મંદિરમાં દરરોજ રાત્રિના દશ વાગે અત્રે પધરાવે છે. દ્વાર દરરોજ સવારના ૪ વાગે ઉઘડે છે. તે મૂર્તિને પાછી અસલ જગ્યાએ રામેશ્વરના લિન્ગ પાસે પધરાવે છે. આજે ધનુષ્યતીર્થ રવાના થયા. (તા. ૪ થી) કોચીનના મહારાજ અત્રે આવેલા હોવાથી ગામની જેટલી માદીઓ

હતી તે સર્વે તેણી અગાઉથી જ બાંધી રાખી હતી. તેથી અમારે ચાલતાં જવું પડ્યું. આખો રસ્તો રેતાળ, ને અંદર પગ ધુસી જાય તે ભરાઈ આવે. રસ્તે ચાલતાં એક ગાઉ ઉપર જટાયુ કુંડ તથા મહાદેવ છે, ત્યાં આચમન તથા દર્શન કર્યાં. રસ્તામાં પાણીના તળાવ જેટલા મોટા બે ખાડા મીઠા પાણીના આવે છે, રેતીના કુંગરો આવે છે. પગ રસ્તે ટુંકી વાટે ચઢીને જવાય છે, એ સર્વે પસાર કર્યા પછી દરીઓ નજરે પડે છે. કાંડા પુરતા સમુદ્રના પાણીમાં પગે ચાલી પેલે પાર જવું પડે છે. પછી પાંચ ગાઉ સૂધી દરિયે કિનારે કિનારે ચાલવું પડે છે. રસ્તામાં ખારા પાણી, કાદવ, અને ઝાડવા ખુંદવા પડે છે. રાત્રે પવન ખૂબ વાય છે અને રેતી વધતી જાય છે, ગામથી પાંચ ગાઉને છેટે એક બ્રાહ્મણનું ક્ષેત્ર (ધર્મશાળા) આવે છે, અને છ ગાઉપર રામસ્વામી ચેટીનું ક્ષેત્ર આવે છે. તેમાં એક મ્હોટા ઉંચા વાંસ ઉપર રાતના દરરોજ ફાનસ લટકાવે છે, જે ચારેક ગાઉ સૂધી ધ્રુવના તારાની માફક નજરે પડે છે. તેની નિશાનીએ મુસાફરો ચાલતા ચાલતા ત્યાં આવી પુગે છે; અમો રાત્રિના ૮:૩૦ વાગે એ ક્ષેત્રમાં આવી પુગ્યા. ત્યાં કોચ્ચીનનો મહારાજ ત્રણ દિવસ થયા આવેલો હોવાથી સારી ધામધૂમ તથા વસ્તિ હતી. ત્યાં મોદીની દુકાનો પણ પાંચ સાત છે. ધર્મશાળા બસો ત્રણસો માણસો રહી શકે તેટલી મ્હોટી છે. રસોઇ વિગેરેની સગવડ સારી છે. મીઠા પાણીના બે ફૂવા છે.

બીજે દિને સહવારના (તા. ૫) વહેલા ઉઠી ત્યાંથી એક ગાઉપર ધનુષ્ય તીર્થ છે ત્યાં ન્હાવા ગયા. રસ્તામાં અર્ધા ગાઉ ઉપર એક બીજું ક્ષેત્ર આવે છે. દરિયા આગળ જમીન સાંકડી થતી જાય છે, અને ધનુષ્યતીર્થ આગળ બન્ને બાજુ દરિયો મળી જાય છે. ત્યાં રામચંદ્રજીએ ધનુષ્ય માર્યું છે. અમારી સાથે પંડ્યાનો ગુમાસ્તો હતો. ધનુષ્યતીર્થ ઉપર પૂજા કરાવનાર બ્રાહ્મણો જૂદા હોય છે. પહેલાં તો નિત્ય સ્નાન કર્યું. પછી સંકલ્પ કરી વાલુકા હાથમાં લઈ સમુદ્રમાં નાખી બીજીવાર સ્નાન કર્યું. પછી શ્રીફળ, પુષ્પ, અને એક ન્હાનું સુવર્ણ ધનુષ્ય લઈ તેની પંચરત્ન વિગેરેથી પૂજા કરી ત્રીજીવાર સમુદ્રમાં સ્નાન કર્યું. અત્રેના બ્રાહ્મણને જે કંઈ બ્રાહ્મણ બોજનનું મળે છે તે જ તેને મળે છે, બાકી તો પંડ્યાનો ગુમાસ્તો લઈ જાય છે, તે પંડ્યાને આપે છે. એ સંઘળું કરી રહ્યા પછી પાછા ચેટીના

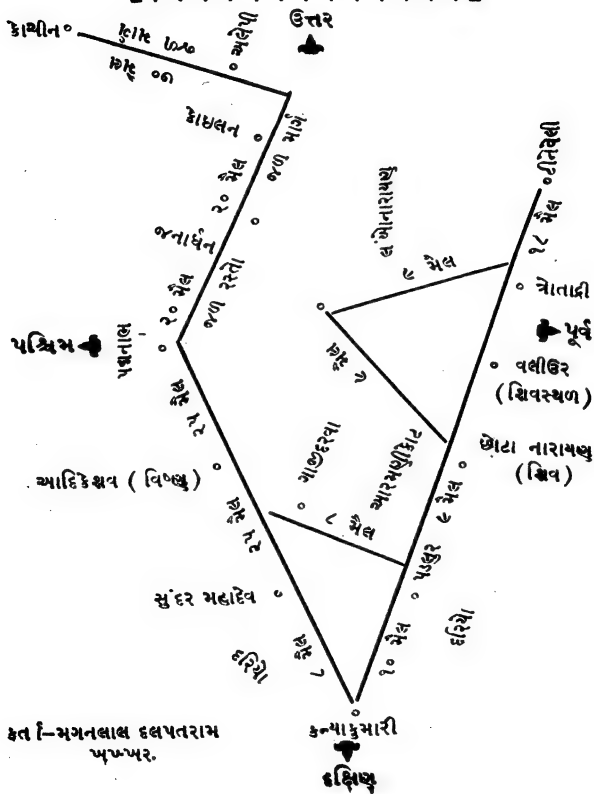
ક્ષેત્રમાં આવી રસોઈ કરી જમ્યા, ને ત્યાંથી સાંજના ત્રણ વાગે નિકળ્યા. તે રાત્રિના ૮ વાગે રામેશ્વર આવી પુજ્યા. આજે (તા. ૬) ગોરતે વિદાયગિરિ આપી, રામેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરી કોટી તીર્થના જળનું આચમન કર્યું. રાત્રિના સાત વાગે રામેશ્વર ગામમાંથી રવાના થયા. કોટી તીર્થમાં આચમન કર્યા પછી ગણેશ ગુડી આવે છે ત્યાં સૂધી થૂકવું નહિ. યા લઘુશંકા પણ ન કરવી, એવી અત્રે પ્રથા કહેવામાં આવે છે, તે મુજબ અમે રામેશ્વર છોડી ગણેશ ગુડી આવ્યા ત્યાં સૂધી વત્યાં. રાતના બાર વાગે પામવન આવી પુજ્યા. ત્યાં ક્ષેત્રમાં જઈ સર સામાન નાંખી રાતવાસો કર્યો. સવારના (તા. ૭) પાંચ વાગે ઉડી એક માધવને છેટે આગબોટ ઉભી રહે છે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. પણ આગબોટ રીપેર કરાવવા ગયેલી હોવાથી મજવામાં બેસવું પડ્યું. પવનનું પહેલાં તોફાન ધણું હતું એટલે ઘણા લોકો બેસતાં પણ અચકાયા, પણ મજવામાં બેઠા પછી પૂઠનો પવન મળતાં મજવો ફક્ત પોણા કલાકમાં પેલે પાર મંડપમ આવી લાગ્યો. મંડપમના સ્ટેશને આગગાડી તૈયાર ઉભી હતી તેમાં ચઢી બેઠા. ગાડી સાડા આઠ વાગે ચાલી. રામેશ્વરથી બીજી સ્ટેશન રામનાદનું આવે છે. ત્યાંથી ૮ મૈલ દર્લસેન છે, ત્યાં નવ પાપાણુ-નવ ગ્રહનું તીર્થ છે. રામે શંકા છતી ત્યારે રૂચતમાં ધણું નાણું ખુશાલીમાં વાપર્યું, તેથી તે ગામનું નામ દ્રવ્યસેન-દર્લસેન પડ્યું. વચમાં પરમકુડી સ્ટેશન આવે છે. તે ગામમાં સોનેરી દારના સેલાં, દુપટા, તથા ઘોતીઆ ઘણી સારી કુમાસના મળે છે. તેની કિંમત રૂ. ૭) થી રૂ. ૧૫) સુધીની હોય છે. મંડપમના સ્ટેશનથી અમોને બે લાડીયા ગૃહસ્થો મળ્યા હતા. નામે ઠા. લક્ષ્મીદાસ રવજી, તથા ઠા. બીમજી નારણજી સોલીસીટર, તેઓ પણ અમારી સાથે મદુરા સ્ટેશનથી પાંચેક મીનીટને છેટે આવેલા મંગા-મલના જત્રમમાં ઉતર્યા. ત્યાં સગવડ બહુ સારી છે. સ્થળ તથા ઓરડીઓ સ્વચ્છ છે. દરેક ઓરડીનું દરૌજના ત્રણ આના બાકું પડે છે. રસોડાની ઓરડીના બે આના જુદા પડે છે.

મદુરા-બીજે દિને (તા. ૮) તીર્થમલ નાયકનો મહેલ જોવા ગયા. ત્યાં હાલમાં કાર્ટ કચેરી તથા કલેક્ટરની ઓફીસો છે. મહેલમાં કારીગરી નક્કી કામ સાફ છે. મ્હોટા મ્હોટા સ્તંભો છે. મહેલને ચાર મિનારા છે, તેમાંના એકમાં તીર્થમલનો સૂત્રાનો ઓરડો છે.

ખીજમાં તીર્થમલની ઠાકોર સેવા હતી. એ સુવાના ઓરડાની સીલોંગ-
 છતમાં ચાર કાણા છે, તેમાં પલંગના ડાંડા રહેતા. કહે છે કે એક કાણું
 મોટું કરીને કાંઈ ચોર તેમાંથી ઓરડામાં પ્રવેશ કરી તીર્થમલનું ઝવેરાત
 ચોરી લઇ ગયો. પછી તીર્થમલે ઢંઢેરા પીટાબો કે જે તે ચોર મ્હારી
 સન્મુખ હાજર થાય અને સઘળું ઝવેરાત હાજર કરે તો તેને કંઈ
 પણ શિક્ષા કરવામાં આવશે નહિ, પણ તેને વંશપરંપરાની જાગીરનું
 ધનામ આપવામાં આવશે. તે મુજબ તે ચોરે સર્વે ઝવેરાત હાજર કર્યું
 ને તીર્થમલે તેને વંશપરંપરાની જાગીર આપી, પણ તેના હાથ પગ
 કાપી નાખ્યા. એ મહેલ જોઈ રહ્યા પછી મારમ્યાનું ટિપેકયુલમ-તળાવ
 સુંદર બાંધેલું છે તે જોવા ગયા. એ તળાવની વચમાં એક લાખોટો છે,
 અને તેમાં એક ખાલી મંદિર બાંધેલું છે. ઉત્સવના દિવસોમાં એ
 મંદિરમાં મિનાક્ષી દેવી બિરાજે છે. તળાવની સામે મિનાક્ષી દેવીનો
 મંડપ છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ઇન્જનીઅર્સ ઓફીસ જેમાં અગાઉ
 કલેક્ટર રહેતો, તે જોઈ. એ બિલ્ડિંગ, હાલમાં જીર્ણુ થઈ ગઈ છે, ત્યાં
 વીસ શીટ જેટલો ઓબલોન્ગ (લંબગોળ) ઘેરાવાનો પાણીનો ન્હાવાનો
 એક કુંડ છે. અંગ્રેજો ન્હાવાને ટપ રાખે છે તે આકારનો એ કુંડ છે
 પણ હાલમાં બિન વપરાસને લીધે તે બગડી ગયો છે. તેની જોડે એક
 વડનું વૃક્ષ છે, તેની કાખળીઓના મૂળ જડાં મ્હોટાં થયાં છે. એ વડ-
 વૃક્ષનું મૂળ ૭૦ શીટ પહોળું છે, ને તેનો જાંયો આસરે ૧૮૦ શીટ
 જેટલી જગ્યામાં પડે છે, તેથી તેને ઘણા અંગ્રેજો જોવા આવે છે.
 પછી મિનાક્ષીનું દેવળ જોવા ગયા. યાત્રામાં ઘણા દેવળો જોયાં તેમાં
 સર્વેથી આ દેવળ મ્હોટું છે પરંતુ તેમાં સફાઈ નથી. ઘણું ઠંકાણું
 અંદર અંધારું છે. તેલ તથા બીજા કારણોને લીધે વાસ મારે છે,
 મંદિરમાં નકશીકામ ઘણું છે. એ મંદિરને નવ દરવાજા છે તે દરેક
 નવ નવ માળ જેટલા ઉંચા છે. આ દેવળની ચારે બાજુ વેપારની
 દુકાનો હોવાથી, અને લોડોની ગડદી તથા આવગવ ઘણી હોવાથી, સ્થળ
 અતિરમણીય લાગે છે. મંદિરમાં એક સુંદર તળાવ છે. મિનાક્ષી દેવી
 તથા સુંદરેશ્વર મહાદેવના દેવળોના શિખરો તથા છાપરાં સુવર્ણ જડિત
 છે. દેવીની મૂર્તિ તથા મહાદેવની મૂર્તિ અતિ સુંદર અને દર્શન કરવા
 યોગ્ય છે. અંદર ન્હાના મ્હોટા ઓરડાઓ પાર વગરના છે. ગણપતિની
 મૂર્તિ સારી છે. તિર્થમલ નાયકની મૂર્તિ પણ જોવા લાયક છે. ગરૂક
 સ્થંભ સુવર્ણનો છે. પાંચ પાંડવોની મૂર્તિઓ છે, એ સર્વેના દર્શન કરી

બજારમાંથી પર્યુટલુ ચીજો લઈ રાત્રે ૮ વાગે ઉતારે આવ્યા. પાછલી રાત્રે ૧૧ વાગે ઉડી સરસામાન લઈ સ્ટેશનપર ગયા. મદુરા સ્ટેશનથી સવારના ૩ વાગે ગાડી ચાલી તે ૮૧૧ વાગે એટલે સાડાપાંચ કલાકમાં ટિનેવેલી સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. (તા. ૬-૧-૧૯૦૪) ૧૦૦ મૈલ છેડું, અને હાલમાં ટિકિટના રૂ. ૧૧૦૧૧ પડે છે.

ટિનેવેલી—અત્રે લોકલખોડનું છત્રમ્ સ્ટેશન પાસે છે તેમાં ઉતારો કર્યો. તામ્રપર્ણી નદી ગામથી અર્ધો માઈલ છેટે છે તેમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં એક ન્હાનું દેવળ છે. એ નદીપર મ્હોટો પૂલ બાંધેલો છે, અને તેને પેલંપાર એક ગામ છે, તે જોકે ન્હાનું છે, પણ સ્વચ્છ છે. ટિનેવેલી શહેર મ્હોડું છે. આ ગામથી પશ્ચિમનાલ જવા માટે બેલગાડીઓ કરવી પડે છે. તેના રૂ. ૧૦૧ થી રૂ. ૧૩ પડે છે. અત્રે પણ કાચી મહારાજા આવ્યો. અમારા ક્ષેત્ર (ધર્મશાળા)ની સામે બજાર હોવાથી સ્થળ સુંદર જણાતું હતું. બેલગાડી નક્કી કરી રાતના ૭ વાગે ટિનેવેલીથી અમો રવાના થયા. આગાડી ફક્ત ટિનેવેલી સુધીજ છે, પછી પગ રસ્તે જવું પડે છે. આખી રાત મુસાફરીમાં કાઢી. કન્યાકુમારી સુધી ચોરની ધાસ્તિ મુસાફરીમાં રહે છે, માટે હુશિઆર રહેવાની અમને ભલામણ કરવામાં આવી. ટિનેવેલીથી પશ્ચિમનાલની મુસાફરી ૧૨૫ થી ૧૫૦ મૈલની થાય છે, ને ત્યાંથી ૧૨૦ મૈલ કાચીન સુધી જળ-માર્ગે દરિયાની મુસાફરી કરવી પડે છે. અત્રેની બેલગાડીઓ મ્હોટી અને મજબૂત હોય છે. અંદર પેટી વિગેરે સરસામાન રાખવાની સગવડ તથા ઉપર બેસવાનાં તથા સૂવાનાં પાટીઆં વિગેરેની સગવડ સારી હોય છે. અમે રાત્રે ૮ વાગે ચાલ્યા ત્યારે વરસાદ ખૂબ પડ્યો. સાંજના થોડા છાંટા હતા. પણ હળવે હળવે વરસાદ વધતો ગયો. સવારના ૭ વાગે અમો ત્રોતાદ્રી ગામમાં આવી પહોંચ્યા (તા. ૧૦). ત્રોતાદ્રીથી સીધે રસ્તે જાય તો વક્કીર (શિવસ્થળ) અને પાનવડી (શિવપાદ) આવે છે, પણ તે સ્થળો બહુ અગત્યનાં નથી. તેમજ છોટાનારાયણ છોડીને આડે રસ્તે જાય તો આરમણી કોટ અને ગાજીદરવા આવે છે, તે પણ અગત્યનાં સ્થળ નથી, તે રસ્તે યાત્રી જાય તો કન્યાકુમારીનું સુંદર સ્થળ રહી જાય, માટે સીધા કન્યાકુમારી જવું ઠીક પડે છે. પશ્ચિમનાલને આણી તરફ અનંતસેન કહે છે, અને ત્યાંથી બધો સમુદ્ર રસ્તો કાચીન સુધીનો છે. દક્ષિણ યાત્રાનો નકશો જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૩.

ત્રોતાદ્રિ—ગામમાં સરકારી ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા, ત્યાં પશુ કાઢી મહારાજ આવી લાવ્યો. તે અમારી સાથે સાથે રામેશ્વરથી તે ઠેક કાઢીને સૂધી હતો. ગામનું નામ ત્રોતાદ્રિ નથી પણ “ નાનકુનેરી ” છે. નાલ અથવા નાન એટલે ચાર, કુન=પુણો, એરી=સરોવર. પ્રથમ એ ઠેકાણે મહોદું સરોવર હતું. તેના એ કટકા કરી વચમાં દેવળ બાંધ્યું, ચાર પુણાનું સરોવર થયું તેથી નાન કુનેરી=‘ ચાર પુણાનું સરોવર ’ એવું ગામનું નામ પડ્યું. અત્રે ક્ષીરસાગર તળાવ છે. તે અથાગ મહોદું હોવાથી તેમાં દરિયાની માફક મોજા આવે છે, અને પાણી સફેદ ક્ષીર જેવું છે, એટલે તેને ક્ષીરસાગરનું નામ આપ્યું તે યોગ્ય છે. કહે છે કે અત્રેના એક રાજાએ કોઈ ઋષિનું અન્ન ખાવાથી ઋષિએ તેને શાપ આપ્યો, તેથી રાજા શ્વાન બની ગયો, પછી ભટકતો ભટકતો આ ક્ષીરસાગર આગળ આવ્યો તેમાં સ્નાન કર્યું, એટલે તે પાછો મનુષ્યરૂપે પ્રાપ્ત થયો. તેને પછી સ્વપ્નમાં નારાયણે આવી કહ્યું કે ‘ હું જળમાં છું ’ એટલે તે રાજાએ ખોદાવ્યું. ખોદાવતાં ખોદાવતાં નારાયણની મૂર્તિ નિકળી. ખોદતાં ખોદતાં જેનાથી કુહાડી મરાઈ તે આંધળો થઈ ગયો, પણ પાછળથી નારાયણની કૃપાથી સારો થયો. તે મૂર્તિની અત્રે પ્રતિષ્ઠા કરી છે. નારાયણની આજ્ઞાનુસાર એ મૂર્તિને તેલનો અભિષેક થાય છે. મૂર્તિ જળની વચમાંથી નિકળી માટે તોય=જળ, અને આજ્ઞાનુસાર પહાડ છે તેથી અદ્રિ=પહાડ એ રીતે તોયાદ્રિ નામ પડ્યું, જેનો અપભ્રંશ તોતાદ્રિ થઈ ગયો છે. ત્રોતા=એટલે ‘ પાપનો નાશ કરનાર ’ એમ પણ કોઈ કહે છે. પણ તે બરાબર નથી લાગતું. ખઈ નામ તોતાદ્રિ છે. ત્રોતા-નારાયણનું દેવળ બહુ મહોદું, ઉંચું, ને સુંદર છે. એ દેવળના શિખરને તથા દરવાજાને સાત માળ છે. અંદર સ્વચ્છ છે તેમ અંધારું પણ નથી. નારાયણની અચ્ચલ તથા ભોગ મૂર્તિ છે, તેનાં સારી રીતે દર્શન કર્યાં. આજે લક્ષ્મી માતાના ઉત્સવનો દિવસ હોવાથી તેને ઉમદા અન્નકારોનો શૃંગાર કરવામાં આવ્યો હતો. દર્શન ઉત્તમ હતાં. એ બન્નેની આરતિ કરાવી, અને નારાયણને તેલનો અભિષેક કરાવ્યો તથા કસ્તુરી ચઢાવી. માતાની મૂર્તિ વાજતે ગાજતે બહાર નિકળી હતી. ત્યાં તેલની એક વાવ છે. નારાયણને તેલ ચઢાવવામાં આવે છે, તે આ ખાડામાં જાય છે. એ ખાડો કૂવા જેટલો ઉંડો છે, અને તેમાં પાણીની માફક આ તેલ ભરેલું રહે છે. તેમાંથી આ તેલ પ્રસાદી દાખલ પાત્રી-

એને અપાય છે. એ તેલ વિષે કહે છે કે તે ચોપડવાથી માંથું દુખવું હોય અગર કાષ્ઠખી જાતનો કઠિન રોગ હોય તો તે મટી જાય છે. વળી ગર્ભિણી સ્ત્રીના છૂટા છેડા એ ચોપડવાથી જલદી થાય છે. મુંબઈમાં કેટલીએક દુકાનોમાં ‘નારાયણુ તેલ’ ની શીશીઓ વેચાય છે તે આ જ ભગવાનના નામથી એ તેલનું નામ અપાયલું લાગે છે, તેનો અર્થ એમ થાય છે કે એ શીશીનું તેલ નારાયણુ તેલ જેવું રામબાણુ છે, માટે તેઓ તેનું નામ શીશી ઉપર આપે છે એમ હું ધારું છું. રાતે પણ લક્ષ્મી માતાની સ્વારી=પાલખી મ્હોટી ધામધૂમથી નિકળી હતી. માતાને તથા નારાયણુને સારા અલંકાર, પુષ્પ, વિગેરેથી શણગાર્યા હતા. તે સર્વેનાં દર્શન કર્યા, ને ગોરને વિદાય આપી સૂતા. આખી રાત સીપાઈઓ ગામમાં બંદૂકનો અવાજ કરતા તથા બૂમો મારતા હતા કે ‘જગતા સૂજો.’

લંબો નારાયણુ:—ખીજે દિને સવારના (તા. ૧૧-૧-૦૪) વહેલા ઉઠ્યા. ત્રોતાનારાયણુથી તે કન્યાકુમારી સૂધી ચોરીની ધારિત બહુ રહે છે, માટે રાત્રિના ગાડાં ચાલતાં નથી. આગલી રાત્રે ઠરાવેલો ગાડાંવાળો સવારના આવ્યો નહિ. તેની શોધમાં નિકળ્યા. તેથી નિકળતાં મોકું થયું. ત્રોતા નારાયણુથી છ વાગે નિકળ્યા તે સવારના છા વાગે લંબો નારાયણુ આવી પુગ્યા. એ મુસાફરી ૯ મૈલની છે. ત્યાં સરકારી ક્ષેત્રમાં ઉતારો લીધો. ધનુષ્યતીર્થની ધર્મશાળાની માફક ધર્મશાળાવાળો ગરીબ મુસાફરને દાણોદુણી જેમ્મએ તે મુક્ત આપે છે, વ્યવસ્થા પણ સારી છે. ગરીબગુરબાઓને માટે આવી ધર્મશાળા બેશક આશીર્વાદાત્મક થઈ પડે છે. ધણીજ દિલગીરીની વાત છે કે આવી મ્હોટી મુંબઈ જેવી અલબેલી નગરીમાં ફક્ત બેજ ધર્મશાળા છે. પણ તેમાં જગા ખાલી રહેતીજ નથી, અને ગૃહસ્થી વિદેશી ગરીબ મુસાફરને બહુ વિટંબણા પડે છે, કારણુ લાગવગવાળાને જગા મળે છે, અગર કેઈ રાજરજવાડાને તેમાં ઉતારો આપવામાં આવે છે, તો પછી ગરીબ મુસાફરને તો દાદ ક્યાંથી મળે, અગર જો મળે તો જ્યાં બાવાવેરાગીને જગા આપતા હોય ત્યાં તેને ઉતરવું પડે. એ બાબતમાં મુંબઈના પરમાર્થી કહેવાતા શેઠીઆઓ ધણીજ પછાત છે, અને એવી ધર્મશાળા હજી વધારે થવાની અત્રે જરૂર છે. બ્હોરા આદમજી પીરભાઈની ચર્ની રોડ ઉપર આવેલી બંગલા જેવી કુશાદે ધર્મશાળા છે, તેમાં બધા બ્હોરાઓને ઉતરવાની ઓરડીમાં

ખાટલા વિગેરેની સગવડ છે, તેમ ખોળ તથા મુસલમાનોની પણ છે. ફક્ત આપણા હિન્દુમાં તેવી વિશાળ ધર્મશાળા નથી એ ખરેખર દિલગીરી ભરેલું છે. અત્રે લંબીયા નામની નદી નજીકમાં છે તેમાં સ્નાન કર્યું. પછી દર્શન કરવા ગયા. હમણા ઉત્સવના દિવસો હોવાથી મંદિરમાં ધામધૂમ ખૂબ રહે છે. મંદિરની આબુબાબુ ગઢની માફક ઉંચી ઉંચી દિવાલો છે. આણ્ણીગમના મંદિરોની બાંધણી એવીજ હોય છે. પણ તેમાં અંધારાં અને અંકેક બમે દીવા હોય છે. આજે લક્ષ્મીજીને અભિષેક ડમરના અવાજોની ધામધૂમ વચ્ચે થતો હતો. લક્ષ્મીજીની ગંધ પુષ્પથી પૂજા કરી. પછી લંબોનારાયણની ખેઠી મૂર્તિનું એક મંદિર તથા ખીજું શયન મૂર્તિનું મંદિર છે ત્યાં દર્શન કર્યો. જેમ શ્રીરંગ ભગવાન શેષ નાગ ઉપર શયન કરી સૂતા છે તેવી એ મૂર્તિ છે. ત્યાર પછી લંબોનારાયણની ઉભી મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં, એ મૂર્તિ માણસ કરતાં મ્હોટી અને સ્થામવર્ણની છે. મુકુટ સુવર્ણનો છે, મૂર્તિ દર્શન કરવા ચોખ્ખ છે. આ ગામ બળી રાગનું કહેવાય છે. જ્યારે બળી રાગ પાસે વામનજીએ ત્રણ પગલાં જમીન માગી ત્યારે રાગએ જળ લઈ જમીન આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. શુક્રાચાર્યજીએ રાગને વાંચો કે એ તો સાક્ષાત્ ભગવાન છે, પણ બળીએ માન્યું નહિ, તેથી સંકલ્પ કરતી વખતે ઝારીમાં શુક્રાચાર્યજી ભરાઈ બેઠા. ભગવાનને ખબર પડતાં ઝારીના કાણામાં સળી બોંકી એટલે શુક્રાચાર્યની આંખ પુટી. પછી ઝારીમાંથી જળ નિકળ્યું તે હસ્તમાં લઈ રાગએ સંકલ્પ કર્યો, એટલે ભગવાને એકદમ મ્હોટું રૂપ ધારણ કર્યું, ને રાગને કંઈ કે હવે ત્રણ પગલાં જમીન આપો. એ મ્હોટું રૂપ તે લંબોનારાયણ છે, અને પછી બળીને ચાંપ્યો છે, તે સર્વ કાંઈ જાણે છે, એટલે વધારે લખવાની જરૂર નથી. એ બનાવ પછી મહેન્દ્રગીરી રાજ્યશંકર જે મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યાં ભગવાન જઈ પહોંચ્યા. શંકરે ભગવાનને કહ્યું ‘હું તમારું જ રટણ કરું છું’ ભગવાને કહ્યું ‘ચાલો મારી સાથે,’ પછી મહેન્દ્ર પર્વતથી શંકરને અત્રે આપ્યા છે, તેથી તે શંકરનું મંદિર અત્રે છે. તેનું નામ મહેન્દ્રગીરી શંકર પાડ્યું. ત્યાં દર્શન કર્યો. એ મંદિરની પછવાડે પુષ્કરણી કુન્ડ અવાવરો પડ્યો છે. તેમાં ઝાડવાં ઉગ્યાં છે. તેમાં સ્નાન કરવાનો મહિમા છે, પણ વપરાતો નહિ હોવાથી તેમાં આચમન માર્જન કર્યું. એ કુન્ડની નજીકમાં તાડનું વૃક્ષ છે. અમાઢિના

વખતમાં એક કાગડો એ કુન્ડમાં દરરોજ સ્નાન કરીને એ વૃક્ષ ઉપર બેસતો, ને ભગવાનનું રટણ કરતો, તેથી તેનો મોક્ષ થયો છે, માટે એ કુન્ડમાં સ્નાન કરે તો પાપનો નાશ થાય છે. ત્યાં દિવાલ ઉપર એ કાગડાનું ચિત્ર છે. તેને મોક્ષ મળ્યો, ત્યારે વિમાન તેને લેવા આવ્યું છે, એવા દેખાવનું તે ચિત્ર દિવાલ ઉપર કોતરેલું છે, અને આભુઆભુ તામીલ ભાષામાં વૃત્તાંત લખ્યો છે. અત્રે યાત્રી પાણીની એક અંજલિ કુંડમાંથી લઈ એ દિવાલપર કોતરેલા કાગડાને ઊંટે છે. ઉતારે આવતાં ૧૧ વાગ્યો, સાંજના ૫ વાગે જમ્યા. અમો ટિનેવેલીથી નિકળ્યા તે આજદિન સુધી દરરોજ વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડ્યા કરતો હતો. હવા શરદ હતી ને આકાશમાં વાદળાં થતા હતા, યોમાસાની ઋતુ હોય એવું લાગતું હતું. આ ગામનું નામ ‘ત્રિકુશ્મ ગુડી’ છે. ત્રી=સુંદર, કુશ્મ=નહાનું, ગુડી=દેવળ એટલે નહાના દેવ જે વામનજી તેના સુંદર દેવળનું ગામ એવો અર્થ થાય છે. પણ એ તામીલ ભાષા બોલવાને આપણા લોકોને અટપટી લાગે છે, તેથી ગામને આપણે લંબોનારાયણ કહીએ છીએ. અત્રેથી એક મૈલ ઉપર ‘ઉડીવર ગુડી’ વિષ્ણુનું મંદિર છે.

છોટાનારાયણ (તા. ૧૨-૧-૦૪)—સવારના ૫ વાગે લંબાનારાયણથી આપ્યા તે નવ વાગે છોટાનારાયણ આવી પુજ્યા. તે પણ નવ મૈલ છેડું છે. અત્રે શિવગંગા નામનો કુંડ છે તેમાં સ્નાન કર્યું. આ ગામને પન્નાગુડી કહે છે. પન્ના=પામ=એટલે તાડનું ઝાડ, તેમાં ગુડી=એટલે દેવળ તે પન્નાગુડી. અત્રે શંકરનું સ્થળ છે. દેવળ નહાનું છે, ને તેનો દરવાજો ને શિખર પણ નહાના છે બહારથી તો જાણે શિખર છે જ નહિ એવું દેખાય છે. કમ્પાઉન્ડમાં બે દેવળ છે. દેવળનું નામ “સુંદર મહાદેવ” છે. તેનું લિંગ અંધારાની અંદર વચ્ચેવચ્ચે છે. તેની જોડે પાર્વતીજી છે તેનાં દર્શન કર્યાં. એ મંદિરના જોડેના કમ્પાઉન્ડમાં છોટાનારાયણની અચળ તથા ભોગ મૂર્તિનું એક નહાનું મંદિર છે, ત્યાં પણ દર્શન કર્યાં. એ મંદિરમાં એક નહાનો કુન્ડ છે, તેનું નામ શિવગંગા છે. સુંદર મહાદેવનો મહિમા ગામમાં તો બિલકુલ જણાતો નથી. ફક્ત દૂર દેશમાં વધારે લાગે છે. અત્રે આવતાં રસ્તામાં કુંગરની લાંબી રાંગ દેખાય છે તે મહેન્દ્ર પર્વત. અમો અત્રે લોકલ કુંડની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા હતા. તે નહાની છે પણ ઘણીજ સરસ બાંધી છે. નજદીકમાં “હનમત” નદી છે. જ્યારે રામચંદ્રજી રાવણ સાથે

લડાઇ કરવા આવ્યા ત્યારે ઇંદ્રજીતે મારવાથી લક્ષ્મણને મૂઝાં આવી, એટલે હનુમાનજી મ્હોટું રૂપ ધારણ કરી એક પગ મહેન્દ્ર પર્વતની રાંગના એક ટોકાપર તથા બીજે પગ બીજા ટોકા ઉપર મૂકી ચાલતા ગયા તે હિમાલય પર્વતપર જઇ સંજીવની ઔષધિ લાવ્યા. મહેન્દ્ર પર્વતપર ચાલતાં તેમની પૂંછડી તથા શરીરના ભારને લીધે મહેન્દ્ર પર્વતમાંથી નદી નિકળી પડી તેનું નામ “હનમત” નદી પડ્યું. અત્રે વિશ્વામિત્રે યજ્ઞ કર્યો છે ને તાડિકાને રામે મારી છે, જે સર્વેની નજીવી નિશાનીઓ અત્રે છે. આ ગામમાં તરકારી કે કંઈ જોઇતી ચીજ બિલકુલ મળતીજ નથી, વળી આ દક્ષિણ તરફ લોટનું તો નામ મુદ્દલ મળે નહિ. ફક્ત કેળાં સરતા ને સારા મળે છે ને પાન પૈસાના ૭૫ મળે છે. તે સિવાય કંઈ મળતું નથી. બપોરના ૩ વાગે અમે નિકળ્યા તે ૯ મૈલ મુસાફરી કરી રાતના ૮ વાગે પડલુર ગામ આવી પુગ્યા. તામીલ ભાષાના થોડા શબ્દો નીચે પ્રમાણે:-

સિનધે=નહાનું છે; પિરિધે=મોટું છે; નલધ=વધારે સારું; રમ્બ=ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ; ઇરિક્કેધે=છે; ઇયુ=ક્યારે; વેલુમ્=જોઇએ છે; ઇન્દુ=શહેર તાઇ=દહી; ઇન્ને=નહિ; મોર=છાસ; રંડરે=અઢી.

પડલુર—અત્રે શંકરનું મંદિર છે, તેમાં ચિદમ્બરનાથની મૂર્તિ છે તેનાં દર્શન કર્યા. મંદિરની સામે તળાવ છે. આજ રાત્રે પવનનું તોફાન બહુ હતું. માતૃશ્રીની પ્રકૃતિ પણ બગડી. આ તરફ મંદિરોમાં બહિયાન સાથે જવા આપતા નથી. ઉધાડે શરીરે ધોતીઆ ઉપર બેઠ એટલે કપડું બાંધી દર્શન કરવાનો રિવાજ છે. વળી મંદિરમાં ડમર તથા પીપોડી વગાડવાનો બહુ રિવાજ છે, તેના અવાજ એટલો તીવ્ર હોય છે કે જેમ મુંબઇમાં તાલ્યા દળણીઓના વરથોડામાં ઢોલ, નગારા, ત્રાંસાપર મ્હોટે અવાજે દુમદુમ ડાંડકા દમ ખાધા વગર મારે છે, ને આપણા કાન ફેડી નાંખે છે, ને કંટાળો આપે છે તેવી રીતે ડમરા અત્રે વગાડે છે, અને શું ગાય છે તેનો રાગ પણ સમજતો નથી, કારણ તેનું ગીત પણ ઇન્દુ ગીન્દુ ભાષાનું ક્યાંથી સમજ પડે.

કન્યાકુમારી અથવા કેપ કોમોરીન—સવારના વહેલા ઉઠી ૧૧ વાગે ચાલ્યા તે ૧૦ મૈલની મુસાફરી કરી કન્યાકુમારી ૧૦૧૧ વાગે પુગ્યા (તા. ૧૩-૧-૦૪). ત્યાં એક ક્ષેત્ર સારું છે, પણ કોચીનના મહારાજ અત્રે પણ આવેલા હોવાથી સારી સારી જગાઓ તેના રસાલાએ

રોકી રાખી હતી. પણ કોચ્ચીનના દિવાનના ભાષ્ટ્ર શ્રીનિવાસરાવની ત્રોતાદ્રીથી ઓળખ થઇ હતી, તેથી અમને જોડેની જગામાં તેણે ઉતારાની સગવડ કરી આપી. આજે એકાદશી હતી તેથી ફલાહાર કરવાનો હતો. પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્રનો અત્રે સંગમ થાય છે તેમાં ન્હાવાનો મહિમા છે તેમાં સ્નાન કર્યું. રામેશ્વરના ધનુષ્ય તીર્થમાં અને કન્યાકુમારીકામાં પૂર્વ પશ્ચિમના સમુદ્રનો સંગમ થાય છે, માટે એ સ્થળોએ અવસ્થ સ્નાન કરવું જ જોઇએ છે. સ્નાન કર્યા પછી કન્યાકુમારીના દર્શન કરવા અમે ગયા. કોચ્ચી મહારાજ આવેલો હોવાથી દર્શનની ધામધુમ સારી હતી. અમે ગયા ત્યારે દર્શન બંધ થઈ જવાની તૈયારી હતી પણ અમેને પંડ્યો મળ્યો તેણે તુરત જઇ દર્શન રૂખાવ્યાં ને અમને કરાવ્યાં. કન્યાકુમારીના દર્શન એવાં તો સરસ હતાં કે ત્યાંથી ખસતાં આપણું મન થાયજ નહિ ને આખો વખત તેને નિરખ્યા કરીએ એવાં તે દર્શન રમ્ય અને મનોહારક હતા. માતાનું મુખાર્વિન્દ હસ્તું ને જણે હમણાજ બોલશે. માથે મુકુટ ને હાથમાં રૂદ્રાક્ષની માળા લઇ તપશ્ચર્યા કરતી એ કન્યાકુમારી ઉભી છે એવો દેખાવ છે. માળાના મણકા બહુજ સરસ ને મોટા છે. મૂર્તિ ત્રણ ફીટ ઉંચી છે. માતાજીએ ગળામાં સુવર્ણનો શૃંગાર અલંકાર, તથા સોનેરી કપડાં પહેર્યાં હતાં. ગળામાં સુંદર હીરા માણિક્યની તથા શ્વેતવર્ણની દૈદિપ્યમાન મોટા મોતીની માળાઓ હતી, પોશાક પણ તેવોજ ઉમદા ને દમામદાર હતો. મુકુટ પણ સુવર્ણ રત્ન જડિત હતું. દર્શન અમુલ્ય હતાં. માતાજીને રૂપેરી પટાની સાડી પહેરાવી દંડવત કર્યા પછી તુરત માતાજીના મંદિરના કમાડ બંધ થયા પછી ભોગ મૂર્તિના દર્શન કરી અમે બહાર નિકળ્યા. કન્યાકુમારી વિશે કથા છે કે ભંડાસુર તથા મુખાસુર નામના બે દૈત્યો ઉપદ્રવ કરતા હતા તેને મારવા માટે ઇન્દ્રજી તપશ્ચર્યા કરતા હતા. ઇન્દ્રજીએ યજ્ઞ કર્યો તેમાંથી શક્તિ નિકળી તે આ કન્યાકુમારી. તે કન્યાકુમારીએ એ રાક્ષસોને માર્યા. ત્યાર પછી એ કન્યાકુમારી અત્રે આવીને સુંદર મહાદેવને વરવા માટે તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. સુંદર મહાદેવ પ્રસન્ન થયા ને વચન આપ્યું કે અમુક દિવસે અને અમુક ઘડીએ તારી સાથે લગ્ન કરીશ. જે દિવસ અને ઘડીનું લગ્ન મહાદેવજીએ આપ્યું તે મુહૂર્તપર મહાદેવજીથી અવાયું નહિ, અને મોડા આવ્યા ને ઘડી વીતી ગઈ ત્યારે મહાદેવજી કહે હવે તો કલિયુગ વીત્યા પછી લગ્ન થાય. તેની પહેલાં થાય નહિ. ત્યારે કન્યાકુમારી કહે “મેં લગ્નની સર્વ તૈયારી કરી રાખી ને હવે મ્હારે કેમ કરવું;

ચોખ્ખા દાળ વિગેરે ભરી રાખ્યા છે તેનું શું કરવું.” ત્યારે મહાદેવ-
જીએ આજ્ઞા કરી તે મુજબ એ ચોખ્ખા દરીઆની હાણીમાં સફેત પથ્થરની
તથા લાલ માણેકની કણીઓ રેતી અથવા કાંકરીઓ થઇ ગઇ, ને તે
કલિયુગને અંતે એ સર્વે પથ્થરની કણીઓ ચોખ્ખાની થઇ જશે ને કન્યા-
કુમારી સાથે મહાદેવ લગ્ન કરશે ત્યાં સુધી તે કુમારી રહેશે, માટે તેનું
નામ કન્યાકુમારી પડ્યું છે. કહે છે એ પથ્થરની કણીરૂપ ચોખ્ખાનો
પ્રસાદ લઇ રહેજ પાણીમાં નાંખી ઉકાળીને પાણી પાય તો ગર્ભિણીને
પ્રસૂતિ સમયે તુરત છૂટા છેડા થાય છે, તેથી એ રેતી-કાંકરી-
ઓને યાત્રીઓ પ્રસાદ દાખલ અત્રેથી લઇ જાય છે. અત્રે રામકુંડ
અથવા પાપનાશની કુંડ છે તેમાં આચમન કર્યું. અત્રે કાચીનના દિવાનના
ભાઇએ ત્રિવેન્દ્રમમાં તેને મળવા કહ્યું. ગોરને વિદાય આપી, ફળાહાર
કરી બપોરના ડા વાગે રવાના થયા તે અત્રેથી આઠ મૈલ સુંદર મહાદેવ
ગામ જેનું ખીજું નામ શુચિન્દ્રમ છે ત્યાં રાતના ૭ વાગે પુર્યા.

શિવ આદિ શંભૂ, સ્વરૂપ મુનીવર, ચંદ્રશીશ જટાધરમ્,
શ્રી રૂદ્રમાળ વિશાલ લોચન, વાહન મૃગ ભૂષણમ્,
શિવ વ્યાઘ્ર ચમર, ત્રિશલ ડમરૂ, અંગ ભરમ સુલેપનમ્,
શ્રી નીલકંઠ હિમાલ જલ સ્થલ, વિશ્વનાથ વિશ્વેશ્વરમ્,
શ્રી નંદી લોચન, નંદી વાહન, શેષ ભૂષણ શોભિતમ્,
શ્રી દિવ્ય કુંડલ હાર શોભત મસ્તકે જગ લાયકમ્,
શ્રી ખંડ કુંડલ નેત્ર શોભિત, ચંદ્ર શીતલ છાયનમ્,
હસ્ત નિર્મળ જટા ધારી, દંડ ત્રિશલ ધારિતમ્.

શુચિન્દ્રમ અથવા સુંદર મહાદેવ—અત્રેની દન્ત નામની નદી
છે તે વડાસર ગામથી આવે છે, તેમાં તથા પ્રજાકુંડમાં આચમન માર્જન
કર્યાં. મહાદેવનું દેવળ મ્હોટું છે. આણી તરફ મહાદેવના લિન્ગ નજીક
જવા આપતાજ નથી. ફક્ત લિન્ગના દરવાજા પાસેથી યાત્રીને દર્શન
કરાવે છે. એ શીટ જોટલું ઉંચું લિન્ગ છે તેપર મુખાર્વિન્દ પાડેલું છે. તેના
તથા પાર્વતીના દર્શન કર્યાં. વળી દત્તાત્રિ, કાર્તિકસ્વામી, ગણપતિ, વિગેરે
ખીજા ન્હાના ન્હાના દેવજો ધણાં હતાં. આ ગામનું ખરૂં નામ શુચિન્દ્ર-
પુરમ છે. શુચિસ્વરૂપ પુર=ગામ તે શુચિન્દ્રમ્. એવી કથા છે કે જ્યારે
ધન્દ્રને અહલ્યાગમનથી શાપ મળ્યાથી શરીરમાં સહસ્ર છિદ્રો થઇ
ગયાં ને પોતે રોગગ્રસ્ત થયો ત્યારે આ મહાદેવના દર્શનથી તે ધન્દ્રનાં

છિદ્રા મરી ગયાં, ને પોતે શુચિ એટલે પાવન થયો, તેથી તે મહાદેવ શુચિન્દ્ર કહેવાયા ને ગામ શુચિન્દ્રપુરમ્ કહેવાયું. તામીલ ભાષા સંસ્કૃતને બહુ મળતી આવે છે, ને દરેક શબ્દની પછવાડે સંસ્કૃતનો ‘મ્’ અક્ષર આવે છે. જેમ કે શુચિન્દ્રમ્, ત્રિવેન્દ્રમ્, શીકરમ્=શીઘ્રમ્=જલદી, સવરમ્=ક્ષોરમ્=હજમત; મયાવલમ્ વિગેરે, ભાષાના થોડા એક શબ્દો સીની અથવા પાન્નેરી=શાકર અથવા ખાંડ; તુંગ=સૂવું; સાપડી પત્રમ્=રસોઇ કરવી; સાપડી=ભોજન, વેળ્યા=ભીંડા, ઇપડી=આ બાળુ, કોર-પાક=સોપારી; કકુ=મેથી; અધઅંગે=તે ક્યાં છે; આધ અનધે=તે શું છે; ઇલે=નહિ; ઉકાર=જેસવું; ઇરવદ=વીશ્વ; મુપદ=૩૦; નારપદ=૪૦; એપદ=૫૦; નુર=૧૦૦; ઇન્દેકે=આજે; નાલકે=કાલે; કોલે અથવા કકસ=સંડાસ; અવન પોહરાન=તે જાય છે; નાન પોહરેન=હું જાઉં છું; નામ પોહરાન=અમે જઈએ છે; અવન પોહીરાન=તે જાય છે; અવરકલ પોહીરાલ્ડ=તેઓ જાય છે; નીપોહીરાલ્ડ=તું જાય છે; નીલગપોહી-રાલ્ડ=તમે જાઓ છો.

શિવજીની લાવણી.

રમણમ કરતી નીસરીરે બીલડી, તપ છોડાવવા ચાલીજી,
પાંપણ ખોલ ખોલ જીએ મહાદેવજી, કોણ પુરૂષ ધર નારીજી;
બીલ ધર નહાતીને બીલ ધર ધોતી, વાળેવાળે મોતીડા પરોવતીજી,
અમારા બીલકું વિખા પડા હયે, વાકુ જંગલપર જોતીજી;
અમે અમારે મારમ જતાં, શીવજી ઝગડો માંડયોજી,
તમારે ઘેરે દો દો રાણી, નીસરીને શું કરશોજી;
પાર્વતીને પીયેર વળાઈ દઉ, ગંગા ભરે તેરા પાણીજી,
ઉજડ ખંડમાં મઢી બનાદું, તુજે કરે પટરાણીજી;
ચંદ્રા મુલકથી દાંત મંગાઇ દઉ, ઉનકી ચુડી પેરવાઈ દઉજી,
ચુડીઆ ઉપર ચીપ મઢાઇ દઉ, હમકે પાણી ભર લાવોજી;
ઉતર ખંડથી વાદળી મંગાઇ દઉ, ઝીણા ઝીણા મેવલા વરસાઇ દઉજી,
વળી બંધાઉ ઉપર ધૂધરા તો, હમકે પાણી ભર લાવોજી;
અમારા બીલ છે બાળા બોળા, જંગલ કેરા વસીજી,
સાંજ પડે ને ઘેર બીલ પધારે, યે યે બીલ તો નાચેજી;
આલા લીલા વાંસ વઢાઇ દઉ, ચોરી ચીત્રાવું ચાંપાનેરનીજી,
ઇશ્વર પાર્વતી પરણવા બેઠા, ગાયે સ્ત્રીઓ લલકારીજી;

એક હાથ શીવે મસ્તક ધરીઓ, દુજો હાથ પુઠે ધરીઓજી,
 ચે ચે કરી શિવ નાચવા લાગા, દે બીલડી રંગ તાળીજી;
 મગનલાલ છે ભક્ત શીવના, દંડવત કરીને ખોસ્થાજી,
 બોળાને બીલડીએ ભલે છેતરી, હો ગદ્ય વેા પાર્વતીજી;

કહે છે કે મંદિરના આરણ્ય રાત્રિના આર વાગે બંધ થાય છે ત્યારે શુચિન્દ્ર મહાદેવ બહાર નિકળે છે, ને કન્યાકુમારી પાસે વરવા જાય છે. પણ ગામ છોડીને એક મેલને અંતરે જાય છે તેટલામાં તો મરઘો 'કૂકડેકૂક' કરીને સવારની જીમ મારે છે, તે સાંભળી મહાદેવજી પાછા આવતા રહે છે, તેથી વરી શકાતું નથી. એમ દરરોજ કરે છે પણ કલિયુગને અંતે જરૂર વરશે. વળી કહેવામાં આવે છે કે આ મહાદેવના લિન્ગ ઉપર એક લક્ષ ઘડાથી જો જલનો અભિષેક કરવામાં આવે તો પણ જલ બહાર પડતું નથી, પરંતુ સર્વ તેમાંજ સમઘ જાય છે. એ રીતે દર્શન કરી રાત્રે ૮ બજે અમે નિકળ્યા તે ત્રણ મૈલ ઉપર કોઠાર ગામ હતું ત્યાં આવ્યા. આ ગામ મ્હોટું છે ને ચીજો હીક મળે છે. ત્યાંથી એક મૈલ આગળ ચાલતાં વડાસરી ગામ આમળ રાત્રના ૧૦ વાગે આવી લાગ્યા. ત્યાં એક ક્ષેત્રમાં ઉતારો કર્યો. એ ક્ષેત્રમાં બે મકાનો છે. તે બંને સારાં છે.

વડાસરી—(તા. ૧૪-૧-૦૪) અત્રે ગામની નજીકમાં દન્ત નદી છે તે સુંદર મહાદેવના ગામ પાસે અત્રેથી જાય છે તેમાં સ્નાન કર્યું. આજે મકર સંક્રાન્ત હતી. રામ સાથે જીત મેળવી ઔરાવત હાથીએ પોતાના દાંતેવતી જમીન ખોદીને આ નદી ઉત્પન્ન કરી છે તેથી તેનું નામ દન્ત નદી પડ્યું છે. શાકલાજીની અત્રે એક મ્હોટી બગીચા હરાય છે, ને મુંબઈની માફક સર્વ ચીજ તાજી પણ સસતી મળે છે. ઘી લોટ આ નરક મળતાજ નથી. લીલી સોપારી અને આખા કાળુ બહુ મળે છે. કન્યાકુમારી પુજ્યા પહેલાં ત્રણ ગાઉ પરથીજ ત્રાવણકોરના રાજાનો મુલક શરૂ થાય છે તે ઠેક પશ્ચિમ સુધી તેનો મુલક છે, અને ત્યાંસુધી સડક પાકી અને એવી સરસ બાંધી છે, કે આપણને ગાડીમાં બિલકુલ આંચકો આવતો નથી. રસ્તામાં ફાનસો તથા પોલીસની યોડીઓ ઠેકઠેકાણે આવે છે. કન્યાકુમારી પછીની મુસાફરીમાં તરકરનો બિલકુલ ભય રહેતો નથી. સોનું ઉછાળતા જાઓ તો પણ ભય નહિ. દિનેવેલીથી પડલુર છોડીને પાંચ મૈલ સુધી

રસ્તો પશુ ખાડા ખખચાનો તથા ચોરના બો વાળો છે. ત્યાં રાત્રિના મુસાફરી બિલકુલ કરવીજ નહિ. ફક્ત દિવસના મુસાફરી થાય છે. કન્યાકુમારીથી કાચીન સુધી મલબાર કાંઠો કહેવાય છે. ત્યાંનું ચલણ જુદું છે. આપણી અંગ્રેજ પાવલીના અત્રેના સાત દોડીઆ જેવા ત્રાંખાના સિક્કા મળે છે, ને તેને 'ચક્રમ્' કહે છે, એ આનીના સાડાત્રણ ચક્રમ મળે છે. ત્યાંની બેઆની મુંબઇની બેઆની જેવી ચાંદીની પણુ જરા મ્હોટી હોય છે, ને તેને 'પણુમ્' અથવા 'ફનમ્' કહે છે. એક રૂપીઆની સાત ફનમ આવે છે. એક ફનમના ચાર ચક્રમ્. અર્ધા બેઆની જેટલો એક ચાંદીનો સિક્કો છે તેના બે ચક્રમ આવે છે. ત્રાંખાનો એક સિક્કો મુંબઇની પાઇના કરતાં પોણા થાય તેને કાસ કહે છે. એક ચક્રમના બે અર્ધા ચક્રમ મળે છે. એક ચક્રમની સોળ કાસ ને અર્ધા ચક્રમની આઠ કાસ આવે છે. આ ગામનું ખરૂં નામ વલગન શહેરી છે. વલગન=પ્રલય. નદીનું નામ દન્તા અથવા પ્રલયા છે. એ પ્રલય=વલગન ઉપર આવેલું શહેર તે વલગન શહેરી. અત્રેથી એક મૈલપર "નાગકોઇલ" છે ત્યાં ન્હાની ન્હાની સુધરેલા ઢગપર શોપો=દુકાનો છે. ત્યાંથી અમને અમેરિકન ફલાવર=મેંદાનો લોટ મળ્યો. રાત્રિના ૯ વાગે આ ગામમાંથી રવાના થયા. આખી રાત મુસાફરી કરી. રસ્તો વહેતી વાટનો હતો. ગાડાં તથા માણસોની રસ્તામાં આખી રાત આવણુ જવણુ ચાલુજ હતી. એ રીતે વીશ મૈલની મુસાફરી કર્યા પછી સવારના સવા ૭ વાગે આદિકેશવ આવી પુગ્યા (તા. ૧૫-૧-૧૯૦૪).

આદિકેશવ—અત્રે રાજના ક્ષેત્રમાં ઉતારો લીધો. પડોશમાં તામ્રપર્ણી નદી છે. અત્રેની તામ્રપર્ણી નદી ને પશ્ચિમ તામ્રપર્ણી કહે છે, ને દીનેવેલીમાં છે તેને પૂર્વ તામ્રપર્ણી નદી કહે છે. એ નદીમાં સ્નાન કરી દર્શન ગયા તો કહેવામાં આવ્યું કે અત્રે ફક્ત એવાર દર્શન થાય છે. સવાર અને સાંજ. પછી સાંજના ગયા. અત્રે પંડ્યા પૂજારીઓ વિદેશી યાત્રીઓને કનડગત વધારે કરે છે. સાંજના બતિઓનો વખત થયો કે મંદિરની આજુબાજુ દીવાઓ પ્રગટ થયા, આરતિઓ પશુ બપોકાબેર થઇ. આદિકેશવ નારાયણને જળ અભિષેક કરી શણગાર વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં હતાં. ભોગમૂર્તિ બાજુમાંજ છે. દર્શન સુંદર છે. પાછળ અચલ મૂર્તિ છે. નારાયણ ભગવાનની મૂર્તિ કાળા શેષનાગ ઉપર શયન કરે છે. પોતે પશુ સ્થામવર્ણના છે. શેષનાગે પોતાની નીચે એક રાક્ષસને દબાવ્યો.

છે. ભગવાન જે શયન કરે છે તે લાંબા આસરે ૧૬ શીટ પોઢ્યા છે, અને તેના પ્રમાણમાં સર્વ શરીરનું કદ છે. આંગળાં, હાથ, પગ, સાથળ પણુ જળરદસ્ત છે. તે વિષે એવી કથા છે કે જનાર્ધનમાં અહ્મા યજ્ઞ કરતી વખતે જપ કરતા હતા. જપ કરતાં માળાનો એક મણુકો ભૂલ્યા એટલે સ્વાભાવિક રીતે એક જપ ભૂલી ગયા. તેવોજ એક રાક્ષસ તથા તેની સ્ત્રી નિકળ્યા, અને રાક્ષસે અહ્માની દાઢી પકડી કહ્યું ‘મને ભૂખ લાગી છે ખાવાનું આપ’ અહ્માએ કહ્યું ‘તું જા હું તને વરદાન આપું છું કે તું કાંઈથી મરનાર નથી’ તો કહે ‘મને કંઈ જોઈતું નથી મને તો કકડીને ભૂખ લાગી છે તે મને ઋષિ આહાર જોઈએ છે તે આપ.’ છેવટે અહ્માએ કહ્યું ‘તું કદલી વનમાં જા ત્યાં તને ત્હારો આહાર મળશે’ આ આદિકેશ તે કદલિવન ત્યાં એ રાક્ષસ આવ્યો. બધા ઋષિ મુનીઓ હતા તેને ખાઈ ગયો. ત્યાંથી કંટલાએક બચ્યા, તેમણે વૈકુંઠ ભગવાન પાસે જઈ ફરીયાદ કરી, એટલે ભગવાન આવ્યા તે વખતે રાક્ષસની સ્ત્રી પહાડમાં ગઈ હતી. ભગવાને રાક્ષસ સાથે લડાઈ કરી ચગદીને ઉપર ચઢી બેઠા. એ રાક્ષસ વળી જોર કરીને પાછો ઉઠે ને સામે લડે એ પ્રમાણે ભગવાન સાથે બાર વખત યુદ્ધ થયું ને બાર વખત ભગવાન તેના ઉપર ચઢી બેઠા. એ રાક્ષસના બાર હાથ હતા. ભગવાન પણુ બાર રૂપ લઈ તેના ઉપર ચઢી બેઠા ને તેને માયો. ને તેના ઉપર શેષનાગ બેઠો. પછી ભગવાન શેષનાગ ઉપર સુતા છે તે આદિકેશવ. રાક્ષસની સ્ત્રીને ખબર પડતાં નદીનું રૂપ લઈને આવી તે વખતે ભગવાન અહ્માચારીનું રૂપ લઈ સામેના પહાડ ઉપર જઈ ઉભા. જેવી નદી આવી તેવી અહ્માચારીને પુછવા લાગી કે મહારા ધણીને મારનાર કયાં છે. હું તેના નીચેથી જમીન ખોદીને મારા ધણીને કાઢી લઈ જઈશ. અહ્માચારી કહે ‘તું મુંગી મુંગી ચાલી જા. આ શહેરની પુર્વ દક્ષિણને પશ્ચિમ બાજુ થઈ ઉત્તર તરફ વહેતી ચાલી જા. પછી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. એ નદીનું નામ તામ્રપર્ણી, અને આ શહેરનું નામ ‘ત્રિવિટાર’ એટલે સુંદર વિટલાયલી નદીનું નામ તે ત્રિવિટાર એ રીતે મહિમા છે. અમે દર્શન કરી રાતના ૭ વાગે નીચે ઉતર્યા કે તુરત ગાડીમાં બેસી રવાના થયા તે આખી રાત ચાલ્યા. રસ્તામાં ન્હાના ન્હાના ૧૦-૧૨ ગામે આવ્યા. માણસો પણુ આવ જાવ બહુ કરતા હતા. કોઈ વાતની બ્હીક ન હતી. પણુ રસ્તો બહુ ડુંગરાળો ઉંચાનીચા ટેકરા વાળો કે ગાડીને ચાલતાં બહુ અડચણ પડી.

અમો ૧૮ મૈલ ચાલી સવારના ૩૧ બજે નીયાટેન્કરા ગામમાં આવી પુગ્યા. આદિકેશથી પાંચ મૈલ દૂર રસ્તામાં 'કુકુતરા ગામ' આવે છે. હિંદુસ્તાની બોલીમાં આદિકેશને 'દશકરા' ગામ કહે છે ને મંજુરા કરીને પાસે ગામ છે તેને 'મસકરા' કહે છે, તેથી એ ગામો 'દશકરા મસકરા' ને નામે ઓળખાય છે.

નીયાટેન્કરા—(તા. ૧૬-૧-૦૪) આદિકેશવમાં તામ્રપર્ણી નદી છે, તે અત્રે પહો આવેલી છે. તેમાં સ્નાન કર્યું. કૃષ્ણનું મંદિર છે તેમાં દર્શન કર્યા. અત્રે તરકારી બ્રહ્મજ સરસને તાણું મળે છે. લાલ ડાંભાની લાજી એવી તો લાલ સડક ને તાજી કુમળી, તેમજ બાંડા જળરા કુમળા દાણાવાળાને તાજી હતા, કે એવા મુંબઈમાં જવલેજ આવે છે. આ તરફ સુકી સોપારી કાઢ ખાતુંજ નથી. લીલી ત્રાકાવાળી સોપારી ખાય છે. પાનને ફક્ત ચુનો લગાડી આ લીલી સોપારી સાથે ખાય તો મોઢું લાલ ચટક થાય છે. કાથાની ગરજ પડતી નથી. ને મળતો પહો નથી પહો જેને લીલી સોપારીની ટેવ ન હોય તેનું મોઢું આવી જાય છે. કેળાં તથા કેળની પતરાવળીઓ બહુ સસ્તી મળે છે. મલબારમાં કેળ, નારીએળ, ફણસ, સોપારી, મરી, તાડના ઝાડો વિશેષ માલમ પડે છે. આ તરફના માણસો અંગપર વસ્ત્ર તો બિલકુલ રાખતાજ નથી. શરીરે ઉઘાડા, માથું ખુલ્લું, ને એક લંગોટ તથા એ હાથનો કટકો વિટાળી ગામમાં ફરે છે. મોટા સારા કહેવાતા માણસો પહો એજ પ્રમાણે ફરે છે. આપણી શિખાની ગાંઠ માથાની પાછળ હોય છે અને હાલમાં જેમ મુંબઈના યુવાનો બાબરીનો ઝુમખો કપાળ ઉપર લટકતો રાખે છે, તેમ લટકતી શિખાની ગાંઠ તેમના કપાળ આગળ મસ્તકપર હોય છે. કેસને ઓળી સાફ ચક્રચકતા રાખે છે અને એજ એ લોકોનો અલંકાર ગણાય છે. એવી રીતે લટક્યાં સુંદર ચોટલી-શીખાનો ગર્વ રાખી અહંકારમાં ચાલતા કેટલાએક નજરે પડે છે. સ્ત્રીઓને મસ્તકપર વચોવચ સેથાને બદલે અંખોડો હોય છે, ને સેથો પાછળ હોય છે. પરણેલી, કુંવારી, કે વિધવા કે છે તે વર્તી સકાય નહી. કારણ બાંગડી વગરના ખાલી હાથ હોય, અગર બાંગડી જે કદાચ હોય તો એક હાથમાં એક રૂપાની બાંગડી તો બીજા હાથમાં ત્રણ બાંગડી હોય છે. સ્ત્રીઓનો પોષાક ફક્ત ઘોળુ લૂગડું જાતિથી તે પગના કાંડા સૂધી પીંટાળેલું હોય છે, અને કેટલીક તો જાતિ પહો સદંતર ઉઘાડી

રાખે છે. અમારા ક્ષેત્રની પાસેજ રેવીન્ડુ સેટલમેન્ટની આશીસ હતી. અત્રેથી બપોરના ૨૧ વાગે અમે રવાના થયા તે બાર મૈલ ચાલી ત્રીવેન્ડુમ રાત્રે ૮ વાગે આવી પુગ્યા. (તા. ૧૬). રસ્તામાં ૧૨ મૈલ સૂધી ન્હાના ન્હાના ગામડાઓ આવે છે. જાણે કેમ આપણે ૧૨ મૈલ સૂધી બળરમાંથીજ રસ્તો કાપતા હોયની એવો વસ્તિવાળો આ ભાગ નજરે પડે છે.

ત્રિવેન્ડુમ અનંતસેન અથવા પદ્મનાભ—ત્રિવેન્ડુમનો રાજ મ્હોટો કહેવાય છે. ગામ બહુ મ્હોટું છે. મ્હોટા શાહુકારોની દુકાનો છે, ગઢ છે. ગઢની અંદર પોલીસ ઓફીસો પહોરા માટે રાખી છે ને એ કિલ્લામાંજ પદ્મનાભનું મંદિર છે. અત્રેના અગાઉ થઇ ગયેલા એક દિવાને બંધાવેલા ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. છોટાનારાયણ છોડ્યા પછી માતૃશ્રીને મરડો થઇ આવ્યો હતો તે હજુ મટયો નહતો. અત્રે ગઢની અંદરનાં દેવળમાં ભગવાન બિરાજે છે તેને અનંતશયન અથવા પદ્મનાભ કહે છે. દેવળ મોટું છે. પદ્મ તીર્થ કુંડ છે તેને ગુંટો કહે છે, ત્યાં સ્નાન કર્યું. પછી પદ્મનાભ, નૃસિંહજી તથા લક્ષ્મીના દર્શન કર્યા. અત્રે મુંબઇના બાટીઆ મુલજી જેઠાની ધર્મશાળા છે. કાચીનનો રાજ પણ આ ગામમાં આવી લાગ્યો તેથી બધી ચીજ મોંઘી થઇ ગઇ. જનાર્ધન જવા માટે પડાવનો જે આડે દિવસે એકેક રૂપીઓ પડતો તેનો રૂ. ૬) ભાવ થઇ ગયો. કાચીનના દીવાનનો ભાઇ જે કન્યાકુમારીમાં મળ્યો હતો તેને મળ્યા ને તે તથા કાચી મહારાજ જનાર્ધન જનાર હોવાથી ત્યાં જગાનો આપણે માટે બંદોબસ્ત કરવા તેણે ખુશી બતાવી. અત્રેના મંદિરમાં બ્રાહ્મણ સિવાય બીજાને એમને એમ દર્શન કરવા દેતા નથી. રૂપીઆ બહુ ખરચવા પડે છે ત્યારેજ દર્શન થાય છે. મંદિરમાં ભગવાન પહોડ્યા છે. મૂર્તિ બહુ મ્હોટી છે. વચમાં સુવર્ણની ભોગ મૂર્તિ છે. ભગવાનના નાભી કમળમાંથી બ્રહ્મા પ્રગટ થયા છે તેના પણ દર્શન કર્યા. ભગવાન ૧૩ શીટ જેટલા લાંબા મોટા શરીરવાળા આડા પહોડ્યા છે. શરીર, હાથનું કાંડુ, આંગળાં, પગ, સાથલ, વિગેરે તે પ્રમાણે એક જાડા મનુષ્ય કરતાં ડબલ સ્થૂલ છે. દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ભગવાન શેષનાગ ઉપર પહોઢ્યા છે ને મસ્તક ઉપર નાગની ફેણ છે. જમણો હાથ સુતાં સુતાં લાંબો પસારીને શંકરના માથાપર મુકેલો છે કે “તુમ ડરો મત” એવો ભાવ બતાવે છે. એ વિષે કથા છે એક ભરમાસુર નામનો દેવ

હતો તેણે ખુબ તપશ્ચર્યા કરીને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા, ચરણ કરી કે “હું જેના પર હાથ મુકું તે ભરમ થઇ જાય. અને હું કોઇથી મરું નહિ” એવું વરદાન આપો. શંકરે તે વરદાન આપ્યું. પરંતુ તે ખરું છે કે ખોટું તે અજ્ઞાતવાવા ખાતર તેણે પ્રથમ શંકરનાજ માથા ઉપર પોતાનો હાથ મુકવાને ઇચ્છા દર્શાવી. એટલે શંકર એકદમ નાઠા અને બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્મા કહે ‘હું તો સૃષ્ટિનો સૃજનાર છું.’ એ રીતે બીજા કઇક દેવતાઓ પાસે ગયા પણ કંઈ ન વળ્યું. અંતે નારાયણ જે સમુદ્રમાં પોદયા હતા તેની પાસે જઈ ચરણ ચુમી. નારાયણે પોતાનો હસ્ત લાંબો કરી તેના મસ્તક ઉપર હાથ મુકી કહ્યું “તુમ ડરો મત” અને તેવોજ ભાવ પશ્ચનાભની મૂર્તિ દેખાડે છે. શંકરની પાછળ ભસ્માસુર દોડ્યો. ભગવાને શ્વાસ કાઢી મોહિની સુંદરીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેની સામે ગયા. રૂપ જોઇ અસુર મોહિત થયો, પણ સુંદરી કહે ‘હું નાચું તેમ નાચ’ એટલે અસુર જેમ મોહિની નાચે તેમ નાચવા લાગ્યો. નાચતાં નાચતાં મોહિનીએ પોતાના મસ્તક ઉપર હાથ મુક્યો, એટલે અસુરે પણ પોતાના માથાપર હાથ મુક્યો કે તે તુરત બળી મૂવો. પશ્ચનાભ ભગવાનનો જન્મ-પ્રતિષ્ઠા-અનંતચતુર્દશીને દિને છે, તેથી તે દિને ૧૪ બ્રાહ્મણો જમાડવા જોઇએ છે. ભાદરવા શુદ્ધિ ૧૪ ને દિને મુખ્યત્વે ગણપતિ વિસર્જન થાય છે તે દિન એ છે. પશ્ચનાભથી બે મૈલ ત્રિવિલમ ગામ છે, ત્યાં મચ્છીતીર્થ છે, ત્યાં ભગવાનનું મુખાર્વિંદ હતું, અને અત્રેથી ૭ મૈલ ત્રિપુરમ્ ગામ છે જે ધર્માધર્મ તીર્થને નામે જાણખાય છે ત્યાં ચરણ હતાં. ધર્માધર્મમાં બે કુન્ડ છે. એક ધર્મ અને બીજો અધર્મ. કથા છે કે એક બ્રાહ્મણ હતો તે દાન બહુ કરતો. એક જણને દાન આપ્યું તો બીજું તેના ભાઇને, ત્રીજું તેના કાકાને, એમ એકજ ધરમાં દાન આપતો તે અશુદ્ધ કહેવાય, માટે ભગવાને કહ્યું પહેલા અધર્મ કુન્ડમાં નાહી આવ. તે નાહ્યો એટલે ગંધિડો થઈ ગયો. ભગવાને કહ્યું ‘તારી દશા આવી છે માટે હવેથી તારે જુદું જુદું દાન કરવું.’ પછી ધર્મકુન્ડમાં સ્નાન કરાવ્યું એટલે શુદ્ધ થયો ને મનુષ્યરૂપ થયું. એ જાત્રે કુન્ડોમાં યાત્રીઓ સ્નાન કરે છે. મચ્છી-તીર્થ વિષે કથા છે કે પરશુરામ ન્યારે પૃથ્વી નક્ષત્રિ કરી અત્રે આવ્યા ત્યારે તેને દોષ પડ્યો ને શ્રાદ્ધતર્પણ આ ઠેકાણે કરવું પડ્યું. તે વખતે તલના પિન્ડ ખાવા ભગવાન માછલીનું રૂપ લઇને આવ્યા, ને પિન્ડ

ખાધા. એ માછલું દરરોજ મ્હોટું થતું ગયું, તેની પૂજા થવા લાગી ને ત્યાં મન્છાવતારની મૂર્તિ હાલમાં છે. તપશ્ચર્યા પછી પરશુરામે બ્રાહ્મણ જમાડવા માંડ્યા પણ કોઈ જમે નહિ. પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરની ત્રિમૂર્તિનું એક કુશ બનાવી આકાશમાં ગીર માર્યું એટલે તેઓ આવીને જમ્યા. તે ત્રિમૂર્તિ તથા પરશુરામની પણ મૂર્તિ ત્યાં છે. અત્રે પદ્મનાભમાં અનંતસેન ભગવાનની મૂર્તિ છે. આળુબાળુ ભૂદેવી ને શ્રીદેવી છે. મંદિરના કમ્પાઉન્ડમાં નૃસિંહજી, સાક્ષી ગોપાળ, ક્ષેત્રપાળ, સંતાનગોપાળ, રામ લક્ષ્મણ વનવાસ અને પટાભિષેકના અર્થવાળી મૂર્તિઓ છે. અત્રે દરરોજ બ્રહ્મભોજન થાય છે. પાઠશાળા છે. ત્રિવેન્દ્રમનું ખરું નામ ત્રિપુરાનંદપુરમ છે તેમાંથી અપભ્રંશ થયો છે.

દીવાકર ઋષિ કાના માંગરોળના રહીશ હતા. તે ભગવાનનાં દર્શન કરવા માટે ગોકુળ મથુરામાં તપશ્ચર્યા કરવા બેઠા. ભગવાન પ્રસન્ન થઈ બાળકના રૂપમાં આવ્યા. તેનાપર પ્રેમ આવવાથી ઋષિ બોલ્યા ‘હે બચ્ચા? તું મ્હારી પાસે રહે ને હું કંદમૂળ ખાઉં છું તે તને પણ આપીશ.’ બાળક કહે ‘હું મસ્તિ તોડાન કરું ને તું ગુસ્સે થાય તે કામનું નહિ.’ પણ ઋષિએ વચન આપ્યું એટલે બાળક તેની પાસે રહ્યું. બાળકે ચીડવવાને હઝારો પ્રયત્ન કર્યા પણ ઋષિ ચીડાયા નહિ. એક વખત ઋષિ જે શાલિગ્રામોની પૂજા કરતા હતા તેમાંથી એક મોઢામાં નાખી બાળક ભગવાન ગણી ગયા. ઋષિ ચીડાયા. ‘તહે આ શું કીધું? નિકળ અહીંથી.’ ભગવાન પોતાનું રૂપ ધારણું કરી ગુસ્સે થયા ને બોલ્યા ‘હું રીસાધને જાઉં છું ને કેરળ દેશમાં (પદ્મનાભ ગામ છે ત્યાં) દરિયામાં સ્થાન કરીશ, ત્યાં તને દર્શન આપીશ.’ એટલું કહી અંતર્ધાન થઈ ગયા. ઋષિએ ઓળખ્યા એટલે પશ્ચાત્તાપ કરતા ગામોગામ રખડતા અત્રે ત્રિવેન્દ્રમમાં આવી પુજ્યા. ત્યાં છેટેથી એક મ્હોટા વૃક્ષ નીચે બાળક ભગવાનને ઉભેલા જોયા, એટલે ઋષિ દોડતા દોડતા સામા ગયા. ઋષિને દોડતા આવતા જોઈ ભગવાન વૃક્ષની બખોલમાં ભરાઈ ગયા. પણ ઋષિ સમજી ગયા કે આ વૃક્ષમાંજ ભગવાન છે તેથી પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી, ને ખૂબ તપશ્ચર્યા કરી. પછી ભગવાને મ્હોટું રૂપ ધારણું કર્યું ને વૃક્ષ નવ મૈલ જેટલું મ્હોટું થઈ આડું પડ્યું. એટલે ઋષિને નવ મૈલની દરરોજ પ્રદક્ષિણા કરવી પડતી. એમ કરતાં વૃદ્ધ થયા પછી ભગવાનને

ઋષિએ અરજ કરી ‘હે પ્રભુ! મળપર કૃપા કરો. હવે નવ મેલની પરિક્રમા મ્હારાથી થતી નથી?’ પછી ભગવાન પ્રગટ થયા ને કહ્યું ‘તું મ્હારો ભક્ત છે. તારા દંડની ત્રણ લાકડી (તે વખતના માણસોના લાંબા નવ હાથ થાય તે) ભરીને જગા માપ ત્યાં હું શયન કરું છું, ને અનંતચૌદસને દિને મ્હારી પ્રતિષ્ઠા કરજે, ને મ્હારા નાલિકમળમાંથી બ્રહ્મા નિકળશે, વગેરે.’ એ રીતે હાલ મૂર્તિ છે અને તે નવ ગજ જેટલી લાંબી દેખાય છે. ભગવાનની પાસે ચાર બાળક ભકતો નામ-સનત, સનતનન્દન, સનક, અને સનતકુમાર તેની હાજરીમાં રહે છે. અત્રેના પુજારી, શ્રી દ્વારપાલક, તથા પંડ્યાઓનો જીલમ વિશેષ છે. તેઓનું મન ન મનાય તો દર્શન પણ થઈ શકતા નથી. બ્રાહ્મણ વર્ણુ શિવાય અન્ય વર્ણુને છેટેથી દર્શન કરાવે છે. પણ પૈસા આગળ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન થાય છે. પંડ્યાઓને લાયસન્સ હોય છે. રૂ. ૧,૨૦૦)ના ખતપતરીઆં દર-આરમાં મુકે ત્યારે પંડ્યાની વૃત્તિનો પટો મળે છે. આ એક જાતનો ભગવાનને નામે વેપાર કહેવાય, જે ખરેખર ગેરવાજબી ગણાય. યાત્રીઓને બહુ હેરાન થવું પડે છે. કહે છે કે પદ્મનાભમાં ઠાકોરજીને રસોડે ૩,૦૦૦ બ્રહ્મણો રોજ જમે છે ને ૩૦૦ રસોયા રોજ કામ કરે છે. રસોડાના ચૂલા મનુષ્ય જેટલા ઉંચા છે. એક ઘડીયાળ છે તે એક માણસની મૂર્તિ બનાવી છે, માણસ પોતાનું મ્હોદું ઉઘાડે છે, મ્હોદું ઉઘડતું જાય ને ઘંટાનો અવાજ થતો જાય એવું તે ઘડીયાળ છે. કંઈ અમુક તકરારપરથી એવો ઠરાવ થયો કે મુંબઈ તરફના શેડીઆઓને દર્શન કરવા દેવા નહિ. ત્યારે ઠા. વાઘજી નામના ભાડીઆ ગૃહસ્થે એ તકરાર પરથી કેસ ચલાવ્યો કે ‘અત્રેનો રાજા નાયર છે તે અમારાથી ઉતરતો છે, એ અમારું ખાઈ શકે, પણ અમે તેનું ખાઈ ન શકીએ’ એવું પુરવાર કર્યું માટે ‘અમને દર્શન કરવા કેમ દેવામાં નહિ આવે’ એવી તકરાર લીધી. ન્યાયાધીકારીઓએ હજુ ચુકાદો આપ્યો નહતો તે પહેલાં તો વાઘજી ગુજરી ગયા. પછી જડજેએ ચુકાદો આપ્યો કે વાઘજીને દર્શન કરવાની છૂટ છે. તે દિવસથી જોકે દર્શનની છૂટ થઈ, પણ પૂજારીઓ બહુ કનડગત કરે છે.

જનાર્દન અથવા વર્કલા—તા. ૧૮. આજે અમો જનાર્દન જવા નિકળ્યા. ગોરને વિદાય આપી. અત્રેથી હોડીપર જવાનો રસ્તો એક મૈલ

છેટા છે. અર્ધાં હોડી ભાડે કરી. હોડી ૪ શીટ પહોળીને ૧૬-૧૭ શીટ લાંબી. ઉપર ગાડાની માફક ચટાઇનાં ગોળ છાપરાં કાઢેલા હોય છે, અને ત્રણ કટકામાં હોય છે, તે જે બાજુ ખસેડવું હોય ત્યાં ખસેડી શકાય છે, તે ઉઘાડખંધ થાય છે. નાવમાં ચટાઇ પાથરે છે ને સારી સગવડ હોય છે. જનાર્દન અત્રેથી ૨૦ મૈલ છે. ઠંઠ અલ્પાધ સૂધી દરીઆની પાણીની મ્હોટી મ્હોટી ને ઉડી નહેરો છે તેમાં જવું પડે છે, ને કાચીન જતાં દરિયો છે. હવે તો આગબોટ થઇ છે એટલે હોડીમાં ખેસવું પડતુંજ નથી. આ નહેરનું પાણી થોડેક સૂધી મીઠું છે, ને જનાર્દન આગળ ભાંભળું છે. ઘણું ઠંકાણું પાણી બહુ ઉંડા નથી હેતા, ને લાકડીઓ જમીનમાં ખોંસીને હળવે હળવે નાવ ચલાવે છે. અમો સાંજના ૪૧ વાગે નિકળ્યા. આખી રાત ચાલ્યા તે સવારના ૩ વાગે જનાર્દન આવી પુગ્યા. (તા. ૧૮-૧-૧૮૦૪). ખે ત્રણ મૈલ સૂધી કુંગરમાંથી નાળ-નહેર ઘણી સરસ રીતે ખોદી છે. નાવ એટલું હળવે ચાલે છે કે તેમાં ડાલો જરાએ આવતો નથી. એ રસ્તે ઠંક-ઠંકાણું દીવા નજરે પડતા હતા. વળી મૈલ દેખાડનારા પથરા પણ આવે છે. નહેરની પેલી બાજુએ દરિયો ધુધે છે પણ દેખાતો નથી. આ તરફ કિનારાપર અણુના પાન એટલા બધા ઉગેલાં હોય છે કે તેનો કાંઈ ભાવ પણ પુછતું નથી. કાચીનનો રાજ જનાર્દન આવેલો હોવાથી મકાનો બધાં ભરાઇ ગયા હતા. ગામ કિનારેથી ૧૧ મૈલ છેડું છે. અમોને પંડયો રસ્તામાં મળ્યો તેણે મહા પ્રભુજીની બેઠકમાં ઉતારાની સગવડ કરી આપી. ત્યાં માંગરોળનો ગુગળી બ્રાહ્મણ પુજારી છે.

અત્રે સમુદ્રપર સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં કુંગરમાંથી પાપમોચની, ઋણમોચની, સાવિત્રી, ગાયત્રી, સરસ્વતી વિગેરે નદીના ઝરા વહે છે. ત્યાં સમુદ્રમાં સ્નાન કર્યું. વળતાં જનાર્દન ભગવાનનાં દર્શન કર્યા. એ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. એક હાથમાં પાણીની અંજલી લીધેલી છે. બીજામાં શંખ, ત્રીજામાં ચક્ર, અને ચોથામાં ગદા છે. એ રીતે મૂર્તિના દર્શન કર્યા. આજે મહા શુદ્ધિ ૨ માતાની બીજનો અમોએ પ્રદોષ કર્યો હતો. મહા પ્રભુજીનાં દર્શન કર્યા. મહા પ્રભુજી યાત્રા કરતાં અત્રે પધાર્યા હતા. આ બેઠકમાં પીપળો છે ત્યાં બેસી મહા પ્રભુજીએ પારાયણ કથા કરી હતી, અને બ્રહ્મભોજન કર્યો હતો. ૨૦૦ વર્ષ ઉપર જુનાગઢવાળા ધનશ્યામ લાલજીને તેઓ સ્વપ્નમાં આવ્યા ને જનાર્દનમાં પીપળો તથા

ન્હાતું તળાવ છે ત્યાં ખેડક કરવા કહ્યું. તે પરથી તે વખતના માતબર
 કોચીનના વેપારીઓએ દ્રવ્યની મદદ કર્યાથી આ ખેડક ઉભી થઇ છે.
 એ તળાવનો એક ન્હાનો કુન્ડ બાંધ્યો છે. તેનું નામ રામકુન્ડ છે.
 ખેડકના નિર્વાહને માટે આસરે છ હજાર રૂપીઆ હતા. પણ કોચીનના
 વેપારીઓ જેની પાસે તે હતા તે ખુટવાથી એ રકમને ધકકો લાગ્યો
 ને હાલમાં રૂ. ૩,૦૦૦) આસરે છે, તેના વ્યાજમાંથી રૂ. ૨૫) ના
 ખર્ચમાં એક પુળરી, એક ચાકર, ગાય વિગેરે રહે છે. દૂરનો મામલો
 પડ્યો એટલે ગુજરાતી પુળરી કાઢી રહેતું નથી. પણ અમે ગયા ત્યારે
 તો ગુજરાતી હતો. જનાર્દન પોતે સાક્ષાત દ્વારકાનાથજી છે, અને અત્રે
 દરિયો ઓળંગી પધારેલા છે. જનાર્દન ભગવાનનો પરતો પણ જળરો
 છે. ધડીધડીમાં એની માનતા બહુ ચાલે છે. જનાર્દનનો ધૂપ પણ માંદા
 સાળને અથવા ભૂત પિશાચ આગળ કર્યો હોય તો રામબાણુ છે.
 આજે રામકુન્ડમાં સ્નાન કરી રણછોડદાસ ખેતસીનું ક્ષેત્ર છે તેમાં
 રહેવા ગયા. (તા. ૨૦-૧-૦૪) આ તરફ મલબારી વસ્તિ બહુ સુખી છે.
 તેમનો આધાર નાળીએરી ઉપર છે, લોકો નાળીએરીના ઝાડો દર વર્ષે નવા
 નવા વાવતા જાય છે, અને કોપરાનું તાણું તેલ શાકમાં, માથામાં
 વિગેરે બધા કામમાં વાપરે છે. નાળીએરીના પાંદડા છાપરાપર જવ-
 ણીને ડેકાણે કામ લાગે છે. એ ઝાડના ઝાળાંની છાલોમાં ખાર હોય
 છે તેથી તે કપડાં ધોવા કામ લાગે છે, તેનાં મુળીઆં પણ કામ
 લાગે છે. કોપરાના કાચલાં બાળવામાં ખપ લાગે છે, છાલાંની દોરીઓ
 બનાવે છે, અને તે દેશવર પણ જાય છે. મલબારમાં ત્રણ ભાગ
 સ્ત્રી, અને એક ભાગ મરદની સંખ્યા છે. સારા સારા ગૃહસ્થોને
 ત્યાં ૩૦-૩૫ વર્ષની છોકરીઓ કુંવારી હોય છે. વર મળતા નથી.
 કોચીન આદ્વાપામાં બાટીઆ લુહાણાઓ આવી વેપારમાં સારું ધન
 કમાયા છે, ને કંટલાએક તો મુંબઈમાં દિવાળું કાઢી આવેલા એવા
 અત્રે પૈસાવાળા થયા છે. ઠેઠ ટીનેવેલીથી આદ્વાપા સુધી ત્રીવેન્દ્રમના
 રાજનું રાજ્ય કહેવાય છે, કારણ કે એ રાજ્યની ધણી ખરી બધી
 ઉપજ પશ્ચનાભના મંદિર ખાતેજ જાય છે. એ રાજ્ય ભગવાનને
 અર્પેજ છે. ત્યાં જે તાંબાના સિક્કા ચાલે છે તેને ચક્રમ કહે છે
 એટલે કે તે ભગવાનનો સુદર્શન ચક્રનો સિક્કો કહેવાય છે. કહે છે કે
 ટિનેવેલી ડીસ્ટ્રીક્ટમાં સડક ઉપર કામની દેખરેખ માટે એક હિન્દુ
 અમલદારને એવો હુકમ મળ્યો હતો કે નવી સડક કરતાં રસ્તામાં

આહું પીપળાનું ઝાડ આવે તો તે કાપી નાખવું. એક ડાળ કાપતાં લાલ લોહી નિકળ્યું. રાત્રિના તે હિન્દુને તાવ આવ્યો, અને સાહેબને સ્વપ્નું આવ્યું કે તું ઝાડ કપાવીશ તો મરી જઈશ. સાંજના ખુરશી પરથી ચક્કર આવતાં પડી ગયો. પછી સાહેબે હિન્દુને હુકમ કર્યો તે પ્રમાણે રૂ. ૧૫-૨૦ નો ખરચ કરી પૂજા પાઠ કરાવી, ડાળ સાંધી, પાટો બાંધ્યો. ડાળ વખત જતાં ચોંટી ગઈ, ને જીવ આવ્યો.

એક વખત બ્રહ્માજી બેઠા હતા, તેની પાસે તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર નારદજી તથા કનિષ્ઠ પુત્રો-નવપ્રજ્ઞપતિ પણ બેઠા હતા, તેટલામાં બ્રહ્માજીના પિતા જનાર્દનને છેટેથી આવતા દીઠા, તે જોઈને બ્રહ્મા ગાદી આપવા ઉભા થયા, નારદજીએ જનાર્દનને જોયા પણ નવપ્રજ્ઞપતિએ જોયા નહિ, તેથી હસ્યા ને કહ્યું કે બ્રહ્માજી પોતાના પુત્ર નારદજીને ગાદી આપવા ઉઠ્યા. એટલે બ્રહ્માને ગુસ્સો આવ્યો ને તેઓને નિકળી જવા કહ્યું. નવપ્રજ્ઞપતિએ ઉત્તર આપ્યો ‘અમારે ક્યાં જવું?’ બ્રહ્માના ખલા ઉપર અંગુછો હતો તે લઈ છેટેથી ફેંક્યો ને કહ્યું ‘આ દિશામાં જાઓ.’ તે અંગુછો અત્રે જનાર્દનનું મંદિર છે તેની સામે પીપળો છે ત્યાં આવી પડ્યો. ત્યાં નવપ્રજ્ઞપતિ આવ્યા. પણ અત્રે ખાવા પીવા સંખ્યાદિક કર્મ કરવા દરિયાના ખારા પાણી શિવાય બીજું કંઈ મળે નહિ, તેથી ખૂબ કષ્ટ પામ્યા. પછી કેટલે વખતે નારદજી ભૂમીપર પર્યટન કરતા ત્યાં આવી ચડ્યા, એટલે નવપ્રજ્ઞપતિએ અરજ કરી કે ‘અમારું કષ્ટ પિતાજીને કહીને દૂર કરો.’ નારદજીએ તેમની ક્રિયાદ બ્રહ્માજીને ગુજારી તે ઉપરથી બ્રહ્માજીએ સુદર્શન ચક્ર આકાશમાંથી મોકલ્યું. તેનું તેજ તથા ગરમી એટલાં હતાં કે ઉંચેથી વેગમાં પ્રકાશમય આવતું જોઈને નવપ્રજ્ઞપતિ ગભરાયા, ને એમ જાણ્યું કે નારદજીએ જઈને વળી કંઈક ગોટાળો વાળ્યો છે તેથી વળી આ અધિક કષ્ટ આવે છે, એટલે બહીકના માર્યા ન્હાસીને ક્યાંય દૂર દેશમાં ન્હાસી ગયા. સુદર્શન ચક્રે તો કોઈને દીઠા નહિ એટલે જમીનમાં પાતાળમાં જઈ ઉપર પાણી કાઢ્યું, તે ચક્રતીર્થ કુંડ અત્રે વિશાળ છે. થોડા વખત પછી અત્રે આવી જોય છે તો મીઠા પાણીનો કુંડ અત્રે જોયો ને શાંત થયા. બ્રહ્માને વિચાર થયો કે આપણે યજ્ઞ કરવો તેથી નારદજીને પુછ્યું કે તું સર્વ ભૂમીપર્યટન કરી આવ્યો છે માટે યજ્ઞની સારી જગ્યા કઈ? તે

ખતાવ. નારદે કહ્યું ભાસ્કરતીર્થ ઉત્તમ છે માટે ત્યાંજ યજ્ઞ કરવો. બ્રહ્માએ કહ્યું ‘બહુ સારૂ તેનો બંદોબસ્ત કરો.’ પછી યજ્ઞની તૈયારી થઇ ને યજ્ઞ ચાલુ થયો. જે જોઇએ તે જાતનાં ધાન્ય પકવીને લાંડારો ભરી રાખ્યા. જે કોઇ હીરા, સોનું, રૂપું, ભોજન અગર જે કંઈ માંગે તે મોં માગ્યું બ્રહ્માજી તેને આપતા. એટલે મનમાં બ્રહ્માજીને અંદકાર થયો કે મહારા જેવો કોઇ નથી. તેથી જનાર્દન સ્વામી એક ૮૦ વર્ષના ધૃઢ બ્રહ્મચારીના વેપમાં આવી ‘યજ્ઞ કોણુ કરતા હયે, અમરેકુ ભોજન હોના’ એમ બોલવા માંડ્યું. ત્યારે તેને જવાબ મળ્યો ‘તું બૂમો શું કરવા પાડે છે. આટલા બધાને મળે છે ને તને નહિ મળે? મુંગો મુંગો પતરાવળી નાંખી બેસ.’ પછી ભગવાન બેઠા ને ભોજન પીરસાણું ને જલાંજલિ લઇ જેવી ફેરવે છે તેટલામાં પતરાવળીમાં ભોજન ન મળે, તેમ કોઠારમાં પણ ન મળે. છેવટે બધા ગભરાયા. ભગવાન તો કહે ‘ભોજન લાવ’ બ્રહ્માજીને ખબર પડતાં ત્યાં આવ્યા. યુદ્ધને જોઇને ભગવાન તરીકે ઓળખી કાઢ્યા ને પગે પડી દંડવત્ કર્યા. પણ ઉઠ્યા નહિ. ભગવાન કહે ‘તું ઉઠ મને ભોજન આપ’ બ્રહ્મા કહે ‘તમે પધાર્યા તો મને આનંદ થયો કે મહારે ત્યાં યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ ભગવાન કયાંથી? પણ આપને ભોજન પુરું પાડવાની મહારામાં શક્તિ નથી. માટે કૃપા કરી તમારું ખરેખરું રૂપ પ્રગટ કરો.’ પછી ભગવાન જનાર્દનજી અતુલજ-શંખ, ચક્ર, ગદા, પશ્ચધારી હાલમાં જે ટુંકાણે બિરાજે છે તે ટુંકાણે પ્રગટ થયા. પાણીના મોટા ઘડા પૂર્ણ માટે ભરાવ્યા હતા તેમાંથી એક ઉપાડતાં ફૂટી ગયો ત્યાં પર્વત મુક્યો, તેમાંથી મીઠા પાણીના ઝરા આજ દિન સુધી નિકળ્યા કરે છે, અને પાપનાશની વિગેરે ઝરાનું પાણી બહાર દરિયા પાસે પડે છે પણ દરિયામાં જતું નથી. પ્રકૃત જમીનમાં સોસાઇ જાય છે. જ્યાં યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યાં ઘણા જથ્થામાં સમીધા વિગેરે બળવાથી ફુંગર થઇ ગયો છે, તેમાંથી ધૂપ કોળસાની ખાણો માફક હજી નિકળે છે તે જનાર્દન ધૂપ કહેવાય છે. આજે (તા. ૨૨-૧-૦૪) ચક્રતીર્થ, સમુદ્ર, પાપનાશની વિગેરેમાં સ્નાન કરી ભગવાનને ભોગ ધરાવી નૈવેદ્ય લીધો, તથા અર્ચન આરતિ કરાવી. ગોરને વિદાય આપી, બેઠકમાં બેઠ સામગ્રીનું આપી, સાંજના ૪ વાગે રવાના થયા તે બંદરપર આવી પુગ્યા. કોઇલન જનારા હોડીના હિતાશ્ચો બધા એકઠાં થતાં વાર લાગી. રાતે દશ વાગે હોડી હંકારી. જનાર્દનથી કોઇલન ૧૬ મૈલ છે. રસ્તામાં ન્હર દરીઆ જેટલી મહોટી આવે છે ને પાણી

ઉંડા હોય છે. પાણીનો મોજો અત્રે લાગે છે. પાછલી રાત્રે કાંઠા ઉપર હોડી છોડીને ખારવાઓ સૂતા તે પાછી પાંચ વાગે હંકારી તે સવારના ૮ વાગે કાંઠલન આવી પુગ્યા. (તા. ૨૩-૧-૧૯૦૪).

કોઠલન—અત્રે ઠા. જીવજીદાસ લીલાધર નામના બાટીઆ ગૃહસ્થને ત્યાં અમો ઉતર્યા. કોઠલન ગામ ન્હાતું પણ સારું છે, બધી ચીજો મળે છે. લોટ જે બીજો કયાંય ન મળ્યો તે અત્રે મેંદાનો લોટ મળ્યો. દૂધ પાણી જેવું છે. તરકારી ઠીક મળે છે. લીલાં મરી ધણુ થાય છે. દુકાનો મુંબઇ ફેશનની મેમણીઆઓની બહુ છે. અત્રે ગુજરાતી બોલી જાણનારા વેપારીઓ પણ છે. હલકો વર્ણુ વધારે છે. હાલમાં અત્રેથી બે ત્રણ માઇલ ઉપર આગગાડી ચાલુ થઇ ગઇ છે, ને લોકો હવે આવજાવ એ રસ્તેથી કરે છે. કોઠલનથી આલ્પાઇ બંદર ૫૪ મૈલ છે. કોઠલનથી સાંજના ૪ વાગે હોડીમાં બેઠા. રસ્તામાં દરીઆની ખાડી તથા નાળાં આવે છે, પણ ગાડાં કરતાં હોડીનો રસ્તો ધણો સારો. હોડી ડોલા પણ ખાતી નથી, તેમ ગાડાંની હલામણુ ધણી. આખી રાત હોડી ચાલી. સવાર ૫૩તાં હોડીએ અર્ધો રસ્તો કાપી નાખ્યો. રસ્તામાં નાળુવું આવ્યું. આજુબાજુ જમીનના કિનારા પરથી હોડી ચાલી જાય. જાણે નદીમાં જતા હોઇએ તેવો ભાસ થતો હતો. રસ્તામાં હોડી ઉભી રાખી, કિનારે ઉતરી, દાતણ પાણી કરી, પાછી હોડી હંકારી. રસ્તામાં દેવનારાયણ (વિષ્ણુ)નું મંદિર આવે છે એ મ્હોટું છે. બીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં દેવળનાં સ્થળો આવે છે. આગળ ચાલતાં બાજુ પર કરમાડી ગામ આવે છે, ત્યાં શિવસ્થળ છે, તેમાંથી સોનાનો દાગીનો કાંઈ ચોરી લઈ જતું હતું, તે નાળવામાંથી પસાર થતાં પથ્થર થઇ ગયો, તેની મૂર્તિ તથા પથરો હોડીમાંથી દેખાય છે. એ ચોરનું નામ કરમાડી કુટીન. સર્વ ટંકાણે ઉતરવા માટે ક્ષેત્રો હોય છે. અમારી હોડી ખાઇમાંથી પસાર થતી હતી ત્યારે અમારો નોકર નામે ખારોટ મોહજતે અનાનસ જેવું ફળ પાણીમાં છોટેથી તરતું દીકું, તે નજદીક આવતાં વાંકા વળી લેવા ગયો, પણ પોતાનો સમતોલ ન રહેવાથી ઉંધો પાણીમાં પડી ગયો. પણ રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે, તે મુજબ સારે નસીબે મારા હાથમાં તેનો એક પગ આવી ગયો તે ખૂબ જોરથી મેં પકડી રાખ્યો. હોડીના બીજા અર્ધમાં એક બીજો ઉતાર હતો, તેના હાથમાં તેનો બંડોનો છોડો આવી જતાં તે પણ તેણે પકડી રાખ્યો, એટલે મહા મુસીબતે મોહ-

બત ડૂબતો ડૂબતો હોડી ઉપર ચઢી આવ્યો, નહિ તો આવે તેનાં
સો વર્ષ પૂરાં થતે. અમે કામલનથી નિકળ્યા ત્યારે ઠા. જીવજીદાસે કહ્યું,
આખી હોડી ભાડે કરો, પણ તેમ ન કરતા અર્ધી ભાડે કરી તો કીક
થયું, કારણકે ખીજા ઉતાડની અમને આ વખતે મદદ આવી મળી.
માટે મુસાફરીમાં હમેશાં સંગાથ હોય તેમ વધારે સાડ. આખો દિવસ
હોઢી ચાલીને સાંજના પાંચ વાગે આદ્યપાઈ બંદરે આવી પુઝ્યા.

આદ્યપાઈ બંદર અથવા એલેપી—તા. ૨૪. અત્રે કચ્છ રોહાના
વતની લુહાણા શેઠ ઠા. માલજી કેશવજી જે અત્રે એક મહોટા વેપારી છે
તેને ત્યાં અમે ઉતર્યાં. તેણે અમારી ધણીજ સરસ બરદાસ્ત કીધી, અને
અમને બે દિવસ રોક્યા. (તે બિચારા હાલમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે.)
કોચીનના સારસ્વત દામોદર મોનજીના પુત્ર મીઠુ ઉર્ફે દયારામ સાથે લાઇટ
હાઉસ, દરિયો, ને પુરજો જોઈ આવ્યા. તા. ૨૫. અત્રે દરિયાપર મહોટી
ધર્મશાળા છે તેમાં શંકર, હનુમાન; તથા મહા પ્રભુજીની બેઠકનાં દર્શન
કર્ચાં. અત્રેની બજાર પણ સારી છે. માલજીભાઈએ વિપ્ર દામોદર
મોનજી ઉપર અમારી બરદાસ્ત માટે કોચીનમાં કાગળ લખ્યો. ખીજે
દિને સવારના ૧૦ વાગે (તા. ૨૬-૧-૧૯૦૪) શેઠ માલજીભાઈએ
પોતાની હોડી બોલાવી. તેમાં બેસી સ્ટીમરપર ગયા. સ્ટીમર ન્હાની
છે. એવી બે સ્ટીમરો છે તે દરરોજ કોચીન આદ્યપાઈ વચ્ચે આવજવ
કરે છે, ને મુબઇના વલીભાઈ કાદરભાઈની માલેકાની છે. પણ થોડા
વખત પછી પચનાભ સૂધી સ્ટીમર જશે એમ કહે છે. બપોરના ૧૨
વાગે હંકારી. આગબોટના માલેકને સારો નફો રહે છે. ત્રીજા કલાસનો
૩. ૦૦ ને ખીજા કલાસનો ૩. ૦૦ લે છે. આગબોટ સગવડવાળી સારી છે.

કોચીન—સાંજના ૭ વાગે કોચીન આવી પુઝ્યા. (તા. ૨૬-૧-૦૪)
અત્રે જગત લે છે. મીઠુ મહારાજનો ભાઈ લખમીદાસ તથા શંકર સામા
લેવા આવ્યા હતા, અને તેમના પિતા વિપ્ર દામોદર મોનજીએ અમારી
સારી બરદાસ્ત કીધી. (તેઓ હાલમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે). અત્રે
હવેલીઓ છે. એક ધર્મશાળા છે. મટાંજરીને રસ્તે મહોટી બજાર છે.
સાહેબ લોકોની વસ્તિ છે તેને બ્રિટિશ કોચીન કહે છે. ત્યાં દીવાદાંડી
તથા હિન્દુની સ્મશાનભૂમી છે, ત્યાંથી હનુમાનનું દહેજ આવે છે ત્યાં
દર્શન કર્ચાં. દરિયાને પેલે કાંઠે અર્નાક્યુલમ નામનું આગગાડીનું સ્ટેશન
છે, તે ભાગમાં મહોટી મહોટી આશીસો છે. રસ્તા પહોળા ને સારા

છે. વસ્તિ સ્વચ્છ છે. તે રસ્તે થઇને અમો જગજીવનગોપાળ ને અત્રેથી રા. ગાઉ છેટે છે ત્યાં ગયા. ત્યાં બાલાજીના પથ્થુ દર્શન છે; બીજે દિને (તા. ૩૦-૧-૦૪) અમો કોચીનથી નિકળ્યા. અર્નાકુલમના રેશને બેઠા, તે તા. ૩૧મી એ સવારના મદ્રાસ આવી પુગ્યા. કોચીનથી મદ્રાસ ૪૨૫ મૈલ, ટિકિટના ૩. પાન અને મેલના ૩. ફાત્રા પડે છે.

તિરૂપતિ બાલાજી:—મદ્રાસમાં એક દિવસ રહી ત્યાં તિરૂપતિ ગયા. (તા. ૩-૨-૦૪); ૧૪૫ મૈલ. ટિ. ૩. ૧૧૧૧. બાલાજીનું તિરૂપતિ ગામ જમીન ઉપર પથ્થુ છે, ને કુંગરપર પથ્થુ છે. બીજે દિને સવારના પહોરમાં (તા. ૪) કુંગરપર જવા નિકળ્યા તે સાંજના પુગ્યા. ત્યાં બાલાજીની મૂર્તિના દર્શન કર્યા. મૂર્તિ મ્હોટી અને દર્શન કરવા લાયક છે. તા. પમી ને શુકરે અભિષેકનાં દર્શન કર્યા. બાલાજીથી એક ગાઉ છેટે એક સ્થાન છે. ત્યાં કુંગરપરથી એવા જોસબંધ પાણીનો ધોધ પડે છે કે તેની નીચે સાંકળો છે તે પકડીએ તો જ ઉભા રહેવાય. એ પાણી આપણાપર પડે છે કે તુરત ચોખાના ઓસામણ જેવું શ્વેત-રંગનું તે પાણી થઇ જાય છે, તેને વિષે લોકો કહે છે કે જેણે ધણા પાપ કર્યા હોય તેનું પાણી ધણું શ્વેત થાય છે, અને થોડા પાપવાળાનું થોડું થાય છે. હવે આ વાતમાં કેટલું સત્ય છે તે કહી શકાતું નથી, પણ પાણી શ્વેત થાય છે એ વાત તો ખરી. કુંગર ઉપર ગામ છે ત્યાં બધી ચીજો મળે છે. કુંગરપરથી ઉતરી આવ્યા પછી બીજે દિને કપિલ ધારા-તળાવમાં સ્નાન કર્યું. બાલાજી વિષેનું ગીત નીચે પ્રમાણે:—

જેજે બોલો સાધુ લજ્જમન બાલાજી, હરહર બાલાકી, પ્રતિ પાલાકી,
દશરથ સુત નંદ લાલાકી,

જેજે બોલો સાધુ લજ્જમન બાલાજી, જેજે બોલો સંતુ લજ્જમન બાલાકી.
દક્ષિણ દેશ સવાલક્ષ પર્વત, જગમગ જ્યોત જવાલાકી—જેજે બોલો.
શિવ સાતળ (કૈલાસ) સીતારામજી બિરાજે, ચોકી હનમંત બાલાકી,
ચોકી અંજનીકા લાલાકી—જેજે બોલો.

આઠમજીપર કૂલનકો જમો, ઉપર મોજ દુશાલાકી—જેજે બોલો.
બૃહસ્પતવાર જરીકો જમો, ઉપર મોજ હજારાકી—જેજે બોલો.
શુકરવાર દૂધનકો નાવણ, મોજ બનીહે મોહન માલાકી, મોજ બનીહે
હીરા લાલાકી—જેજે બોલો.

છંને બીજે દો પોળીઆ બિરાજે, એર ઉપર ધૃમ નગારાકી—જેજે બોલો.

श्री श्याम पीठपुर

M. D. Khakhar.

તિરૂપતિપર સીતારામજી બિરાળે, રાઘોરામજી બિરાળે, ચોકી અંજની
કે લાલાકી—જેજે બોલો.

દૂરદેશસે જત્રી આવે, માર પડે મૃગ છાલાકી—જેજે બોલો.
તુલસિજી દાસ શરણુ આયે તેરી, પત રાખો કંઠી માલાકી.—,,
હરહર બાલાકી, પ્રતિ પાલાકી, દશરથ સુત નંદલાલાકી—જેજે બોલો.

પંઢરપુર—તિરૂપતિથી મહા વદિ પ ના નિકળ્યા, તે પંઢરપુર
જવા માટે આરસી રોડ સ્ટેશને (કુર્રવાડી) વદી ૬ તા. ૭-૨-૦૪ને
દિને આવી પુગ્યા. (છેટું ૪૮૩ મૈલ; ટિ. રૂ. ૬૫૫૮). અમો ગયા
ત્યારે પંઢરપુર જવાની આગગાડી થઇ ન હોતી. હાલમાં થઈ છે.
ત્યાં જવાને ગાઝા રીફાટ પડે છે. છેટું ૩૪ મૈલ છે. તે અમો ટાંગામાં
ગયા. ત્યાં પ્લેગ બહુ હોવાથી ગામ ખાલી થઈ ગયું હતું. અમો
અમારા ગોર કોનભટને ત્યાં ગયા તે પછી ગામમાં ન હોતો. પછી તેના
સગાને ત્યાં ઉતર્યા. ચંદ્રભાગા નદીમાં સ્નાન કર્યું તથા વિઠોળાના,
પુંડલીક, નામદેવ વિગેરે દેવજોમાં તથા મહા પ્રભુજીની એઠકમાં દર્શન
કર્યાં. દેવકૃપાથી પંઢરપુરની યાત્રા મેં સાત વખત કરી છે. પુંડલીકે
પોતાની માતા સત્યા તથા પિતા જનુદેવની એકનિષ્ઠાથી એટલી તો સેવા
કરી છે કે સાક્ષાત્ ભગવાન ધનશ્યામ પીતાંબરધારીએ તેને દર્શન દીધાં,
પોતે માતાપિતાના પગ દાખવામાં પ્રવૃત્ત હોવાથી એઠાં એઠાં મસ્તક
નમાવી ભગવાનને નમસ્કાર કર્યાં, અને આસન માટે ઇંટ નાખી. તે
ઇંટ પર હાલ વિઠોળા બિરાળે છે. પોતે શ્યામવર્ણના છે. વિટ=ઇંટ, ઇંટ
ઉપર ઉભા છે તે વિઠોળા. માતાપિતાની સેવા થઇ રહ્યા પછી વિઠોળા
ભગવાન પાસે પુંડરીક ગયો ને દંડવત્ કર્યાં. ભગવાને વર માગવા
કહ્યું એટલે તેણે કહ્યું ‘જે રૂપમાં આપનું સ્વરૂપ હાલ મ્હારા સન્મુખ
છે તેજ રૂપથી અત્રે નિવાસ કરો, અને આ ક્ષેત્રના મૂઢ અને પાપી લોકોને
દર્શન દઇ તેમને મોક્ષ આપો અને તમે પણ મ્હારા નામથીજ ઓળખાઓ.

વિઠોળાના મંદિરની પહેલી પાયરીએ નામદેવની મૂર્તિ છે. પૂર્વે
નામદેવે વરદાન માગ્યું હતું કે ‘મને વૈકુંઠપદ કે ધન્દ્રપદ કંઈ પણ
જોઇતું નથી. માત્ર આ ક્ષેત્રમાં યાત્રીઓ આવે તેના પગની રજનો
મને સ્પર્શ થાય એવું સ્થાન આપો.’ તે ઉપરથી વિકૃલનાથે ‘તથાસ્તુ’
કહેતાં મંદિરની પહેલી પાયરી પર જ્યાં નામદેવની હાલ મૂર્તિ છે ત્યાંની
જમીનમાં ખાડો પડી ગયો. તેમાં નામદેવ તથા તેના અનુયાયીઓએ

ભુસ્કે માર્યો ને પાછળથી સર્વ ભાગ પુરાઇને જેવો હતો તેવો થઇ ગયો. આ બનાવ શાકે ૧૨૬૮ના અષાઢ વદિ ૧૩ ને દિને બન્યો. મંદિરના પાછલા ભાગમાં રખમાઇજી, લક્ષ્મીજી, સુભદ્રા, બળભદ્ર, રામચંદ્રજી, કાલભૈરવના મંદિરો છે. ‘પુંડરીક વરદે હરિ વિઠ્ઠલ’ એ રીતે ભગવાનનું નામ દેવાય છે. શુજરાતમાં રણુછોડરાયનો મોટો મહિમા છે તેટલોજ દક્ષિણમાં આ વિઠાબાનો મહિમા જળ્યો છે. ગરીબો વિઠાબાને શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ભજે છે. મંદિર પુરાણું છે. ઠાકોર સાદા છે. પહેરવામાં નાગપુરી ધોતીજીં, રેશમી વા કસબી ઉપરણું અને દક્ષણી મોટી બ્રાહ્મણી પાંધોટી, કપાળે તિલક અને યુકા, ગળામાં પુષ્પ, અને તુલસીની માળાઓને લીધે એ દેવ ગરીબોનો ખેલી થઈ પડ્યો છે.

ચંદ્રભાગા નદીને પેલે કાંઠે મહાપ્રભુજીની ખેઠક છે. જ્યારે મહાપ્રભુજી પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરવા નિકળ્યા ત્યારે પોતાના શિષ્ય મંડળ સહિત અત્રે આવી પુજ્યા. પછુ નદીમાં પાણીનું પૂર બહુ હોવાથી શિષ્યોને વિચાર થયો કે વિઠ્ઠલનાથનાં દર્શન હવે કેમ થશે. પછી મહાપ્રભુજી સંધ્યાવંદન કરવા ખેઠા ને શ્રી વિઠ્ઠલનું ધ્યાન ધર્યું. એટલે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી સાક્ષાત આવી ઉભા, તેમને મહાપ્રભુજીએ વંદન કર્યું, એટલે શ્રીવિઠ્ઠલે મહાપ્રભુજીને વરદાન આપ્યું કે ‘કાશીક્ષેત્રમાં ગયા પછી તમારા વિવાહ કરજો એટલે હું તમારો પુત્ર થઈ અવતરીશ’ એટલું કહી ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા. ખેઠકમાં એક બોંયર છે, ત્યાં મહાપ્રભુજીએ ભાગવત સમાંહ કરી છે. અત્રે અનાથ બાલાશ્રમ તથા ધર્મશાળાઓ સારી છે.

ત્યાં મરડી ધુમ ચાલતી હોવાથી અમો તુરત નિકળી પડ્યા અને કુશરવાડી આવ્યા. ત્યાંથી રાત્રિના નિકળ્યા. તે સંવત ૧૯૬૦ના મહા વદિ ૧૧ ને શુકરવાર તા. ૧૨-૨-૧૯૦૪ ને દિને સવારના મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. અમોને સામા લેવાને ‘બ્રહ્મક્ષત્રિય’ હિતેચ્છુ સભાના મેમ્બરો, મેકેટરી મી. પુરૂષોત્તમદાસ પદ્મસિંહ કાકુ, મેસર્સ હરિલાલ જગન્નાથ, ચુનીલાલ જગજીવનદાસ વિગેરે સ્નેહીઓ આવ્યા હતા અને તેઓએ પુષ્પહારથી સારો સત્કાર કર્યો હતો.

બાર જ્યોતિર્લિંગ:—ગ્યંબકેશ્વર, ધુસ્મેશ્વર, ઓંકારેશ્વર, મહાકાળેશ્વર, સોમનાથ, કેદારેશ્વર, વિશ્વનાથ, વેંજનાથ, નાગેશ, મલિકાર્જુન, રામેશ્વર, અને ભીમાશંકર.

સાતપુરી:—ઉજ્જન, દ્વારિકા, મથુરા, હરિદ્વાર, અયોધ્યા, કાશી અને કાંચી.

અ. સૌ. મણિગૌરી મગનલાલ ખખખર, તથા ચી. ખાવાજીરાજ.

શ્રી બેટદારિકા.

બેટ દારિકાની યાત્રા કરવા માટે અમોએ એક મહિનો આગમયથી તૈયારી કરવા માંડી હતી. કામ-કાજ વગેરે વ્યવસ્થા કરી તા. ૨૫ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૦૫ સંવત ૧૯૬૨ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૪ ને સોમવારે પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે ઉઠી સ્નાન વિગેરે નિત્ય કર્મ અમોએ કરી લીધું. મહારાજ શિવલાલ મુરારજીએ અક્ષત, તિલક, પુષ્પહાર તથા શ્રીફળ આપ્યાં, અને એવાં શુભ શકુન વડે અમોએ તે દિને સવારના સાત વાગે ઘેરથી પ્રયાણ કર્યું. મુસાફરીને લગતો સર્વ સામન, વાસણકુસણ, ડીમણ વગેરે સાથે લીધું હતું. ઠાકોરજીને ધરાવવાની સામગ્રી, વાસણ, તથા વસ્ત્ર પણ લીધાં હતાં. અમો સર્વે મળી પાંચ જણા હતા. મહારા ઉપરાંત મહારા પૂજ્ય માતૃશ્રી દેવકોરમા, બહેન તુળબગૈરી, (દ્વિતીય) પત્ની મણિગૈરી, તથા એક ચાકર નામે મોહબત. પ્રીન્સીસ ડોકમાં અમોને સ્ટીમર લીન્ગા સૂધી વળાવવાને મહારાજ શિવલાલ મુરારજી, મેશર્સ મુંદરદાસ પીતાંબર, હિમ્મતલાલ જીગલદાસ, વરજીવનદાસ નારજીદાસ, તથા નાનાલાલ જીજીલાલ ખખખર આવ્યા હતા. સ્ટીમરે સવારના દશ વાગે મુંબઈનું બાર્ડ છોડ્યું. મુંબઈથી દારિકાં આસરે ૨૫૦ ગાઉ થાય છે, અને સ્ટીમર કલાકના ૧૨ ગાઉ ચાલે છે. પોરબંદરથી દારિકાં ત્રીસ ગાઉ, અને દારિકાંથી માંડવી ૧૨ ગાઉ થાય છે.

દારિકાં—તા. ૨૬-૧૨-૦૫ આજ સવારના દા. વાગે સ્ટીમર દારિકાં આવી પુગી, ને મજવાઓ લાગુ પડ્યા તેમાં અમો ઉતર્યા. અમને કિનારે લઈ જઈ ઉતર્યા. અત્રે નવા કપડાપર જગત લે છે, પણ ઠાકોરજીના નવાં કપડાં વગેરે માટે કર લેવામાં આવતો નથી. અમો ઠા. માવજી પ્રેમજીની ધર્મશાળા જે તેના કોઈ રખેવાળના નામ ઉપરથી રામરામૈયાની ધર્મશાળા તરીકે ઓળખાય છે તેમાં ઉતર્યા. અત્રે બધા બ્રાહ્મણો પોતપોતાના ચોપડાઓ લઈ આવ્યા, અને નામઠામ વગેરે પુછીને કંટાળો આપવા લાગ્યા.

દેવદ્વારકાં ઈત્યાદિ-દ્વારકાંથી બે ગાઉ વરવાળા, ૧૥ ગાઉ કચ્છીગઢ, તથા બોડખીતરી. આકાશમાં છેટેથી સમુદ્રમાં દેવદ્વારકાં અથવા સુવર્ણ દ્વારકાં દિવાળીથી દેવદિવાળીની વચ્ચેમાં કોઈ પણ ભાગ્યશાળીને જ દેખાય છે એમ કહે છે. સડકને રસ્તે વરવાળેથી બે ગાઉ મકનપર આવે છે, ત્યાંથી ૧ ગાઉ મોજપ, ત્યાંથી ૨ ગાઉ ભીમરાણું, ત્યાંથી ૦૥ ગાઉ સુરજ કરાડી, ત્યાંથી ૦૥ ગાઉ આરંભકું. ત્યાંથી પાણીની ખાડી છે, તે ત્રણ ગાઉ મજવામાં બેસીને જવું પડે છે. એટલે બેટ આવે છે. દ્વારકાંથી ઉગમણું ૧૥ ગાઉપર લાડવા ગામ છે, જેમાંથી દ્વારકાનાથની મૂર્તિ નિકળી હતી. બેટથી વળતાં મજવામાં બેસીને મેંદરડે જવાય છે, ત્યાંથી શામળાસર ૧ ગાઉ, અને તેની જોડે ગોપીતળાવ, ત્યાંથી ૧૥ ગાઉ નાગનાથ, ત્યાંથી ૩૥ ગાઉ મૂળગોમતુ અથવા જુનુ લાવકું ગામ, અને ત્યાંથી ૩ ગાઉ દ્વારકાં આવે છે. રસ્તામાં એટલીનો ટીમ્બો, ઘોળા તળાવ તથા ભોળાતળાવ, જેદા માણેકનો પાવળીઓ આવે છે. ઓખું તે જેદો તથા મૂળ વાધેરાનું ગામ, કુશસ્થળી તે અસલ કુશેસરનું ગામ વગેરે આવે છે. દ્વારકાથી આરંભકું ૮ ગાઉ, બેટથી પોસીનું ૧૥ ગાઉ, નાગનાથથી ધાસડવેલ બે ગાઉ ને ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ દ્વારકાં. જંગલમાં એક ગુફા છે તેને બેખડખડી કહે છે, તેમાં કાખાઓ સંતાઈ રહેતા. ત્યાં ભડકેશ્વર મહાદેવ છે. વસઈની ખડી-વસઈ ગામ દ્વારકાંથી ૩ ગાઉ છે, તે કનકાપુરીથી ઓળખાય છે. તેમાં પ્રાચીન જુનું મહાદેવનું દેહેડું છે. તેમાં અગણિત ચાંબલા છે. દ્વારકામાં કેશવો ને કોલવો ભગત થઈ ગયા. તેઓએ દ્વારકાનાથના આથમણા મુખ કર્યા. રણછોડજીને ડાબે હાથે તેમના ભાઈ ત્રીકમજીનું મંદિર છે, અને જમણી બાજુએ કલ્યાણજી શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર જે કુંવરકલ્યાણ કહેવાય છે તેનું મંદિર છે. અમેએ તા. ૨૭-૧૨-૦૫ ને દિને ગોમતી સ્નાન કર્યું. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી દર માણસ દીઠ રૂ. ૧ નો કર લેવાય છે. બેટના કુંવર બાબાજીના અંગેજ સરકાર જોડેના ધણા કામે શેઠ સુંદરજી શિવજીએ કરી આપ્યા હતા તેનો લાભ લઈ આ લેખાતો કર ક્ષત્રિઓ માટે શેઠ માફ કરાવ્યો હતો, અને તે બાબતનો લેખ ત્રાંબા પત્રપર કુંવર પાસેથી કરાવી લીધો હતો. ક્ષત્રિઓ પાસેથી એ કર પાછો ક્યારે લેવો શરૂ કર્યો, તેમજ એ લેખ ક્યાં છે તેનો પત્તા મળ્યો નથી. ગોમતીપરના સઘળા ઘાટો શેઠ બંધાવી આપ્યા છે, અને ત્યાં છ માસ સૂધી રહી ધણો પૈસો તેમણે ધર્માદામાં

ખચ્ચો છે. કર લેવા માટે પણ કંત્રાકટ આપેલો હોય છે. ગરીબ માણસ પાસથી લેતા નથી (જુઓ 'સુંદર સોદાગર' પૃષ્ઠ ૨૪૬) અત્રે દેહશુદ્ધિ, પ્રાયશ્ચિત વગેરે કરાવી સ્નાન કર્યું. આજીવ્યાજીવના સર્વે મંદિરોમાં દર્શન કરી દ્વારકાનાથના ચરણસ્પર્શ કર્યા, તેનો ૩. ૦૧ તથા કલ્યાણેશ્વર અને ત્રીકમજીના ચરણસ્પર્શ માટે ૩ ૦ લે છે. દ્વારકાનાથના મંદિર જોટલું ઉંચું શિખર બીજી જવલેજ હોય છે. બાંધણી પુરાતન અને કામ દેવતાઇ કહેવાય છે. દ્વારકાનાથની જોડે દુર્વાસાશ્વિનું મંદિર છે.

દુર્વાસાશ્વિ યાત્રા કરીને ગોમતીમાં સ્નાન કરવા આવ્યા ત્યારે દ્વારકામાં કુસેસર દૈત્ય રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારે ગોમતી નદી પત્રાંથી ઢાંકી લીધેલી હતી. કાંઠાપર દૈત્યો બેઠા હતા, તેમણે દુર્વાસાને સ્નાન કરવા દીધું નહીં, ને ધંકા મારી કાઢ્યા, એટલે આ વિકાળ શ્વિ પાછા મથુરા ગયા. પોતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પુરોહિત થાય, એટલે રીસાઇને જમનાજીને સામે કાંઠે બેઠા. (તે જગાએ હાલમાં તે શ્વિનું મંદિર છે). કૃષ્ણ ભગવાન તેને મનાવવા ગયા ત્યારે દુર્વાસા બોલ્યો 'તું મ્હોટો ભગવાન, અને ઉલટા દૈત્યો મને હણી કાઢે, ત્યારે કામનું શું?' કૃષ્ણે કહ્યું 'મહારાજ ! ફિકર કરો નહિ, હું બંદોબસ્ત કરું છું.' કંસને માર્યાથી જરાસંધની બ્હીક તો તેમને હતી. પછી પોતે પોતાના ભાઇ બળભદ્રને કહીને પોતે દ્વારકા ગયા. ત્યાં દૈત્યો સાથે ભારે લડાઇ થઇ. દૈત્યોનું જોર વધારે હોવાથી ભગવાનને ચિન્તા થઇ, એટલે બળભદ્રજીને તરત મનમાં ખખર થતાં પોતે મ્હોટું લશ્કર લઈ ભગવાનની મદદે પાતાળમાંથી રસ્તો કરી તાબડોલ દ્વારકા ગયા. પછી ભગવાને દૈત્યોને મારી ઠાર કર્યા, ને દુર્વાસાશ્વિને ગોમતીમાં સ્નાન કરાવ્યું. ભગવાન પછી દ્વારકામાં બિરાજ્યા, અને દુર્વાસાનું મંદિર ભગવાનને ડાબે પડ્યે હાલ છે. પાતાળમાંથી બળદેવજી આવેલ એવી રીતે તેમનું મંદિર પણ નીચાણમાં છે. જ્યારે ભગવાને જીત મેળવી ત્યારે કુસેસર દૈત્યે હાથ જોડી ભગવાનને અરજ કરી 'આપ ભલે રાજ્ય કરો. પણ મ્હારું એટલું શકુન રાખો કે યાત્રી સર્વ યાત્રા કરી મને ધૃતનો દીવો, મગજનો લાડુ તથા એક પૈસો મને ચડાવે, ને જો નહીં ચડાવે તો યાત્રાનું અર્ધું ફળ મને મળે' તે વાત ભગવાને સ્વીકારી. કુસેસરનું મંદિર હાલ ત્યાં છે અને યાત્રીઓ તેને લાડુ વગેરે ધરાવે છે. અત્રે પાણી ખારાં છે. ગોમતીજીનું પાણી ખારું છે. અર્ધા ગાઉપર મીઠાપાણીનો એક કૂવો છે. મીઠાપાણીની એક

હેલના એ પૈસા, અને ખારાની ૧ હેલનો એક પૈસો પડે છે. અત્રે મુંબઈના ઠા. ઠાકરસી વિશ્રામની ધર્મશાળા સારી છે. પાણીનો કુંડ ફૂવા વગેરેની સોધ સારી છે. અત્રેના નગરશેઠ નારણદાસ હેમરાજને મળ્યા. અત્રે ક્ષત્રિઓના ૨૫ થી ૩૦ ઘર છે. પટેલનું નામ શેઠ મોનજી છે. ક્ષત્રીપંચની જગા અત્રે અંધાય છે, તે તેમણે દેખાડી. એ આસરે ૩૫૦ વાર જગા પૂર્વ તરફને નાકે ૩. ૩૦૦)માં લઈ ખરડો કરી બાંધી છે. તે વખતે અધુરી હતી. તેમાં એક ફૂવા છે, મથુરાની પરિક્રમામાં ચીરઘાટ ઉપર જે શુકલે પિતાશ્રીનું વર્ષાશ્રાદ્ધ કરાવ્યું હતું તે શુકલ નરોત્તમ જગજીવને તથા ગુગળીઆઈ રાજકુંવરબાઈએ કામકાજમાં અમને સારી મદદ કરી. અત્રે ગોર કાને નેમવો તેમાં બહુજ માથાફાડ થઈ છેવટ ગોર ઠાકરદાસ ગોપાળજી તથા હીરજી વેલજી વાયડાને નકા કર્યા. દારકાના તથા અત્રેના ગોર એકજ હોય છે. અત્રેની સ્ટીમરના એન્જિન માં હુરી જોગલેકરે પણ અમારી સારી બરદાસ્ત કરી. તા. ૨૮-૧૨-૦૫-આજ સવારના સ્નાન કરી ગોમતી કાઠિયા એક ગાઉની દારકાની પરિક્રમા કરી. કાંઠાપર મહા પ્રભુજીની બેઠક છે. તેમાં ચરણસ્પર્શ કર્યા. આગળ જતાં પાંચ ફૂવા છે તેમાં પાણી મીઠાં છે. દારકાનાથના દેવળના ગોમતીજી તરફના એક દરવાજા પાસે ઓટલાપર એક મોટો પથ્થર છે, તે સ્થાનક પરથી ભગવાને પાંચ બાણ આ ઠેકાણે માર્યાં છે, એટલે ત્યાંથી મીઠું પાણી નિકળ્યું. આગળ ચાલતાં પાંડવ ઘાટ, ગોઘાટ વગેરે અને છેવટે સંગમ ઘાટ આવે છે. અત્રે ગોમતીજી સમુદ્રને મળે છે, અને ત્યાં સંગમમાં ન્હાવાનો મહિમા છે. ત્યાંજ સંગમનારાયણનું મંદિર છે. ત્યાં દરિયાનાં એક ભાગને રૂપણ કુંડ કહે છે. દરિયે કિનારે એક સુંદર બંગલો ઉંચા ટાવરવાળો મુંબઈના શેઠ પરશોત્તમ વિશ્રામ આવજીનો છે. ત્યાર પછી રામવાડી, સાવિત્રી ફૂવા જેમાંથી ભગવાનની મૂર્તિ નિકળી તે, તથા દામોદર ફૂવા, જેના ઉપર બેસીને ક્ષામગણા શેઠે નરસિંહ મેહતાની હુંડી સ્વીકારી તે ફૂવા ઉપર પથ્થરમાં ખાડો છે તે ભરીને હુંડીના રૂપીઆ ચુકવ્યા. લાવણી:—

નરસિંહ મેતા ભગત હરીના જીનાગઢના રહેવાસી,
હુંડી કરાવવા આવ્યા ગામમાં ચાર જણા તીરથવાસી—ટેક.
આવી ગામમાં પુછવા લાગ્યા મોટા મોટા શેઠ શાહુકારને,
સાતસે એક રૂપીઆની હુંડી દારકાની આપો અમને;

સર્વ મળી મનસુખો કીધો મોકલ્યા મેતા નરસૈયા કને,
તે તમારી હુંડી સ્વીકારે લાગ્યા મથકરી કરવાને.....હુંડી.

નરસિંહ મેતાને ઘેર આવ્યા ચાલી બેસાડ્યા આસન આપી,
મેતા વાત પુછે છે પહેલાં ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જાવો છો ચાલી;
અમે નિકળ્યા તીરથ કરવા દ્વારકાથી જશું કાશી.....હુંડી.

હજીવે રંહીને કહે પરદેશી, મેતા વાત મારી સાંભળો,
ઘેર તમારે રૂપીઆ ભરીયે તેની હુંડી કરી આપો;
મેતા થઇને પત્ર લખે છે સુરજની મહીં સાખ કરે છે,
શામળશાનું નામ ધરે છે, આપશો તો મારી લજ રેશે;
કામળનો કટકો લખી આપ્યો ત્યાંથી ચાલ્યા પરદેશી.....હુંડી.

પરદેશીને પંથ વળાવી મેતા વાત પુછે સહુને,
આ ધનને આપજી શું કરીએ, ખવરાવી દો સંત સાધુને;
હી ખાંડને લોટ મંગાવ્યો લાગ્યા રસોઈ કરવાને,
ભાવતાં ભોજન આપે બનાવ્યાં, થાળ ધર્યો ભગવાનને;
સોએક સાધુ થયા એકઠા ફેંકી દીધા સૌના એઠાં;
મેતા હતા તેવા થઇ બેઠા નાહી ધોઇ મંદિરમાં પેઠા,
હાથ જોડી અરજ કરું મારી લજ રાખજો અવિનાશી.....હુંડી.

હવે વાત કહું પરદેશીની જઇ નિકળ્યા દ્વારિકાની માંહી,
મેટા શાહુકારને પુછે શામળશાની પેઠી ક્યાંહી;
આ તો નગરમાં નથી શામળશા ઘેલા થયા કે અક્કલ ગઇ,
તેમ તેમ મોટી ફાળ પડે પેટમાં રૂપીઆ મળશે કે નહીં;
નરસિંહ મેતાનું વચન રાખવા શામળશા રૂપીઆ લાવ્યા,
સામાસામા થયા એકઠા પરદેશી ક્યાંથી આવ્યા;
અમે નિકળ્યા તીર્થ કરવા જુનાગઢ રૂપીઆ ભરી આવ્યા,
ખોટી ચીઠી લખી આપી હાથમાં શામળશાને બતલાવ્યા.....હુંડી.

અમે છીએ નરસિંહ મેતાના લો રૂપીઆ સુરતી સિક્કાના,
નથી મેલા છે કારા કકડતી તમારા રૂપીઆ ખરી મહેનતના;
સાતસે રૂપીઆ ગણી આપ્યા, ચારે જણા થયા ખુશી,
શામળશા જોગોપાળ કરે છે રૂપીઆ તમારા સંભાળજો;
ભરી પુરી પામ્યા રૂપીઆ મેતાજીને જઇ કહેજો,
મંછારામ સત્યજીને અરજ સાચા ગુરૂને સમરજો.....હુંડી.

કહેવત છે કે “ જ્ઞાનવાવ, દામોદર કુંડ, ને સાવિત્રી કૂવો તેનું આચમન નહિ કરે તે જીવતો મૂવો ” જ્ઞાનવાવમાં મોઢું જોવાનો મહિમા છે. વળી ભાગીરથી ગંગાનું મંદિર આવે છે ત્યાં દર્શન કર્યો. કથા છે કે જ્યારે રૂપમણિજી તેમના પિતા વૈદર્ભ દેશમાં કુંદનપુર ગામના રાજા ભીમકરાય ભૂપતજીને ત્યાં હતી, ત્યારે એક ગવૈયાએ દરબારમાં ગાયન કર્યું તેમાં મુકુટવાળા ભગવાનનું વર્ણન કર્યું. તે દિવસથી રૂપમણિ પાર્શ્વ-માટીના ભગવાનની મૂર્તિ હમેશાં બનાવી પૂજા કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઋષિએ એક દિવસ તેણીને કહ્યું કે “ ભગવાન સાથે તારાં લગ્ન થશે. ” રૂપમણી તેનો ભાઈ થાય તેનો વિચાર પોતાની બેન શિશુપાળ રાજાને આપવાનો હતો જે બેનને ગમ્યું નહીં. પછી જ્યારે સ્વયંવર મંડપ તૈયાર થયો. ત્યારે રૂપમણિજી સખીઓ સાથે અંબાજી પૂજવા ગતા હતા તે વખતે ભગવાને રૂપમણિજીનું હરણ કર્યું, ને રૂપમણી પછવાડે નાહો. તેને પકડ્યો ને માથે મુઠો કર્યો, અને અર્ધી મૂંઝ મુઠાવી બાંધી મુક્યો. પછી દુર્વાસા ઋષિને બન્ને જણાએ કહ્યું કે અમે રથમાં જોડાંબંધે અને દ્વારકા જઈ, અમ્હારા લગ્ન કરી આપો. ઋષિએ કહ્યું કે તમારે બન્નેએ જોવું નહિ અને બોલવું પણ નહિ. પછી રૂપમણિજીને બહુ તરસ લાગી એટલે ભગવાનને ઇસારો કરતાં પગમાંથી ભાગીરથી ગંગા ઉત્પન્ન કરી, તેમાંથી જળ પીધું. તે જોઈ ઋષિને ગુસ્સો લાગ્યો, અને શાપ આપ્યો કે ‘ તું વનમાં જ રહેજે. ’ પછી ત્યાં લગ્ન થયાં. ચોતરો, ચોરી, નવ ગ્રહ વિગેરે ત્યાં હાલમાં દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. રૂપમણિજીનું મંદિર પણ ત્યાં છે. ભગવાન દર રાત્રિએ ત્યાં રૂપમણિજી પાસે જાય ને આનંદમાં દિવસો નિર્ગમન કરે. ભાગીરથી ગંગાના પ્રવાહથી આજુબાજુ સુંદર બગિચો થયો. તે જોઈને નારદજીએ દુર્વાસા ઋષિ પાસે જઈને કહ્યું કે ‘ તમે તો વનવાસનો શાપ આપ્યો પણ ત્યાં તો જંગલમાં મંગલ હોતા હય. ’ તે પરથી ઋષિએ રાતના જઈને જોયું તો ખરી વાત એટલે ગુસ્સે થઈ શાપ આપ્યો, એટલે ગંગાજી સુકાઈ ગયાં ને બગીચો પણ સુકાઈ ગયો. આજે ત્યાં ખેરીઆ લોકડાનાં ઝાડ નજરે પડે છે. આગળ ચાલતાં કકલસ કુંડ આવે છે. અત્રે એક રાજા હતો તે દરરોજ એક ગાયનું દાન કરતો. એક વખત દાન કરેલી ગાય ન્હાસી જતાં પાછી રાજાના વાડામાં ઘુસ્તાં બીજીવાર તેજ ગાય બીજા બ્રાહ્મણને રાજાએ આપી, એટલે બે બ્રાહ્મણને કળ્યો થયો. એક કહે મ્હારી ગાય ને બીજો કહે

મહારી, છેવટ રાજ પાસે જતાં તેણે કહ્યું કે 'ભાઈ એમાં મહારો વાક નથી, તમને જોઈએ તો બીજી ગાય આપું. ત્યારે બ્રાહ્મણો કહે 'અમને તો તેજ ગાય જોઈએ,' પછી રાજને શાપ આપ્યો એટલે તે કાઠીડો થયો અને એ કકલસ કુંડપર બ્રાહ્મણો ગૌદાન માગે છે. પછી ગોમતીપર આવ્યમન કરી દ્વારકાનાથનાં દર્શન કરી પરિક્રમા પુરી કરી ઉતારે આવ્યા. સાંજના રામલખમણનાં દેહરાં જે અત્રેથી ૧૫ ગાઉ છે ત્યાં ગયા. ત્યાં અસલ રામલખમણની મૂર્તિઓ હતી, પણ બાવાઓ ઉપાડી ગયા છે. હાલમાં ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠક છે તેનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી એક ગાઉને છેટે સીતાવાડી છે, તેમાં એક નાની પાપ પુનની બારી છે. તેમાં જોણે પાપ કર્યા હોય તે જઈ શકતો નથી એમ કહે છે. ઉતારે આવતાં રાત થઈ.

દ્વારકાથી એટ તા. ૨૯—એ ગાડાં કર્યાં ને સવારના પાંચ વાગે એટ જવા નિકળ્યા. અત્રેથી ૧૫ ગાઉપર કચ્છીગઢ છે. ત્યાં કચ્છ દરબારનો કામદાર તથા સીપાઈ રહે છે. અહીંથી કચ્છના વહાણ અગાઉ આવજવ કરતાં દરિયામાં દીવાદાંડી છે ત્યાં ખરાબો છે. કાપ્યા લોકો દીવાના બડકા કરી ત્યાં સંતાઈ બેસતા. જે કોઈ વહાણ બૂલેચૂકે દીવો જાણી ત્યાં આવતું તેને લૂટી લેતા. દ્વારકા તથા એટ એ બોખા મંડળ કહેવાય છે, અને મૂળ તથા જોદ્દામાણેક તેનું રાજ કરતા. કહે છે કે એકવાર અંગ્રેજ સાથે લડાઈમાં ફક્ત ચાર કાપ્યાઓએ અંગ્રેજોને માર્યા, અને પછી દરિયામાંથી તરીને પેલેકાંઠે તેઓ નહાસી ગયા હતા. બીજાવાર અંગ્રેજ સાથે લડાઈમાં મૂળ, તથા માણેક મરી ગયા, તેમના પાવળીઆ હજુ ત્યાં છે, અને તેઓનું કવિત પણ છે.

એ જોદ્દા માણેક અને મૂળ માણેક સાથે મહારા પ્રપિતામહ દાદા પૂર્ણાનંદને પ્રસંગ પડ્યો હતો. એક વાર એવો પ્રસંગ બન્યો કે દાદા પૂર્ણાનંદ દમણથી વહાણ ભરી સિંધ જતા હતા, તેવામાં ચાંચીઆ વાધિરોએ આવીને તેમનું વહાણ ઘેર્યું. દાદા પૂર્ણાનંદ બંદૂક, તરવાર, તીરકામઠા, સાંગ વિગેરે હથિયાર વાપરવામાં બહુ કુશળ હતા, અને તેમના નિશાન કદાચ જ ચૂકતા. તેથી પોતે કંઈ ડર્યા નહીં. પણ વહાણના ખલાસીઓ જે દમણમાં મછીમારનો ધંધો કરતા, તે બિચારી ખઠીકણુ જાત, એટલે તેઓ ફાળકામાં ભરાઈ બેઠા. આ માછીઓની મોટી સંખ્યા દમ દેવામાં કામ લાગશે એમ ધારી પૂર્ણાનંદ દાદાએ ભરેલી બંદૂક હાથમાં લઈ નીચે જઈને બધાને ડરાવ્યા કે "જે તમે

ઉપર આવી તમારા સાંગડા (ગોળ જડા લાકડાના સોટા) લઈ તૂતક ઉપર હારખંધ ગોઠવાઈ ઉભા નહીં રહેો તો આજ અંદૂકથી તમને ઠાર મારીશ. ફળકામાં મરવા કરતાં ઉપર આવી લઢાઈ કરી મરશો તેમાં કીર્તિ છે.” આથી તેમને હિમ્મત આવી, અને સર્વે જણ સાંગડા લઈ હારખંધ તૂતક ઉપર ગોઠવાઈને ઉભા, એટલામાં તો ચાંચીઆનું વહાણ સરરાટ આવી પુગ્યું, અને એમના વહાણની સોડ પાડવા પોતાના વહાણ ઉપરથી સાંકળ નાંખી. પૂર્ણાનંદ દાદાએ તેમના એક બે સરદારોને ઓળખી કાઢી બરાબર લક્ષ દઈ અંદૂક તાકી આપાદ કારી ધા કર્યા, જેથી તેઓ તુરત પડ્યા. સરદાર પડતાં તેમનાં માણસો ગભરાઈ ગયા. તેનો લાભ લઈ પૂર્ણાનંદ દાદાએ માછીઓને હુકમ કર્યો કે “તમે એની જ સાંકળથી એનું વહાણ ખેંચી સોડ પાડી, તેમાં ઉતરી તેનાં માણસોને પકડી, કેદ કરી અને આપણા વહાણમાં લઈ લ્યો. તેઓ વધારે ગડબડ ન કરે માટે હું હજી એમનામાંથી થોડાક જણને મ્હારી અંદૂકનો સ્વાદ ચખાડું છું.” એમ કહી તુરત એક બે જણને ધાયલ કીધા, જેથી બાકીના વધારે ગભરાટમાં પડ્યા, અને ડરી જઈ લંગોટીઆ માછીને તાબે થયા માછીની જાત પણ જોરાવર હોય છે. તેથી તેમને જકડી લઈ કેદ કરી પોતાના વહાણમાં લઈ લીધા, અને તેમના વહાણને પોતાના વહાણ સાથે બાંધી, પાછું દમણ તરફ હાંક્યું. માર્ગમાં પૂર્ણાનંદ દાદાને બરેલી અંદૂકથી હુશીઆરીમાં રહેવું પડતું હતું. દમણ આવી દાદાએ તેઓ બધાને પોર્તુગીઝ સરકારને જેવા સ્વાધીન કર્યા, કે તરત તેઓને કેદખાને નાંખ્યા. આ વખતે ઓખામાં જોદ્દા માણેક તથા મૂળુ માણેક રાજ કરતા હતા. તેઓ અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, શીરંગી, અને વલંદા સરકારોનાં વહાણો લૂંટતા, એટલુંજ નહીં પરંતુ ગોરા લોકોને કેદ પકડી તેમને બદલો લેતા ત્યારે તેમને પાછા સોંપતા, એ હકીકતથી પૂર્ણાનંદ દાદા સારી પેટે વાકેફ હતા. તેથી તેમની સામે થવામાં પુષ્કળ હથીઆર તથા બીજાં સાહિત્યોની તૈયારી રાખતા. ઉપરાંત મનમાં એવું અભિમાન પણ ખરું કે એકાદ વખત એ હરામખોરોને શિક્ષાએ પુગાડવા. ઇશ્વરકૃપાએ એવો લાગ પણ આવી ગયો. એ જોદ્દા માણેક અને મૂળુ માણેક તે સને ૧૮૫૯માં જે જોદ્દા માણેક અને મૂળુ માણેકે ઓખામાં બળવો ઉઠાવી આખા કાઠીઆવાડમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો તેના દાદા થાય. એ જોદ્દા અને મૂળુ માણેકના બાઈ-ઓના દીકરાના દીકરા મૂળુ માણેકે અને દેવા માણેકે હેબર્ટ અને લેફ્ટસ

સાહેબના જીવ લીધા હતા. અંતે જોદ્દા સને ૧૮૬૦માં કોડીનાર લૂટ્યા પછી ગીરમાં તાવથી મરણ પામ્યો. અને સરકારી અમલદારની સરદારી તળે પોરબંદરની સીબંધી જોડે લઢતાં સને ૧૮૬૮માં માર્યો ગયો. હવે જે કેદીઓને દમણની જેલમાં કેદ કરાવ્યા તેમાં જોદ્દા તથા મૂળુ માણેકના અતલગના સગા સપડાઈ ગયા હતા. તેઓ ધણા દિવસ સુધી પાછા ન કર્યા તેથી તેમને ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. એટલામાં દમણથી તેમને સમાચાર જઈ પુગ્યા. તેથી તેમના છૂટકારા અર્થે પોતાના ભાયાતોમાંથી માણસો મોકલ્યાં. તેઓ દમણ આવી પૂર્ણાનંદ દાદાને મળ્યા. આણ્વી-મેર શીરંગી સરકારને પણ તેમની લૂટવાની ટેવને લીધે મનમાં મોટો ડાંખ હતો. પૂર્ણાનંદ દાદાએ તેને ઉતારો આપી સારી આગતા સ્વાગતા કરી. તેઓએ સરકારમાં તેમના છૂટકારા સારૂ પરખારી તજવીજ બહુ કીધી, પણ કંઈ વળ્યું નહીં, અંતે પૂર્ણાનંદ દાદાની સાથે મિત્રી કરી તેમને વચમાં નાંખી જબરો દંડ ભરી તેઓને છોડાવી લઈ ગયા. જતી વખતે પૂર્ણાનંદ દાદાની તેઓએ બહુ પ્રશંસા કરી “તમારા જેવો સમશેર બહાદુર વ્યાપારી આજ દિન સુધી અમને મળ્યો નથી, તમે ખરેખરા સમશેર બહાદુર ક્ષત્રિય છો. તેમ તમે બહુ ઉદાર દિલના છો, અમે જે તમારા શત્રુ તેને તમે શત્રુ નહીં લેખતાં અમને ઉતારો આપ્યો અમારી બરદાસ્ત કરી, અને છેવટે સરકારમાં અમારું કંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે તમોએ સરકારમાં વગ લગાડીને અમારાં માણસોને છોડાવ્યા તેથી અમે તમારા ધણાજ ઉપકારી થયા છીએ, અને તેનો બદલો વાળવો જોઈએ. માટે વચન આપો કે તમારે અમારા મુલકમાં એકવાર અમારી પરોણા ચાકરીનો લાલ લેવા પધારવું, અને હવેથી તમારાં પહાણુ અમારામાંથી કોઈ પણ લૂટશે નહીં.” તે વચન પૂર્ણાનંદ દાદાએ એવી સરતે આપ્યું કે “હું ત્યાં આવું અને દગો થાય તો, માટે તમારામાંથી ઓળમાં માણસો મોકલવા જોઈશે.” પછી ઓળામાં જઈ પૂર્ણાનંદ દાદાની ભલામની જોદ્દા પાસે વાત કરતાં કહ્યું કે “ભોળા સજ્જન કરતાં દાનો દુસ્મન ભલો” માટે આપણા દેશમાં તેમનો સત્કાર કરવો, તેથી જોદ્દા માણેકે દાદાને તેડવાને મોલાદાર માણસો મોકલ્યાં, અને જોદ્દાના મૂળુના કુંવરોને ઓળમાં મુક્યા. તેમને શીરંગી સરકારને સ્વાધીન કર્યા પછી દાદા પોતે દારકા ગયા. ત્યાં જોદ્દા માણેક સામૈયું કરી મોટી સ્વારી લઈ સામે લેવા આવ્યો. રસ્તાપર તથા બજારમાં તોરણો બંધાવી બજાર પણ સારી રીતે દેશી રજવાડી ઠાક

તથા રિવાજ પ્રમાણે શણગારી હતી. પ્રથમ ઘોડેથી ઉતરી પૂર્ણાનંદ દાદાને સારી પેઠે બેટી, એક ખીજની ખબર અંતર પુછી, પાછી સ્વારી ચઢી, તેમાં પૂર્ણાનંદ દાદાને એક અચ્છા ઘોડાપર બેસાડી પોતાની પાછળ ખીજ હારમાં મિસલ આપી. પૂર્ણાનંદ પોતે પણ હથિયારબંધ સમશેર બહાદુરના વેશમાં સજ્જ થયા હતા. આગળ ચાલતાં એક તોરણ આવ્યું. તેની વચમાં એક એક એળચી ટાંગેલી હતી. તેની ઉપર જોદ્ધાએ નિશાન તાક્યું. તેણે નિશાન તો ખરાબર તાક્યું હતું, પણ જેવો તે બંદૂક ફેડવા જાય છે તેવામાં પાછળથી પૂર્ણાનંદે જોઈને કહ્યું કે એળચી નહીં પડે. બંદૂક ફટી પણ એળચી પડી નહીં. એમ કહીને ત્રણ વાર નિષ્ક્રમ થયા. સ્વારીનાં બધા માણસો આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી જોદ્ધાએ પૂર્ણાનંદ દાદાને કહ્યું “તમે એળચી પાડો” પૂર્ણાનંદ કહે “અમે વ્યાપારીભાઈ, નિશાન ભારી જાણીએ નહિ.” ત્યારે જોદ્ધાએ કહ્યું કે “એકલા વ્યાપારીભાઈથી વાઘેરનાં વહાણો પકડાય નહિ, અને મેં આખાદ તાકેલું નિશાન પડશે નહિ એમ કહેવાય પણ નહિ, માટે જે તમે નિશાન નહિ મારો તો સ્વારી ત્યાં સૂધી આગળ ચાલશે નહિ.” અંતે પૂર્ણાનંદ દાદાએ નિરૂપાયે યોગ્ય લક્ષ લઈને નિશાન તાકી એળચીપર માર્યું, એટલે એળચી ભડી ગઈ. પછી જોદ્ધાએ એતું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ‘તમે નિશાન તો આખાદ તાક્યું હતું, પણ એક બાજુથી પવન બહુ જોસમાં ફૂંકતો હતો તેથી ગોળી આડી જતી હતી, તેની તમે ગણત્રિ રાખી નહિ, તેથી ગોળી પવનના જોરથી ખીજ બાજુએ ધસડાઈ જતી હતી.’ જોદ્ધાએ સાબાસી આપી પૂર્ણાનંદ દાદાને પોતે જે ઉમદા ઘોડા ઉપર બેઠા હતા તેજ ઘોડો તમામ સાજ સાથે તથા પોતે જે જે હથિયારો ધારણ કરીધાં હતાં તે, તથા ખીજે પોપાક, તથા ભારે પહેરામણી ઉતારે જઈ આપવા ઠરાવ્યું. સ્વારી રૂમજીમ કરતી ધીમે ધીમે ચાલી ઉતારે આવી. ખીજે દિને જોદ્ધાએ પેલો ઘોડો, પાંચ પોપાક, સોનાનાં કડાની જોડ, મોતીની માળા વિગેરે દરબાર ભરી ભર કચેરીમાં આપ્યા. પછી ત્યાં થોડાક દિવસ રહી ત્યાંથી દમણ આવી ઝાળમાં રાખેલા જોદ્ધા તથા મૂળુના કુંવરને દ્વારકા રવાના કર્યા. પોપાક સાથે ઘોડો તથા દાગીના ઉપરાંત હથિયારો જેવાં કે તરવાર, બંદૂક, પિસ્તોલો, સાંગ વિગેરે હતા. તેમાં ઘોડો, એઓ જ્યારે સિંધ ગયા હતા ત્યારે એમના કનિષ્ઠ ભાઈ તુળગનરામે ધર્મપુરના રાજમાં રૂ. ૫૦૦)માં વેચી આપ્યા. સાંગ તથા બંદૂકો અને પિસ્તોલો હમણા સૂધી હતા. તે અત્રે અંગ્રેજી રાજ્યમાં

રાખવાની મનાઇ તેથી દમણમાં જ હતા. તે એમના કાકાના દીકરા નારણે વેચી ખાધા, અને સાંગ હતી તેના ચૂડા ઉતારવાના ઓળરો જેવા કે આંકડા, બરાખી, નખલો, વગેરે કરાવ્યાં.

કુચ્છીગઢની જોડે બોડખીત્રા કરીને ગામ આવે છે. દ્વારકાંથી બે ગાઉપર વરવાળું હવાવાળું ગામ છે, ત્યાંથી બે ગાઉ, મકનપર, ત્યાંથી એક ગાઉપર મોજપર, અને બે ગાઉ પછી બીમરાણું આવે છે. ત્યાંથી અર્ધા ગાઉપર સુરજકરાડી, ને ત્યાર પછી અર્ધા ગાઉપર આરંભડું આવે છે, ત્યાં મુંબઇના ભાડીઆ શેઠ વસનજી નંદજીની ધર્મશાળા સારી છે. આરંભડામાં બાવાઓ ધગધગતી છાપ મરાવે છે. તેનો કર લેવાય છે. આરંભડામાં બોલતા શંખ સારા મળે છે. તે લઇ તેયાર રાખેલા મજવામાં બેઠા. ત્રણ ગાઉની ખાડી સારા પવનને લીધે ૧૫ કલાકને બદલે અર્ધા કલાકમાં ઓળંગી, સાંજના ૪ વાગે અમે બેટ પહોંચી ગયા. ત્યાં ગોરધન પીતાંબરની ધર્મશાળામાં ઉતર્યાં. મજવાવાળા તરફથી માણસ દીઠ દોઢ આનો, તથા સરકાર તરફથી બીજો બે આનાનો કર લેવાય છે. રાતે દ્વારકાનાથનાં દર્શન કર્યાં. શિયાળાને લીધે થંડી સખ્ત પડે છે.

બેટ—અમારી ધર્મશાળા દરિયા કાંઠે હતી. બીજી હરજોવન ચતુની વગેરે મળી છ ધર્મશાળાઓ છે. વસ્તિ ઘણીજ થોડી છે. ક્ષત્રિઓનાં ઘર દશેક છે, તેઓ સંઘાડાનું કામ કરે છે. અત્રે ઠા. નારણદાસ ઠાકરસી મુળજીની લાયબ્રેરી સારી છે. શાકમારફીટ નહાની પણ સારી છે. દ્વારકા તથા બેટમાં મૂળા, રીંગણા, ગાજર, અને મેથી સારાં મળે છે. અત્રે મીઠું, કુંવાર, ને જુવાર ઠીક થાય છે. મીઠાના વો કુંગરના કુંગર નજરે પડે છે. ખાડીમાં દરિયાનું પાણી એકઠું થાય છે, તે સૂકાઇ જાય ત્યારે મીઠું પાકે છે. કહેવાય છે કે “કુંવાર, જુવાર ને મીઠું એ રણુછોડજીએ દીધું” વળી “જે જાય બેટ તે ન આવે માને પેટ.”

શંખતીર્થ—તા. ૩૦. આજે સવારના શંખતીર્થના તળાવમાં સ્નાન બેટ કરી, ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠકનાં દર્શન કર્યાં. તળાવપર શીખ લોકોનું મંદિર છે. તેમાં દર્શન કરી શંખનારાયણનાં દર્શન કર્યાં. વળતાં દ્વારકાનાથનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાના તથા ચરણ સ્પર્શ કરવાના માણસ દીઠ રૂ. ૧૫૫ સરકાર લે છે. અત્રે રાજલીલા છે. અને સમય સમયનાં દર્શન થાય છે, થંડીને લીધે ગરમ કપડાનાં

વસ્ત્રાભૂષણ તથા અલંકાર પહેરાવ્યાં હતાં. પાંચ વાગે મંજળા, પછી શૃંગાર અને હા વાગે ભોગનાં દર્શન થઈ જાય છે. ૪૫ વાગે ઉત્થાપન અને સમી સાંજે કડછા અને પછી આરતિનાં દર્શન થાય છે. રાતના શયન આરતિ વખતે લક્ષ્મીજીને ત્યાંથી પગલાં જાય છે, એટલે લક્ષ્મીજી દ્વારકાનાથના મેહેલમાં પધારે છે. દ્વારકાનાથ, કલ્યાણજી, અને ત્રિકમજીનાં શયનમંદિરો લપકાવાળાં છે. તેમાં હિંડોળા, આયના, પલંગ, પગલાં વિગેરે હોય છે. મંદિરને શિખર નથી. એટમાં રણુછોડરાયની જમણી બાજુએ કલ્યાણરાયજી તથા ડાબી બાજુએ ત્રિકમજી છે. ત્યાર પછી ગરૂડજી, અંબિકાજી, માધવરાયજી, દેવકી અને પુરૂષોત્તમરાયજીની મૂર્તિઓ એક મંદિરમાં આવી જાય છે. એ મુખ્ય મંદિરની જોડે લક્ષ્મીજીનું દેવળ તથા તેની પાસે ગોવર્ધનનાથનું મંદિર બુદ્ધ જ બાંધેલું છે, તેમાં રાધિકાજીનું મંદિર છે. દ્વારકાનાથના મંદિરની બીજી બાજુએ એક ધમારતમાં લક્ષ્મીનારાયણ, જાંબુવન્તીનાં મંદિરો, તથા તેની જોડની ધમારતમાં સત્યભામાનું, એ રીતે મંદિરો આવેલાં છે. લક્ષ્મીજી, રાધિકાજી, જાંબુવન્તી, તથા સત્યભામાજી એ મંદિરોના મળી ચાર બ્રહ્મચારી તથા ચાર અધિકારી છે, અને ચાર ભંડાર છે. જે દરેકમાંથી ભગવાનને સામગ્રી જેવી કે, દાતણ, કેસરસ્નાન, મીઠાં જળ, ભોગ વિગેરે જાય છે. રોકડું ધરવા કરતાં સામગ્રી ધરી હોય તો તેના સદુપયોગ થાય છે. અત્રે મંદિરની ધામધુમ સારી રહે છે. ગામથી ૧ મૈલ ઉપર મોરલીધરની હવેલી સારી બાંધેલી છે. ત્યાંથી થોડેક છેટે ધીન્જેશ્વર મહાદેવ પાસેના કૂવાનું પાણી મીઠું છે. લોકો તેમાંથી મીઠું પાણી પીએ છે, અને વાપરવા સારૂ ખાઈ દરીઆનું પાણી આણે છે. હનુમાનદાંડીની જગા અત્રેથી ૧૫ ગાઉ છેડી છે, ત્યાં ગયા. ત્યાં હનુમાન જખરા મોટા બિરાજે છે. તેના દર્શન કરી ત્યાંથી ૮૪ આસનનું સ્થાનક થોડે છેટે છે, ત્યાં ગયા. ત્યાં હવે તો ફક્ત સાત આઠ અમિકુંડ માલુમ પડે છે, અને એક આવો રહે છે, બીજું કોઈ નથી. વળતાં શંખનારાયણ તથા આદિકેશવનાં દર્શન કરી ઉતારે આવ્યા.

શંખનારાયણ—તા. ૩૧-૧૨-૦૫. આજે સવારના પાંચ વાગે ઉઠી સમુદ્રમાં સ્નાન કરી શંખનારાયણ જે અત્રેથી થોડે દૂર છે ત્યાં કેસરસ્નાન કરવા ગયા. બ્રહ્મચારીજી પીતાંબરદાસજી દેવકીસનજીએ અમને ગરમ પાણીનાં સ્નાન કરાવ્યાં. (તેઓ હાલમાં સ્વર્ગી થયા છે.)

બાદ નારાયણને અમે સર્વેએ કેસરસ્નાન કરી, ચરણસ્પર્શ કર્યાં તથા બેટ ધરી. ત્યાંજ અમને પ્રસાદ લેવડાવ્યો, ને બપોરનો ૧૧ વાગ્યો. એવી કથા છે કે શંખાસુર દૈત્યે બ્રહ્માના ચાર વેદો ચોર્યા હતા. બ્રહ્માએ દ્વારકાનાથને વિનંતિ કરી તે પરથી ભગવાને મચ્છાવતાર ધારણ કરી દૈત્યને માર્યો, ને શંખનારાયણની મૂર્તિ સ્થાપી. તે શંખોદ્ધાર તીર્થ થયું. શંખતીર્થથી પોસીતું દોઢ ગાઉ છે. શંખનારાયણની મૂર્તિના અંગમાં ભગવાનના દશ અવતાર છે, અને હાથમાં શંખ છે. તે સર્વનાં અમે દર્શન કર્યાં. કહે છે કે જે મનુષ્ય ઇત્યાદિ અત્રે મરી જાય છે, તેનાં હાડકાનાં પથ્ર થાય છે. બેટમાં શંખ ધણા નિકળે છે, અને દ્વારકામાં ગોમતી ચક્ર ધણાં નિકળે છે. એ રીતે શંખ, ચક્ર, અને પથ્ર એ ત્રણે અત્રે નિકળે છે. ગદા ક્યાંય નિકળેલી હોય એવું સાંભળ્યું નથી. સાંજના ૩૩ વાગે રણછોડરાયજીના દર્શન કરી ન્હાની પરિક્રમા કરવા નિકળ્યા, તે દરિયા કાંઠે જઈ પહોંચ્યા. દરિયાના કાંઠાને ચોકસ ભાગ ચરણગોમતી કહેવાય છે. ત્યાંથી નવગ્રહ, ચરણ, પદ્મતીર્થ, પાંચકૂવા, કલ્પવૃક્ષ, અને કાળીનાગનાં દર્શન કર્યાં. પદ્મતીર્થને દરિયાનો કાંઠો છે. ત્યાં સ્મશાન ભૂમી આવે છે. જ્યારે ભગવાન ન્હાવા બેઠા ત્યારે રક્ષમણિએ કહ્યું કે ‘મને કલ્પવૃક્ષ આણી આપો તો સ્નાન કરવા સાથે બેસું.’ પછી ઇન્દ્ર પાસેથી કલ્પવૃક્ષ આણ્યું ને તે સૂપડામાં વાવીને લાવ્યા. તે સોનાનું વૃક્ષ લીધા પછી સ્નાન કરવા સાથે બેઠા. પછી ભગવાને સ્નાન કરતી વખતે સોનાનો ગોધો માગ્યો, તે રક્ષમણિજીએ આપ્યો. ભગવાને ત્યાં કાળીનાગને નાથીને બેટનાં દરિયામાં નાખી દીધા. કહે છે કે હજુ પણ વહાણવડીઓને કોઇકોઇ વાર એ નાગ દેખા દે છે. ત્યાંથી પછી શંખનારાયણના દર્શન કરી ઉતારે આવ્યા. તા. ૧-૧-૦૬ ને દિને સવારના વહેલું સ્નાન કરી ચારે મંદિરોમાં તથા એક મુરલી-ધરની હવેલી તથા પનાલાલ મહારાજની હવેલીમાં સામગ્રી ધરી, અને શંખનારાયણમાં પણ સામગ્રી આપી. બીજે દિને એટલે તા. ૨ જીના રોજ શંખનારાયણના બ્રહ્મચારીજી પીતાંબરદાસજીને બેટ કરી. તેણે દરેક જણને ઉપરણાં આપ્યાં. તેજ પ્રમાણે દ્વારકાનાથ, લક્ષ્મીજી, રાધિકાજી જાણવન્તી, સત્યભામાજીના બ્રહ્મચારીજીને બેટ ધરી, તેજ પ્રમાણે ઉપરણાં લીધા. બેટમાંથી અર્ધો ભાગ ગોર લઈ જાય છે. રાતના ઘેર આવ્યા પછી મંદિરોના પ્રસાદ આપ્યા, સાક્ષિગોપાળવાળાને તથા ગોરને વિદાય આપી.

મેંદરડેથી ગોપી તળાઈ—તા. ૩. આજે સવારના ચાર વાગે સ્નાન વિગેરે કરી પાંચ વાગે વહાણમાં બેસી રવાને થયા. તે જ વાગે કાઠે, મેંદરડેગામ ઉતર્યા. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક ગાઉ ઉપર સામળાસર આવ્યા. તેની જોડે ગોપી તળાઈ છે ત્યાં આવ્યા. ત્યાં મુંબઈના ઠા. જોડાણદાસ આધવજીની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. તે ધણી સુંદર અને સારી સગવડવાળી છે, અને ઝાડપાનથી સારી શોભે છે. ગોપી તળાવમાં કંઈ પાણી નથી. તળાવમાં એક કુંડ છે, તેમાં પાણી છે, તેમાં સ્નાન કર્યું. તળાવમાં એક ફૂલો છે, તેનું પાણી મીઠું છે. તળાવની માટી ગોપીચંદન તરીકે બધા લઈ જાય છે, અને સસ્તી વેચાય છે. એક દોઢીયાના ૩૨ પાસા મળે છે. જ્યારે ભગવાન દારકામાં આવ્યા ત્યારે મથુરાંથી આધવજી સંદેશો લઈને આવ્યા કે ગોપીઓ તમારી રાહ જોઈ બેઠી છે. ભગવાને કહ્યું કે ગોપીઓને અત્રે લાવો. પછી ગોપી તળાવમાં ૧૬,૧૦૮ ગોપી સાથે ભગવાને અત્રે રાસલીલા કરી છે.

મુરલી તું કાન ગુમાન ભરી, બંસી તું કાન ગુમાન ભરી,
ઉપત તેરી જનીમેં, નિપત તેરી જની, વનવનકી લકડી;—મુરલી.
તનમનમેં તેરે છિદ્ર પરત હુયે, જન્મહિત બગરી—મુરલી.
શ્રી વૃન્દાવનકી કુંજ ગલનમેં, રાધેસું ઝઘડી—મુરલી.
આસન છાંડ સિંહાસન બેઠી, શ્રી મોહન અધર ધરી—મુરલી.
સુરદાસ પ્રભુ તોરે મીલનકુ, સંગત તેં સુધરી—મુરલી.

કામલ કીન્ને લીધ, મૈયા મેરી કામલ કીન્ને લીધ—ટેક.
શ્રી વૃન્દાવન ગોઆં ચરાવત, ખડકીમેં ખોઈ ગધ—મૈયા.
એક કહે દીનાનાથ દયાળ પ્રભુ, અબહી દેખી મુરલી ખાઈ ગધ—મૈયા.
દુજી કહે દીનાનાથ દયાલ પ્રભુ, અબહી દેખી, શ્રી જમનાજીમેં
જાત વહી—મૈયા.

તીસરી કહે દીનાનાથ દયાળ પ્રભુ, મેરે આંગન નાચો
ગાઓ કામલ લે દઉં નધ—મૈયા.
સુરદાસ પ્રભુ જશોમતિ આગે, આંસુનકી ધાર વહી—મૈયા.

ના છેડો ગાલી દેઉંગીરે, ભરને દે જલ નીર,
તું કાન દેશમેં આયા, એ ફૂલેપે ઝઘડા લાયા;
તેરા ચાલુક છીનવા લેઉંગીરે, ભરને દે જલ નીર.....ના છેડો.

મયે બેઠે દૂરસે આયા, એ કૂવેપે જલ ભર આયા,
 તેરા લેકર કુછ નહિ ખાયારે, ભરને દે જલ નીર.....ના છેડા.
 મયે અપને પિતાકી જાઈ, એ કૂવેપે ગાગર લાઈ,
 મયેને ગાલી કિસીકી નહિ ખાધરે, ભરને દે જલ નીર.....ના છેડા.
 મયે નંદ કિશોર કુમારી, મયે હયજી કાચી કારી,
 મયે બારા બરસકી છોરીરે, ભરને દે જલ નીર.....ના છેડા.
 એ સુમરન નંદકા લાલા, તેરા માત પિતાને પાલા,
 મેરી ચોલીપે હાથ કયું ડાલારે, ભરને દે જલ નીર.....ના છેડા.

શ્યામરે મેરા જૈયાં ગૃહો ના, જૈયાં ગૃહોના,
 જૈયાં ગૃહોના, જૈયાં ગૃહોના.....શ્યામરે.
 મયે તો નાર પરાયા ધરકી, મેરે બરોસે ગોપાલ રહો ના...શ્યામરે.

કાહે મચાચેરે શોર પપૈયા, વનમેરે બોલે મોર, પપૈયા,
 કાહે મચાચે શોર પપૈયા, કાહે મચાચે રે શોર;
 પીયા પીયાકી બોલી ન બોલો, જ્યા જલાયે શોર, પપૈયા,...કાહે.
 કાહે તું કાયલ કુક કરત હયે, વનમેં બોલે મોર, પપૈયા;...કાહે.

મરાડી ચાલની લાવણી.

નકા ટાકુની જાઉ, ડાવા ડોળા પાણ્યાને માઝા ભરલા,
 હારે પાણ્યાને માઝા ભરલા—નકા ટાકુની.
 લઈ દિવસ જાલે મ્હણુની, ચિન્તા હો માઝા જવાલા—નકા.
 તુમચા સાટી જુરતે મી ભારી, ઘોર હા માઝા જાલા—નકા.

રાસલીલા કરતાં ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા, અને ગોપીઓ વિલાપ કરતી બેઠી. એટલે દ્વારકાથી ૧૧ ગાઉ ઉપર ઉગમણે લાડવા ગામ છે, ત્યાં પીપળામાં ગુફા છે, તેમાં ભગવાનની મૂર્તિ નિકળી. ભગવાને કહ્યું કે શંખનારાયણ બેટમાં છે એટલે મ્હારે ત્યાં રહેવું જોઈએ, તેથી એ મૂર્તિ બેટમાં મિરાજે છે. ગોપી તળાવ આગળ ગોપીનાથ મહાદેવ, મહાપ્રભુજીની બે બેઠક, તથા રાધાકૃષ્ણજીનાં મંદિરોમાં દર્શન કર્યા. પછી જમીને ગોપી તળાવથી ચાલ્યા તે ૧૧ ગાઉ ઉપર જ્યોતિર્લિંગ નાગનાથ મહાદેવનાં દર્શન કર્યા, ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર ધાસડવેલ છે.

નામનાથથી ૩૫ ગાઉ ઉપર મુળ ગોમતી તથા જીવું ભાવડું ગામ આવે છે. ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠકનાં દર્શન કર્યાં. તળાવમાં પાણી નથી. ક્વામાંથી પાણી કઢાવી આચમન કર્યું. જ્યારે વસિષ્ઠ મુનિ પોતાની પુત્રી ગોમતી સાથે જતા હતા, ત્યારે ગોમતીજીનાં પગનાં નૂપુરના અવાજથી ચોરની ધાસ્તી લાગી. પણ જ્યારે નૂપુર વાગતાં બંધ થઈ ગયાં ત્યારે વસિષ્ઠે પાછું વળી જોયું તો ગોમતીજી પાણીરૂપ થઈ ગયાં, ને ત્યાંથી જળપ્રવાહ થઈ ગયો. તે દ્વારકાં થઈને તેનો સંગમ સમુદ્ર સાથે વસિષ્ઠ મુનિએ કરાવ્યો, તેથી આ જગાને મુળ ગોમતી કહે છે. મુળ ગોમતીથી ૩ ગાઉ દ્વારકાં છે. વચમાં ચોટીલાનો ટીબો, ધોળા તળાવ, ભોળા તળાવ, ને જોદ્ધા માણેકનો પાળીઓ આવે છે. ઓખા એ મૂળ માણેક વાઘેરાતું ગામ છે. દ્વારકાં એ કુશસ્થળી કહેવાય છે, તે કુશેશ્વર દૈત્યનું ગામ છે. દ્વારકાંથી આરંભડું ૮ ગાઉ છે. શ્રી દ્વારકાં પહોંચતાં રાતના ૮ વાગ્યા. ત્યાં ઠા. ઠાકરસી વિશ્રામની ધર્મશાળામાં ઉતર્યાં.

દ્વારકાં પાસે ભેખડખડી છે. ભેખડ એટલે ગુફા. તેમાં કાળાઓ સંતાઇ રહેતા. ત્યાં ભડકેશ્વર મહાદેવ છે. દ્વારકાંથી ૩ ગાઉ ઉપર વસ-
ધની ખાડી છે. તે કનકાપુરીને નામે ઓળખાય છે, તેમાં મહાદેવનું પ્રાચીન દહેજ છે, તેને અગણિત થાંભલા છે.

ખોડાણો ભક્ત—કૃષ્ણ ભગવાન કુશેશ્વર સાથે લઢાઇમાં જીત મેળવી અત્રે બિરાજ્યા. ત્યાં ૪,૨૨૫ વર્ષ રહ્યા પછી ડંકપુરી અથવા ડંકોરથી ક્ષત્રિય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો વિજયસિંહ નામનો ભક્ત જે ખોડાણો અથવા ખોડા રાણાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તે ત્યાંથી પગે ચાલતો હાથમાં તુળસીનું ઝાડ ઉગાડતો ૬ મહીને દ્વારકાનાથના ચરણમાં ચઢાવતો. એવી રીતે તેણે સીતેર વર્ષ ભક્તિ કરી, અને પોતાની ઉંમર ૮૨ વર્ષની થઈ ત્યારે તે દ્વારકાનાથના ચરણ આગળ પડી રડી પડ્યો કે “મહારાજ ! હવે હું જૂદ્ધ થયો, ચલાતું નથી. માટે ડંકોર પધારો તો કૃપા થાય,” એટલે રણછોડરાયે કહ્યું કે “તું ગાડી લાવે તો આવું.” એટલે ખોડાણો ડંકોર આવ્યો, અને ત્યાં ખેડુતો પાસે ગાડાની માગણી કરવા લાગ્યો. પરંતુ ૫૦ કેસ જેટલી લાંબી વાટે લઈ જવાને ગાડું તથા બળદ કાઢ્યે તેને આપ્યા નહીં. છેવટે એક ગોપે ભાગેલું ખડીઆ ખડખડ જેવું ગાડું, અને બીજાએ જન્મથી જ રોગી અને મુડદાલ જેવા બળદો આપવાને કબૂલ કર્યું. તે પણ બળદને ખવરાવી પીવરાવી

સારી સ્થિતિમાં લાવવાની સરતે. એ રીતે ‘જનીનાં જોતર અને ત્રવાડીનાં તેલાં’ એકઠાં કરી, લગડ ગગડ ગાડું તૈયાર કર્યું, અને જેમ તેમ બોડાણો છ મહીને દ્વારકાં આવી પહોંચ્યો, અને ભગવાનને પ્રણામ કરી કહ્યું કે “મહારાજ આવું ગાડું લાવ્યો છું” ભગવાન કહે “કાંઈ ફિકર નહીં.” દ્વારકાના યુગળી લોકોને બોડાણો આ વખતે ગાડું લઈ આવેલો જોઈ વેહેમ પડ્યો કે આ બોડાણો ગાડું લઈને આવ્યો છે, તો તેનો વિચાર ભગવાનને લઈ જવાનો હશે. તેથી તેઓએ રાત્રે ભગવાનનાં લોખંડનાં દ્વાર બરોબર બંધ કરી તેને તાળાં માર્યાં. પછી અર્ધી રાત વિત્યા બાદ શ્રી ભગવાને બોડાણોને સ્વપ્નામાં આવી કહ્યું કે “બોડાણો ઉઠ, સૂતો છે શું ! ચાલ ગાડું લઈ આવી મને લઈ જા.” એટલે બોડાણો જાગ્યોને ગાડું લઈ આવ્યો, અને મંદિરના દ્વાર પાસે ઉભું રાખ્યું. તાળાં મારી બંધ કરેલાં લોખંડના દ્વાર આપોઆપ ખુલી ગયાં, અને બોડાણોએ ભગવાનને ઉપાડી ગાડામાં પધરાવ્યા. બોડાણો ગામના સીમાડા બહાર ગાડું જેમ તેમ કરી લઈ આવ્યો, પછી શ્રી ભગવાને બોડાણોને ગાડામાં બેસાડ્યો, અને પોતે હાંકવા બેઠા. તેમના પ્રતાપથી ગાડું બદલાઈને રથ થઈ ગયો, અને બળદ પણ દેવી થઈ ગયા. બોડાણોને સુવાડી દીધો ને મળરકું થતાં જગાડ્યો, તો ઉમરેઠ પાસે શીમલોજ કરીને એક ગામકને ગાડું છોડી મુંકલું બોડાણોને માલમ પડ્યું. એંધાણી દાખલ શ્રી રણછોડજીના પગલાંનું પૂજન તે જગ્યાએ થાય છે. ત્યાં એક લીંબડાના ઝાડ તળે વિશ્રામ લેવા બેઠા. તે લીંબડાની જે ડાળે શ્રી ભગવાન ઉપર ઇંચેા કર્યો હતો, તે તેમના પ્રતાપથી મીઠી થઈ ગઈ, જે હજુ લગણુ મીઠી છે એમ કહેવાય છે. તેના સંબંધનું લખન:—

તારી ભક્તિ બોડાણોને લાવીરે, જમણા હાથમાં તુલસી વાવીરે,—

રણછોડ રંગીલા.

છઠ્ઠે માસે તે ઠેઠ ચડાવીરે, ત્યારે દયા દયાળને આવીરે, „
 એવી સેવા બોતેર વર્ષ કાંધીરે, દીનદયાળે માની લીધીરે, „
 એવી મજલ કાંધી મધ રાતેરે, આપ આવ્યા બોડાણોની સાથેરે, „
 દેશ યુજરાતપર કાંધી દયારે, આપ ઉમરેઠ આવીને રહ્યારે, „
 ત્યાં તો પગલા પૂજય છે ત્હારારે, સૌને દર્શન થાય છે સારારે, „
 આખા લીંબડામાં એક ડાળ મીડુરે, એવું પ્રગટ પારખું દીડુરે, „

ન્યારે ઉઝ્યો છે સૂરજ ભાણુરે, ત્યારે દ્વારકામાં ચર્મ છે જાણુરે, રણુ ૨૦
કાળા કૃષ્ણને કોણુ લઇ જાયરે, પુઠે કાળા તે દોડ્યા ધાયરે, ,,
નાથ ગોમતીમાં સંતાયારે, સવાવાલની વાળીએ તોળાયારે, ,,
એતો ભજન મગનમાં માતોરે, કાળા દેખીને ભગત થયા આભારે, ,,
આખા દેશને આસરો તારોરે, હરિ ભકતોને પાર ઉતારોરે, ,,

ડોકોર—ભગવાને બોડાણુને જગાડીને પુછ્યું કે “બોડાણુ! અહીંથી ત્હારું ગામ કેટલું દૂર છે?” બોડાણુએ દિશાઓ જોઇ કહ્યું કે “મહારાજ! આપણે મહારા ગામના સીમાડા નજીક આવ્યા છીએ. અહીંથી મહારું ગામ ફક્ત એક કોસ રહ્યું છે.” પછી ભગવાને ગાડું હાંક્યું, અને ડોકોરનો સીમાડો આવ્યો ત્યારે પોતે ગાડામાં બેઠા, અને બોડાણુ ગાડું હાંકવા બેઠો. ડોકોર સવારના પહોરમાં આવ્યું ત્યારે બોડાણુએ લોકોને કહ્યું કે “ચાલો ચાલો દર્શન કરો, ભગવાન પધાર્યા છે.” લોકોએ પહેલાં તો માન્યું નહીં, પરંતુ હળવે હળવે લોકોને આસ્થા આવી અને લોકોની મેદની થવા લાગી. એક કહે “મહારો ભગવાન” અને બીજો કહે “મહારો.” પંચે ઇન્સાફ કર્યો કે “રથ કોઇએ હાંકવો નહીં. બેલ જોને ઘેર જમને ઉભા રહે તેનો એ ભગવાન” એટલે બળદો બોડાણુને ઘેર જમને ઉભા રહ્યા. એ ઉપરથી બોડાણુના ભગવાન એમ જાહેર થયું. બોડાણુએ પોતાના ઘરમાં વેદી કરી તે ઉપર સંવત ૧૨૨૧ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ ને ગુરવારે બ્રહ્મનક્ષત્રમાં ભગવાનને પધરાવ્યા.

ત્યાર પછી ભગવાને ઋણુછોડ એવું નામ ધારણુ કર્યું. ઋણુ એટલે કરજ અને છોડ એટલે છૂટવું, અથવા મુક્ત થવું. બોડાણુના ભક્તિરૂપી કરજમાંથી મુક્ત થવા ડોકોરમાં પધરામણી કરી, માટે ઋણુછોડ કહેવાયા. હવે દ્વારકામાં બીજો દિને સવારમાં ગુગળી બ્રાહ્મણો જમને જોય છે તો ભગવાન ગેપ, એટલે બોડાણુ ઉપર વહેમ ગયો કે નકી તે લુચ્ચો આપણા ભગવાનને લઇ ગયો હશે. એમ ધારી પોતાની મદદે કાળા લોકોને લઇ તેઓએ બોડાણુની પુઠ લીધી, ત્યારે બોડાણુએ હરિને સ્મર્યા:—

વ્હાલીડા ચડજો વ્હારેરે, કપાશે બંધન ક્યારેરે,—બળવંત બેલી
વ્હાલાજી મહારા, નથી આ વેળા કોઇ મહારેરે,
છે શરણુ એક તમારે..... બળવંત બેલી
વ્હાલાજી મહારા, તમે છો દીન કરા બંધુ,
શામળીઆ ગુણુના સિંધુરે.....બળવંત બેલી

ત્યારે શ્રી ભગવાને બોડાણાને કહ્યું કે “ દ્વારકાંથી ગુગળી લોકો શોધ કરતા કરતા ત્હારી પાછળ આવ્યા છે, તો લડાઇ થશે, માટે તું મને ગોમતીમાં પધરાવી દે, અને પછી ગોરસ લઇ તેમની સામે જા. ત્હારો સ્થૂલ દેહ ત્યાં જતાં જ પડી જશે, અને તું મ્હારી ઇચ્છાથી સ્વર્ગમાં જઇશ.” તેમના વચનથી બોડાણો શ્રી ભગવાનને ગોમતીમાં પધરાવી પોતે ગુગળીઓ સામે ગયો. (આ વખતે ભગવાને ગોમતીમાં પધરામણી કરી તે ઉપરથી તે રણુછોડ કહેવાયા. કારણ કે રણુમાંથી ન્હાસી ગોમતીમાં સંતાયા.) એટલે બધા ગુગળીઓ “ ચોર આવ્યો, ચોર આવ્યો ” એમ કહેતાંની સાથે ઉભા થયા, અને તેમનામાંથી કોઇ એકે મૂર્ખતાથી ઉતાવળો થઇ તેના તરફ તીર ફેંક્યું. તે ભગવાને તેના દેહમાં પ્રવેશ કરી ઝીલી લીધું, અને બોડાણો સ્વર્ગમાં ગયો. તેના સહોદરે તેના દેહને અમિદાહ દીધો. ગુગળીઓ ત્યાર પછી બોડાણાને ઘેર ગયા. ડોકોરના લોકોને ખબર પડી કે દ્વારકાંના ગુગળીઓએ ભગવાનની મૂર્તિ માટે બોડાણાને મારી નાંખ્યો છે, અને હવે તેની સ્ત્રીને મારશે, માટે બોડાણાનું વેર લેવા, અને તેની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા, તેમની સામે લડવાને તૈયાર થઇ જવું જોઇએ, એવો વિચાર કરી તેઓ પણ શસ્ત્રોથી સજ્જ થઇ લડાઇ કરવા આવ્યા. અન્યે અન્ય યુદ્ધ ચાલ્યું, ત્યારે ગંગાબાઇને ખબર પડતાં તે બહાર આવી, અને ગામના લોકોને તથા દ્વારકાંના ગુગળીઓને સમજાવી યુદ્ધ બંધ રખાવ્યું. ત્યારે ગુગળીઓએ પુછ્યું કે “ શ્રી ભગવાન ક્યાં છે ? ” ગંગાબાઇએ કહ્યું કે “ ગોમતીમાં છે.” એટલે તેઓ ગોમતીમાં પડ્યા. તો ગોમતીનું જળ લાલ દીધું. તે ઉપરથી પોતાના ભક્તને લાગેલો તીરનો ધા ભગવાને ઝીલી લીધો હતો એમ તેમને પણ ખાત્રિ થઇ. પછી શોધતાં શોધતાં જળમાં મૂર્તિ હાથ આવી જે તેઓ બહાર કાઢવા માટે ઉચકવા લાગ્યા, પણ કોઇથી ઉપડી નહીં, ત્યારે બધા મળીને ઉચકવા લાગ્યા તોપણ ભગવાન ઉપડ્યા નહીં, ત્યારે તેઓ બહાર આવ્યા, અને એવી ટેક લીધી કે શ્રી ભગવાન બહાર આવે નહીં ત્યાંસુધી આપણે અનાજ ખાવું નહીં. એમ કરતાં તેમને અગીઆર ઉપવાસ થયો ત્યારે ગંગાબાઇને ખબર પડતાં તેણે શ્રી હરીને સ્મર્યા:—

કબાલિ.

અરે! ઓ, કાનુડા કપડી, મને આ થું સતાવો છો!
કરી છે લાંબણો બદ્ધ મેં, સતીવત થું છોડાવો છો!

પમાડો શાંત વિપ્રોને, અરજ મહારી સુણો હેતે,
 આવી સ્વપ્ને કહ્યું કહાને, કહ્યું કર તું હવે પ્રીતે;
 લઈ વાળી તું સોનાની, વજન કાંટે તું કર મહારં,
 થશે તત્કાળ વજન હલકું, સતીવ્રત જય કયમ તહારં;
 મગનલાલે કરી કર જોડ, વાહ ગિરિધારી જય રણુછોડ,
 કળા કંઈ અકળ છે તહારી, જય બલિહારી શ્રી રણુછોડ. મ. દ. ખ.

“મહારાજ હવે તો હદ થઈ. બ્રાહ્મણોને અગીઆર અગીઆર ઉપવાસ થયા. તેમનું દુઃખ જોઈ હું દુખી થાઉં છું. માટે કૃપા કરો તો સારું, નહીં તો હવે મારે પણ તેઓની માફક અનાજ ખાવાનું નથી.” ગુગળીઓને બાર ઉપવાસ થયા, ત્યારે ભગવાને ગંગાબાઈને સ્વપ્નામાં આવી કહ્યું કે “મારે દારકાં જવાની મરજ નથી મારા બદલામાં મારા વજન જેટલું સોનું તું ગુગળીઓને આપ, એટલે તે લઈ તેઓ પાછા જશે.” એટલે ગંગાબાઈએ કહ્યું “પણ મહારાજ! મારા ઘરમાં સોનું બિલકુલ છે નહિ, તો તમારા વજન જેટલું સોનું હું કયાંથી કાઢું?” ત્યારે ભગવાન કહે “તારી પાસે જરા પણ સોનું છે કે નહિ?” ગંગાબાઈએ કહ્યું કે “ફક્ત એક વાલની સોનાની વાળી છે” ત્યારે ભગવાન કહે “તે વાળી બસ છે. તે લાવી તેના બરોબર મને તોળજે” એ ઉપરથી ગંગાબાઈએ ભગવાનના વજન જેટલું સોનું લઈ દારકાં પાછા જવાનું બ્રાહ્મણોને કહ્યું. ગુગળીઓ લોભાયા અને તેટલું સોનું લેવાનું કબૂલ કર્યું. ડોકારના તથા દારકાંના લોકો ભેગા થયા, અને તોલ કરવાનો કાંટો બાંધ્યો. ગંગાબાઈ એક હાથમાં વાળી અને બીજા હાથમાં પાળી લઈને આવી. એવી ધારણાથી કે જો આટલા માણસોની સમક્ષ આવડ રહે તો સારું છે, નહીં તો પેટમાં પાળી ખોસીને મરી જવું. ગંગાબાઈએ એક ત્રાજવામાં ભગવાનને ગોમતીમાંથી લાવી મુક્યા, અને બીજામાં તુળસીનું પત્ર તથા વાળી મુકી, તો બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ભગવાન જે ત્રાજવામાં હતા તે ઉંચું ચડી ગયું, અને વાળી હતી તે ત્રાજવું નીચે ખેસી ગયું. તેના વિષે નીચે મુજબનું પદ:—

નાથ તમે તુળસીને પત્રે તોળાયા, એવા ગુણુરે ગોવિંદના ગવાયા—

નાથ તમે૦

ખોડો રાણો બહુ નામીને સેવે તો, બક્ત હરીના કહેવાયા,

શ્રી પુરુષોત્તમ પોતે પધાર્યા તો, ડોકારમાં દર્શાયા—નાથ તમે૦

લીંબડા તળે પ્રભુ વાસો રહ્યા તો, એક ઢાળ મીઠું કીધું,
કર અડકાડી કડવાસ કાઢ્યો તો, પ્રગટ પારખું દીધું—નાથ તમે.
પાછળ ગુગળી શોધવા આવ્યા, અધવચ્ચથી અટકાવ્યા,
વાવમાં વ્હાલો આપે બિરાળ્યા, સાન કરી સમજાવ્યા—નાથ તમે.
ગંગાઆધની વાળી મંગાવી, વાલ સવાએ તોળાયા,
બ્રાહ્મણને ભોંઠાપણુ આપ્યું તો, દાસને વશ કહેવાયા—નાથ તમે.
ગુજરાત મધ્યે વ્હાલે રચીરે દ્વારકાં, વેદ પુરાણે વંચાયા,
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, ચાર ખુંટમાં ગવાયા—નાથ તમે.

નાથ કેસે ગજકો બંધ છોડાયો, એહી અચરજ મોહે આયો,
ગજ ઓર ગ્રાહ લડત જળ બીતર, લડત લડત ગજ હાંચો;
જવપુર સંઢ રહી જળ ઉપર, તખ હરિ નામ પુકાર્યો—નાથ.
શખરીકે ઓર, સુદામાકે તાંદુલ, રચી રચી ભોગ લગાયો,
દુરજ્ઞેધનકો મેવો હિ તાગ્યો, ભાજ વિદ્વર ધર પાયો—નાથ.

ત્યારે ગંગાઆધએ ગુગળીઓને કહ્યું કે “ભગવાનના વજન કરતાં
સોનું વધારે થયું છે, તોપણ તમેને બ્રાહ્મણ જાણીને આપી દઉં છું.
તો તે લઈને પાછા દ્વારકાં જાઓ.” ત્યારે ગુગળીઓ સમજ્યા કે
ભગવાનનીજ દ્વારકાં આવવાની ઇચ્છા નથી. માટે આપણે સોનું પણ
ન લેવું, અને ભગવાનને લીધા વિના દ્વારકાં પાછું પણ જવું નહિ.
પછી રાતમાં ગુગળી લોકોના સ્વપ્નામાં આવીને શ્રી ભગવાને કહ્યું કે
“તમે હઠ કરો નહિ. તમારી ભક્તિથી હું સંતુષ્ટ છું. તમે ગભરાઓ
નહિ. દ્વારકાં પાછા જાઓ અને સાવિત્રી વાવમાં મ્હારી પુરાણી મૂર્તિ
છે, તેને આજથી દશ મહિના પછી શરદ પૂનેમની રાત્રે તેમાંથી કાઢી
મંદિરમાં પધરાવજો તે પણ મારીજ મૂર્તિ છે.” આ ઉપરથી ગુગળીઓ
દ્વારકાં પાછા ગયા, અને ભગવાનના વચન પ્રમાણે શરદ પૂનેમ સુધી
રાહ નહિ જતાં તેજ વખતે મૂર્તિ સાવિત્રી વાવમાંથી કાઢી. એટલી
ઉતાવળ કરી તેને લીધે મૂર્તિ તળીઆમાં ખડખડી તથા કાચી રહી
ગઈ. જે હાલ દ્વારકાંમાં છે તે તેજ છે.

રણુછોડરાયના ચુરત ભકતો દર પુનેમે શ્રી ડોકર પએ ચાલીને દર્શન
કરવા જાય છે. તેઓ નેમધારી કહેવાય છે. તે સંબંધમાં ભજન:—

નેમધારી, નેમધારી, નેમધારી, પુનમીઆ નેમધારી,
ગોરની ગોદડી ફાડી, પુનમીઆ નેમધારી—ટેક.

વડોદ્રાના વડા પુનમીઆ, આવે છે નર ને નારી—પુનમીઆ નેમધારી.
એક પૈસાની સાકર ધરાવે, પછી છોકરાંને વહેંચવા કાઢે, ,,
અમદાવાદના વડા પુનમીઆ, લાવે છે ઘોડા ને ગાડી; ,,
શેરે પાશેર લી નાંખીને પછી, ઉતારે મુચ્ચીઓ મારી, ,,
ચરોતરના વડા પુનમીઆ, બેસે છે ઢેળરાં કાઢી, ,,
ગોમતીમાં નાહી પછી કાછડારે વાળે, પછી ડાશીઓને ચગદી મારી ,,
નરસિંહના સ્વામી રસિક શિરોમણી, શ્રી રણુછોડરાય બલિહારી. ,,

દર અષાઢી બીજને દિને ઠાકોરજીનો વરઘોડો મોટા ઠાઠમાઠથી મંદિરમાંથી નિકળે છે, તે ગામને ફરતી બે ગાઉની પરિક્રમા કરીને લક્ષ્મીજીના મંદિરમાં થઈ પાછો ફરે છે. દર શુક્રવારે નાનો વરઘોડો ચઢે છે. માણેકઠારી પુનમનો ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે. તે વખતે નિર્મળ ચન્દ્રમાની શુભ ચન્દ્રિકા પોતાની શ્વેત ચાદર પૃથ્વી પ્રદેશ પર પાથરીને આ મહોત્સવાનંદની શોભામાં વધારો કરે છે, અને આબુ-બાબુના ગામેના તથા અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત, વડોદરા, મુંબઈ વગેરે મોટા શહેરોમાંથી પણ અસંખ્ય યાત્રિકો તથા કેટલીએક લજ્જન મંડળીઓ આવે છે, તે વખતે ડાકોર સર્વ કોમના યાત્રિકોથી ખળભળી રહે છે, ચાલવાની સુઢાં જગા રહેતી નથી. મુંબઈની ફેશનના ફેલાવાથી, મોજશોખ કરવા સાથે યાત્રાના લાભાર્થે આવેલા નવકોતૂહલી તરુણ યુવકો, કોઈ ચાહવાળાની દુકાને ચાહતી લહેજત સિપતા, તો કોઈ મસાલાની પાનપટ્ટીથી અધરને રક્ત કરતા, સુવાસિત તેલથી બહેકતા પોતાના મનોહર કેશ કલાપના વિભાગથી સુંદર ભાંજ પાડી, રંગ બેરંગી ફેશનબલ કટના ખમીસો પહેરી, ધુત્રપાનના ગોટમાં સ્નાન કરી સુમંથ લેતા, બેંગલોરી ટોપીઓ વાંકી પહેરી પોતાના જાતી મિત્રોની સોબતમાં મહોબતની દિલલગી કરતા, એ શોખિન જીવડાઓ શહેરમાં આમ તેમ લહેરમાં લટાર મારતા માલમ પડે છે. અધુરામાં તેમનો શોખ પૂરો કરવા તે પ્રસંગે નાટક મંડળી પણ આવી ચઢે છે. આવા વખતે કોઈના હૃદયમાં ધનના લોભનો ઉન્માદ થાય છે, કોઈ પ્રેમનો બિહ્વલ થઈને રોદન કર્યા કરે છે, તો કોઈ પરમાત્મામાં ધ્રુવ થઈ રહે છે.

પ્રિય વાચિક! આપણે આપણા વિષયને બાબુ મુકી આડા ઉતરી
ગયા માટે ચાલો પુનઃ સ્વસ્થાને આવીએ. એ મંદિરમાં સ્ત્રી પ્રરૂપ વર્ગ
જે ભજનો કરે છે તે મ્હેં તરૈવ ઉતારી લીધાં હતાં, તેમાંનાં કેટલાં-
એક તો અગાઉ આવી ગયાં છે. તદુપરાંત બીજાં નીચે પ્રમાણે:—

આપણે રામ સભામાં જમ્મએરે, આપણે સંતોની સેવા કરીએરે,
પાપીને પડછાએ ના રહીએરે, એનાથી છેટા ને અળગા રહીએરે;
હળવે હળવે હરજી મારે મંદિરે આવેરે, મહારા બહાલા મંદિરે આવેરે,
હારે ભૂલી, ભૂલી, ભૂલીરે, મહારા ધરનો ધંધા ભૂલીરે;

તમે નામ નારાયણનું રે લેતા ડરશો નહિ,
જો ડરતા હો તોરે ભજનમાં આવશો નહિ;
પેલા સંસારી કહે છેરે ભગતડા બૂંડા છે,
તમે એકા ન જાણશોરે ભજનમાં એકા છે;

તાળી પાડીને રામ રામ રૂડા ખેલજોરે, તમે અંતરના પડદા ખેલજોરે,
હારે મારે એરે પુરૂષનું કામ છેરે, જેનું રાય રણુછોડજી નામ છેરે;
નટવર નાગર ગુણુના સાગર, તરાવી દેજો ભવના સાગર,
તાળી પાડી મીરાંબાઈ નાચ્યારે, એણે હૃદય કમળમાં રાખ્યારે;
તાળી પાડી નરસિમેતો નાચ્યારે, એને વેકુંઠ પુરીમાં રાખ્યારે,
હરિજન ભેગાં થઇને આવેરે, લીજીએ જનમ ધર્માનો લાવેરે;
મંડળી ભેગા હરિ ગુણુ ગાઇએરે, ફરી જનમ મરણુ નવ આવેરે.

ચાલો જમ્મએ દર્શન કરવા, ડોકારમાં ઠાકોર બિરાજે છે,
દીનોનાથ દયાળ દામોદર, દર્શનથી દુઃખ ભાંજે છે;—ટેક.

પહેલું દુઃખ બ્રહ્માનું ભાંગ્યું, શંખાસુરને મારીને,
શંખ નારાયણ ખેટમાં બેઠા, વેદ લાવ્યા ચાર વાળીને;
કચ્છપરે સાગર મથિયો, ચૌદ રત્ન બહાર કાઢીને,
અમૃત તો અમરોને પાચું, વિષ પાચું વિષધારીને;
કૃષ્ણ સ્વરૂપે કંસને માર્યો, ગોકુળમાં ગૌ ચારીને,
મોરલીમાં મહામોહ પમાડ્યા, ત્રણ લોક નર નારીને;
શુદ્ધા રૂપે જગન્નાથજી, જગમગ જ્યોત બિરાજે છે...દીનોનાથ

અકળ કળા નવખંડમાં બાપી, ઘટઘટમાં તમે રમી રહ્યા,
 ડોકારમાં ડોકાર બિરાળ્યા, ખેડાણાપર કરી દયા;
 ગંગાબાઈના ગુણ વધાર્યા, સવા વાલથી ઝોછા થયા,
 ભક્તિ ભણી સારંગપાણી, ગુગળી પાછા ઘેર ગયા;
 માખણિયો આરો છે સારો, લીંબડો મીઠો લાગે છે.....દીનોનાથ

ઉંચું દેવળ ઉંચું શીખર, ધોળી ધળ ફરફરે,
 જે દરવાજે નોખત વાગે, રત્નાગર ત્યાં ગડગડે;
 ગોમતીનીરે સંગમ તીરે, સંઘ આવી ત્યાં પડાવ પડે,
 આઠે દહાડે શુકરવારે, વાલમનો વરધોડો ચડે;
 રણુછોડ રસિયો સૌમાં વસિયો, સૌને માથે ગાળે છે.....દીનોનાથ

ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ પશ્ચિમના, લોક દર્શને આવે છે,
 મોટા મોટા સંઘવી થઇને, સંઘ ડોકરમાં લાવે છે;
 નયણે નિરખું હયડે હરખું, ૩૫ ઉપર જઈ બલિહારી,
 શંખ ચક્રને પદ્મ બિરાળે, ગદા ધરી છે ગિરધારી;
 શાકર માખણ તુલસિની માળા, રાય રણુછોડને ચડાવે છે,
 ઇન્દિયારામના સ્વામી અંતરળમી, ભક્તને લાડ લડાવે છે.....દીનોનાથ

શ્રી રણુછોડરાયજી પ્રથમ ડંકનાથ મહાદેવ પાસે બિરાજતા હતા, પછી લક્ષ્મીજીનું મંદિર થયું ત્યાં બિરાળ્યા, બાદ દક્ષિણના તાંબેકર કુટુંબના સ્માર્ત બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થને સ્વમ થવાથી તેણે સને ૧૭૭૮ માં હાલનું મંદિર બંધાવી વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા કરી તેમાં ભગવાનને પધરાવ્યા. મંદિરના નિર્વાહ માટે ડોકર અને કંજરી ગામે તે વખતના રાજ્યકર્તા પાસેથી મેળવ્યા, જે અઘાપિ પર્યન્ત તેમને હસ્તગત છે. તાંબેકરે તપોધન, ખેડાવાળ, અને શ્રી ગોડ બ્રાહ્મણોને પૂજારી તરીકે દાખલ કર્યા ને તેમની પાસે સેવક દાખલ લખત કરાવી લીધા, અને ત્રવાડી મેવાડા બ્રાહ્મણોએ ગોર તરીકે ધંધો ચલાવી યાત્રાળુઓને લાવી મંદિરનો મહિમા વધાર્યો, ને ઉપજ વધવા લાગી. વખત જતાં સેવકો મંદિરના માલેક થવા લાગ્યા, તેથી તાંબેકરે સને ૧૮૮૦ માં સેવકો ઉપર મંદિરની રકમ માટે મુબંઈની હાઇકોર્ટમાં દાવો માંડ્યો, તેમાં કેટલાએક ગોરાને પણ સામેલ કર્યા. કોરટે ચુકાદામાં મંદિર સાર્વજનિક ઠરાવ્યું (લૅ. રિપોર્ટ ૧૨ પૃ. ૨૪૭). મંદિરની મિલકત સેવકોપાસથી લઈ રીસીવર તેમ્ના. નિજમંદિરમાં જવાને યજમાનો પાસે કર લેવાતાં ગોરાને

સેવકો સાથે ટપાટપી થવા લાગી, એટલે ગોરોએ પણ દાવો માંડ્યો. તે દરમ્યાન સેવકોએ કોરટના ચુકાદા સામે વિલાયત અપીલ કરી. (લૉ. રી. ૨૪. પૃ. ૫૦) પણ કાબ્યા નહિ. છેવટે સ્કીમ નકી થઈ (લૉ. રી. ૧૫ પૃ. ૧૩). વહિવટ કરવા માટે કમિટી નેમાઈ. કમિટીના નિયમો સામે અપીલ થતાં તા. ૨૨-૯-૧૯ ને દિને હાઇકોર્ટના જડજ હેવર્ડ સાહેબે ચુકાદો આપ્યો. વલ્લભાચાર્ય જેઓ શ્રી રણછોડજી ડાકોરમાં પધાર્યા પછી ૩૦૦ વર્ષ બાદ જન્મ્યા છે માટે ‘ તેમના વંશજોની સેવા પધરામણી પ્રથમ કરવી વગેરે ’ નિયમ કાઠી નાંખ્યો, અને ઠરાવ્યું કે (૧) આ મંદિર કોઇપણ સાંપ્રદાયિક નહિ હોવાથી “ વૈશ્વ ” ને બદલે “ લક્ષ્મી ” શબ્દ દાખલ કરવો (૨) નિજ મંદિરમાં જવાનો ટેક્સ લેવો નહિ. (૩) ગોર સેવકના હકમાં ત્રવાડી મેવાડા ગોરના લાભમાં ઠરાવ થયો. (૪) મંદિરનો હિસાબ જાહેરમાં બહાર પાડવો. હાલમાં કમીટીમાં મેસર્સ મંગળદાસ ગિરધરદાસ તથા પુરુષોત્તમદાસ ડાકોરદાસ છે. ગામોની ઉપજ નિપજનો વહિવટ સરદાર ગોપાળરાવ મનોહર તાંબેકર કરે છે, અને મંદિરના મેનેજર જીવાભાઈ છે. ડાકોરમાં મહા પ્રભુજીની બેઠક, ત્રિકમરાય, કલ્યાણુરાય, બ્રીકેદારના મંદિરો, ગોમતીજીમાં બાંધેલા ડાકોરજીનાં પગલાંનો લાખોટો, સાધુઓના મઠો, અખાડા, ગૌશાળા, બોડાણાનું નવું તથા જીર્ણોદ્ધાર કરેલું મંદિર, મહા પ્રભુજીનું બોંયરામાં જીનું આસન તથા લક્ષ્મીજી અને મીરાંબાઈનાં મંદિરો છે. રણછોડરાયના મંદિરમાં ધર્મ પુસ્તકાલય છે. અત્રેના ગોર આગતાસ્વાગતામાં કુશળ, ખરીબ, અને સંતોષી છે, દારકાના ગોરોની પેઠે દુરામીદી નથી. યાત્રિકોની સગવડ માટે વલ્લભનિવાસ, વસનજી મનજીની, ભાડજીની, વલ્લભદાસ જેરામની તથા બીજી ધર્મશાળાઓ છે. યાત્રા પ્રસંગે યાત્રાળુ દીઠ એક આનાનો કર લેવાય છે, ચરણ સ્પર્શના ચાર આના, રાજભોગના ૩. ૧૬ પડે છે. એકંદરે બીજાં યાત્રાનાં સ્થળો પેઠે જીલમ નથી.

શ્રી રણછોડરાયનું મંદિર વિશાળ છે, અને તેનું શિખર પણ ઉંચું છે, જેની એક બાજુના ભાગને થોડાં વર્ષપર વિદ્યુતના પતનથી ઇજા પહોંચી હતી, પણ પાછળથી તેની મરામત કરવામાં આવી હતી. શ્રી રણછોડરાયની મૂર્તિ બહુ મોટી છે, અને તે વળી એવા ઉંચ સ્થાનપર ગોઠવવામાં આવી છે કે ગોમતીની પાયરીઓપર ઉભા રહીને પણ તેનાં દર્શન થઈ શકે છે. એ મૂર્તિ એવી તો દિવ્ય અને મોહક છે, અને તેનું

લાવણ્ય અને સૌન્દર્ય એટલું તો હૃદયહારી છે, કે એક દૃષ્ટિએ શ્રદ્ધા-
પૂર્વક નિહાળનારને તેમના મુખાર્વિંદમાં બાળકથી તે વૃદ્ધ વય સુધીના
ભિન્ન ભિન્ન અલૌકિક સ્વરૂપની અવનવી ઝાંખી થયા વગર રહેતી નથી.
વળી તેમનો પરતો એવો તો સાક્ષાત્ છે કે ધણી તેની માનતા લખ
આશ્વાસીભૂત થયે સંતુષ્ટ થાય છે. યાત્રા પ્રસંગે એટલી તો ગડદી થાય
છે કે રેલવે સત્તાધીશો ભારખાનાના ડબ્બા જોડીને સ્પેક્સલ ટ્રેનો દોડાવે
છે, તેમાં પણ બકરાની પેઠે યાત્રિકો પુરાય છે, એટલો રણુછોડરાયનો
મહિમા છે. ઉપરોક્ત ભજન મંડળીઓ રસ્તામાં પોતપોતાના જુડ
મચાવી વચમાં દીવો મૂકી આખી રાત્ર ભજન કર્તન એવા ઉમંગથી
કરે છે કે તેની અંદર તલ્લીન થઇ જાય છે. એવી ગરદીમાં પણ ગામ-
ડીઆઓ બળતો હુકો હાથમાં રાખી, ધકકો લામવાની દહેશત વચ્ચે, ગડાકુ
ગડગડાવતા સ્વાદ લે છે. ઝાંજ તાલ, કિરતાલ, પખાજ, મૃદંગ વગેરે
વાદ્યોથી એ પવિત્ર સ્થાન એટલું તો ગાજી રહે છે કે તે વખતે તો
જાણે શ્રી રાધાકૃષ્ણને રમવાનું રમણીય ધામ થઇ રહે છે. શ્રી રણુછોડ-
રાયની આવી ઝાંખીનો અમુલ્ય અલબ્ય લાભ આ લેખકને પણ કેટલા-
એક વર્ષો થયાં પ્રતિવર્ષે એ અગર એકવાર તો મળે છે, અને તેથી
અનિર્વચનીય અવર્ણનીય આનંદની સીમા રહેતી નથી, એ ખરેખર
રણુછોડીયાની કૃપા નહિ તો ખીલું શું? બોલો! શ્રી રણુ-છોડ રાયકી
જય! પ્રિય વાંચક! બોલજે હો! તને પાપ નહિ પડે.

દ્વારિકાં—તા. ૫-૧-૧૯૦૬ આજ સવારે એક વસ્ત્ર સ્નાન કરી
પાંડવ ઘાટપર માંગલિક શ્રાદ્ધ, તીર્થ શ્રાદ્ધ, બ્રહ્મભોજન વિગેરે કરાવ્યું.
સરાવવામાં શુકલ નરોત્તમ જગજીવનના કાકા હતા. સંવત ૧૮૬૪,
સને ૧૮૦૮ માં યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો કર ખાસ ક્ષત્રિઓ માટે શેઠ
સુન્દરજીએ માફ કરાવ્યો હતો. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૦) તા. ૬ ડી ને દિને
સહવારના વહેલા ઉડી સ્નાન કરી શ્રી દ્વારકાધીશને કેસરસ્નાન કર્યું. બેટ
દ્વારકામાં સરકાર તથા બ્રાહ્મણો વચ્ચે તકરાર ચાલે છે. દ્વારકાધીશને
જે જાહેર રીતે બેટ થાય છે તે સરકાર લઈ જાય, ને ખાનગી હોય તે
પૂનરી લે છે. અત્રે બે હવેલીઓ છે. દ્વારકાનાથ, કલ્યાણજી, ત્રીકમજી,
શંકરાચાર્યની ગાદી, તથા વાસુદેવ ગોમતીજીના મંદિરોમાં સામગ્રી ધરી,
તથા શ્રી કલ્યાણેશ્વરના મંદિરમાં શ્રી કલ્યાણરાયના ચર્ણુ સમીપ ચાંદીનું
પતું મઢાવી ભગવાનને અર્પણ કર્યું. તેનાપર નીચે પ્રમાણે લેખ કાતરાવ્યો:-

“ કલ્યાણુરાયને અર્પણ કરનાર મુળપના બ્રહ્મક્ષત્રિયં *મગનલાલ, તસ્ય પિતા રાવસાહેબ ફલપત્તરામ પ્રાણુજીવન ખખખર જે. પી., માતૃશ્રી દેવકોરમા, સ્વર્ગસ્થ પત્ની અ. સૌ. મહાલક્ષ્મી, વિદ્યમાન પત્ની અ. સૌ. મણિગૌરી, લગિની તુલળગૌરી, સ્વર્ગસ્થ પુત્ર *અમ્બુભાઈ, તથા સ્વ. પુત્રી અમ્બીબાઈ. સં. ૧૯૬૨ સને ૧૯૦૬.”

તા. ૭ મી—આજે અત્રે ગાયકવાડ સરકારના સરસુઆ રાવ બહાદુર સમર્થ સાહેબ પધારેલા હતા. તેમને સીવીલ ઇન્જનેર સુન્દરલાલ ગોરા સાથે મળવા ગયા. તેમની સાથે કેટલીએક વાતચિત યાત્રા સંબંધી થઈ હતી. વળી અત્રેના વકીલ આણુંદજી, તથા રાજ્યકુવરબાઈ, તથા સ્ટીમરના એજન્ટ હરિપંથ જોગલેકર વગેરે મિત્રમંડળે પોતાને ત્યાં લઈ જઈ સારો સત્કાર કર્યો હતો. આજે સવારના સ્ટીમર કોલામાં રવાના થયા, તે પોરબંદર સાંજના પાંચ વાગે પૂર્યા. અત્રેની ખાડી ખરાબ છે. પવન પણ તોફાની હતો. અમને સામે લેવાને બાટીઆ શેઠ સુન્દરજી પ્રેમજી, ક્ષત્રિ ખેતસી વલ્લજી સોનેજી, તથા કેશવજી શામજી વગેરે આવ્યા હતા. ક્ષત્રિ ખેતસીને ત્યાં ઉતર્યા.

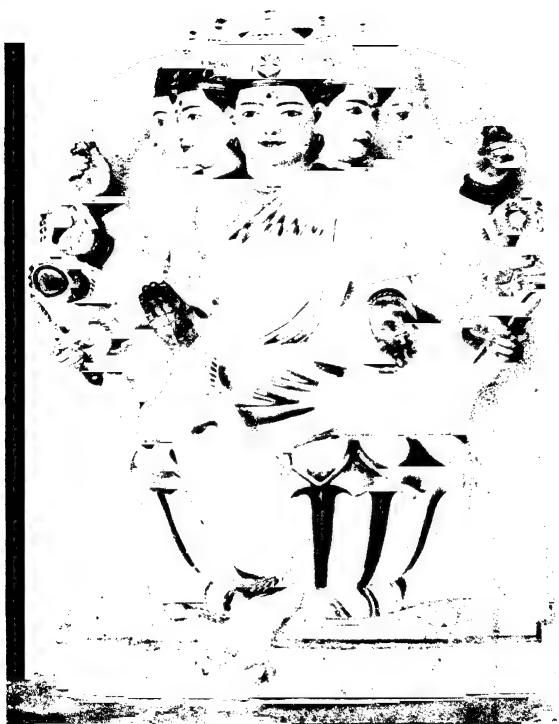
• પોરબંદર—અત્રે હિંગળાજ માતા, ગિરધરલાલ મહારાજની હવેલી, સુદામાનું મંદિર, કેદારેશ્વર, ક્ષત્રિઓની માત્રીમાતા વગેરેનાં દર્શન કર્યા. નાગર વકીલ હરીલાલ કલ્યાણુરાયને પણ મળ્યા. કેદારકુંડમાં સ્નાન કર્યું. આ કેદારેશ્વર મહાદેવને સુદામાજી સાથે લેતા આવ્યા છે. એકંદરે પોરબંદરમાં કોઈ જાતની સગવડ દુર્ભાગ્યે બિલકુલ મળી નહિ. તેથી ગમ્યું પણ નહિ. તા. ૯ મીએ બે ટાંગા કરી નરસિંગનું મંદિર, રાજવાડી, નાગનાથ, રામ ટેકરી, રાજમહેલનો બગીચો એટલા સ્થળે જઈ આવ્યા. પછી સાંજના વિપ્ર હીરજી પ્રભાશંકરને ત્યાં પયપાનનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. બીજે દિને માત્રી માતાને ચાંદીની લોટી ભેટ ધરી. દારકાંથી

† એ દ્વિતીય પત્ની અ. સૌ. મણિગૌરી હતલાએ સં. ૧૯૭૫ના આશ્વિન વદિ ૩ ઉપરાંત ૪ ને રિવવાર તા. ૧૨મી અક્ટોબર ૧૯૧૬ને દશરથ ચતુર્થીને દિને વેકુંઠવાસ પામી છે. * હાલમાં મીં મગનલાલને અગીઆર વર્ષનો હસમુખલાલ ઉર્ફે બાવાજીરાજ નામે એક પુત્ર છે, તેને ચક્ષોપવીત આપવાની ક્રિયા માધવ બાગમાં સં. ૧૯૭૪ના વૈશાખ વદિ ૫ ગુરવાર તા. ૩૦-૫-૧૯૧૮ને દિને કરવામાં આવી હતી. તેનો જન્મ શકે ૧૮૩૧ સં. ૧૯૬૬ના પોષ શુદિ ૧૫ મંગળવાર તા. ૨૫-૧-૧૦ ને દિને થયો છે.

પોરબંદર ૩૦ ગાઉ છે. હાલમાં આગગાડી થવાની હીલચાલ ચાલે છે. પચ રસ્તે ચોરનો લય વધારે હોવાથી સ્ટીમર રસ્તે મુસાફરી કરવી સારી છે. પોરબંદર પાસે એક કુંજર છે, તેમાં સફેદ પથ્થરની ખાણ છે. માત્રી માતાની પૂજા વગેરે મંદિરનો વહિવટ ક્ષત્રિ મહાજન તરફથી થાય છે. અસલ તેમાં મૂર્તિ નહોતી, પણ ચિટ્ટી નાંખ્યા પછી જ્યારે માતાએ હા પાડી ત્યારે ક્ષત્રિઓએ એકઠા મળી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ત્યાંના તે વખતના દિવાન મણિરાય અજીતરાયની હજુર સ્વારીની ધામધુમ સાથે કરી છે. નાગરો પણ તે દેવીને બહુ માને છે. પોરબંદરમાં ઉતરવાને ધર્મશાળા બહુ સારી છે. અત્રે સુદામાજીનું મંદિર બહુ સુંદર નવેસરથી બાંધ્યું છે. આ શહેરને સુદામાપુરી કહે છે. તે એક યાત્રાનું ધામ છે. સુદામાજી તથા તેમના પત્નીનાં ચરણ સ્પર્શ કર્યા. સુદામાજીના મંદિરની બહાર ચોર્યાશીનો ફેરો છે, એટલે બૂલબૂલામણી જેવું કરેલું છે, તેમાં યાત્રાળુઓ ફરે છે. સુદામો જો કે રંક હતો પણ તે ભગવાનનો લંગોટીઓ બાળમિત્ર હોવાથી તેના પર તેમનો અથાગ પ્રેમ હતો. જુઓ પૃષ્ઠ ૪૪થી ૪૬.

મીલને સુદામાજી આયે, સુદામાજી આયે,
જાકર કહિયો સમાચાર, મીલને સુદામાજી આયે—ટેક.
મુઘી એક તાંદુલ લાયે, લીને બગલ છુપાય.....મીલને
ફાટે તુટે બસ્તર પેને, જાનો બાબાજીકે મહેલ.....મીલને
હસહસ પૂછે રાની રૂઝિમની, કાન દેશ તુમહારો કાન ગામ...મીલને
બાલપનકે મિત્ર હમારે, લનતે એક ટંકશાલ.....મીલને
ફાટી તુટી જુપડી હમારી, ગુન ગાયે દયારામ.....મીલને

ગાયત્રી મંદિર—અત્રેના હીરજી પ્રભાશંકર જોશી ગાયત્રીના ઉપાસક હોવાથી ગાયત્રી માતાનું મંદિર પોરબંદરમાં બાંધવા તત્પર થયા, અને તે માટે મરહુમ મહારાણા ભાવસિંગજી પાસેથી લંકેશ્વર મહાદેવની જોડે એક જગાનો ટુકડો સરીયામ રસ્તાપર બક્ષિસ મેળવ્યો. ત્યાર પછી મંદિર બાંધવા ઉધરાણું કરવા તેઓ મુંબઈ આવ્યા. મને પણ મળ્યા. ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, કચ્છ, અને દક્ષિણમાં કયાંય પણ ગાયત્રી માતાનું મંદિર નહિ હોવાથી હું પણ એ કાર્યમાં સામેલ થવાને ઉત્કંઠિત થયો. મુંબઈમાંથી તેમજ રાજ્ય રજવાડામાંથી સહાયતા મળી ને અર્ધું મંદિર બંધાવ્યું, ફરતી વંડી ચણાવી, ને ગાયત્રી માતાની આરસની મૂર્તિ મુંબઈના એક કુશળ કારીગરદ્વારા બનાવરાવી. તેની પાસેના પૃષ્ઠપર જીવી

श्री. गायत्री देवी—स्थान सुद्धाभापुरी.

M. D. Khakhar.

આપી છે. એ રીતે ગાયત્રી માતાની તથા મુરલીધરની એમ બે મૂર્તિઓ પેક કરાવી પોરબંદર વહાણમાં રવાના કરી. તે દરમ્યાન પોરબંદરમાં એડમીનીસ્ટ્રેશન થયેલું હોવાથી સરકારની સત્તા રાખવાનો અમર જગાનો કબજો સોંપી દેવાનો હુકમ આવ્યો. તે બાબત પોરબંદર વારંવાર જવું પડતું. ત્યાં હેન્કોક, ઓધ્યાયન સાહેબોને જાતે મળ્યો. છેલ્લે દિવાન આણંદરાવ નાગર એટલે ગાયત્રીના ઉપાસક હશે એમ જાણી પોરબંદર જઈ તા. ૧૧-૩-૧૯ મંગળવારને દિને તેમને મેં જાતે મળી અરજ કરી, પણ અમલના દોરમાં દાદ સાંભળે કાણુ? તકદીર આગળ તદખીર લાચાર. આશા તો નિરાશા થઈ. તોપણ અમે રાજમાતા રામબા સાહેબને મળ્યા, છેવટ હાલમાં મહારાજ નટવરસિંહજી રાણાસાહેબ ગાદીનશીન થયા છે, તે પોતે કુશળ રાજકર્તાની આશા આપે છે, તેમને (૧૯૨૦ના મે માસમાં) મળ્યા તો અમારી હજારો નિરાશામાં એક આશાનું કિરણ દૃષ્ટિગોચર થયું. હવે ભાવી પોતાનો ભાવ શું બજવે છે તે જોવાનું છે.

પોરબંદરથી ઉપલેટા—તા. ૧૦. આજ સવારના ૩૫ વાગે ઉડી પોરબંદરના સ્ટેશને ગયા, ત્યાંથી રેલવેમાં બેઠા. ગાડી પાંચ વાગે ઉપડી. રસ્તામાં સત્પર સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી એક ગાઉને છેટે બીલેશ્વર મહાદેવ છે, ત્યાં બીલગંગા છે. ત્યાં ધણા લોક જાય છે. ઉતરવાને ધર્મશાળા સારી છે. ઉપલેટાની ડીકીટના ગાળ પડે છે. ત્યાં અમે દશ વાગે પૂજ્યા. ત્યાં ક્ષત્રિ મીઠા કેશવજીના પુત્ર જુઠાભાઈને ત્યાં ઉતર્યાં. એનું મોટું કુટુંબ છે. પોતે ભલા છે. અમારી અરદાસ્ત બહુજ ભાવથી તે લોકોએ કરી. ઠંડી બહુજ હતી. નાકા બહાર ભાદર નદી છે. પણ તેમાં ફૂલો છે, તેનું પાણી ચાર પાંચ ફીટપર નજીકમાં છે, હવા સારી છે. માત્રી માતા પાટણવાવપર આવેલા કુંગરપર છે, જે અત્રેથી ત્રણ ગાઉ છેટે છે. તા. ૧૧-૧-૧૯૦૬ને દિને સવારના સાત વાગે ગાડું કરી રવાના થયા. રસ્તામાં ચોરની ધાસ્તી રહે તેથી જોખમ રાખવું નહિ. ત્યાંનો મહંત ભગવાનપુરી લખમણપુરી પાટણવાવમાં રહે છે. આ કુંગરને ઓસમનો કુંગર કહે છે. રસ્તામાં નીલકંઠ મહાદેવ, સમઢીઆળુ ગામ વગેરે આવે છે. રસ્તામાં એક ગાઉ પછી ભાદર નદી, મોજ, તથા ગાડરીઓ એમ ત્રણ નદીઓનો સંગમ આવે છે, તેને ત્રિવેણી કહે છે. ત્યાં પાણી સૂકાઈ ગયાં હતાં, તો પણ જ્યાં પાણી હતું ત્યાં સ્નાન કર્યું. અમે ૧૦ વાગે સવારના તળેટીએ પૂજ્યા. કુંગરપર ચઢવાને ઠેઠ લગી ૫૭૩ પગથીઓ સારી બાંધી છે. કુંગરપર કલકત્તાના ક્ષત્રિ જેઠા ધનંજીએ

પોતાના ગત પુત્રની યાદગીરીમાં ધર્મેશ્વર નામનું શિવાલય બંધાવ્યું છે. તેનાં દર્શન કર્યાં. તેની જોડે તળાવ પણ તેણેજ બંધાવ્યું છે. પણ હાલમાં પાણી ન હોતું. પછી ધાખા આવે છે, એટલે નાની ધર્મશાળા જેવી ધર્મારતોના એટલા તેને ધાખા કહે છે. અત્રે ગામેગામના ક્ષત્રિઓનો મેળો પ્રતિ વર્ષે આવણું વદી ૦) ને રોજ ભરાય છે, ત્યારે આ બધા ધાખા માણસોથી ભરાઇ જાય છે. તેની મોટી ધામધુમ ત્રણ દિવસ સુધી રહે છે. તે વખતે ગોંડળ દરબાર જેના તાબાનો આ મુલક છે, તેના તરફથી પોલીસ વગેરેનો બંદોબસ્ત સારો રાખવામાં આવે છે. એક ધાખો ક્ષત્રિ જેઠાએ મરામત કરી બંધાવ્યો છે. વળી એક ધાખો ધણા વર્ષોની વાત ઉપર મારા મામા જેરામના પિતા ભાવનગરના ક્ષત્રિ એધવજી એતસીએ બંધાવેલો છે, તેનો તેનાપર લેખ છે. આજુબાજુએ ધાખા છે, ને વચમાં ખુલ્લો ચોતરો છે, જ્યાં પંચ બેસીને ગામેગામના કુળ-આઓનો ફેંસલો કરે છે. ધાખાની બહારની બાજુએ દુકાનદારો બેસે છે. ધાખાથી નીચે ઉતરતાં માત્રી માતાનું સ્થાનક આવે છે. માતાનો ચહેરો ભવ્ય, દેદિપ્યમાન, અને તેજસ્વી છે. એ સાક્ષાત્ મૂર્તિના ચક્ષુનું નેજ એટલું તો વિલક્ષણ છે, કે તેની સામે એકાગ્ર નજરે ધણીવાર સુધી જોવાઇ શકાય નહિ. તે મંદિરની અંદર કુંગરનો ઝરતા પાણીનો ખાડો છે, જેનું પાણી કાઠી કાળે ખૂટતું નથી. પાણી આઘસ જેવું થંકું ને મીકું સાકર જેવું છે. માતાને ચુંદડી, નાળીયેર, તથા કડાઇ કરી પ્રસાદ લીધો. માતાના મંદિરની પેલી બાજુ નીચાણમાં ટપકેશ્વર મહાદેવ છે, જેનું મંદિર હવે તદ્દન ખડેર જેવું થઇ ગયું છે. માતાનો પૂજારી બાવો બહુજ ભલો છે. અમે ૧૫ વાગે નીચે ઉતર્યાં, ને ઉપલેટા પહોંચતાં ૫ વાગ્યા. ઉપલેટા એક ન્હાતું ગામ છે, તો પણ વેપાર સારો છે. મુસલમાનની વસિત વધારે છે. અત્રે ધાખણીઓ સારી થાય છે.

ઉપલેટાથી વેશવળ—તા. ૧૨ મીએ ઉપલેટા સ્ટેશનથી વેશવળ જવા માટે ગાડીમાં બેઠાં, ટીકીટ રૂ. ૧૫. ઉપલેટાથી બેક સ્ટેશન મુક્યા પછી ધોરાજી આવે છે. ત્યાં (સહગત) વકીલ ક્ષત્રિ કરસનજી હીરજી જગડ સ્ટેશનપર મળવા આવ્યા, અને ખબર અંતર પુછી, ભાતું આપી ગયા. તેની પ્રકૃતિ સારી રહેતી નથી. જેતલસર જંકશન સવારના ૧૧ વાગે પૂજ્યા. અત્રે ગરબડ ઘણી થાય છે, માટે હુશિઆરી રાખવાની ઘણી જરૂર છે. આ સ્ટેશને અત્રેના સ્કૂલ માસ્તર મી.

નવરંગલાલ હરિદાસ નાગર ગૃહસ્થ મળવા આવ્યા. તેમણે સગવડ કરી અમને બેસાડ્યા. જૂનાગઢ રોડને ક્ષત્રિ દામોદર હીરજી જગડના પુત્રો હિમ્મતરાય (સહમત), તથા હરિરાય ભાતું લઈ આવ્યા, તેમને ત્યાં વળતાં ઉતરવાની કબૂલાત આપી. સાંજના ૪ા વાગે વેરાવળ ઉતર્યા. ત્યાં નજીકમાં જ સરકારી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. ગામ અત્રેથી એક મૈલ છેડું છે. મુસલમાનની વસ્તિ વિશેષ છે. શાક પાન ઠીક મળે છે. અત્રે જૂજના દિવાન યુનીલાલ સારાભાઈના જમાઈ કૃષ્ણલાલ જગનલાલ કરટમ આશીસર છે તેમને મળ્યા. તેમજ મુંબઈના જ્યોતિષિ શિવલાલ મુરારજી અધ્યાપનું ઘર છે, ત્યાં પણ ગયા હતા.

ભાલકાતીર્થ—તા. ૧૩. અત્રેથી એક મૈલને છેટે ભાલકાતીર્થ છે. જ્યારે કૃષ્ણ ભગવાન પીપળા હેઠે બેઠા હતા, ત્યારે બીડ જાંજન મહાદેવ (જે રસ્તામાં આવે છે) ત્યાંથી પારધીએ જાણ્યું કે આ હરજી બેઠું છે, એટલે તાકીને જાણી છોડ્યું. ત્યાં પશ્ચકુંડ તથા પ્રગટશ્વર મહાદેવ છે. એક નાના મંદિરમાં કૃત્ત એક કૂટ ઉંચું વડનું ઝાડ છે, તેને જ્યારે છડું પાંદડું ઉગે છે કે જીનું પાંદડું ખરી જાય છે. એ રીતે પાંચનાં પાંચ પાંદડાં રહે છે. આજ સાંજના પ્રભાસપાટણ જવા નિકળ્યા. તે એક ગાઉ થાય છે. અમો સાંજના પૂજ્યા, ને મુંબઈના ઠા. વસનજી નંદજીની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

પાટણ—તા. ૧૪મી. આજે મકરસંક્રાંતિ હતી. ત્રિવેણી જે અત્રેથી પા મૈલ છેટે છે ત્યાં સ્નાન કર્યું. સોમેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યા. સોમનાથ મહાદેવ એક જ્યોતિર્લિંગ મળ્યાય છે, અને ૧૧ શીટ ઉંચું છે. ત્રિવેણી ઉપર ત્રિવેણી માતાનું સ્થાનક છે, તથા બીજાં પરચુરણ મંદિરો છે. થોડે છેટે મહાપ્રજીજીની બે બેઠક ત્રિવેણી ઘાટ ઉપર છે. ત્યાં બીજા ઘાટ છે. એક પીપળો છે જ્યાં ભગવાને દેહોત્સર્ગ કર્યો છે. શંકરનાં દેવળો ધણાં છે. તા. ૧૫ મીને સોમવારને દિને સોમનાથ મહાદેવમાં રૂદ્રી કરાવી. હિરણ્યા, સરસ્વતી, અને કપિલાનદીનો સંગમ તેને ત્રિવેણી સંગમ કહે છે.

સોમનાથ—અસલનું સોમનાથનું દેહેરું બહુ મોટું છે. પણ તે હાલ ખંડીએર છે, તે પણ જોવા જેવું છે. કહે છે કે અત્રે સોમૈયો નામે હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના બે વજીર હતા. હમીર અને બેગડો. અસલ સોમનાથ મહાદેવનું લિંગ વચ્ચોવચ્ચ હતું. એ મંદિર

દરીઆ કાંઠે છે. એ મંદિરની આસપાસ વંડી દિવાન પુરુષોત્તમ રાય-
જીએ કરાવી છે. સોમનાથના નંદીને મુસલમાનોએ ખંડિત કરી કટકા
ક્યાં છે. મહમદ પણુ લિંગના કટકા કરી તેમાં રહેલું ઝવેરાત લઇ
ગયો. લિંગના સ્થાનક પછવાડે પથ્થરની એક જળપરી ધાણી હતી.
જેના ચાકનો વ્યાસ આસરે ૧૪ ફીટ જેટલો હશે. તેના કટકા હજી
પડેલા છે. મંદિરની બહારની બાજુની દિવાલમાં ૩૩ કરોડ દેવતા મૂકેલા
છે. દરરોજ સવારના એ સોમૈયો રાજ એક મુસલમાનને પકડી તેને
ધાણીમાં ઘાલી પીલતો. તેનું લોહી ખાળની નીક જે હજી પણ દેખાય
છે તેમાંથી નિકળતું, તે ખાળમાં પડતું, તેનો સોમૈયો ચાંડલો કરતો.
એ રીતે ઘણા મુસલમાનો માર્યા ગયા. છેવટે એક છોકરાનો વારો આવતાં
એક ફકીર તેની બદલીમાં ગયો, પણ તે કંઈ મૂવો નહીં. એ ફકીરને
સ્વપ્ન આવ્યું કે મુસલમાન રાજ ચડી આવશે તે આ રાજને મારશે,
ને દેવળતું ખંડન કરશે. પછી સુલતાન મહમદ ચડી આવ્યો. લડાઈમાં
એ મુસલમાનો હાથીપર લડાઈ કરતાં મરી ગયા. તે બંને જણા તથા
એ હાથી તથા માવતના પથ્થરના પાળીઆ નાકા બહાર હજી લગણુ
જેવામાં આવે છે. મહમદે જ્યારે ટંકારાથી લિંગને ટાંક્યું ત્યારે તેમાંથી
ભમરા નિકળ્યા, ને વજીર હમીર તથા બેગડાને ઘોડા સાથે બાંધી ઘોડા
દોડાવતા, તેની લાત ખાતા, રગડાવતા નાકા બહાર મારી નાંખ્યા. તેની
દેહેરીઆ ધર્મશાળાના મોટા દરવાજા પાસે હજી છે. અત્રેના (સદ્ગત)
મુન્સફ મીં અનંતરાય નાનાલાલ બ્રુએ મને એક માંગલોરી શાહતું
પુસ્તક આપ્યું છે. તેમાં ઇતિહાસ છે, પણ તેમાં ઉર્દુ શબ્દો ઘણા
હોવાથી સમજાઈ શકાતું નથી. અત્રેના વહિવટદાર મીં જયસુખરાયને
પણ મળ્યા. અત્રે અગાઉ વહિવટદાર મીં પ્રતાપરાય હતા, તેના પુત્ર
મીં સારાલાઇએ આ મુસાફરી દરમ્યાન કેટલાએક ભલામણપત્રો
આપ્યા હતા, તેનો ઉપયોગ સારો થયો. તેમનો મકરાણી ઇસ્માઈલ
અબદુલ્લા અમારી તહેનાતમાં સવારથી સાંજ રહેતો.

સોમનાથનું નામ કેમ પડ્યું તે વિષે સૂતના પ્રશ્નપરથી શંકરે
કહ્યું છે કે પૂર્વે છ બ્રહ્મા થઇ ગયા, અને હાલ શતાનંદ નામના સાતમા
બ્રહ્મા છે. તેના આઠમા વર્ષ સૂધીમાં જે પ્રથમ મનુ થયા, તે મન્વંતરમાં
જે ચંદ્રમા, લક્ષ્મી, કૈસ્તુભ વગેરે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયા, તે ચંદ્ર
ચતુર્થાદ્ય પર્યંત પૂર્વે મોટી તપશ્ચર્યા કરી તેથી હું પ્રસન્ન થયો, અને વર

મામવા કહ્યું ત્યારે થંદ્રે કહ્યું “ મહારાજ આ જગાએ લૈરવનાથનું લિંગ છે, તેનું નામ સોમનાથ થાય, એમ મારા નામથી ખીજા બ્રહ્મા થાય ત્યાં સુધી રહે.” તે દિવસથી આ જ્યોતિર્લિંગનું નામ સચરાચર બ્રહ્માંડમાં સોમનાથના નામથી ખ્યાતિ પામ્યું. પ્રથમ બ્રહ્મા, વિરંચી, તથા દ્વિતીય બ્રહ્મા પિતામહના વખતમાં આ સોમનાથનું નામ મૃત્યુંંજય હતું. ત્રીજા બ્રહ્મા સ્વયંભૂતા વખતમાં અમૃતેશ નામ, ચોથા પરમેષ્ઠિ બ્રહ્માના વખતમાં અમૃતેશ્વર, પાંચમા સુરજ્યેષ્ઠ બ્રહ્માના વખતમાં કૃતિવાસા, હેમગર્ભ નામના છઠા બ્રહ્માના વખતમાં લૈરવનાથ નામ હતું, અને હાલમાં શતાનંદ બ્રહ્માના વખતમાં સોમનાથ નાથ પડ્યું છે, આ પછી ચતુર્વક્ત્ર નામના બ્રહ્મા થશે ત્યારે એનું નામ પ્રાણનાથ થશે.

વેણુશ્વર મહાદેવ તથા મધુસૂદન ભગવાનનાં મંદિરો અત્રે છે. વેણી નામની રાજકન્યા મહાદેવનું રોજ પૂજન કરતી. પોતાના ધરમાંથી ભોંયરૂં ખોદાવ્યું તે મહાદેવના મંદિરમાં નિકળતું. એ વાટે જઈ રોજ લિંગની પૂજા કરતી. અસુરો તેના સ્વરૂપથી મોહા, એટલે એક દિવસ તેની પાછળ દોડ્યા. પણ મહાદેવને તે બાધએ અરજ કરી “ તું મને બચાવ.” એટલે વચમાંથી લિંગના એ કટકા થઈ ગયા, તેમાં તે સમાધ ગઈ ને લિંગ સંધાઈ ગયું. પછી લિંગપર અસુરોએ બહુ પ્રહાર કર્યા તેમાંથી ભ્રમરાઓ ધણા નિકળ્યા. તેના ડાંખથી અસુરો નહાસી ગયા. તો પણ તેણીના માથાના વાળની જટા બહાર રહી ગઈ એવો દેખાવ હજી ત્યાં છે. એ બનાવ ઉપરથી મહાદેવનું નામ વેણુશ્વર પડ્યું છે. હાલમાં જે સોમનાથ મહાદેવ છે તે પાછળથી થયા છે. તેના લિંગની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. તે મુસલમાન રાજાઓના લયથી ભોંયરામાં રાખેલું છે. તેના ઉપર અહલેશ્વર મહાદેવને અહલ્યાબાધએ પ્રતિષ્ઠા કરી મૂક્યા છે. તે બાધએ રૂપાનાં કમાડ કરાવી આપ્યાં છે. એ સોમનાથ મહાદેવનો વહિવટ વગેરે ગાયકવાડ સરકાર કરે છે. જોકે ગામ જૂનાગઢ તાબાનું છે.

પાટણથી પ્રાચી—તા. ૧૬મીને દિને સવારના ત્રિવેણીપર નારણ્યબળી સરાવી, તથા બ્રહ્મભોજ કરાવ્યો. તે બધું કરતાં સાંજ પડી, ને જ વાગે પ્રાચી જવા નિકળ્યા. સાથે ઘોડાપર મકરાણી ધરમાઇલ હતો. સરસામન મુન્સફને ત્યાં મૂક્યો. પ્રભાસથી પ્રાચી ૭૦ માઈ થાય છે. રાતના ૧૧ વાગે ૪૦ માઈપર ગોરખમઢી આવ્યા. ત્યાં શેઠ નરોત્તમ મુરારજી ગોકળદાસની સુંદર ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. રખેવાળ બ્રાહ્મણ નામે

દામોદર હતો. તેણે બહુ બરદાસ્ત કરી. ટાઢ પણુ સખ્ત હતી. તા. ૧૭મીની સવારના ૬ વાગે ઉઠી સરસામન ધર્મશાળામાં જ મૂકી, અમે રવાના થયા. તે ૯ વાગે પ્રાચી પૂજ્યા. ત્યાં પણુ ઉતરવાને ધર્મશાળા સારી છે. ગોરખમઢીથી પ્રાચી ૨૫ ગાઉ થાય છે. યાદવો મૃત્યુ પામ્યા પછી શ્રી કૃષ્ણે તેમનો મોક્ષ કર્યો તે આ પ્રાચીનું સ્થળ છે. ત્યાં કુંડમાં સ્નાન તર્પણ કર્યું. પીપળાને પાણી રેડી પાંચ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. કુંડમાં સ્નાન કરવાનો સરકારનો ચાર પૈસાનો કર લેવાય છે. પછી માધવરાય ભગવાન જે પીપળા હેઠે બિરાજે છે તેને શાકર નારીએળ ધરાવ્યાં, તથા ચરણ સ્પર્શ કર્યો. તેના ચરણાર્વિન્દમાંથી જળ વહ્યા કરે છે, તે કોઇ વખત સૂકાતું નથી. દિવાન વિઠોબાએ તેનું સ્થાનક બંધાવ્યું પણુ તે રહેતા જ નથી. ચિટ્ટીઓ નાંખી પણુ હા પાડતા જ નથી. તેથી ઉઘાડા બિરાજે છે. વિઠોબા દિવાને અત્રે વિઠલેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. અત્રે વાંદરા ઘણા છે તેને ચણા નાખ્યા. ગોરખમઢીથી પ્રાચી સૂધી રાતના મુસાફરી કરવી નહિ, કારણ કે અત્રે વાઘ વરનો ભો બહુ છે. કાનાંકી સાહેબ અત્રે ગીરના જંગલમાં શિકાર કરવા આવ્યો ત્યારે વાઘે તેને ફાડી ખાધો. પ્રાચીને પીપળે પાણી રેડીને પાછા ફરતાં “ ચાલો ચાલો ” એમ બોલવાની મનાઈ છે, કારણ કે એમ કહેવાથી પિતૃઓ પાછા આવે છે. અમે ત્યાંથી ૧૧ વાગે નિકળ્યા તે ૧ વાગે ગોરખમઢી પાછા આવ્યા.

ગોરખમઢી તથા મૂળ દ્વારકાં—વિપ્ર દામોદરે રસોઇ ઉત્તમ કરી રાખી હતી તે જમ્યા. અત્રે ગોરખનાથ ગુફામાં છે. મચ્છેંદ્રનાથની મૂર્તિ બહાર છે. આ ગામ મહાંતનું છે. તેણે અત્રે એક મોટી મેડી બાંધી છે, તેમાં રહે છે. ગોરખમઢીથી ૩ ગાઉપર આજોડા, જે મૂળ દ્વારકાંને નામે ઓળખાય છે તે આવે છે. ત્યાં મહાદેવનું મંદિર છે. ત્યાંથી પ્રભાસ રાતના ૭ વાગે મુન્સફને ઘેર આવી પૂજ્યા, ત્યાં ગોર ગણેશને વિદાયગિરી આપી. અત્રે જ્યારે ક્ષત્રિ શેઠ સુંદરજી શિવજી ૨૦૦ માણસના રસાલા સાથે આવ્યા હતા, ત્યારે તેમાં સારસ્વત બ્રાહ્મણો પણુ હતા. જે પ્રાપ્તિ ગોરને થઇ તેમાંથી ત્રીજે હિસ્સો તેમણે સારસ્વતોને અપાવ્યો. હજી કોઇપણ સારસ્વત બ્રાહ્મણ સાથે આવે છે તો ત્રીજે હિસ્સો ગોર તે સારસ્વતને આપે છે. અમો રાતના ૯ વાગે વેરાવળ આવી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

જૂનાગઢ—તા. ૧૮ મી. ડીસેમ્બર ૩. ગા. સવારના ૬ વાગે આગગાડીમાં બેઠા તે ૯ વાગે જૂનાગઢ પૂજ્યા રાજકોટનો પોલીટીકલ

એજન્ટ જતો હોવાથી રટેક્ષન ઉપર મીં છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા મળ્યા. તેમણે પોતાને ત્યાં ઉતરવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો. પરંતુ ક્ષત્રિય મીં દામોદર હીરજી જગડના પુત્રો હિમ્મતરાય, તથા હરિરાય અને માંગરોળના માણ વહિવટદાર મી. દયાળજી વગેરેનો પ્રથમથીજ અતિ આગ્રહ હોવાથી અમે તેને ત્યાંજ ઉતર્યા. સાંજના મીં છગનલાલે દરબારી ગાડી મોકલી તેમાં બેસી સરદાર આગ તથા મેહેલ અને તેનું સંગ્રહસ્થાન જોઈ આવ્યા. વળતાં નૃસિંહ મેહેતાનો ચોરો તથા તેનું ઘર, તથા લગવાન અને નૃસિંહ મેહેતાની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા. ભાઈ દામોદરદાસ તો આફ્રિકા ગયેલા હોવાથી જૂનાગઢમાં હતાજ નહિ.

ગિરનાર, તા. ૧૯-સવારના ૮ વાગે દરબારી શિયામમાં ગિરનાર જવા નિકળ્યા. અશોકનો લેખ એક નાના ઘર જેટલા મોટા પથ્થરમાં કાતરેલો છે. તે એક બાંધેલી જગામાં મૂકેલો છે, તે જોયો. વાઘેશ્વરીનું દેવળ છોડી આગળ ચાલતાં પલાશીની નદીનો પૂલ તથા ગિરનારનાં પગથીયાં જે અક્ષક્ષત્રિય શેઠ સુંદરજી શિવજીએ બંધાવ્યાં હતાં તે આવ્યાં. નવેસરથી સઘળું રીપેર કીધું હોવાથી શેઠનો લેખ કાઢી નાંખ્યો છે. ઉત્તરભણી છેલ્લું કુમારપાળનું દેવળ આવે છે. આસરે એકસો વર્ષ ઉપર એ પડી ગયું હતું. લેખ ઉપરથી જણાય છે કે અક્ષક્ષત્રિય શેઠ હંસરાજ જેઠાએ તે ફરીથી ચણાવ્યું. ગિરનારની તળેટીથી ગામ ૨૫ મૈલ છે. અશોકનો લેખ મૂકી આગળ ચાલતાં દામોદરકુંડ, રેવતીકુંડ, તથા મરઘીકુંડ આવે છે. ગિરનારનાં પગથીયાં ચડતાં પહેલાં દરવાજો આવે છે. જ્યાં માણસ દીઠ પાંચ પાંચ પૈસાનો કર લેવાય છે. સામાન ઉંચકવાને મજૂરો મળે છે. દરેક ડોળીના ૩.૫) પડે છે. અમારાં વયો-વૃદ્ધ માતૃશ્રી દેવકોરબા પણ વગર ડોળીએ ઉપર ચડ્યાં હતાં. ગિરનારનાં કુલ આસરે ૮,૫૦૦ પગથીયાં છે. અમે બાર વાગે ઉપરકોટ જ્યાં જૈન દહેરાં છે, ત્યાં આવી પૂજ્યા. રસ્તામાં ગોપીચંદની ગુફા, રામ લક્ષ્મણ વગેરેનાં દર્શન આવે છે. ઉપર જતાં ગોસુખ તથા કુંડમાં આચ-મન કરી મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. બાવાઓ જગેજગે ધુણી સળગાવી બેઠેલા માલમ પડે છે. એકાદ વાગે અંબાજીના દહેરાંએ પુજ્યા. પથ્થરચટ્ટી મુકામે ગયા ત્યાંથી બે વાગે પાછા ફર્યા. માતાને ચુંદડી, ઘી, નાળીએર, બોજન થાળની બેટ વગેરે કર્યાં. અત્રે મહારા પિતાશ્રી ઈ.સ. ૧૮૩૨માં એટલે આજે ૪૫ વર્ષની વાત ઉપર રાજકોટના મરહુમ ઠાકોર સાહેબ બાવાજીરાજ

જેમના પોતે વિદ્યાગુરુ થતા હતા તેમના લગ્ન પ્રસંગે કચ્છથી ૩૦ માણુ સોના રસાલા સાથે રાજકોટ ગયા હતા. સાથે મહારા પુણ્ય માતૃર્થ પણ હતાં. ત્યાંથી રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદના કૃપાવંત આગ્રહ્ય જૂનાગઢ અને ગિરનાર જોવા ગયા હતા. ગિરનારની સધળી દુકા તથ જગાઓ પોતાના સધળા કુટુંબ તથા રસાલા સાથે ફરીને જોઈ. તેમને રા. નૃસિંહપ્રસાદે રાજ્ય તરફથી ડોળાઓ મોકલી હતી, પરંતુ તેમ મહારા વડિલ બંધવ રવિશંકર ઉદ્દે છગનલાલ તથા હું એમ બે જ બેઠા હતા. લેરવજપત્ની પૂર્વે નીચાણમાં શેષાવન નામની રમણીય જગ આવે છે, ત્યાં ખાખી બાવાઓનો મઠ છે. તેઓ પર્વતપરની વન સ્પતિની દવાઓ જાણે છે. મહારા તીર્થરૂપ પિતાશ્રીને વાંસામાં સળકે નિકળ્યો હતો તે મટાડવા ધણીએ દવા કરી, છેવટે એ બાવાઓન મહાંતે એરડેલ કરતાં વધારે જાડું અને ચીકણું તેલ એક ઝાડન કોરેલા (ઈંચુદી) ફળમાં ભરી આપ્યું, તે ઉતારે આવીને ફક્ત બેવાઃ ધસતાં સળકો મટી ગયો. આદ્ય પર્વતના સેંટ બર્નાર્ડના મઠ જેવો એ મઠ છે. આગળ ચાલતાં ગોરખનાથનાં દર્શન કર્યા. ત્યાંથી આગળ ચાલત ગુરૂદત્તાત્રિ ગયા. ત્યાં થોડેક સૂધી ધણો ઉંચો ચઢાણ આવે છે. ત્ય પગથીઆં પણ બાંધેલાં નથી, તેથી ચઢવું ધણું જ કઠિન છે. દત્તાત્રિન ચરણસ્પર્શ કરી તેની જેડે શંકરાચાર્યની મૂર્તિનાં પણ દર્શન કર્યા, ને પાછા અંબાજી આવી પુજ્યા. ત્યાંથી પથ્થરચઢી ગયા. ત્યાંનો બાવો જગા બાંધે છે તથા સદાવ્રત આપે છે. ત્યાંથી એક રસ્તો શેષાવન, તથા બીજો હનુમાનદાંડી જાય છે. ઉપર ચઢતાં સેવાદાસ બાવાની જગો આવે છે. ઉતરતાં ઉપરકોટના જૈનનાં દેહરાં બહુ સારાં છે તે જોયાં ઠાકારને ખરા હીરા મોતીનાં ધરેણાં પહેરાવ્યાં છે. ૧૧ કલાકમાં ગિરનાર ઉતરી તળેટીએ રાતના ૭૧ વાગે આવ્યા, ને ઘેર રાતના ૯ વાગે પહોંચ્યા.

ઉપરકોટ—તા. ૨૦ મીએ મી. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાને ત્યાં જન્મવાનું આમંત્રણ હતું. ત્યાં જમીને તેજ દિવસે ઉપરકોટ, તથા નવાબની કચેરી, મહેલ વગેરે જોયાં. ઉપરકોટ તે અસલ જૂનાગઢ છે. પણ હવે તે પડી ગયો છે. ત્યાં કંઈ નથી. ગઢમાં પેસતાં જ હનુમાનની મોટી મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા. ત્યાં એક બોંયર છે, જ્યાં અસલ અણીના વખતમાં રાજા રાણી સંતાપ રહેતા. વચમાં એક ઇમારત છે જે અસલ એક મહેલ હતો, પણ હાલમાં તો તે મસીદ છે. તેની પાસે એક કુંડી

છે જે ૨૦ શીટ સમચોરસ છે. તેમાં રાજાઓનો અસલ કસ્ટો નિકળતો
 એમ કહે છે. પછી અડીચડીની વાવ આવે છે. આસપાસ ફરતો ગદ
 છે તેમાં એક બારી છે. રા. ખેંગાર તથા રાણકદેવીની વાર્તાની
 બનાવ અત્રે થયેલા કહેવાય છે. આગળ ચાલતાં નોંધણુ રાજાનો અવા-
 વરો ફૂવો આવે છે. તે બહુ ઉંડો છે. “અડીચડી વાવ ને નોંધણુઓ
 ફૂવો, એ ન ભુલે તે જીવતો મૂવો.” આગળ ચાલતાં હમણાનાં બાંધેલા
 ચારેક મોટાં તળાવ આવે છે, જેમાં પાણી થોડાં છે. તેમાં નળા મૂકેલા
 છે. તેમાંથી રાજમહેલમાં પાણી જાય છે. સાંજના સકરબાગ જોયો.
 તા. ૨૧ મીએ સવારના વહેલા ઉઠી રેવતી કુંડમાં આચમન તથા દામોદર
 કુંડમાં સ્નાન તર્પણુ કર્યો. મહાપ્રભુજીની બેઠક તથા બીજાં દર્શન કર્યા.
 વળતાં વાઘેશ્રી માતાનાં દર્શન કર્યા. (તા. ૨૨ મી.) આજે જેલ જેવા
 ગયા. તુરંગ જેવા સ્ત્રીઓને હુકમ નથી, એટલે હું મી. દયાળજી
 (ભાંગરોળ માણ વહિવટદાર) સાથે ગયો. ચેરોડા જેલ જેવું છે. કેદી-
 ઓની સંભાળ સારી લેવાય છે. હવા-પાણીની સગવડ ઉત્તમ છે. ગાંડા
 કેદી માટે એલાહેદી જગા છે. સ્ત્રી કેદીઓ માટે જુદી ઓરડીઓ છે.
 તેના દરવાજા આગળ કોમ્પ જમ્પ શકે નહીં એટલું છેદું રાખ્યું છે.
 રાતના બધા કેદીઓને વચલી ધમારતમાં રાખે છે. જેલમાં જવાને ૧૫
 શીટ જેટલી સાંકડી જગા છે, એટલે એકાએક કોઈ નહાસી શકે નહીં.
 બહારથી બોંયરામાં દિવાલ છે, ત્યાંથી ટાવર પર ચડાય છે. ત્યાં દરેક
 માણે રાતના સીપાઈ સૂઈ રહે છે. એ ટાવરપરથી ચારે મેર તે સીપા-
 ઈની નજર પડે છે. કંઈ ગરબડ થાય તો ખબર કરે છે, પહેલાં તો
 ચોગાનનો સીપાઈ રાતના અર્ધે અર્ધે કલાકે “ઓલ્સવેલ” બોલે છે.
 તેનો જવાબ વારા ફરતી અપાતો જાય, ને તેમાં જે કંઈ ભૂલ પડે
 તો શિક્ષા થાય. એ રીતે જેલ જોઈ વળતાં ત્યાંનાં જજ (બહેસ્તી)
 મી. ડોસાબાઈ ખરશેદજી ગાંધીને મળ્યા. રસ્તામાં મકરબો જેની
 કારીગરી ઉત્તમ છે તે જોયાં. અત્રે દિવાન (સદ્મત) બેચરદાસ વિહારી-
 દાસ જે પિતાશ્રીના મિત્ર થતા હતા, તેમને મળ્યા. તેમણે ધણેજ ભાવ
 બતાવ્યો. ખબર અંતર પૂછી, અને જજ મી. ગાંધી, પ્રેફેસર મી.
 હોડીવાળા, તથા મણીલાલ જજ જેઓ તે વખતે ત્યાં હાજર હતા
 તેમની આગળ પ્રશ્નસા કરી, અને એક પોતાની છબી આપવા મી.
 જનનાલાલને કહ્યું. ત્યાંથી હવેલીમાં દર્શન કર્યો. અત્રે સ્વામીનારાયણનું
 મંદિર સાઈ નકસીવાળું બાંધેલું છે. ત્યાંથી નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદના

પુત્ર અને કૉલેજના મહારા સહાધ્યાયી રામપ્રસાદ ઉર્ફે રામાભાષને બહુ હર્ષ સાથે ધણે વર્ષે ભેટયા. તા. ૨૩-૧-૧૯૦૬. આજ સવારના વહેલા ઉઠી સ્નાન વગેરે કરી, જમીને સ્ટેશને ગયા, ને હાા વાગાની ગાડીમાં બેઠા. અમદાવાદની ટીકીટ લીધી (૩. ૩ાા) મૈલ ૨૧૯. રામાભાષ સ્ટેશનપર મીઠાઈ લાવ્યાં. જેતપર સ્ટેશને ક્ષત્રિ ત્રિભુવન ધર્મસિંહ મળવા આવ્યાં. લુણીધર સ્ટેશને મીં મગનલાલના સાળા મીં માધવજી આવ્યા. અમદાવાદમાં ત્રણેક દિવસ રહી અમારે ઘેર મુંબઈ આવ્યા. એ રીતે સાતેક મહિને અમારી તીર્થયાત્રા સંપૂર્ણ થઈ. અમદાવાદથી મુંબઈ ૩૧૦ મૈલ. ૩. ૪ાાા ટીકીટના પડે છે.

સિદ્ધપુર—મહારા પૂજ્ય માતૃશ્રી દેવકારમા સં. ૧૯૭૦ ના વૈશાખ શુદ્ધિ તૃસિંહ ચતુર્દશીને શુક્રવારે તા. ૮-૫-૧૯૧૪ને દિને ૭૩ વર્ષની પરિપક્વ વયે વૈકુંઠવાસ પામ્યા. તેમની વર્ષી વાળવા અમો-મગનલાલ, તેમના પત્ની અ. સૌ. મણિગૌરી, ચીરંજીવી પુત્ર હસમુખલાલ ઉર્ફે બાવાજી-રાજ, ભગિની તુલજગૌરી, તથા ગંગાકાકી-સહકુટુંબ સં. ૧૯૭૧ના ફાલ્ગુન વદિ ૩ તા. ૪-૩-૧૫ અને ગુરૂવારને દિને રવાના થયા, તે સિદ્ધપુર બીજે દિને સવારના પુગા. એ તીર્થને માતૃગયા કહે છે. એ સિદ્ધરાજનું ગામ હતું. હાલ એ ગાયકવાડને તાબે છે. એ ઐદિવ્ય બ્રાહ્મણોનું મૂળ સ્થાન છે. ૨૫૦૦ બ્રાહ્મણોની વસ્તિ છે. ત્યાંથી જુદે જુદે ગામ ફેલાયા છે. તેઓને ઉત્તરમાંથી મૂળરાજ સોલંકીએ બોલાવ્યા. અત્રે સરસ્વતી નદીમાં સ્નાન કરવાનું મહત્ત્વનું છે. અત્રે ઐદિવ્યોના ઇષ્ટદેવ ગોવિંદ માધવનું મંદિર દર્શનીય છે. વદિ ૫ નું તીર્થશ્રાદ્ધ કરી વર્ષી વાળી. ગામથી એક ગાઉને છેટે બિંદુ સરોવર અને કપિલમુનીનો આશ્રમ છે, જ્યાં ફાલ્ગુન વદિ ૭ ને સોમવારને દિને માતૃશ્રાદ્ધ કરાવ્યું. ત્યાં કરદમ ઋષિનો આશ્રમ હતો અને કપિલભગવાનની જન્મભૂમી છે. દેહુતિને તેના પુત્ર કપિલે જ્ઞાન આપ્યું તે “જ્ઞાન વાપી” વાવે છે, અત્રે સિદ્ધરાજે બંધાવેલા રૂદ્રમાળના થોડા સ્થંભો સિવાય હવે કંઈ રહ્યું નથી. તેમાં કોતરકામ છે તે અસલની શિલ્પકળા કેવા ઉચ્ચ પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ આપે છે. દામોદર તાપીદાસનું સરસ્વતીનું મંદિર, ગોપાળ અનાથાશ્રમ, કલ્લોકટાવર જેવા જેવા છે. વોરાઓની વસ્તિ વિશેષ છે, દોઢ ગાઉપર વટેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. અલાઉદ્દીન ખુનીએ એ રૂદ્રમાળ તોડી બ્રાહ્મણોને વટલાવવા કેદ કર્યા પછી સિદ્ધપુરની પશ્ચિમે વનમાં મહામાયાનું બહુચરાજીનું સ્થાન છે, ત્યાં તે આવ્યો, ને તેના લશ્કરે કુકડાઓ જે ફરતા હતા તેનો આહારમાં

ઉપયોગ કર્યો, તે સવાર થતાં દરેકના પેટ ફાડી ફૂકડેફૂક કરતા બહાર નિકળી પડ્યા, એટલે અલાઉદ્દીને આઠાણેને છોડી મુક્યા ને માતાને નમન કરી હિંદુધર્મનું ખંડન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ચાલતી પકડી. અત્રેથી ફાગણ વદિ ૧૦ તા. ૧૦ શુધે સવારના નિકળ્યા તે મેસાણે થઈ સાંજે બહુચરાણ પુગ્યા. છેટું ૬૨ મૈલ. અમદાવાદથી સિદ્ધપુર ૬૪ મૈલ છે.

બહુચરાણ—આ સ્થાન અનાદિ છે. સ્કાટિકના ઉપર સુવર્ણનો ગાયત્રી મંત્ર છે તેની પૂજા દેવીરૂપે થાય છે, બાકી મહામાયાનું સ્વરૂપ તો નિરંજન નિરાકાર છે. જ્યારે કારાગૃહમાં દેવકીજીને પુત્રીનો જન્મ થતાં કંસ મારવા આવ્યો તેવી તે વીજળી થઈ ઉડી ગઈ ને કહેતી ગઈ કે તને મારનાર શ્રીકૃષ્ણ લગવાનનો અવતાર થઈ ચુક્યો છે, તેજ મહા-માયાનું આ સ્થાન છે. બહુ ચરવાથી—પ્રવાસથી જગેજગ જુદે જુદે નામે વિખ્યાત થયાં છે. ભીષ્મપિતામહને મારવા અંબા બળી મુઘ તેનો શીખંડી થયો, અને પાંડવ કૌરવના યુદ્ધમાં શીખંડીના હસ્તે ભીષ્મનું મૃત્યુ નિર્માણ થયેલું, પરંતુ શીખંડી નપુંસક હોવાથી ભીષ્મની અસહ્યગતિ થાય, માટે પુરૂષત્વ લેવા આ સ્થાને શીખંડી આવ્યો. ત્યાં માનસરોવરપર ફરનારા યક્ષોમાંના એકે તેને પુરૂષત્વ ઉછીકું આપી પોતે થોડા વખત માટે નપુંસકત્વ લીધું. પોતાનું કાર્ય કરી પુરૂષત્વ પાછું આપવા શીખંડી અત્રે પુનઃ આવ્યો. ત્યારે યક્ષના ગુરૂ મળ્યા તેમણે પુછવાથી સર્વ હકીકત કહી. પોતાના શિષ્યે આનું અપરોક્ષ કામ કરેલું જાણી તેને શાપ આપ્યો કે “જે થયું તે કાયમ રહેજે.” જેથી હાલ પણ ત્યાં ફાતડાં હીંગડા ધણા છે. તેઓનું આ સ્થાન ગણાય છે. અત્રે કમાલીયાની વસ્તિ છે. કમાલી કરીને એક લકત હતો તેના હિન્દુ મુસલમાન શિષ્યો હતા. મરતી વખતે તેને અમિદાહ આપવો કે દાટવો તેનો ઝગડો જામ્યો, એટલે કમાલિએ કહ્યું મારૂ કફન ઉડીને જે સંસ્થાપર પડે તેમ કરવું. તેના મૃત્યુ પછી કફન ઉડીને કબરપર પડ્યું. તેપરથી કમાલીયાનો ધર્મ હિન્દુ, પણ તેઓની મરણ ક્રિયા મુસલમાની થાય છે. વિક્રમરાજાએ પોતાની ઇષ્ટદેવી હરસિદ્ધિની ઉપાસના કરી પુરૂષત્વ અપાવી એક આઠાણનું દુઃખ ભાગ્યું છે. અત્રે અસલ વરખોડીઆનું વન હતું, ત્યાં ભૂદારાઓ વહેંચણી કરી માતાને ચોથાઈ આપતા. ગાયકવાડનું કડી પ્રાંતનું ચાણસમા તાલુકાનું આ સ્થાન છે. પાટણ અને વડોદ્રામાં બાળીનું રાજ્ય હતું. માનાજીરાવ ગાયકવાડને પાડું થયું હતું. તેણે અત્રે આવી બાધા લીધી અને કુંડનો

ગારો લગાડ્યો તેથી પાહું મટી ગયું, ને નિશ્ચય કર્યો કે “વડોદરામાં જો માઈ” રાજ્ય થાય તો આ દેવીના સ્થાનનો ઉદ્ધાર કરીશ.” દેવીની આસાથી તેમ થયું ને ગાયકવાડે મંદિર તથા તળાવ બંધાવ્યા, અને બેચર, શંખલપુર, ડોડીવાડા ગામે દેવીને અર્પણ કર્યાં. ફરતો મોટો કાટ છે તેને ત્રણ દરવાજા છે. અંદર બહાર બગ્ચર છે. સરકારી બે ધર્મશાળા, બગીચો તથા માનસરોવર કુંડ છે. માતાજીના દેવળ સામે તેના લક્ષ્મી વલ્લભ લટજીના બે મકાન છે તેમાં પોતાનું સ્થાપિત શ્રીજીનું સ્થાન છે. ત્યાં માથાના વાળ ઉતરાવવાની બાધાના ઠાઠ, શ્રીજીને આંજી ચડાવવાનો ઠા, ગોળાખાંડ ધાતુથી છોકરાંને જોખવાનો ઠા, અને સાધારણ બાધાના ઠા પડે છે. અત્રે અમદાવાદના મોતીલાલ હીરાભાઈની તથા બાપાલાલ બેચરદાસની તથા મુંબઈના નાનાલાલ મંજારામની ધર્મશાળાઓ સારી છે. એક ગાઉપર શંખલપુરમાં માતાજીનું આસન છે તેના દર્શન કર્યાં. બહુચરાજીથી વદિ ૧૨ તા. ૧૨ શુક્રવારના સવારના નિકળ્યા તે બપોરે વીજપુર પુગ્યા, ને ત્યાંથી પગ રસ્તે મસી ગામમાં બાવાના આશ્રમે થઈ, આગલોડ પુગા, ને તા. ૧૩ ના બપોરના ત્યાંથી નિકળ્યા તે સાંજે દાવડ પુગા. ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ અમાસને સોમવારે સમઘાટે ચેર ગયા. આ મહાદેવ સાબરમતીની અંદર કમરપુર પાણીમાં છે, અને તેનાપર સાત ધારા અહોનિશ પડતી હતી. હાલમાં ફક્ત ત્રણ પડે છે. ત્યાં રૂદ્રી તથા બ્રહ્મભોજ કરાવ્યો, ત્યાંની ધર્મશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર હમણા થયો છે. ત્યાંથી પગે ચાલી ત્રણ ગાઉ જાદર રોડે (ચેત્ર શુદ્ધ ૨ શુધ) આવી ૬૬ મૈલ અમદાવાદ આવ્યા ટિ. ૩. પાઠ. શુદ્ધ ૬ તા. ૨૨-૩-૧૫ના મુંબઈ આવ્યા.

ચાંદોદ કરનાળી—વિશ્વામિત્રીથી ડભોઇ થઈને ચાંદોદ જવાય છે. ખીજી લાઇન મીયાગામથી જાય છે. રોડેશનથી ૧ મૈલ છેડું છે, તરમાં બેસીને સામે કાંઠે કરનાળી જવાય છે, જ્યાં શ્રાદ્ધ, તર્પણ, નારાયણબળિનો મુખ્ય મંદિર છે. એ ગાયકવાડને તાબે છે. ચાંદોદની મહેસૂલ માંડવા ઠાકોર ખાય છે, પણ દિવાની ફાજદારી હક ગાયકવાડનો છે. અત્રેની રેવાજ નદી ભર્ય આગળ જતાં નર્મદાજી કહેવાય છે. કથા છે કે શકદેવજીને ગર્ભાશ્રયમાંથી જ્ઞાન થયું કે આ સંસારમાં સાર નથી, એટલે પોતાની માતાના ઉદરમાંથી નિકળતાવેંતજી ઓર ભર્યા શક એટલે પોપટનો અવતાર લઈ નાઠા, ને તેમની પાછળ નદી ઉત્પન્ન થઈ વહેવા લાગી. ઓરસહ નાઠા એટલે ત્યાં ઓર નદી કહે છે, ને

આગળ જતાં રેવાજીને મળે છે ત્યાં ઓરસંગમમાં ન્હાવાનો મહિમા છે. શકના પિતા વ્યાસજી પણ દોડ્યા ને તેમને ઘણું સમગ્નવ્યું કે પાછા ચાલો, પણ માન્યા નહિ. ખાવા પીવાનું પુછતાં કહ્યું કે જલનું પાન અને હવા કંદમૂળનો આહાર કરશું. વ્યાસ સમજી ગયા કે પુત્રને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. પિતા પુત્રના આશ્રમ ગામથી ૩ ગાઉ છેટે છે. પ્રથમ વ્યાસનું મુખ પૂર્વ દિશામાં હતું અને નર્બદાજી પાછળથી વહેતા હતા (૮૪,૦૦૦) ઋષિઓની અરજ ઉપરથી બાપ દીકરાની વચ્ચેથી રેવાજી વહેવા લાગ્યા, અને હાલમાં બનેના મંદિરો સામસામા છે. બીજી કથા એવી છે વ્યાસજીની સ્ત્રી મત્સ્યગંધા માછીની કન્યા હતી જેથી ઋષિઓએ તેમને ન્યાત બહાર મુક્યા. તેનો નિકાલ આણુવા એવી સરત કરી કે બાપ દીકરાની વચ્ચેથી નર્બદાજી વહેતો ન્યાતમાં લેવા. તે પરથી વ્યાસે ઇંડ ફેરવી ને નર્બદાજીને વચમાં લીધા. એટલે માહલેક ગામ જ્યાં મહાદેવજીનું સ્થળ છે ત્યાં પાણી જતાં રહ્યા. પણ વ્યાસે અંજલિ છાંટવાથી ત્યાં પાછાં પાણી થઇ ગયાં. એ સર્વ જગા વ્યાસજીનો બેટ કહેવાય છે. આ ધામે મેં બેવાર કરેલાં છે. એક વખત સં. ૧૯૭૩ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૦) તા. ૨૪-૧૨-૧૬ને વાર રવિને દિને ભાટીયા શેઠ કરશ્નદાસ ઠાકરસી રવજીની સાથે સુરત ગયો. ત્યાંથી રાંદેર, કીમ, જંઘ આવ્યા. પછી તા. ૨૭ થી તા. ૩૧ સુધી ચાંદોદ ગોર ત્રીકમલાલ જુરાભાઇને ત્યાં રહ્યા. બીજીવાર ચાંદોદ થઇ કર્નાળી તા. ૧-૧૧-૧૭ ગુરૂને દિને ગયો. ત્યાં ગોર ભવાનિશંકર પ્રહલાદને ત્યાં ઉતર્યો, અને ત્યાંથી તા. ૩ જીને દિને નાંદોદ ગયો. કર્નાળીમાં કુબેરેશ્વર તથા સોમેશ્વર મહાદેવના દર્શન મુખ્ય છે ને સંતતિની માનતા લેવાય છે. ત્યાં મોરલી સંગમ ઘાટ આગળ અસ્થિ પધરાવવાનો મહિમા છે. જોવિંદાશ્રમ બાવાઓનો મઠ, ઉધાડ પમાની ધર્મશાળા, આશાપુરા તથા અંબામાતાના મંદિરો, જેનો ચૈત્રી પુનેમનો પ્રતિ વર્ષે મેળો ભરાય છે, ચાંદોદમાં શેષનારાયણનું મંદિર, પાનઘાટ, શેષશાયી ઘાટ, મહારરાવ ઘાટ, તથા મહાપ્રભુજીની બેઠક, અને અંડાદિત્ય તીર્થ છે. પાંચ ગાઉને છેટે અનસૂયા તીર્થ છે. ત્યાં સ્નાન કરવાથી કેડ જતો રહે છે. કર્નાળીથી તરમાં બેસીને સામે કાંઠે નાંદોદ સ્ટેટની હદ આવે છે. ત્યાંથી ૮ મૈલની પાકી સડકે નાંદોદ ગયો (તા. ૩-૧૧-૧૭). સહેર જોવા જેવું છે. ત્યાં હર્ષદમાતાનું સુંદર મંદિર તથા રાજાઓના ભવ્ય મહેલો જોવા જેવા છે. ત્યાંથી અંકલેશ્વર, નવસારી થઈ મુખ્ય આબો.

નાંદેડ—મુંબઈથી મનમાર થઇને ત્યાંથી સાંકડા જેબની રેલ્વેમાં જવાય છે, ત્યાં નિઝામ સરકારની હકુમત છે. છેડું મેલ ૩૮૦, ટીકીટ રૂ. ૫) =. નાંદેડ ડિસ્ટ્રિક્ટ મહોટું છે. ગામ સ્ટેશનથી બે મેલ છે. શીખ લોકોનું ગુરદ્વાર અત્રે હોવાથી યાત્રાના સ્થળ તરીકે તેમજ રૂઢિના વેપારના મથક તરીકે નાંદેડ પ્રખ્યાત છે. નાશિકની ગોદાવરી નદી અત્રે ૭૦૦ ફીટના પહોળા પટમાં વહે છે, અને અત્રે તેનું નાભીસ્થાન છે. ગુરૂ ગોવિંદને આ નદી તીરે તેના એક વણુજરા સેવકે નગીના એટલે હીરા જડિત નાંગ એનાયત કર્યું, ત્યાં ઘાટ બાંધ્યો તે નગીના ઘાટ. ત્યાં ગુરૂએ આસન લઈ તીર ફેંક્યું તે હાલ ગુરદ્વાર છે ત્યાં જઈ પડ્યું. આ ગુરૂ ગોવિંદ શીખ લોકોના દશમાં અવતારના ભગવાન થઈ ગયા. આ મંદિર બહુજ રણિઆમણું છે, નિઝામ સરકારે દર સાલ રૂ. ૧૬,૦૦૦) ની આમદાનીના પાંચ ગામ ગુરદ્વારને અર્પણ કર્યાં છે, ઉપરાંત રૂ. ૧૨,૦૦૦)ની આવક જુદી છે. મંદિરનો સર્વ ભાગ સંજેમરમરની લાદીઓથી જડેલો છે. નિજમંદિરનો ભાગ કઠોડાથી બાંધી લીધો છે જેમાં એ ધર્મની પાંચ મોટી મોટી કિતાબો રેશ્મી કપડાંથી વીટાળીને રાખવામાં આવી છે. જ્યારે કોઇને મનોરથ કરવો હોય ત્યારે ત્રણ રોજ રાત દિન અખંડ ધૃતની જ્યોત કરી પાંચ ગ્રંથોના પાઠ લણાય છે. ત્રીજે રોજ ભંડારો કરે છે. ગુરૂ ગોવિંદજી અત્રે પંજાબથી આવ્યા છે તે જ્યોતિમાં તેમનું જ્યોત સમાયું છે. તેમની સમાધિને સિંહાસન કહે છે. ગુરૂજીના પુરાણા લગાઈના હથિયારો તરવાર વગેરે મુકેલા છે. એ સિંહાસનને હમેશ રાતના ૧ વાગે ગંભીરનાન કરાવે છે. સિંહાસન ઉપર ગુરૂજીનો રત્નજડિત મુકુટ ધરેલો છે, તેની નીચે ગુરૂજીની તસ્વીર મુકેલી છે, જેની હંમેશાં પુષ્પ ધૂપથી પૂજા થાય છે. આ મંદિરની સીલીંગ સુવર્ણની એવી તો સરસ છે કે તેનો નમુનો અમૃતસર સિવાય બીજે કયાંય નથી. મંદિરને સુવર્ણના શિખર અને ચાંદીના કમાડ છે. સુવર્ણનું એક નિશાન ૭૦ ફીટ ઉંચું છે જેનાપર ધ્વજ ફરકે છે. ગુરૂજીનો જન્મેત્સવ દર સાલ પોષ શુદ્ધ ૭ નો થાય છે. શીખના બાળકને નામાલિધાનની ક્રિયા વખતેજ પાંચ કક્કા આપે છે. “કેસ, કચ્છ, કડા, કીરપાન (તરવાર) અને કંગા (કાંસકી).” અને તેને અમૃતજલ પીવાડે છે, એટલે તેનામાં લગાયક જુસ્સો આવે છે. ગુરૂ નાનકની પેશાવર તરફ સમાધિ થઈ તે વખતે જે ચાદર તેમને ઓરાડવામાં આવી હતી તેમાંથી અર્ધી હિન્દુઓએ અને અર્ધી મુસલમાનોએ લીધી. એ રીતે

અન્ને કામનો તેના ઉપર ભાવ હતો. ફાઈ પ્રેસ કંપની લી.ના સેક્રેટરી તરીકેના હોદ્દાપર કામ કરતાં આજે મને ત્રીશ વર્ષ થયાં. તે દરમ્યાન તેની શાખા ખોલવા અર્થે દોલતાબાદ, ઔરંગાબાદ, જાલના, વિગેરે રૂના મથકોમાં ફરી છેલ્લે નાંદેડ પસંદ કર્યું. તે આજે રૂના મથક તરીકે વિખ્યાત થયું છે. ત્યાં કંપનીનું કારખાનું નાખવા સને ૧૯૦૨ માં મારે જવું પડ્યું હતું. વેટીંગ રૂમમાં રહી, મેદાનમાં રસોઇ પાણી કરી લેતો. ત્યાંથી સિકંદરાબાદ, હૈદરાબાદ વારંવાર જતો, અને ત્યાંના સંધારેડી અને શંકરપલ્લી જેવા ગામડાઓમાં ફરી, જગાનું નક્કી કરી, અત્રે ગામડીઆનું એકલાનું કારખાનું હોવાથી તે માતબર પારસીની સામે મહા મુસીબતે કારખાનું નાખ્યું. જો કે હવે તો ત્યાં ધણું કારખાનાઓ અને બંગલાઓ થઇ ગયા છે. ઈન્સ્પેક્શન ડ્યુટી ઉપર ત્યાં ધણું ખર્ચ પ્રતિ વર્ષે મારે જવું પડે છે. ગુરૂદ્વારની તથા નાંદેડની સંપૂર્ણ તવારીખ તા. ૨-૫-૧૭ તથા તા. ૪-૧૧-૧૮ ના મુબઇ સમાચારમાં મેં વિસ્તારથી આપેલી છે.

શ્રી બદ્રીકેદારની કૈલાસ યાત્રા.

* બદ્રીકેદારની યાત્રાનો પંચ દોઢથી બે મહિનાનો છે. હરિદ્વારથી કેદાર ૧૪૯ મૈલ છે. કેદારનાથથી પાછા ફરી ઉખીમઠ આવવું પડે છે. ઉખીમઠ મંદાકિનીને કાંઠે આવેલું છે. એની સામે પાર ગુમકાશી આવેલું છે. અહીંથી બદ્રીનારાયણ જવાનો રસ્તો પુટે છે. બદ્રીનારાયણ હૃષિકેશથી આસરે ૧૭૦ મૈલ છે. પણ કેદારનાથ થઇને ચકરાવામાં

* છેલ્લા પાંચ સાત વર્ષ દરમ્યાન ધણા અવનવા શુભાશુભ સાંસારિક બનાવો મારાપર વીત્યા, તેમ જુની આંખે નવીન જોવાનું ધણું મળ્યું, તેથી તનમન મેંડાની ઢાલ જેવા પાકટ થયાં. સર્વ હાનિને મનુષ્ય પહેંચી વળવાને શક્તિમાન છે. પરંતુ જ્યાં દેહની હાનિ થાય ત્યાં તે લાચાર થઇ જાય છે. જ્યારે મનુષ્યનો અવસાન સમય સમીપ આવે છે, ત્યારે તેની મતિ પ્રમાણે મતિ થાય છે. આગામી ભવિષ્યની તેના દિલમાં સ્ફુરણ થઈ, હૃદયમાં રહેલો આત્મા પરમાત્મા થઈ, તેના મુખદ્વારા સદ્વચનો બાહ્ય પ્રકટી કરાવે છે. તદ્વત મહારી ધર્મપત્નીનું પણ થયું. સં. ૧૯૭૫ ની ફાલ્ગુન માસમાં હું ગાયત્રી મંદિરના કાર્ય માટે પોર-

જવું પડે છે તેથી, તથા પહાડ પર્વતોનો ચઢાવ હોવાથી એ પંથ ધણો વિકટ અને કઠિન છે. માર્ગમાં નાના મોટા ગામો આવે છે, પણ વસ્તિ ધણી ઓછી છે. લોકોની વૃત્તિ ધર્મપરાયણ, તથા નિવૃત્તિ તરફ વધારે ખેંચાયેલી હોવાથી મુલક ધણો શાંત માલમ પડે છે. કેટલીક જગોએ

ખંદર ગયો હતો. તે વખતે સુદામાજીના પુનઃ દર્શનની લાલસાએ એ મારી દ્વિતીય પત્ની સૌ. મણિગૌરી મારી સાથે પોરખંદર આવેલ. ધણા વર્ષ થયાં સ્વપિતૃશ્રદ્ધના કુટુંબી જનોને નહીં મળેલ હોવાથી ત્યાં જવા ઈચ્છા દર્શાવી. તે પ્રમાણે અમો અમરેલી ગયા ત્યાં સર્વ સગાવહાલાઓને સ્નેહે મળી લીધું છેલ્લે પોતાની ભોળઈ દામનગર હોવાથી તેને ખાસ મળવા ત્યાં ગયા. હુતારાની ત્યાં કરી. એ રીતે સર્વેનો કુટુંબ મેળો કરી લીધો. ત્યાંથી અમદાવાદ થઈ, ફાગણ વદિ ૨ તા. ૧૮-૩-૧૬ ભોમને દિને મુંબઈ આવ્યા. મારા પરમમિત્ર રોઠ કરસનદાસ ઠાકરસી રવજી તરફથી વર્તમાન મળ્યા કે તેમના બનેલી રોઠ વલ્લભદાસ કરસનદાસ નાથા બદ્રીનારાયણની યાત્રાએ હરિદ્વાર ભય છે, એટલે મેં પણ આવા કોટયાધીશના સંગાથનો સુલભ લાભ લેવા લાલચ કરી. મારી સ્ત્રી પણ આવવા તત્પર થવાથી અમારા પુત્ર ચિં હસમુખને પણ સાથે લીધો, અને અમો સં. ૧૯૭૫ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૪ તા. ૧૪-૪-૧૬ સોમે રવાના થઈ વદિ ૧ ને બુધે હરિદ્વાર પુગા. અમારો સંધ વદિ ૩ શુક્રને ત્યાંથી ઉપડયો. હું ડોળી કર્યા વગર પગે પંથ કાપતો જતો હતો. પ્રથમ સત્યનારાયણપટ્ટી થઈ હુષિકેસ આવ્યા. ત્યાંથી લક્ષ્મણ ઝુલા, ફૂલવાડીચટ્ટી, મોહનચટ્ટી, ગુલરચટ્ટી, વિજળીચટ્ટીને સખ ચઢાવ, વાંદરચટ્ટી, મહાદેવચટ્ટી ને બાસ ચટ્ટી આવ્યા. પણ માર્ગમાં ખરાબ દૂધ અને ભોજનનો વખત બે વખત થવાથી ચિં પુત્ર હસમુખની પ્રકૃતિ બહુ બગડી આવી. અમારી સાથે ભાદીઆ મથુરાદાસ નેહુસીને પુત્ર જમનાદાસ કુટુંબ સાથે હતો તે બાપડો કેલસ યાત્રા કરતો કેલાસવાસ પામ્યો, અને તેની સ્ત્રી પણ મુંબઈ આવી ગુજરી ગઈ. આવા સંભોગો વચ્ચે અમારી યાત્રા કમલાએ પુરી ન થતાં પાછા ફર્યા, તે ચૈત્ર વદિ ૮ બુધે હરિદ્વાર આવ્યા. ત્યાં દવા કરી સાડ થતાં તુરત વદિ ૧૨ રવિના અમદાવાદ આવી લાગ્યા. ત્યાં પત્ર આવ્યો કે દમણમાં ભગિની તુલસીગૌરી અતિ હેરાન છે, એટલે તાબડતોળ વૈશાખ શુદ્ધ ૬ સોમે દમણ આવ્યા. તેમને સાડ થતાં અમો શુ. ૧૦ તા. ૬-૫-૧૬ શુકરે મુંબઈ આવી પુગ્યા. ત્યારબાદ હમેશના નિયમ પ્રમાણે માણેકકારી પુનેમ ઉપર હું ડાકોર જવા તૈયાર થયો, તો ત્યાં પણ સાથે આવવા તે તૈયાર થઈ. પ્રયાણ થવાનો દિવસ આસો શુદ્ધ ૧૨ નો હતો. પણ તેજ દિને માથાનો સખ ઢૂંખાવો થઈ આવ્યો. બીજે દિને ઈન્કુબેન્સ અને તેની પાછળ ટાઈફોઈડ ફીવરો લાગુ પડ્યા. કુશળ દાકતરો કે કન્સલ્ટીંગ ફીઝીશિયનોની કારીગરીનો છીમીયો કંઈ પણ કામ કરી શક્યો નહિ, અને તે બિચારી ધર્મપરાયણ પત્ની સૌ. મણિગૌરી

ટપાલ ઓશીસો છે, કોઇ પ્રકારની ચિંતા તેમના મનમાં પ્રવેશ કરતી નથી. પૂર્વે પાંડવો તેમજ મહાત્માઓ પોતાનો અંતકાળ એજ પ્રદેશમાં ગાળી વિદેહ મુક્ત થયા છે, તેમના દૃષ્ટાંતો યાદ આવતાં અહંકાર લય પામી મનોવૃત્તિ નિર્મળ થઈ ધર્મપર શ્રદ્ધા એસે છે.

“જે જાય બદરી, તે ફરી ન આવે ઉદરી,
જે આવે ઉદરી, તો ન રહે દરિદ્રી.”

એ વચનો સત્ય છે, કારણ આ યાત્રામાં મનોવૃત્તિ શાંત થઇ, ધન્ય પ્રણિત થવાથી પુન્યનો ઉદય થતાં, પાપરૂપ પ્રતિબંધ દૂર થાય છે. સત્સંગરૂપી સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ રસ્તે અનેક પ્રકારનો સત્સંગ મળી આવે છે. તેમાં પૂર્વના સંસ્કૃતના પ્રતાપે જે બ્રહ્મવેતા સાધુનો સત્સંગ થઈ ગયો, તો પછી કહેવું જ શું? શ્રીમદ્છંકરાચાર્ય મહારાજે કહ્યું છે કે:-

ક્ષણમપિ સંગતિઃ સાચોરેકા । મન્તિમવાણંવ તરણે નૌકા ॥

અર્થ—મહાત્મા સાધુ પુરૂષનો એક ક્ષણ માત્ર સમાગમ થાય, તો આ સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવામાં નૌકારૂપ થઈ પડે છે. તો પછી આ યાત્રા પ્રસંગે લાંબા વખત સુધી મહાત્મા પુરૂષોના સહવાસમાં આવીએ તો તેનું કૃણ કેમ ન મળે? વેદાંતમાં કહ્યું છે કે જ્ઞાના-રાજ્ઞઃ । અર્થ—

એક અઠવાડિયાની દૂંક માંદગી દરમિયાન સ્વપુત્રને હૃદયસરસો ચાંપી, તેના શિરપર હસ્ત ફેરવી, આશીષ આપી, અને સ્નેહાદૃઢ હૃદયે વ સજલ નેત્રે તેના રક્ષણની સોંપણું કરી, તા. ૧૨-૧૦-૧૯ સં. ૧૯૭૫ ના આશ્વિન વદિ દશરથ ચતુર્થીના પવિત્ર દિને મ્હારા હૃતભાગ્યે મારી સાથેનો સંબંધ હમેશને માટે છોડી, અગાધ નિદ્રા સાથે અંતરધાન થઈ ગઈ. “દિન જણુંતા માસ ગયા, વર્ષે આંતરીયા; સૂરત બૂલી સાહેબા, નામે વિસરીયા.” એ રીતે કાળે કરી સર્વ વિસ્મૃત થાય છે, તદ્દપિ આ જગરો આઘાત મારાપર આવી પડતાં તેની અસર મારા તન મનપર વિરોધ થઈ. આપણા હિંદુ સંસારની સ્થિતિમાં અને થયેલા દેવ પ્રતિકુળ સંજોગને લીધે તેની સાથેના સંસાર સુખમય કરી શક્યા નહિ, અને તેને પરિણામે અને પણ સોસણું પડ્યું, પણ તેમાં અનિવાર્ય અડચણો હતી જે પોતે જાણતી હતી કે તેનું નિવારણ મારાથી થાય તેનું ન હોય. તે માટે ખરેખર હું અંતઃકરણપૂર્વક દિલગીરી પ્રકટ કરી વિરથું છું. મારી તંદુરસ્તી શિથિલ થતી જાય છે, અને સાંસારિક પ્રહારોના માર પ્રતિ દિન વધતા જાય છે, અસ્તુ, બાવી બલિષ્ઠ છે. તો પણ રમ્ય સ્વભાવ રાખી માનીતા મનને મનાવવાની ખાતિર તેને મનોરંજક વિષયની રમણીયતામાં રમાડવું પડે છે.

માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે. આ વાક્યનો ઉપરના વાક્ય સાથે વિરોધ આવે છે, એવી શંકા કરવી ઘટિત નથી. કારણુ કાર્ય, પ્રતિકારણુ બે પ્રકારના હોય છે. એક પરંપરા અને એક સાક્ષાત્. અહિં સાધુ સંગતિથી ચિત્ત શુદ્ધ થઇ જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિ ગણી છે, અર્થાત્ સાધુ સંગતિ મુક્તિનું પરંપરા સાધન એટલે પ્રયોજક છે, જ્ઞાન સાક્ષાત્ હેતુ છે. કદાચ પૂર્વના પ્રતિબંધને લીધે બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માનો સંગ ન થાય, તોપણ ચિત્ત શુદ્ધિના બીજા સાધનોની પ્રાપ્તિ થવાથી, મનોવૃત્તિઓ શાંત થાય છે. બ્રહ્માનંદનો કંઈક ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો લેશ આભાસ શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણમાં પડવા માંડે છે. જ્ઞાનના સાધનોના અભાવને લીધે જો કદાચ મુક્તિ ન થાય, તો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને ગીતામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે તેનો જન્મ થાય છે:—

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગમ્નષ્ટોઽમિજાયતે ।

અર્થ —યોગબ્રહ્મ થયેલા યોગીનો જન્મ પવિત્ર ધનાદય કુળમાં થાય છે. એજ પ્રમાણે યાત્રા કરનારને જ્ઞાન ન થાય ને કદાચ જન્મ ધારણુ કરવો પડે, તો તે ધનાદય કુળમાં જ જન્મે છે, દરિદ્રી રહેતો નથી.

યાત્રાળુઓનો સંઘ દરરોજ હુષિકેશથી ઉપડે છે. ધણું કરીને સાથે મુકામ પડે છે, જ્યાં જ્યાં મુકામ પડે છે, ત્યાં કેદાર તથા બદ્રી મહાત્મ્યની કથા કરવા ત્યાંના બ્રાહ્મણો આવે છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં દૃષ્ટાંત સાંભળવાથી યાત્રીને આ કઠિન યાત્રા પૂરી કરવાની હિમ્મત આવે છે. મુસાફરીનાં સાધનોની ગેરહાજરીને લીધે પડતા દુઃખોની ગમે તેવી હાડમારી વેઠીને પણ, તેઓ યાત્રા પરિપૂર્ણ કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કરે છે, એ યાત્રાનું ફળ પણ તેવું જ વિશેષ કરીને લલચાવનારું છે. રાજસી યજ્ઞનું ફળ એ યાત્રા કરવાથી થાય છે. અર્થાત્ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પગે ચાલી શ્રદ્ધાપૂર્વક યાત્રા કરવાથી ગરીબ તેમ જ તવંગર, સ્ત્રી, બાળક, કે પુરૂષને એ ફળ મળે છે. સંઘ સવારના પહોરમાં વહેલો ઉપડી, બપોર સૂધીમાં જેટલો માર્ગ કપાય તેટલો કાપી મુકામ કરે છે, અને બપોર પછી મુકામ ઉપડતો નથી, તેમ કરવાથી શરીરનો થાક ભાગે છે, ને આરોગ્યતા જળવાય છે. જે ચાલવાને અશક્ત હોય તે હરિદ્વારથી ઝંપાન એટલે ચોખ્ખાંડી માચી ભાડાની લે છે, એને ચાર માણસો ઉચકે છે, આથી કેટલાક કંટાળી જાય છે. હુષિકેશથી કેદાર જઈ, બદ્રીનારાયણુ થઈ, શ્રીનગર કે મૈલચોરી સૂધીના રૂ. ૧૦૦)થી ૧૨૫) આપવા પડે છે.

ત્યાંથી પાછા હુધિકેશ કે કાટગોડાઉન જતાં ૩. ૪૦) થાય છે. આ ઝંપાનમાં માત્ર એક સૂજની ને એક ઓઢવાના બન્નુસ સિવાય બીજું કંઈ સાથે રાખવા દેતા નથી. ગરીબ હોય, તેઓ કંડી કરે છે. કેટલાકની કમ્બર, અને ધણાનું આખું શરીર અકડાઇ જાય છે. આ કંડી ઉચકીને એકજ માણસ ચાલે છે, ને તેને પોતાની પીઠપર એવી રીતે કસી લે છે કે યાત્રીની નજર પાછળ પડે છે. આ કંડીવાળા ૩. ૭૫) લે છે. સરસામાનને માટે જૂદી કંડી કરવી પડે છે. તેનું નૂર દર બંગાલી મણે ૩. ૪૦) આપવા પડે છે. એનો સરકાર તરફથી ઇજારો આપેલો હોય છે. તેનો લાગો સરકાર ટેરવી આપે છે, રસ્તો ધણેપરે ભાગે મંગાને કાંઠે હિમાલયનાં મોટાં મોટાં શિખરોની ધાર કે ટોચપર આવેલો છે. આ યાત્રા પૂરી થતાં એક લક્ષ પર્વતોના દર્શન થાય છે. કેટલીક જગ્યાએ એક મોટા પર્વતની ખાતર પાંચ સાત મૈલનો ચકરાવો ખાતાં, ન્હાના ન્હાના અનેક ડુંગરોપર હિમાલયના કર્કશ કઠિન કાંકરામાં ચઢવું ઉતરવું પડે છે. મંગાનો પ્રવાહ એટલા જોરથી ધ્રુવવાટો કરતો વહે છે કે, જ્યાં જ્યાં પથ્થરો સાથે તે અફળાય છે, ત્યાં ત્યાં પચાસ પચાસ શીટ સૂધી ઉંચે પાણી ઉછળે છે. આવી જગ્યાએ પહાડની ધારપર રસ્તો હોય છે, ત્યાં બહુ સંભાળીને ચાલવું પડે છે. નીચે મંગાજી તરફ દૃષ્ટિ કરતાં, માણસને તમ્બર આવી જાય છે. તો પછી ભાર વહી ચાકેલા પુરૂષને આવે તેમાં શી નવાઇ? આવી અડચણોમાં ભાર વહન કરનારાઓ યાત્રિકોને નિડરપણે સહિસલામત લઇ જાય છે. તેઓ ખરા પરસેવાના પૈસા લે છે.

યાત્રિકોને માર્ગમાં મુકામ કરવા માટે દર ત્રણ ચાર કે પાંચ મૈલને છેટે ગામને છેડે, જ્યાં પાણીની સગવડ હોય ત્યાં ઝુંપડી કે મકાન રાખવામાં આવે છે. તેને ચટ્ટી કહે છે. ચટ્ટીઓમાં દૂધ મળે છે, ત્યાં યાત્રીઓ ચાહપાણી કરે છે. એ દુધ વાસ મારતું વાંસળીમાં ભરી રાખેલું હોય છે. તેનીજ દુકાનેથી સીધું સામાન લેવો જોઈએ. આ દુકાનોમાંથી રાંધવાના વાસણો મળે છે. ગરમ કપડા, ગલપટા, મોજા, કાનટોપી વગેરે શરદી ન લાગે માટે સાથે રાખવાં જોઈએ. ઘેાલીઆ કરતાં લેંઘા કે પાટલૂન પહેરવા ઠીક પડે છે પણ બાંધવાની ગરમ પટ્ટીઓ પણ રાખવી, વાસણકુસણ પણ ખપ જોગાં હલકાં રાખવાં, માર્ગમાં શાકભાજી મળતી નથી. બટાકા મળે છે, ખાંડ શાકર વગેરે મળે છે. સેકેલા ધઉના સત્વનો આહાર કરી પાણી પીવું નળને (નયણે) કાંઠે પાણી પીવું નહિ. આ મુસાફરીમાં લાસસાંગા આમળથી ધણાને ઝાડા થાય છે, તે ચાલવાની ગરમીને લીધે, હવાને

લીધે, અથવા પાણીના ખાસ સ્થાને લીધે સાચ છે. માટે ખોરાકમાં દૂધ, ઘી વધારે વાપરવા. તેમજ મુસાફરી દુરંદુર કરવાની જરૂર છે. માછી ફરતાં ઉતરતો રસ્તો ઢલાણનો હોવાથી કેટલાક યાત્રીઓ ગળ ઉપરાંત ખારથી વીસ મૈલ ચાલી તંદુરસ્તી બગાડે છે, માટે પાછા ફરતાં પણ બહુ સાવચેતી રાખવી, ને આઠ દશ મૈલથી વધારે ચાલવું નહિ. ચઢી-ઓમાં જેમ જેમ આગળ વધતા જાય તેમ તેમ સીધાસામાનનો ભાવ કેદારનાથ તથા બદ્રીનારાયણ સુધીમાં એ ત્રણ ગણો, રતલ એકના આઠ આના સુધી થઈ જાય છે. કારણ ગધેડા ને બકરાપર અનાજ લાધી ઉપર બહુ મુશ્કેલીથી લઈ જઈ શકે છે. આવી આવી અડચણો છતાં સીધાસામાન મળે છે, એ કંઈ નાની સુની વાત નથી. કેટલીક જગ્યાએ તૈયાર પૂરી અને બટાકા પણ મળે છે. પંડ્યાના માણસો હરિદ્વારથી લાગુ પડે છે. આખી યાત્રામાં સાથે રહે છે. તેઓ ભોમીયા તરીકે યાત્રિકાને ધણા ઉપયોગી થઈ પડે છે. યાત્રાએ જતાં પહેલાં હરિદ્વારથી ત્રણ મૈલ-પર કનખલ તીર્થ છે, ત્યાં હરિદ્વારના પંડ્યાઓ તથા સાધુઓના મુકામે છે. કેશવનંદ જેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓના દર્શન છે. એમની પાસે ધણા શિષ્યો વેદાંતનો અભ્યાસ કરે છે. હરિદ્વારથી ઉત્તરમાં એક મૈલ દૂર ભીમજોડા છે. ત્યાં ભીમકુંડ છે, તેમાં સ્નાન કરી, ભીમેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવાં. હરિદ્વારથી હાલિકેશ ૧૪૫ મૈલ છે. ત્યાં ઋષિઓ, સંન્યાસીઓ, મુનિઓ, અવધૂતો, દિગંબરો, તથા બ્રહ્મવેત્તા-જ્ઞાની પુરૂષો એકાંત વાસ માટે બરૂની પર્ણકુટીઓ બાંધી રહે છે. તેમને માટે ત્યાં ત્રણ ચાર અજસ્રેત્ર પણ છે, તેમાં સદાવ્રતો અપાય છે. તેનો નિભાવ હિંદુ-સ્થાનની ચારેકારથી શ્રીમંતો મોટે ભાગે મારવાડીઓ કરે છે.

અહિં શ્રી કાળી કામળીવાળા બાબાજીનું ક્ષેત્ર છે, ત્યાં સાધુ સંન્યાસીઓનો સત્કાર યથાયોગ્ય થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ગૃહસ્થીઓને પણ ઉતારાની, બિઠાના, વાસણ કુસણની જેમજી સોઈ મળે છે એક પગારદાર દેશી વૈલ રાખવામાં આવ્યો છે, આ કાળી કામળીવાળા બાવાની કેદારમાં તથા બદ્રીનારાયણમાં તેમજ માર્ગમાં રૂદ્રપ્રયાગ, દેવપ્રયાગ, શ્રીનગર, કર્ણપ્રયાગ વગેરેમાં પણ એની ધર્મશાળાઓ છે. તેની દેખરેખ માટે લાયક શિષ્યોને રોકવામાં આવ્યા છે. તેઓ કોઈપણ જાતની લાલચ વગર યાત્રીઓની સંભાળ રાખે છે. એણે પોતાની તમામ જીંદગી પરોપકારાર્થે ગાળી છે. ગામે મામ રખડી યાત્રાળુઓના તથા સાધુ મહાત્માઓના દુઃખો નિવેદન કરી, ધણાને સહબોધ કરતો, તેણે અનેક શિષ્યો કર્યા છે.

મેટા મારવાડી શાહુકારોએ એના શિષ્ય થઇ એના નામે ઠામે ઠામ ધર્મ-
શાળાઓ બંધાવી આપી છે, અને તેના ખર્ચની પણ વ્યવસ્થા કરી મુકી છે.
આ મહાત્મા પુરૂષ પોતાના ઉપભોગ માટે એક કાળી કામળી અને એક દંડ
માત્ર રાખતા. તેમની સ્થાપેલી ધર્મશાળાઓમાં બિછાના, ધાબળાઓ
અનેક પ્રકારની હોવા છતાં એકનો પણ સ્વીકાર તેણે કદી કર્યો નથી. એક
કામળી જૂની પુરાણી થઇ નકામી થતાં, તેને ગંગામાં પધરાવી દેતા, અને
નવી આણુતા. એ વૃદ્ધાવસ્થામાં હૃષિકેશમાં રહેતા. અને ત્યાંજ દેવલોક
પામ્યા. તેમના શિષ્યો તથા બીજા મહાત્માઓએ તેમના અંતકાળ અવલ
પૂછ્યું કે ‘કંઈ આશા છે?’ તેણે કહ્યું ‘પરોપકારમાં તમારે કોઇએ
પાછા હાથું નહિ. તત્ત્વનો વિચાર, ધ્યાન, અને મનન હરહંમેશ કર્યા
કરશે તો માયિક, દ્રવ્ય પદાર્થો દુઃખદાયક થઇ પડશે નહિ. વિવેકાદિ
જ્ઞાનના ચાર સાધનોથી વિમુખ કદી થતા નહીં. આ મારી જૂની કામળી
અને દંડ, તેમજ આ અજમય કોશ (શરીર) ગંગા માતાને અર્પણ
કરી દેજો.’ આટલું બોલી રહ્યા કે તરત તેમનાં ચક્ષુ વિચિત્ર રીતે ફર્યા,
અને હસ્તા હોય એમ તેમનો ચહેરો આનંદ થઇ ગંભીર થઇ ગયો.
ચારે તરફ શાંતિ પ્રસરી રહી, અને જોતજોતામાં તેમનું જોણીઉં જડ
થઇ ગયું. તેમના શિષ્યોએ તેમની આશાનુસાર તેમના ઉપર કહેલા
સંગીઓને ગંગા માતાને અર્પણ કરી દીધા.

હૃષિકેશથી એક મેલ શત્રુઘ્નનું મંદિર, તથા ૩૧ મેલપર લક્ષ્મણ
જુલો છે, ને ત્યાંથી ૩૧ મેલપર ફૂલવાડી ચટ્ટી છે, અને બારેક મેલને
છેટે વિજળીની ચટ્ટી આવે છે. વિજળીની ચઢધ બહુ અધરી છે. પહાડની
ધારે ધારે લગભગ છ સાત મેલનો ચઢાવ ચઢતાં જીવાનીઆઓ પણ
થાકી જાય છે. વચગાળામાં મુકામ કે પાણી ન મળવાથી એ ચઢાવ ચઢ્યા
વગર ફૂટકો થતો નથી. કેટલાક તો વચગાળેથી કંટાળી જાય છે, તોપણ
જેમ તેમ ચઢાવ ચઢી, ચટ્ટીપર આવે છે, અને પગનાં તળીઆં સેકે છે,
તથા ઉને પાણીએ આખું અંગ ઝારે છે. યાત્રીઓ ઘણું કરીને આગલે
દિવસે એ ચઢાઇની તળેટી પાસે એક ચટ્ટી છે, ત્યાં મુકામ રાખી,
મળસ્કામાં ઉઠી, આ ચઢાવ ચઢવા માંડે છે. કેટલાકને રોજ ટાઢા
પાણીએ નાહવાથી, તથા આ ચઢાઇ ચઢતાં ધૂંટણમાં કળતર ચવા માંડે
છે. રૂંઘરપર આવ્યા પછી ઉતરાણ આવે છે. તેથી વહેલું ઉતરાય છે,
તોપણ સાવચેતી રાખવાની બહુ જરૂર છે. ગાફેલ રહેવું નહિ. કસડા
પરથી મળડી જવાથી કેટલાક યાત્રીઓના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા છે. વિજ-

ળીની ચઢપ પછી ત્રણેક દિવસમાં દેવપ્રયાગ આવે છે. તેની વચમાં મહાદેવ ચટ્ટી, કાંડીચટ્ટી, તથા વ્યાસઘાટ આવી જાય છે. વ્યાસઘાટમાં નયાર નદી-પર લાકડાનો પૂલ છે. વ્યાસનું મંદિર છે. ત્યાંથી જા મૈલપર દેવપ્રયાગ છે.

દેવપ્રયાગ—લક્ષમણા ઝુલ્લાથી ૩૫ મૈલ દૂર છે. અહીં અલકનંદા અને ભાગીરથીનો સંગમ છે. શહેર નાનું પણ રોનકદાર છે. નદીને બન્ને કાંઠે ગામની વસ્તિ છે. નદીપર પૂલ છે, તે ઉતરી પેલેપાર જવાય છે. આથી આ શહેરની શોભામાં વધારો થયો છે, એવારો તથા મંદિર પેલે તીર છે. ત્યાં શ્રાદ્ધાદિક કર્મ કરી મંદિરમાં દર્શન કરવા યાત્રીઓ જાય છે. રામ લક્ષમણાદિના પાંચ સાત મંદિરો છે. વર્ષના છ માસમાં જ્યારે બરફને લીધે બદ્રીનાથના પટ બંધ રહે છે, ત્યારે બદ્રીનાથના ગોર આ શહેરમાં રહે છે. આ ગોરોની ચાલચલગત તથા ખાવા પીવા વિષે અનેક તરેહની વાતો ચાલે છે, તેથી દિલગીર થવા જોવું છે. એક ધર્મદા દવાખાનું પણ છે. બાસમની નામના સર્વોત્તમ ચોખા આ બાજુપર મળે છે. અહીંથી ૨૦ મૈલપર ભાગીરથી ગંગાને કાંઠે, શ્રીનગર નામનું એક મોટું શહેર આવે છે. શ્રીનગર—અસલનું જૂનું શહેર સંવત ૧૯૫૧ ની સાલમાં ભાગીરથી ગંગામાં મોટું પૂર આવવાથી આખું તણાઇ ગયું છે. માત્ર એક કમલેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન બચી ગયું છે, તે હાલ દેખાય છે. ત્યાંથી બે મૈલ ઉપર આ નવું શ્રીનગર વસ્યું છે. અહીં પણ કાળી કામળીવાળાની ધર્મશાળા છે, અહીં તાર ઑશીસ, પોસ્ટ ઑશીસ, તથા સરકારી દવાખાનું છે. મોર્ડિંગ સ્કૂલ, વિદ્યાલય, તથા વૈદિક પાઠશાળા છે. તેમાં ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. આ શહેરમાં શ્રી લક્ષ્મીજીનો સ્વયંવર થયો હતો. તે પરથી એ નગરનું નામ શ્રીનગર પડ્યું છે. શ્રીચંત્ર-લક્ષ્મીનું ચંત્ર એક શિલા ઉપર ફોતરેલું છે, તે હાલ ધસાઇ ગયું છે. બજાર બહુ સારો અને મોટો છે. રસ્તા પોહોળા છે, અને હવા સારી છે.

રૂદ્રપ્રયાગ—શ્રીનગરથી ૧૮ મૈલને છેટે છે. આ પ્રયાગ અલકનંદા તથા મંદાકિનીથી બન્યો છે. અલકનંદા બદ્રીનાથથી આવે છે, અને મંદાકિની કેદારનાથથી આવે છે. તેમનો સંગમ અહીં થાય છે. ગંગાબેટ, તથા શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા અત્રે થાય છે. સ્થાન બહુ રમણીય છે. રૂદ્રનાથ મહાદેવનું ઘણું જ સુંદર, એકાંત, અને બે ધડી ભજન, પૂજન, તથા બ્યાન કરવા લાયક મંદિર છે. લોકો ભાંગ પી લહેર કરે છે. કાળી કામળીવાળાની

ધર્મશાળામાં માળ ઉપર બેસવા ઉઠવા, ને નીચે રાંધવાની સોઇ સારી છે. અત્રેથી યાત્રીઓ કેદારનાથને ચઢાવવા બીલપત્ર મંગાવી, તેની ચોડ કરી સાથે લઇ લે છે. અહીંથી બે રસ્તા ફૂટે છે. એક કેદારેશ્વરના ને બીજો બદ્રીનારાયણનો. કેટલાક વૈશ્ણવો, જેઓ ધર્મનું રહસ્ય જાણતા નથી તેઓ મહાદેવપર અભાવ રાખે છે, અને કેદારેશ્વર ન જતાં, અહીંથી બારેબાર બદ્રીનાથ જાય છે. ખરું પૂછો તો કેદારેશ્વરની યાત્રા કર્યા વગર બદ્રીનારાયણની યાત્રા સફળ થતી નથી. નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે:-

હરિરૂપી મહાદેવો લિંગરૂપી જનાર્દનઃ ।

इषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृन्नरकं ब्रजेत् ॥

અર્થ—મહાદેવ હરિરૂપ છે, ને હરિ મહાદેવરૂપ છે. એ બેમાં કિંચિત્ ભેદ નથી, છતાં જે કોઇ ભેદ ગણે છે તે નરકમાં પડે છે. વિષ્ણુ પુરાણાદિ ગ્રંથમાં પણ એવોજ બોધ છે. અહીંથી ૧૦ મૈલપર અગસ્ત્યમુનિનો આશ્રમ આવે છે. ત્યાં અગસ્ત્યમુનિનું મંદિર છે. તેમાં તેની ધાતુની મૂર્તિ છે. તેણે હસ્તમાં શસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે. મંદિર તેમજ મૂર્તિ ધણા કાળની પ્રાચીન છે. ચાર મૈલને છોટે અંદ્રાપુરી આવે છે, ત્યાં ભગવતી દુર્ગાનું મંદિર છે. આ ધામ પેલેપાર હોવાથી, તથા દોરડાનો ઝૂલો ઉતરવો પડે છે તેની અડચણને લીધે, બધા યાત્રીઓ ત્યાં જતાં નથી. કેટલાક શ્રદ્ધાળુ જીવાનીઓ જાય છે. અહીંથી ગુપ્તકાશી પંદર મૈલપર આવે છે. તેને ગુણવારાણસી પણ કહે છે. અહીં ગુપ્તદાન કરવાનું બહુ મહાત્મ્ય છે. નાળીએરના ગોટામાં ગાયડું પાડી સોનું, રૂપું કે, ઝવાહીર જે દાન કરવું હોય તે તેમાં ભરી, ગાયડું પાછું બંધ કરી, યાત્રિકો યથાશક્તિ ગુપ્તદાન કરે છે. અહીં સર્વેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, તેમાં વિશ્વનાથ નામનું શિવલિંગ છે. એ મંદિરની ચોતરફ ફરતી ધર્મશાળા છે. એને ચારે બાજુએ દરવાજા છે, અહીં મણિકર્ણિકા નામનો કુંડ છે. તેમાં એક ગોમુખમાંથી તથા એક હાથીના મુખમાંથી ધારા પડે છે. તેમાં સ્નાન દાનાદિ કરવાનું ફળ વિશેષ કહ્યું છે. વળી અહીં પાંડવોની મૂર્તિઓ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. દૂરના ડુંગરોપર બાએલું બરફ સફેદ ચાંદીની માફક ઝળકતું જણાય છે. એ દેખાવ બહુ રળીઆમણો છે. અહીં એક બાગ છે. બજાર પણ સારો છે. અત્રે પગરખાં (જોડા) ની બજાર છે. બીજે ક્યાંય નથી. ગરમ કપડાં વગેરે જે જોઇએ તે મળે છે. એ બધું સામેપાર ઉખીમક

નામનું મોટું શહેર છે ત્યાંથી આવે છે. એ શહેર આ પારથી બહુ શોભા આપે છે. આ બન્ને જગ્યા ઉંચાણમાં આવવાથી મનોહર થઇ પડી છે. નીચે ગંગા વહ્યા કરે છે. અહીંથી ૧૭ મૈલ દૂર, ત્રિયુગીનારાયણનું પ્રાચીન સ્થાન આવે છે. ત્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ્વરના કુડો છે તેમાં સ્નાન કરવું. ત્રિયુગીનાથનું મંદિર એ કુડોની પાસે જ છે. પાર્વતીજી, શિવજીનાં અર્ધાંગનાં થાય, તેથી અત્રે શિવજીની મૂર્તિના અર્ધ ભાગ પુરૂષરૂપે, અને અર્ધ સ્ત્રી રૂપે છે. મૂર્તિ બહુ દર્શનીય છે. તેની સામે નદી છે. તેની પછવાડે એક યજ્ઞકુંડ છે. કહે છે કે જ્યારથી શિવ અને પાર્વતીજીના વિવાહ આ કુંડ પાસે થયા, ત્યારથી એ કુંડનો અગ્નિ યુગાન્તરથી તે આજદિન સુધી પ્રજ્વલિત રહ્યા છે એમાં યાત્રીઓ હોમ કરે છે, યથાશક્તિ લાકડાં નાખે છે, અથવા ગોરને લાકડાં માટે કાંપક આપે છે. કાળી કામળીવાળાની ધર્મશાળા છે. અહીંથી ઠંડી વધે છે. ગરમ કપડાંનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને નળળા પોચાને સગડીથી તાપ્યા વગર ચાલવું નથી. રસ્તામાં પાટીગાડ તથા ઝલમલપટન આવે છે.

ગૌરીકુંડ ૫ મૈલને છેટે આવે છે. અહીં ગવરીશંકરનું મંદિર છે. એક બાજુ અમૃત નામનો કુંડ છે. તેથી ૧૫ વારને છેટે બીજો કુંડ છે. તેનું નામ ગવરીકુંડ છે. તેમાંથી ગરમ પાણી વહે છે તેમાં સ્નાન કરવાનું મોટું મહાત્મ્ય છે. પાર્વતીજીએ આ કુંડમાં સ્નાન કરી, શરીરનો મેલ ઉતારી, તેના ગણપતિ બનાવ્યા હતા એવું કહેવાય છે. આ કુંડમાં સ્નાન કરવાથી ટાઢ ઉડી જાય છે. ઉનાપાણીએ શરીરના અવયવો સેકાય છે અને અંગ દલકુંડૂલ જેવું થઈ થાક ભાંગે છે. ગરમ જલમાં પાંચ મીનીટથી વધારે રહેવું નહીં. પ્રથમ ગરમ જલમાં સ્નાન કર્યા પછી શીત જલમાં સ્નાન કરીએ તો પ્રકૃતિ બગડતી નથી. એ મૈલ આગળ ચીરવાસા ભૈરવનું સ્થાન આવે છે. તેને દરેક યાત્રિકે ચીર ચઢાવવું જોઈએ. ગરીબ હોય તો તેણે એક કારા કપડાની એક ઇંચ જેટલી પટ્ટી પણ ચઢાવવી જરૂરની છે, કારણ એવું કહે છે જે યાત્રી ચીર ચઢાવતો નથી તેની યાત્રાનું ફળ એ ભૈરવ હરી લે છે. અહીંથી ૩ મૈલને છેટે રામવાડચટ્ટિ આવે છે. રસ્તામાં ચાર પાંચ ઠેકાણે બરફ ઉપર ચાલવું પડે છે. રસ્તો ચઢાણ ઉતરાણનો અધરો છે. તેની સાથે ટાઢ તો કહે કે માફ કામ. માટે અહીંથી કેટલાક યાત્રીઓ લાકડાના ભારા કેદારનાથ મોકલે છે. સૂર્યના દર્શન દશ અ-

આર વાગે થાય તે પણ કલાક કે બે કલાક. આખો દિવસ અને આખી રાત સગડી સળગાવવી પડે છે. તમામ જમીન ઠંડી ગાર હોય છે. ઓઢવા પાથરવાનું પુષ્કળ હોય તો જ મેજસાજ ઉંઘ આવે, નહિંતર પેટમાં પગ નાખી પડી રહીને રાત કાઢવી પડે છે. ગંગાજી નજીકમાં ક્રોધથી ગર્જના કરતા હોય તેમ ધૂધવાટો કરતા વહે છે. ડુંગરોપર જ્યાં જોઇએ ત્યાં બરફથી ઢંકાયેલા અગ્નિની પાંખ જેવા શ્વેત શિખરો તથા ધાખા માલમ પડે છે. કૈલાસનો વૈભવ અને સાક્ષાત્ માલમ પડે છે. અહીંથી સાડાચાર મૈલ દૂર કેદારનાથ છે. પ્રથમ એક મૈલ સૂધીનો રસ્તો ચઢ ઉતરતો સુગમ છે, પણ વચે બે મૈલનો સીધી ચઢાઇનો વિજળીની ચઢાઇ કરતા પણ અધરો છે. કેટલીક જગ્યાએ બરફ પર ચાલવું પડે છે. તેમાં બરફની છેક ધાર પર ચાલવાનું આવે છે, ત્યાં ભય લાગે છે. નખળા પોચાને કંપ થયા વિના રહેતો નથી. “મુખમે રામ, પગમે ધ્યાન” એવું થાય છે, ચાર પાંચ કદમ ભરીએ કે જંગો ભરાઈ જાય છે. ગોટલા ભરાઇ જાય છે. તેની સાથે સખ્ત ટાઢથી લોહી થંડુ પડી જાય છે. સાંધા અકડાઈ જાય છે, બરફ પડીપડીને ડુંગર થઇ રહ્યા હોય છે. નદી ઉપર બરફ પડવાથી કેટલીક જગ્યાએ નદીનું પાણી નીચેથી વહી જાય છે, અને ઉપર જાણે બરફનો પૂલ બાંધ્યો હોય તેમ જણાય છે. પટ ખુલ્યા પછી જેમ દિવસ જાય છે તેમ બરફ ઓગળતું જાય છે, આ ચઢાઇ પણ સખ્ત છે. ત્યાર પછી એક મૈલ સપાટ જમીનનું મેદાન આવ્યા બાદ કેદારનાથપુરીમાં દાખલ થવાય છે.

કેદારનાથપુરીનું સ્થાન દ્વાપર યુગમાં પાંડવોએ સ્થાપ્યું છે. કેદારેશ્વરનું મંદિર સુવર્ણ કળશનું વિશાલ છે. જેણે જન્મ ધારણ કરીને એકવાર આ કૈલાસ યાત્રા કરી, કૈલાસપતિનાં દર્શન કર્યાં છે, તેના જન્મને ધન્ય છે. અહીં અનેક ચમત્કારોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં, ઐશ્વરી રચનાની શોભાનો ચિતાર મનોવૃત્તિ પર પડ્યા વિના રહેતો નથી. આ યાત્રાથી બ્રહ્મહત્યાદિક અનેક પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે. એ પુરી દક્ષિણ ઉત્તર વસેલી છે. આ સ્થાન સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧,૧૦૦ ફીટ ઉંચે આવ્યું છે. મંદાકિની અને સરસ્વતીગંગાની વચ્ચે એ પવિત્ર મુલક આવેલો છે. એના ઉપલા ભાગમાં કૈલાસ શૃંગ છે. તે હંમેશા બરફથી ઢંકાયેલો રહે છે. એના પર ચઢી કૂદકા મારી પ્રાણત્યાગ કરવાનું શાસ્ત્રમાં મોટું મહાત્મ્ય લખ્યું છે. અહીં લોક ગોદાન આપે છે.

અહીં ત્રણ રાત્રિ કાઢવાનું મહાત્મ્ય છે. પણ થંડી ધણી હોવાથી ન બને તો એક રાત્રિ તો રહેવું. આ સ્થાનમાં બોજન કરવું કેટલાકને ઠીક લાગતું નથી, તેથી તેઓ બીજે દિવસે નીચે ઉતરી જાય છે. આ પુરીમાં ૧૮-૨૦ ધર્મશાળા છે. સદાવ્રત પણ છે. દુકાનો પણ પંદરેક છે. કેટલાક ગોરોનાં ઘરો છે. પ્રથમ મંદિર તથા એક બે ગોરનાં ઘર-પરથી બરફ ખસેડવામાં આવે છે. બાકી આખી પુરી બરફથી ઢંકાયેલી હોય છે. બરફ ધીમે ધીમે પીગળે છે, અને કંઈક માણસો મહેનત કરી દૂર કરે છે. ઝાડ પાન કંઈ દેખાતા નથી. હીમથી ઝાડ બળી જાય છે. કેટલીક જગ્યાએ, બે શીટ બરફથી નીચે ઉતરીએ ત્યારે ઘરમાં દાખલ થવાય છે. આવા વિકટ સ્થાનપર તો “જેને રાખેરામ, તેનું કાણુ લેઈ શકે નામ” એવી ધારિત લાગે છે. પટ ખોલે છે ત્યારે આવી મુસીબત પડે છે. દરરોજ સો દોઢસો યાત્રીનો સંઘ આવે છે, ને જાય છે. રામ વાડાથી ચાર મૈલ છે તે મંદાકિની ગંગાપર એક નાનો લકડી પૂલ આવે છે, તે ઉતરી દશેક મીનીટ ચાલ્યા પછી કેદારેશ્વર મહાદેવનું મોટું ભવ્ય મંદિર આવે છે. તેને સુવર્ણ કળશ હોવાથી રમણીય દેખાય છે. તે બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આ લિંગ એક નાના સરખા કુંગરના આકારમાં છે, અથવા તો શિર રહિત પાડાનું ઘડ પડ્યું હોય તેવા આકારમાં છે. સન્મુખથી આસરે ચાર શીટ ઉંચું છે. પાછળથી ત્રણેક શીટ ઉંચું છે. લંબાણમાં પાંચેક શીટ છે, અને પહોળાઈમાં ત્રણ ચાર શીટ છે. ટુંકમાં તેની આકૃતિ કંઈક આવી છે.

એ લિંગને ધૃત ચોપડી છાતી અડકાડી ભેટવાનું

ફળ વિશેષ છે. કારણ એવું કહે છે કે એ લિંગ શંકરનું હૃદય છે. એનું માથું નેપાળમાં પશુપતેશ્વર નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કેદારેશ્વરની પછવાડે પાર્વતીની મૂર્તિ છે. આગલા ખંડમાં પાંચ પાંડવોની મૂર્તિ છે. પછવાડે અમૃત કુંડ છે. તેમાં બે શિવલિંગ છે. તેની પાસે હંસકુંડ છે, તેના આચમનનું ફળ ઉત્તમ કહેવાય છે. અહીં ઇશાનેશ્વર નામનું એક શિવ લિંગ છે. કેદારનાથના મંદીરની સામે ઉદકકુંડ છે. તેના ઉપર બનાવેલા મંદિરને પણ સોનાના કળશ છે. અહીં ડાબા હાથથી ત્રણ આચમન કરવાનો મહિમા છે. આ જૂમીપર ડગલે ડગલે તીર્થ છે, માટે એનો મહિમા શ્રેષ્ઠ છે. કેલાસમાં લિજ લિજ સ્થાનોએ લિજ લિજ નામથી પંચકેદારનું વર્ણન કરેલું છે, તેમાં આ કેદારેશ્વર પણ આવી જાય છે.

શિયાળામાં બરફથી કેદારનાથપુરી ઢંકાઈ જાય છે, અને છ માસ પટ બંધ રહે છે, ત્યારે દેવતાઓ અત્રે યાત્રાએ આવે છે, અને પૂજા કરી જાય છે. એમ આ કેદારેશ્વરની બારેમાસ પૂજા થાય છે, મેષ સંક્રાંતિ પછી એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ પછી પટ ઉઘડે છે. આવશ્ય માસમાં કેદારેશ્વર મહાદેવને કમળના ફૂલ ચઢાવવાથી મનોવાંચિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શાસ્તાકારં શિલ્પરશયનં નાગહારં સુરેશમ્
વિશ્વાધારં ગગનસદૃશં શ્વેતવર્ણં શુભાંગમ્ ।
ગૌરોક્તં કમલનયનં યોગીભિધ્યાનગમ્યઃ
વન્દે શંભુર્ભવમયહરં સર્વલોકૈકનાથમ્ ॥

આ ધામ બંધ થાય છે ત્યારે, જામીમઠમાં કેદારેશ્વરનું બીજું લિંગ છે તેની છ માસ પૂજા રાવળજી કરે છે. કેદારેશ્વરથી પાછા ફરતાં ઢળાણુને લીધે તીરને વેગે યાત્રાળુ ચાર કલાકમાં ગૌરી કુંડપર આવી પુગે છે.

ઉખીમઠ—૧૮ મૈલપર જામીમઠ આવે છે. એ કર્મો મંદાકિનીના કિનારાપર ઉંચા ટેકરાપર આવેલો છે. ગામ નાનું પણ સુંદર છે. એક ચોકમાં કેદારનાથની ગાદી તથા મંદિર છે. તેમાં કેદારેશ્વરનું બીજું લિંગ છે, વૃશ્ચિક સંક્રાંતિમાં કેદારેશ્વરનો પટ બરફ પડવાથી બંધ થઈ, છ મહીને ઉઘડે છે ત્યાં સુધી એની પૂજા થાય છે. બીજાં ધણાં નાનાં નાનાં દેવળો છે. રાજા માંધાતાએ અત્રે તપશ્ચર્યા કરી હતી. બદ્રીનાથની મૂર્તિ બહુ સારી રીતે શણગારેલી હોવાથી ધણી શોભા આપે છે. ઝોંકારનાથ મહાદેવ, ઝોખા, અનિરૂદ્ધ, ચિત્રરેખા અને માંધાતાની મૂર્તિઓ છે. કેદારનાથના પૂજારી છ માસ અહીં રહે છે. બજાર સારો છે, વાસણુ-કુસણુ વગેરે અત્રે મળે છે. પંચકેદારેશ્વરમાં પહેલા કેદારેશ્વર, બીજા મધ્યમેશ્વર, ત્રીજા તુંગનાથ, ચોથા રૂદ્રનાથ શિવજીનું લિંગ ગુફામાં છે, ત્યાં આવશ્ય માસમાં કમળપૂજા તથા રૂદ્રીપાઠ કરવાથી મનવાંચિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને કલ્પેશ્વર તે પાંચમાં કેદાર છે.

તુંગનાથ—૧૨ મૈલપર કડી ચઢી ચઢતાં તુંગનાથ મહાદેવનું સ્થાન આવે છે. ચઢી બહુ અધરી છે. બરફને લીધે શરદીનું જોર ધણું છે. રસ્તો ગુંચવણ ભરેલો છે. માટે ભોમિઆને સાથે રાખવો, નહીં તો બુલા પડી દુઃખી થઈએ, આગળ જતાં સધન જંગલ આવે છે. રસ્તો ઉતરાણુનો છે.

ગોપેશ્વર—નવ મૈલ દૂર ગોપેશ્વર નામનું નાનું ગામ આવે છે. અહીં પાણીની બહુ તંગી છે. પોણા મૈલ ઉપરથી પાણી લાવવું પડે છે. ગોપેશ્વર મહાદેવનું શિવાલય બહુ પ્રાચીન છે. અહીંના રાવળજી પૂજારી રૂરકી કાલેજમાં પાસ થએલા એક પેન્શનર છે, તે સ્વભાવે મળતાવડા ને પરોપકારી છે. ત્યાં આગળ એક પીપળાનું ઝાડ છે, તેના થડમાં નાનકડું એક વેલાનું ઝાડ છે, એનાપર બારે માસ એ ચાર ફૂલ આવ્યા કરે છે. કેદારખંડના ગ્રંથમાં એને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપી છે. ત્યાં ચોકમાં લૈરવનાથનું જૂનું ત્રિશલ છે, પણ અંગ્રેજો કહે છે કે એ અનંગપાળ અથવા કોઈ બીજા રાગનો વિજયસૂચક કીર્તિ સ્થંભ છે, ત્યાં એક ગોસ્થલ છે, ત્યાં જો કોઈ સાવધાન મનથી પાંચ રાત્રિ ઉપાસના કરે તો દેવદુર્લભ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

લાલસાંગા—ત્રણ મૈલપર લાલસાંગા (અથવા ચમોલી ચટ્ટી) અલકનંદાને કાંઠે કુંગરપર આવેલું ગામ છે. અહીં ગંગોત્રી મળે છે. બદ્રીનાથથી વળતાં યાત્રીઓ અહીંથી ગંગોત્રી લે છે, તેટલા માટે શ્રીનગરથી શીશોઈ કે અંબૂ ખરીદે છે. અત્રે સરકારી દવાખાનામાં મફત દવા આપે છે. ડૉયુટી કલેક્ટરની ઓફીસ પણ છે. અલકનંદાપર લોહાનો મોટો પૂલ છે. રૂદ્રપ્રયાગથી લાલસાંગા સુધીની બીજી સડક ૧૧૦ મૈલ છે. ત્યાંથી બદ્રીનાથ ૪૭ મૈલ છે. રૂદ્રપ્રયાગથી બદ્રીનાથનો સીધો રસ્તો અત્રે મળે છે. અહીંથી પીપલકોટી ચટ્ટી દશ મૈલ છે. નામની ચટ્ટી, પણ છે બસેં ઘરનું ગામ. ગરમ ધાળણીઓ, મૃગચર્મ, જડી-બુટ્ટીઓ, શુદ્ધ શિલાજીત, કસ્તૂરી, તથા કાચરીઓ અત્રે મળે છે.

ગરૂડગંગા—ચાર મૈલપર ગરૂડગંગા આવે છે. ત્યાં ગરૂડજીનું નાનું મંદિર છે. પિત્તળની થાળીમાં પેંડા મૂકી બ્રાહ્મણને દાન આપવાનો અત્રે મહિમા છે. ગરૂડજીએ અત્રે વાહન થવા માટે તપશ્ચર્યા કરી તેથી ગરૂડગંગા નામ પડ્યું છે. યાત્રીઓ ગંગામાંથી પથરી ઉપાડી ગરૂડજી આગળ ધરી ઘેર લાવે છે, અને દેવ પૂજામાં રાખે છે, તેથી સર્પ ઘણો દૂર રહે છે. ગરૂડગંગા અલકનંદાને મળે છે. ત્રણેક મૈલ પર પાતાલગંગા પર્વતોની ખીણોમાં આડી અવળી થઇને આવે છે. ત્યાંથી ત્રણેક મૈલપર કુમારચટ્ટી આવે છે. તે પીપલચટ્ટી જેવી છે. અત્રે નોટ કે ગીની વટાવી શકાય છે. ત્રણ મૈલપર કલ્પેશ્વર અલકનંદાને પેલે પાર છે. રસ્તામાં ગુલાબકોરી તથા કુમારચટ્ટી આવી જાય છે. એ પાંચમું

કેદારેશ્વર છે. દુર્વાસાના શાપથી મુક્ત થવા ઇંદ્ર અત્રે તપશ્ચર્યા કરી, શિવજીને પ્રસન્ન કર્યા અને કલ્પવૃક્ષ મેળવ્યું હતું, તે દિવસથી એ સર્વેશ્વર શિવજી કલ્પેશ્વર નામથી પ્રખ્યાત થયા છે. અહીંથી **વૃદ્ધબદરી** જવાય છે. એ પાંચ બદરીમાંનું એક છે. ત્યાં **બદરીનાથ** ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. ૩૩ મૈલપર **જેશીમઠ** છે. કેદારનાથની પેઠે અત્રે બદરીનારાયણની પૂજા છ માસ થાય છે. નારાયણની પેઠી છે. જેમાં હિસાબ કિતાબ રહે છે. આ સ્થાનની સ્થાપના ભગવાન શંકરાચાર્યે કરી હતી, ને ગાદી ઉપર પોતાના શિષ્ય હસ્તાક્રમલ આચાર્યને બેસાડ્યા હતા, હાલ એ ગાદી ખાલી છે. શેષશાયી ભગવાનની નાની મૂર્તિ છે. શ્રીકૃષ્ણ (વાસુદેવ) ની મૂર્તિ ને મંદિર ચારાં છે. સામે નૃસિંહ ભગવાનની મૂર્તિ છે. તે પાંચબદરી પૈકી છે. ગરૂડ ભગવાનની મૂર્તિ છે. અહીં દંડધારા છે. તેમાં યાત્રીઓ સ્નાન કરે છે. અહીં પ્રખ્યાત **દુર્ગાજી** છે. પોસ્ટ, પોલીસ, ને દવાખાના પણ છે. અહીંથી એક માર્ગ **ધવલગંગા**નો જાય છે. જેશીમઠથી ૭ મૈલપર **તપોવન**નું સ્થાન છે. ત્યાંથી બે મૈલ **ભવિષ્યબદરી** છે, તે પણ પાંચબદરીમાંના એક છે જ્યારે **નરનારાયણ** પર્વતના શિખરે આજુબાજુના પર્વતો સાથે મળી જશે, ત્યારે બદરીનાથનો રસ્તો અંધ થઇ જશે, તે વખતે બદરીનાથ અહીં દર્શન આપશે. અત્રે **તપત્કુંડ** છે. અંગસ્ત્રય મુનિએ અહીં વિષ્ણુની દાંડણુ તપશ્ચર્યા કરી હતી. આ યાત્રાથી વિષ્ણુલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. **નીતિપાસ**—તિબેટ અને હિમાલયની સીમાનો આ પ્રદેશ છે. ત્યાં માઝ્છાં જાતિના શક લોકો વસે છે. તેઓ ચંવરગાયપર સામાન લાદે છે. તેઓ તિબેટ બહારોબહાર જાય છે. તેઓનું ખાનપાનાદિ ધણું જૂદુ છે. આપણા લોકોને ધિક્કારે છે. કાવે તો આપણને મારી પણ નાખે. અહીંથી **માનસરોવર**નો માર્ગ બહુ કઠિન છે. માર્ગમાં લાકડાં મળતાં નથી. જાણું મળે છે. બે દિવસ તો નિર્જન કૈલાસમાં પુષ્કળ ઠંડી વેડવી પડે છે. પવનથી કાંકરા પથરા ઉડે છે. સાધુસંતાં માઝ્છાંજાતનો આશ્રય લીધો વગર જઇ શકતા નથી. નીતિથી આઠ દશ દિવસના રસ્તે કૈલાસરૂપી શિવલિંગનાં દર્શન છે. એની ચારે બાજુ ગંગાજી ફરી વળ્યાં છે. અહીં **દરમ્યાન** નામનું શિવમંદિર છે. ૩૦ મૈલપર **માનસરોવર** છે. ત્યાં સ્નાન કરવાથી ઇંદ્રનું અર્ધુ આસન મળે છે.

વિષ્ણુ પ્રયાગ જેશીમઠથી દોઢ મૈલપર આવે છે. અહીં અલક-નંદાને ધવલગંગાનો સંગમ છે. વિષ્ણુનું નાનું મંદિર છે. અત્રે ન્હાવાનું

મહત્ ફળ છે. ત્રણ ચાર દુકાનો છે અનેક પ્રકારની જડીભુટ્ટીઓ, શિલાજીત, ખરા રતનજેતના મૂળીઆં, ઝેરમોહરા મળે છે. સંગમ આગળ પાણીનું નેર બહુ છે. ઓવારા સાથે સાંકળો જડેલી છે, તે પકડી પથથીઆંપર બેસી લોટાથી ન્હાવું. હુબકી મારવાની હિમ્મત કરી બધા યાત્રીઓ તણાઇ ગયા છે. આગળ જતાં ગંગાજળ એવા નેરથી વહે છે કે પચાસ પોણાસો શીટ ઉંચે પાણી ઉડે છે.

પાંડુકેશ્વર—અહીંથી પાંચ મૈલપર પાંડુકેશ્વર અથવા ચોગખદ્રી આવે છે. અહીં બદ્રીનારાયણની ધાતુની પદ્માસનબદ્ધ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય દિવ્ય મૂર્તિ છે. બીજી વાસુદેવની મૂર્તિ પણ ધાતુની છે. બન્નેનો એક પૂજારી છે. અત્રે પાન્ડવો બરણમાં ગળી ગયા હતા. તેમજ પાન્ડુ રાજ્યએ મૃગશ્વી મુનીને બાણથી માર્યો, તથા માદ્રી સાથે સંગ કરવાથી શાપિત થઇ અહીં પોતાનો દેહ મૂક્યો છે. વળી પાન્ડુ, કુતિ, તથા માદ્રીએ તપશ્ચર્યા પણ અહીં કરી હતી, અને મંત્ર શક્તિ વડે કુતિએ અહીં પાંચે પાન્ડવોને જન્મ આપ્યો હતો. આગળ જતાં શેષધારા આવે છે. ત્યાં શેષની મૂર્તિ છે, અને શેષ નામની ધારા વહે છે. ૨૫ મૈલપર લાંબગડ આવે છે, ત્યાં કાળીકામળીવાળાની ધર્મશાળા છે. અહીંથી ચાર મૈલપર છેલ્લી હનુમાનચઢી આવે છે. (કંદારનાથ જતાં રામવાડા ચઢી છેલ્લી આવે છે,) ત્રિયુગી નારાયણ જેવી ઠંડી પડે છે, અત્રે હનુમાનજીનું મંદિર છે. વૈષ્ણવ મુનીનો પૂર્વ એ આશ્રમ હતો. મહત્ મહારાજે કાંઈકાળે થયેલો નહીં એવો અત્રે મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. ખોદતાં હજુ પણ બળેલા તલ, યવ, તથા અંગારા નિકળે છે. આ પર્વતજ યજ્ઞના ભસ્મનો છે. અહીં છૂતગંગા આવીને મળી છે. આગળ જતાં બે ત્રણ ચઢઇ આવે છે. એ બહુ અધરૂં નથી. હવા હલકી છે. પર્વતપર ઝાડપાન કંઈ નથી. ચારે તરફ લીલ તથા બરફ જણાય છે. ત્રણ મૈલ દૂર કંચનગંગા આવીને મળે છે. તેના આચમન માર્ગન અને સ્નાનથી તેમજ તેનાં દર્શન, પૂજનથી અનેક જન્મ સુધી દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. નજદીકમાં કુબેરશિલા છે, તેની પાસે દેવદેખની સ્થાન છે. અહીં ગણેશજીની મંગળમૂર્તિ છે. બદ્રીનાથપુરી તથા મંદિરની ઝાંખી અત્રેથી થાય છે. એક મૈલપર બદ્રીનાથનું ચતુર્થ ધામ આવે છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ છે. બદ્રીનાથપુરી ગદવાળ જીલ્લામાં અલકનંદાને કિનારે આવેલી છે. પાંચસો સાતસેક વરની વસિન છે. સવાર સાંજ સગડી વગર ચાલે નહિ. ગરમ ધાપ-

ળીઓ ભાડે મળે છે. બદ્રીનારાયણ જેને યાત્રીઓ બદ્રીબિસાલ કે બદ્રીબિસાલલાલ કહે છે, તેનું પથ્થરનું મંદિર સુવર્ણના સુંદર ધુમટવાળું છે. સુખ પૂર્વ તરફ છે. અંદર ત્રણ ભાગ છે, છેલ્લા ભાગમાં બદ્રીનારાયણની મૂર્તિ છે. મંદિરમાં દાખલ થતાં સામે જ બદ્રીબિસાલલાલની કાળા પાષાણની, પારસમણિની મૂર્તિ છે. પદ્માસન તથા ચતુર્ભુજ યુક્ત છે. તેને રત્નજડિત મુકુટ તથા અનેક પ્રકારનાં આભૂષણોથી શણગારી છે. સવારના સ્નાનવિધિ વખતે આભૂષણો ઉતારે છે, ત્યારે ઠંડકારજનનાં નિર્વાણ દર્શન થાય છે. જમણી બાજુપર લક્ષ્મીજી, નરનારાયણ, નારદજી, ઉદ્ધવ, ગણેશ, કુબેર તથા ગરુડજીની મૂર્તિઓ છે. બદ્રીબિસાલનાં અલૌકિક દર્શન કરતાં જરાએ ચસવાનું મન થતું નથી. મંદિરના માણસો યાત્રીઓને ખમે હાથ રાખી તેમને કહે છે કે “બેટ ધરો; દો આની, ચાર આની, રૂપિયા કે ગીની મોહોર જે મરજી ચાહેસો ધર દો.” આગ્રહ નથી. બેટ ધરી રહ્યા કે સેવકો પુછે છે “ક્યું દર્શન હો ગયા ?” યાત્રી હા કહે એટલે કહે છે “મોલો બદ્રીબિસાલલાલકે જય” પછી યાત્રીને બહાર લઇ જાય છે. કેદારેશ્વરની માફક પેટ ભરી દર્શન કરવા દેતા નથી. લક્ષ્મીજીનું મંદિર કંપાઉડમાં જમણા હાથ પર છે. મૂર્તિ નાની પણ સુશોભિત છે. બદ્રીબિસાલનું રસોડું જગન્નાથજી જેવું, પણ નાનું છે, અને તે લક્ષ્મીજીના મંદિર પાછળ છે. ત્યાં દરરોજ ત્રણ ચાર મણ ચોખ્ખા ભોગ માટે ચઢે છે. મંદિરના ખૂણામાં જગન્નાથથી જે યાત્રીઓ સોડીઓ લાવ્યા હોય તે મૂકે છે. અહીંના પૂજારી રાવળજી ઠાઠમાડથી પૂજન કરતાં ખે કલાક લે છે. જગદીશના પ્રસાદની માફક બદ્રીનાથનો પ્રસાદ પણ છુવાતો નથી. ઉચ્ચ નીચ સ્પર્શસ્પર્શનો વિચાર ક્યાં વગર, ભાવથી આરોગે છે. જગન્નાથની પેઠે અત્રે હટકો થાય છે. તેમાં ભરેલાં નાણાં બદ્રીનારાયણના ભોગમાંજ વપરાય છે. આ ભૂમિ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦,૪૦૦ ફીટ ઉંચી છે. બજાર સારો છે. શુદ્ધ શિક્ષાજીત મળે છે. પુરી, બટાકા વગેરે તૈયાર રસોઇ અને દૂધ પણ મળે છે. ધર્મશાળાઓ ઘણી છે. પણ કેટલીકના રખેવાળો ભાડું લઈ ઉતારો આપે છે, એ ખેદભરેલું છે. કામળીવાળાની ધર્મશાળામાં એઢવા પાથરવાની પૂરતી સગવડ છે. અહીં પોસ્ટ ઓફીસ, દવાખાનું, પોલીસ ચોકી છે. બદ્રીકેદારનું મંદિર ગામથી ઉંચે ટેકરીપર છે. તેના પગથીઆં ઉતરતાં નારદ કુંડ આવે છે, તેનો મહિમા બહુ શ્રેષ્ઠ છે. એ કુંડના ઉપરના ભાગમાં તપ્તકુંડ છે. ગરુડશિલાની નીચેથી બના

પાણીના બે ઝરા કુંડમાં પડે છે. અહીં સુવર્ણ, ઘોડા, અને જુમિદાનનું મહત્વ ફળ છે. અહીં કેદાર નામનું શિવલિંગ છે. તેના પૂજનનું ફળ શ્રેષ્ઠ છે.

અક્ષકપાલી—બદ્રીનાથની ઉત્તરે ગંગા કિનારે દક્ષ મિનિટને રસ્તે અક્ષકપાલી આવે છે. ત્યાં શ્રાદ્ધ કરી બદ્રીનાથના મહાપ્રસાદ વડે પિંડ આપવાથી પિતૃઓને અક્ષય મુક્તિ મળે છે, તેના બદલામાં તેઓ મનવાંચિત ફળ આપી આશીર્વાદ દે છે. અહીં શ્રાદ્ધ તર્પણાદિ કરવાથી આગલી તથા પાછલી સો પહેડીઓના વંશજોની મુક્તિ થાય છે, પછી બીજે કોષપણુ સ્થાને ફરી તેવી ક્રિયા કરવાની જાણે ના પાડી છે. કદાચ બ્રહ્મમાં કોષ કરે તો પિતૃઓ ઉલટા ગુસ્સે થાય છે, કારણ કે મુક્ત થયેલા પિતૃઓને પાછા મનુષ્યલોકમાં બોલાવવાથી તેમની અધોગતિ થાય છે, તેથી શાપ દે છે. અહીં શ્રાદ્ધાદિ વિધિ સંસ્કૃતમાં વાંચીને કે મોઢે લણીને કરાવે છે. બદ્રીનાથ પૂરી આગળ ધણા કુંડો છે. મુખ્ય અલકનંદાનદી અને તપ્તકુંડ છે. તેમાં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય મોટું છે. અહીં ચારેમેર ઠેર ઠેર બરફ પડે છે. છતાં આવી જગ્યાએ ઉષ્ણ પાણીના કુંડ ! એ ધ્રુવરની કેવી અદ્ભૂત લીલા છે. ખરે આ કેલાસ-પૂરી છે તેમાં કશી નવાઇ નથી. આ તપ્તકુંડમાં નાહવાથી અનેક શ્રદ્ધાળુ મહાત્માઓને વિમાન મળ્યાં છે. અહીં ઋષિધારા, કુર્મધારા, પ્રહલાદધારા, તપ્તકુંડ, અને નારદકુંડ નામનાં પંચતીર્થ છે, તેમાં સ્નાનાદિ આચમન કરવાં. વળી નારદશિલા, વારાહશિલા, નૃસિંહશિલા, ગરુડશિલા, અને માર્કંડશિલા નામની પાંચ શિલાઓ છે. તેના દર્શન પૂજનનું મહત્વ ફળ છે. અહીં ત્રણ કે પાંચ રાત્રિ રહેવાનું મહાત્મ્ય છે.

વસુધારા—બદ્રીનાથથી ચાર મેલ દૂર વસુધારાતીર્થ છે. એ ધારા ધણા ઉંચા કેલાસથી પડે છે, અહીં આઠ વસુઓએ તપશ્રયા કરી હતી. કહે છે કે જરથી પેદા થયેલા તથા પાખંડી પુરૂષપર એ ધારા પડતી નથી. રસ્તામાં માણુગામ આવે છે, ત્યાં માચ્છા જાતની વસ્તિ છે, તેમનો વ્યાપાર તિબેટ, બૂતાન સાથે ચાલે છે. માણુગામની નજીક વ્યાસ પુસ્તક, અને સરસ્વતી ગંગા અલકનંદામાં મળે છે. વ્યાસજીએ અહીં ખેસી શ્રીમદ્ભાગવતાદિના અઠાર પુરાણો રચ્યાં હતાં. ચાંદ મેલપર સત્યપદ છે. એ માર્ગ કેવળ બરફથી ઢંકાયેલો રહે છે. ત્યાં ત્રિકોણ કુંડ છે. તેમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય ફરી માતાની ગોદમાં ખેસી સ્તનપાન કરતો નથી. બદ્રીનાથથી આગળ ચાલતાં બીજાં ધણાં

તીર્થો છે, પણ રસ્તા બહુજ કઠિન ને બરફથી ભરપુર, તેથી યાત્રીઓ આગળ વધતા નથી. કોઈ કોઈ ફક્કડ સાધુબાવાઓ જાય છે. બદ્રિ-બિસાલનાં દર્શન થયાં, એટલે બદ્રિકેદારની યાત્રા સંપૂર્ણ થઈ. અત્રે યાત્રીઓ ધણું કરી ત્રણ રાત્રિ રહી, પોતાને ધન્ય માની પાછા વળે છે. ૪૮૧૧ મૈલપર લાલસાંગા પાછા એજ માર્ગે અવાય છે. ત્યાંથી કેદારેશ્વરનો રસ્તો મુકી દધ, પૂલ ઉતરી, બીજી સડક ફાટે છે. રસ્તામાં કોયલચટ્ટી તથા મઠિયાણાચટ્ટી આવે છે. એ રીતે ૭ મૈલ પછી નંદપ્રયાગ આવે છે. અહીંનો બજાર સારો છે, અલકનંદાને મંદાકિની અહીં મળે છે. અહીં સ્નાનાદિ શ્રાદ્ધ તર્પણ કરવાનું મોટું પુણ્ય છે. દુર્ગાચંડિકા તથા ત્રસિઠેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. અહીં એક રાત્રિ રહેવું જોઈએ. કારણ અહીં સૂધી બદ્રિકાશ્રમ છે. અહીં ચંપર, શિલાજીત વગેરે મળે છે. ત્રણ મૈલ દૂર સોનલાચટ્ટીમાં બે દુકાનો છે. ત્યાંના ગરમ પાણીથી તંદુરસ્તી બગડે છે. દશ મૈલપર કર્ણપ્રયાગ આવે છે. રસ્તામાં મીલહાડકોટી, લંબાસ તથા જ્યકંડિચટ્ટીઓ આવે છે. અહીં પિંડર-ગંગા આવી અલકનંદાને મળે છે. કર્ણ મહારાજે અહીં મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેઓ એક ભાર સોનું રોજ દાન કરતા હતા. એમનું મંદિર નદી કિનારે છે. અહીં કર્ણકુંડ તથા ઉમાદેવીનું મંદિર છે. મામમાં જે જોઈએ તે મળે છે, કામળીવાળાની ધર્મશાળા, દપાલ, પોલીસ, ને દવાખાનાં છે. અહીંથી બે રસ્તા ફૂટે છે. એક પાછો રૂદ્રપ્રયાગ થઈ શ્રીનગર જાય છે. બીજો મૈલચોરી થઈ કાટગોડામ જાય છે. યાત્રીઓ ફાવે તેમ રસ્તો લે છે. શ્રીનગરથી પૌડી રહી કાટદારના રેલ્વેસ્ટેશનપર જવાનો આ રસ્તો સારો છે, પણ એક મજલ ચઢવું આવે છે, અહીંથી ત્રીજો દિવસે કાટદારની ૫૦ મૈલની મુસાફરી પુરી થાય છે. પણ યાત્રીને એ પાંચ દિવસે પુરી કરવાથી આરામ રહે છે.

કર્ણપ્રયાગથી મૈલચોરી તરફ જતાં ચાર મૈલપર સેમલીચટ્ટી આવે છે. ત્યાં ત્રસિદ્ધ ભગવતિ ચંડિકા છે, ત્યાંથી ૮ મૈલપર આદિબદ્રિ આવે છે. રસ્તામાં સિરૌલી તથા ભટૌલી ચટ્ટીઓ આવે છે. આદિબદ્રિનું મંદિર તથા બીજા નાના મંદિરો ત્યાં છે. આઠ દશ દુકાનો, તથા ધર્મશાળા છે. ૫૧ મૈલપર જોંકાપાનીચટ્ટીથી બે મૈલની ચઢાઈ લાગે છે. જંગલ સખન છે. પછી કાલામાટી ચટ્ટીથી ઉતરાણ લાગે છે. ૩૧ મૈલ પછી પોનારખાટ આવે છે. અહીં પોલીસ ચોકી, દપાલ,

તથા દવાખાનું છે. આઠ દશ દુકાનો છે, પાસે રામગંગા વહે છે. અહીંથી મેહલચોરી છ મૈલ દૂર છે. ગામ મોટું છે. ટપાલ, પોલીસ, ને દવાખાનું છે. અહીંથી ઝંપાન તથા બોબ્બ ઉઠાવવાવાળા ભાડું લઈ પાછા ફરે છે, ને નવા સાથે પઠણુ કરવી પડે છે. ગઢવાળ જીલ્લાની હદ અહીં પૂરી થાય છે. અહીંથી આઠ મૈલ પર ઝાનાઈચટ્ટી, ત્યાંથી ૪૫ મૈલ પર મહાકાલચટ્ટી, ત્યાંથી ૧ મૈલ શાહપુરચટ્ટી, ત્યાંથી ૨૫ મૈલ પર ઘરાટચટ્ટી, ત્યાંથી ૪૫ મૈલ પર અમીરચટ્ટી, અને ત્યાંથી ૬૫ મૈલ પછી દ્વારાહાટ આવે છે. બજાર સારો છે. અહીંથી પાંચ મૈલ ધોખરચટ્ટી, ત્યાંથી ૧ મૈલ વાંસુલીસેરા, ને ૫ મૈલ મંજખાલીચટ્ટી આવે છે. ત્યાંથી અર્ધા મૈલે એક સુંદર ધર્મશાળા આવે છે. આઠ મૈલ દૂર રાનીખેતમાં સરકારી છાવણી છે, તેમાં ગોરૂં લશ્કર રહે છે. હવાપાણી સારાં છે. બજાર મોટો છે. નવ મૈલ દૂર શીતળાચટ્ટી આવે છે. પહેલા એક મૈલની સુગમ ચઢઈ છે. ત્યાંથી ૫૫ મૈલ કાકડીઘાટચટ્ટી, ત્યાંથી ૫૫ મૈલ પર ખેરનામાં બજાર મોટો છે. ધર્મશાળા પણ છે. અહીંથી ૧૫ મૈલ પર ગરમપાનીચટ્ટી પર યાત્રીને સારો આરામ મળે છે. બે મૈલ પર રામગઢ, ત્યાંથી ૧ મૈલ રાનીઘાટ પર સરકારી કેમ્પ છે. ત્યાંથી એકેક મૈલ પર બચખેત, તલાનિંગલાટ અને કેંચીચટ્ટી, ને ૨ મૈલ પર મલ્લાનિંગલાટ આવે છે. અહીં દુકાનો છે. બે મૈલ પર બવાલીમાં પાંચ છ દુકાનો, સરકારી કેમ્પ, બે મોટી ધર્મશાળા, ને રમશાનઘાટ છે. એક મૈલ પર ફસોલીચટ્ટી ને ત્રણ મૈલ પર ભીમતાલ છે. ત્યાં બજાર, ધર્મશાળા, કેમ્પ વગેરે છે. એક તળાવ છે. ત્રણ મૈલ દૂર કુંગરપર એક બીજું તળાવ છે, સવા બે મૈલ પર કચિસડલીમાં પાણીનું પરબ છે. ત્યાંથી ૧૫ મૈલ પર નંદાદેવીમાં પાણીની સુંદર ધારા છે. ભીમતાલથી રાનીબાગ પાંચ મૈલ છે. રસ્તો ઉતરાઈનો છે. બજાર મોટો છે. મકરસંક્રાંતિ પર અહીં ભારી મેળો થાય છે. અહીંથી બે મૈલ પર કાટગોડઉન આવે છે, જ્યાંથી રેલ્વે સ્ટેશન દ્વારા યાત્રી મરજી મુજબ મુસાફરી કરે છે.

આવી કષ્ટદાયી યાત્રા કરવાનો આપણા શાસ્ત્રકારોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પરમાત્મા પર આસ્થા વધારવાનો તથા પરમાત્મા રચિત સૃષ્ટિની વિચિત્રતાનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરી, તેના સર્વશક્તિપણના જ્ઞાનની મનમાં દઢતા કરી, સગુણ ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનો તથા તેમ કરી મુક્તિના સાધનો સંપાદન કરવાનો છે. કબિરે કહ્યું છે કે “પથર પૂજે હર મીલે તો

મેં પૂજું સારા પહાડ” તેનો ભાવાર્થ સમજ્યા વગર મૂર્તિપરથી આસ્થા ઉપાડી લે છે, પણ ખરે ભાવાર્થ એ છે કે મૂર્તિને પથ્થરની ભાવનાથી પૂજવાથી કરો. અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, પણ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ ઇશ્વર ભાવનાથી પૂજન કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. કારણુ ફળદાતા ભાવના છે. માટે જે ઉદ્દેશથી ઉપાસના કે ભક્તિ કરવામાં આવે છે, તેવા ફળની સિદ્ધિ થાય છે. માનો તો દેવ નહિંતર પથ્થર. સાત્ત્વિક, રાજસ, કે તામસ જેવાં ઉદ્દેશથી કર્મ આવરવામાં આવે, તેવા ફળ પ્રાપ્ત થયા વગર રહેતાં નથી, અર્થાત્ દાનાદિ પૂજા વૃથા જતી નથી. બદ્રિકા ભૂમિને તપોભૂમિ કહે છે, કારણુ એ પ્રદેશમાં અનેક મહાત્માઓ તથા શ્રીકૃષ્ણ, શ્રી શંકરાચાર્ય વગેરે, ઐશ્વરી અવતારોએ વાસ કર્યો હતો. મહાત્મા ધર્મે દક્ષની પુત્રી મૂર્તિ દેવીથી પ્રસિદ્ધ અવતાર નરનારાયણને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. સૂર્યના પુત્ર વૈવસ્વત મનુએ અહીં દારૂણ તપશ્ચર્યા કરી હતી. ઋષિઓ ધર્મ તત્ત્વ જાણવા માટે વ્યાસજીની સાથે શ્રી બદ્રિકાશ્રમ આવ્યા હતા. સરસ્વતીગંગાને કિનારે વ્યાસજીએ અદ્વાર પુરાણ રચ્યાં. પાંડવોની ગોત્રહત્યા તથા શિવજીની બ્રહ્મહત્યા આ બદ્રિકાશ્રમમાં નિવૃત્ત થઈ હતી. ઉદ્ધવજીએ ધણીએ ભક્તિ કરી છે, પણ તેને તપશ્ચર્યાની સિદ્ધિ બદ્રિકાશ્રમમાં જ પ્રાપ્ત થઈ છે. કહ્યું છે-કે:—

बहूनि सन्ति तीर्थानि दिवि भूमौ रसातले ।

बंदरी सदृशं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥

અર્થ:—સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળ વિષે ધણાં તીર્થો છે, તો પણ બદ્રિકાશ્રમ સમાન તીર્થ થયું નથી, ને યશ પણ નહીં. ભાગવતાદિ અદ્વૈત માર્ત્તમાં લખ્યું છે કે હિમાલયનો મુલક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. અત્રેના વતનીઓ દેવતા જેવા છે. અહીં પગલે પગલે યજ્ઞ થયેલા છે. એ પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શનથી પાપમુક્ત થવાય છે, તો પછી તે ભૂમિપર ચલનાદિ સ્પર્શથી પુરૂષ પાપમુક્ત થાય તેમાં શી નવાઈ? આ યાત્રા કરતાં સવા લક્ષ પર્વતોના સમાગમ થાય છે, તે બધા ઋષિ મુનિઓની તપશ્ચર્યાના આશ્રમે હોવાથી પાપ નિવારણ કરી, અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવાના સાધનો

તા. ક.—શેઠ વલ્લભદાસ કરસનદાસ નાથાના, શેઠ કરસનદાસ ઠાકરસી રવજી બનેવી યાય છે. જ્યારે પૃષ્ઠ રજરની બારમી લીટીમાં તેથી ઉલટું જણાયું છે તે સુધારીને વાંચવું.

થઈ પડે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાવના રાખવી જોઈએ. હિમાલયના મૂળમાંથી અનેક અંગારા નિકળી જૂદા જૂદા નામ ધારણ કરી મૂળ અંગને મળે છે. આ એકાન્ત પ્રદેશમાં વસિષ્ઠાશ્રમ, સુસુકુન્દાશ્રમ, દ્રોણાશ્રમ, કપ્પલાશ્રમ, કપિલાશ્રમ આદિ અનેક શ્રેષ્ઠ આશ્રમો છે, માટે એ પ્રદેશને તપોભૂમિ કહે છે. વિષય ભૂમિ નથી.

આવી રીતે આ એકાન્ત તપોભૂમિ પ્રાપ્તી નિવૃત્તિ કરી પુરુષને પરપુરુષાર્થમાં જોડે છે. માટે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે આ પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા જોણે કરી છે તેના જન્મને ધન્ય છે. અર્થાત્ તેણે મનુષ્યયોનિમાં અવતરી પોતાનો ફેરો સફળ કર્યો છે. આ યાત્રાથી અનેક જન્મના અભ્રાહ્મ્યાદિ જેવા મોટામાં મોટા પાપો દૂર થાય છે, તો પછી નાના નાના ક્યાં રહ્યાં? માટે જેનાથી યની શકે તેણે આ તપોભૂમિની અદ્રિકેદારેશ્વરાદિ યાત્રાઓ કરવી એ આવશ્યક છે.

શ્રી દમણ બંદર.

શ્રી વલ્લભી સંપ્રદાયના શ્રીમદ્ ગોસ્વામી મહારાજશ્રીની
એક સૈકા પછી પધરામણી.

હિન્દુસ્તાનમાં વિદેશી રાજ્યકર્તાઓમાં પ્રથમ પોર્તુગીઝ લોકો આવ્યા, તેમણે પ્રથમ કેટલાએક શહેરો હસ્ત-ગત કર્યા, તેમાં મુંબઈ બેટ પણ હતો. મુંબઈ બંદર તે વખતે દશ હજાર માછીઓનું એક ન્હાતું ગામકું હતું, અને સને ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજ્યે પોતાની પુત્રી કેથેરાઇનના લગ્નની પહેરામણીમાં ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લ્સ રાજાને મુંબઈ બેટ કન્યાદાનમાં આપ્યો. તેણે એ બેટ ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને વર્ષ દહાડે, દશ પાઉન્ડ (તે વખતે રૂ. ૧૦૦) ના ભાડાએ આપી પોતાનો હક વેચી નાખ્યો. મુંબઈની પ્રગતિ દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ, અને જોતજોતામાં આજે મુંબઈ જાહોજલાલીમાં શિખરને ટોચે પહોંચ્યું છે, અને અખિલ હિન્દુસ્તાનનું નાક થઈ પડ્યું છે, અને આખી પૃથ્વીમાં માતબર શહેર તરીકેની તેની ધ્વજ પાંચમે નંબરે ફરકે છે.

હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં શ્રીરંગી સરકારના ત્રણે સંસ્થાનો દમણ, દીવ, અને ગોઆ દરિયે કિનારે હવાનાં સ્થળો છે. દમણમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ઉપરાંત શ્રીરંગી, પારસી, અને મુસલમાનની વસ્તિ વિશેષ છે. હલકી વર્ણમાં મેચ્ચી, કોળી, લુહાર, શેણવી, ગોલા વગેરે છે. દમણ એક વખત સારી જાહોજલાલી બોગવતું અને હાથીદાંત, અરીણ, સાગલી લાકડાં વગેરેનો વેપાર દરિયામાર્ગે ધમધોકાર ચાલતો. વૈશ્યોવાની પણ સારી સ્થિતિ હતી. હાલ પણ ત્યાંના વણિકો મોટી મોટી ક્તેમારીઓ બાંધી દેશાવર માલ લાવલઇજ કરે છે, હવાના સ્થળ તરીકે દમણ મશહૂર થયેલું છે. આજકાલ લોકો આરોગ્યતા માટે હવા ખાવા માથેરાન, મહાબલેશ્વર, અને મસુરી જેવા સ્થળોએ જાય છે, પણ અત્રે થોડા પૈસામાં ગરીબ વર્ગ પોતાની તંદુરસ્તિ સુધારી શકે છે. વળી દમણ સ્વતંત્ર રાજ્ય હોવાથી અંગ્રેજી મુલકના દિવાની ફોજદારી

ગુનેહગારો એ રાજ્યનો આશ્રય લેવા તુરત દોડી જતા હતા. પણ હાલમાં થયેલા કોલકારની રૂએ શીરંગી સરકાર અંગ્રેજને તેના ગુનેહગારો પાછા સુપ્રત કરે છે.

અમારા વડવાઓનું અસલ ગામ દમણ હોવાથી તે ગામને માટે અંતરની લાગણી રુપરાય એ સ્વાભાવિક છે, જોકે હાલમાં તે ગામ સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો અમારે સંબંધ નથી કે ધરબાર પણ નથી. મહારા પિતાશ્રી સદ્ગત રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખરનો જન્મ દીવમાં થયો હતો, જ્યાં અમારા વડવાઓ મોઝાંખીક સાથે બહોળો વ્યાપાર ચલાવતાં હતા. અમારાથી છઠ્ઠી પેઢીએ થઇ ગયેલા પ્રેમાનંદ ન્હાનાભાઈથી અમે ઉતરી આવેલા છીએ, અને એ કુટુંબનો દમણમાં ૨૦૦ વર્ષનો વસવાટ હતો. તે પહેલાં એ કુળ દક્ષિણમાં પૂના પાસે આવેલા જુનર ગામમાં રહેતું. ત્યાં તે ધણુંજ શ્રીમંત હતું, અને ત્રણસો વર્ષ સુધી તેનો ત્યાં વસવાટ હતો, એટલે સૌથી જુનામાં જુનું અમારું ગામ જુનર હતું. અમારા કુળનો વેદ યજુર, શાખા માધ્યંદિની, ત્રિપ્રવર, અને ગોત્ર કૌશલ્ય છે. એ પ્રેમાનંદના પુત્ર નૃસિંહ દમણમાં એક મોટા શ્રીમંત વ્યાપારી હતા, અને શીરંગી સરકારમાં પણ તેઓ સારો વગ તથા ખુરશી ધરાવતા હતા, અને તેમના દીકરા પૂર્ણાનંદે ચાંચીઆ વાઘેરાને પકડી કેદ કરી શીરંગી સરકારને સોંપ્યા હતા, અને ઓખાના જોડા અને મૂળુ માણેકે તેમને ઓખામાં આગ્રહપૂર્વક બોલાવી સામેયું કરી, સ્વારી માટે અશ્વ, સોનાના કડાની જોડ, મોતીની માળા વગેરે દરબાર ભરી ભરકચેરીમાં સન્માનપૂર્વક પ્રશંસા કરી બક્ષિસ આપ્યાં હતાં. એ મહારા પ્રપિતામહ પૂર્ણાનંદનું દમણમાં વાણીઆવાડ, બ્રાહ્મણવાડ, અને ત્રણ ફળીઆને નાકે બળરમાં એક વિશાળ ધર ત્રણ રસ્તાના મોખરાપર હતું. જે ધરમાં હાલ ભગવાન ગોલો વયોવૃદ્ધ થઇ ગયો છે તે ત્રણ ગાળાના ધરમાં મારા પિતાશ્રી ઉછર્યા હતા, અને ગુજરાતી તથા પોર્તુગીઝ ભાષાનો પણ તેમણે ત્યાં સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ શીરંગી ભાષા સારી રીતે લખી બોલી જાણતા હતા. અંગ્રેજ કેળવણી મુબંધમાં લીધી હતી. હાલના કચ્છ મહારાવશ્રી સર ખેંગારજીના વિદ્યાગૃહ તરીકે મારા પિતાશ્રી કચ્છમાં રહેતા હોવાથી એ ધરની દેખરેખ રહી નહી, તેથી જે સગાને ધર સુપ્રત કરેલું, તેણેજ તે વેચી ખાધું. મહારા પિતાશ્રી દલપતરામ તે તેમના પૌત્ર થાય. અમારા વડવાઓની

તથા દમણુ શહેરની તવારીખ તથા મારા પિતાશ્રીની જીવનકથા મહારા બનાવેલા સુંદર સોદાગર નામના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૪૭ થી ૩૭૬ સુધી વિસ્તારથી આપેલી છે.

દમણુ બંદરમાં ધણા વર્ષ પૂર્વે (Juliao Jose De Silva Viera) જુલીયાંવ જોસ ડી સીલ્વા વીરા નામનો ગવર્નર થઇ ગયો. તેનો માસિક પગાર રૂ. ૬૦૦) નો હતો. પ્રથમ તા. ૭-૧૨-૧૮૨૪ થી ૧૮૩૧ સુધી તેણે અમલ બજાવ્યો. જ્યારે વિલાયતમાં પોર્તુગાલના રાજના કુટુંબમાં લડાઈ જાગી ત્યારે ડૉન પેદ્રો ડી ફેર્થ (ચોથો), બ્રાઝીલનો એમ્પરર એટલે બાદશાહ થયો. તેણે પોતાની દીકરી (Dona Maria 2nd) ડોના મેરાયા (બીજી) ને રાજ્ય સોંપ્યું, અને ત્યાર પછી એ રાજના બાઇ (Domingel) ડોમીંગેલે પોર્તુગાલમાં બળવો જગાડ્યો, અને પોતે પોર્તુગાલનો એક્સોસ્યુટ કિંગ એટલે કુલ મુખ્તિઆર રાજ થયો. એ વખતમાં એ જુલીયાંવ દમણુનો એક્સોસ્યુટ ગવર્નર થઇને આવ્યો, અને પોતાની મુખ્તિઆરીની અમલદારીનો દોર ધણીજ જોડુકમી રીતથી ચલાવવા લાગ્યો, જાણે દમણુનો પોતાને રાજજ સમજવા લાગ્યો. એની પછી આંતોનીઓ લોબા ડી ગામા ગવર્નર તરીકે આવ્યો, અને તેની પછી બીજીવાર મજકુર જુલીયાંવ પાછો ગવર્નર થઇને આવ્યો, ને તા. ૧૬-૩-૧૮૩૩ થી ૬-૫-૧૮૩૪ સુધી એ હોદ્દો ભોગવ્યો. તેના અતિશય જુલ્મમાંથી તેની પુષ્કળ ફરીયાદો વિલાયત જતાં તેને પોર્તુગીઝ સરકારે એકદમ બરતરફ કર્યો, એટલે ન્હાસીને તારાપોર ગામ ગયો, ત્યાંથી તા. ૧૪-૬-૧૮૩૬ ને દિને વિલાયત જતો રહ્યો. આંતોનીઓ ક્રાન્સીસ્કો મોનીઝ નામના શીરંગી સરકારના એક જડજે દમણુની તવારીખનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાંથી ઉપલી હકીકતો મેળવી છે. History of Daman by Antonio Fransisco Moniz.

એ જુલીયાંવ ગવર્નરના જુલ્મમાં લીધે થયેલા ગોસ્વામી મહારાજના એક ગમજવાર બનાવ પછી કોઇપણ ગુસાંધનું બાળક દમણુમાં પધરામણી કરવું ન હોતું. તેનું કારણ એ હતું કે સને ૧૮૨૮ ની સાલમાં એટલે ૬૨ વર્ષ પૂર્વે એક ગિરધરલાલ મહારાજની પધરામણી દમણુમાં ફાગણ માસમાં એક લાડવણીક બાઇ નામે જીવકોર ડોસી તથા તેણીના બાઇ નારણના અતિ આગ્રહથી પેલાડમાં એટલે મોટી દમણુમાં થઇ હતી. હવે આ વખતે ન્હાની દમણુમાં એક બીજો વૈષ્ણવ નામે

સેવકલાલ કરસનદાસ મજકુર જીવીયાંવ ગવર્નરનો ખાસ મિત્ર હતો. 'તે વૈષ્ણવનો એવો દુરાગ્રહ થયો કે પહેલી પધરામણી “મ્હારે ત્યાં થવી જોઈએ” જે મહારાજશ્રીએ સ્વીકાર્યું નહીં.* તે પરથી ગુસ્સે થઈને ગવર્નરને મળી ગવર્નરની મારફત મહારાજશ્રીને બોલાવવા તેકું મોકલ્યું. તેઓ શ્રી ન પધારતાં એક બેટીયાને મોકલ્યો, જેણે મહારાજનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. પણ સેવકલાલે તેને ઓળખી કાઢ્યો, ને ગવર્નરને અંદરનો બેદ કહી દીધો, જેથી ગવર્નરને બહુજ ગુસ્સો લાગ્યો, અને પોલીસ મોકલી મહારાજશ્રીને બોલાવી મંગાવ્યા. તેઓશ્રીને ચતુર્ભુજ કરી તેમના ઉપર સીતમ ગુળચાં બાદ છોડી મુક્યા, એટલે મહારાજશ્રીએ શીરંગીની હથ છોડીને ત્યાંથી ચાર ગાઉ ઉપર આવેલા કાલેયા ગામની પાદરે નદીપર જઈ, પોતાના અંગુઠામાંથી અગ્નિ પ્રદક્ષિ કરી દેહ ત્યાગ કર્યો. તે વખતે શાપ આપ્યો કે “દમણની પડતી થજો” અને ખરેખર થયું પણ તેવુંજ કે દમણની જાહોજલાલી ગઈ તે ગઈ, તે આજ દિન સુધી પાછી આવી નથી. ઉપલા કારણથી કોઈપણ ગુસાંઈનું બાળક દમણ જતું ન હોતું. બહુ વર્ષો વ્યતીત થવા પછી ત્યાંના વૈષ્ણવોએ ધણા બાળકોને અતિ આગ્રહ-પૂર્વક વિનવ્યા, પણ ફેકટ. સુરતવાળા શ્રીચિજરત્નલાલજીને વિચ્છિ કરતાં તેમણે કબૂલ કરેલું, અને સં. ૧૯૭૧ ના આશ્વિન શુદ્ધ ૨ નું પધારવાનું નક્કી થયું હતું. પણ પોતે સગીર વયના હોવાથી અને દમણ પરરાજ્ય હોવાથી હાલના સંજોગોને લઈને પાછળથી ત્યાંનાં કલેક્ટરે તથા ટ્રસ્ટીઓએ ત્યાં જવાની પરવાનગી આપી નહિ, એટલે એ વાત પડતી મેલાઈ. દમણના વૈષ્ણવોએ છેવટ હારીહારીને પોતાની વિચ્છિ પોરબંદરવાળા મુબઈની ચીમનલાલજીની હવેલીની ગાદીવાળા શ્રીરણુછોડ-લાલજી મહારાજને કરી, જેમને ધણાઓ તરફથી ત્યાં જવાની સલાહ મળી નહી, છતાં પણ દૃઢ મનથી દમણ પધારવાનું પોતે ખીકું ઝડપ્યું, અને વૈષ્ણવોની અરજ સ્વીકારી. જોકે પોતે ટ્રેનમાં બેઠા ત્યાંસુધી તેમને નહિ જવાની સલાહના સંદેશા પુગાડવામાં આવ્યા હતા, પણ પોતે ડગ્યા નહિ તે માટે તેમને ધન્યવાદ થયે છે.

મુબઈમાં વસ્તા દમણના વૈષ્ણવ મહાજન તરફથી મને પણ તે પ્રસંગે હાજર રહેવાનો ખાસ આગ્રહ થયો હતો. સં. ૧૯૭૧ ના

* એક ચોપડીમાં એમ છે કે એ વણિકને ઘેર ઠાકોરજીની જીની મૂર્તિ હતી તે લઈ જવા માટે મહારાજ સાથે તકરાર થઈ હતી.

આશ્વિન વદિ ચતુર્થી અને શુક્રવારની રાત્રિના કાલાખાના સ્ટેશન ઉપર શ્રી રણુછોડલાલ મહારાજશ્રીને વિદાય કરવા ઘણા સંભાવિત વૈષ્ણવો આવ્યા હતા. જેમણે શ્રીને પુષ્પ હાર તોરાથી વધાવી લીધા હતા. તેઓ-શ્રીની સાથે શેઠ વલ્લભદાસ વિશ્નદાસ જે. પી. શ્રીના સમશરધારી અંગરક્ષક તરીકે હતા, ઉપરાંત દમણના વૈષ્ણવ મહાજનના શેઠ દેવીદાસ પ્રાણુજીવનદાસ, સોલીસીટર ત્રિભોવનદાસ માળવી, મેસર્સ સુંદરદાસ પીતાંબર, કેશવલાલ લલ્લુભાઇ વગેરે વૈષ્ણવો હતા. શ્રીની સાથે હથિયારબંધ હજુરીઓની એક ટુકડી હતી. દમણના સ્ટેશને આશ્વિન વદિ ૫ ને ગુરૂને દિને સવારના ઉતર્યા, જે વખતે સામે લેવાને ઘણા વૈષ્ણવો આવ્યા હતા. પ્રતિવર્ષે હું માણેકઠારી પુનેમ શ્રી રણુછોડરાયના ચરણ સમીપ શ્રી ડાકોરમાં ગુળર છું, ત્યાંથી હું પણ આવી લાગ્યો. સ્ટેશનને ધ્વજ પતાકાથી શણુગારવામાં આવ્યું હતું. વાપી ગામના રસ્તાપર શા. ચુનીલાલ રાજરામે વાવટા તોરણના આરકા બાંધી મહારાજને હારતોરા પહેરાવ્યા. ધનભુરા શેઠની જેડીની ગાડીમાં શ્રી ખીરાજ્યા. એ રીતે વાપી (સ્ટેશન) થી દમણ સુધીના છ મૈલના રસ્તામાં જગેજગ આરકા તોરણ અને “ભલે પધાર્યા” એવા લેખો ટાંગેલા હતા. ચલાની અંગ્રેજ ચોકી પાસે સરકારકુન મીં છગનલાલે, તથા દાબોલની શીરંગી ચોકી પાસે કસ્ટમ કલાર્ક મીં ગણેશરામે, કુંતાની અંગ્રેજ ચોકી પાસે ત્યાંના મામલતદાર મીં હીરાલાલ મંછારામે જગેજગ તોરણ બાંધી શ્રીને પુષ્પથી વધાવી સત્કાર કર્યો હતો.

દમણ ગામ આવી લાગતાં શેઠ માણેકજી કાવસજીની વાડી આગળ સર્વ વૈષ્ણવોના ટોળેટોળાં મહારાજશ્રીને સામેયું કરવા આવ્યા હતા. વાડીમાં શ્રીએ આસન લીધા બાદ નરનારીઓએ ચરણ સ્પર્શ કર્યા હતા. ત્યાંથી સ્વારીતું સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. ઉત્સાહમાં ભાગ લેનારાઓમાં મુખ્ય મેશર્સ દેવીદાસ પ્રાણુજીવનદાસ, ત્રિભોવનદાસ માલવી સોલીસીટર, વલ્લભદાસ વિશ્નદાસ જે. પી., મગનલાલ દલપતરામ ખખખર, મંગળદાસ મોતીલાલ, ડાકોરદાસ હરકીસનદાસ, જમનાદાસ ફકીરભાઇ, હરીલાલ નરોત્તમદાસ, લલ્લુભાઇ નરસીલાલ, કમ્લભાઇ માણેકલાલ, કમ્લભાઇ પ્રાણુજીવનદાસ વગેરે હતા. વાડીથી તે ગામમાં શ્રીના ઉતારા સૂધી અસંખ્ય આરકાઓ તથા સત્કારના શ્લોકો ‘યતોદર્શસ્તતોજ્ય’ વગેરે લેખો ટાંગવામાં આવ્યા હતા. જેડીની ગાડીના ઘોડા છોડી નાખી શ્રીની ગાડીને વૈષ્ણવો પોતે ખેંચી ગયા હતા. પારડીથી ખાસ મંગાવેલા બેન્ડના

સુંદર સરોદથી, ઢોલ, ત્રાંસા સરણાઇ અને નગારાના તીવ્ર અવાજ વચ્ચે સ્વારી ધીમેધીમે આલતી હતી, અને મહારાજશ્રીને સોના રૂપાના પુષ્પો તથા મોતીથી રસ્તામાં ભાવિક વૈષ્ણવોએ વધાવી લીધા હતા. મારફટ આગળ દમણના ગવર્નરનો સેક્રેટરી સન્માન આપવા હાજર હતો. તેણે ઉભા થઇને ટોપી ઉતારીને મહારાજશ્રીને માન આપ્યું, જેને શ્રીએ હારતુરા આપ્યા. ઉતારે આવ્યા બાદ પ્રસાદ લીધા પછી કેટલાએક વૈષ્ણવોએ પોતાને ઘેર શ્રીની પધરામણી કરાવી હતી.

આશ્વિન વદિ ૬ ને શુક્રવારે વિદ્વદ્વં શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામ એમ. એ., શ્રીના ખાસ નિમંત્રણથી ત્યાં આવી લાગ્યા. ત્યાં સભા ભરવામાં આવી. મી० મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે શાસ્ત્રીજીની ઓળખાણ કરાવતાં જણાવ્યું કે શાસ્ત્રીજી એક સંપૂર્ણ વિદ્વાન તરીકે વિખ્યાત છે. વળી સુરતની વૈષ્ણવ પરિષદમાં તેમના ઉમદા વ્યાખ્યાનો માટે તેમને સુવર્ણપદક મળેલું છે. તેઓને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના તત્ત્વોનું રહસ્ય સંપૂર્ણ રીતે વિદિત હોવાથી “ભક્તિ” ના વિષય ઉપર તેમનું વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરવા વૈષ્ણવોને વિનંતિ કરી હતી. શાસ્ત્રીજીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરતાં જણાવ્યું કે નિસ્સાધન ભક્તિ દશ પ્રકારની શાસ્ત્રમાં નિયત કરેલી છે. પ્રથમ શ્રવણ, તદનંતર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું હૃદયમાં મનન કરી તેનો નિદિધ્યાસ કરવો. અર્થાત્ તેમને અંગીકાર કરાવેલી વસ્ત્રાભૂષણ સામગ્રી કેવા કેવા પ્રકારની ક્યા ક્યા સમયે ધરાવવામાં આવે છે તેનું એકાંતમાં ચિંતન કરવું ઇત્યાદિ, જે ફલાત્મક ભક્તિમાર્ગ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યો છે તેના સપ્રમાણ ઉદાહરણો આપી તે વિષેનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી, ભક્તિમાં તદાકાર થઇને પ્રભુમાં પોતાનો જીવાંશ જોડી દેવો, અને તે જીવાંશ જોડાઇને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થયા બાદ પણ પ્રભુની સ્વરૂપાત્મક ભક્તિજન કાર્યા કરવી એ આવશ્યક છે વગેરે. એ રીતે શ્રોતાજનોને આનંદ પમાડ્યા હતા.

આશ્વિન વદિ ૭ ને શનિવારે મોટી દમણના બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, દરજી ઇત્યાદિ પ્રજાએ મહારાજશ્રીની પધરામણી પાલખીમાં વાજતે ગાજતે કરી હતી. મોટી દમણ તરમાં જવાય છે. ત્યાં સરકારી કિલ્લો, ગવર્નરનો મહેલ, દિવાની ફાજદારી કચેરી, જેલ, દીવાદાંડી વગેરે આવેલાં છે. શ્રીએ તર ઉતરીને કાંઠાપર પોતાના ચરણ સુક્યા કે તેમને તોપનું માન શીરંગી સરકાર તરફથી આપવામાં આવ્યું, અને પ્રજા તરફથી કાંઠા ઉપર ધ્વજ પતાકા સાથેનો મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં

શ્રીની પધરામણી કરવામાં આવી, જ્યાં મી० છગનલાલ જેસંગે એક માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું. મહારાજશ્રી તરફથી તેમની આજ્ઞાનુસાર મી० મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે આશીર્વાદરૂપક યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો. બાદ શ્રીની સ્વારી આલીને મોટી દમણના પેલાડ ગામમાં વાજતે ગાજતે ભાવિક નરનારીઓ ઝાંજ પખાજ વગાડતા, ભજન કરતા, પોતપોતાને ઘેર શ્રીને લઇ જઈ પધરામણી કરાવતા, શ્રીનો આશીર્વાદ લઇ આનંદ પામતા હતા. એ રીતે સ્વારી પાછી ઉતારે આવતાં રાત્રિ થઇ.

આશ્વિન વદિ ૮ ને રવિવારે મહારાજ શ્રીનો પ્રયાણ થવાનો દિવસ હોવાથી શ્રીએ વૈષ્ણુવોની એક સભા ભરી, સર્વ વૈષ્ણુવોને ઉપરણાં આરાડયાં. કેટલાએક વૈષ્ણુવોએ પોતા તરફથી વાર્ષિક લાભા પણ લખી આપ્યા. આ પ્રસંગે મી. મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે વૈષ્ણુવોને સંબોધીને લાવણુ કર્યું “વૈષ્ણુવો ! મહારાજશ્રી આપણા ગામ-માંથી આજ પધારી જાય છે માટે આપણને હર્ષ અને શોક બન્ને પેદા થાય છે. હર્ષ એટલા માટે કે ધણા વર્ષો પછી આવા આનંદ જનક બનાવના ઉત્પાદક તરીકે પોતે થઇને શ્રીએ આપણને કૃતાર્થ કર્યા છે, અને પોતે હવે જવાના છે તે સાંભળીને આપણને દિલગીરી થાય છે. શ્રીએ જે હિમ્મત કરી પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો તે માટે દમણની હિન્દુમુજ શ્રીનો જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે. આ ઉત્સવને સાંજોપાંચ પાર પાડવામાં મહાજનના શેઠ દેવીદાસ પ્રાણજીવનદાસ તથા ઉત્સવના ઉત્સાહમાં મદદ કરવામાં મેશર્સ ઠાકેરદાસ હરકીસનદાસ, નરસીદાસ માણેકલાલ, ગંગાદાસ જમનાદાસ વગેરે ગૃહસ્થોએ જે ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી છે, અને તેની સાથે શેઠ વલ્લભદાસ વિસનદાસ જે. પી. એ મહારાજ શ્રીને અત્રે લાવવામાં જે શ્રમ લીધો છે, તે માટે એ સર્વેને ધન્યવાદ ધટે છે. એટલું કહી શ્રીને મહાજન તરફથી નીચે પ્રમાણે માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું:—

શ્રીમદ્ ગોસ્વામીકુલકૌસ્તુભ શ્રીવલ્લભાચાર્યવર્ય શ્રી

૧૦૮ શ્રીરણછોડલાલજી મહારાજશ્રીની પવિત્ર સેવામાં.

હાલ નિવાસ શ્રી દમણ બંદર.

વિજયતે શ્રી બાલકૃષ્ણ: પ્રભુ:

પ્રાચીન કાળમાં એક વાર સુવિખ્યાત થઇને પોતાની ઉત્તિમાં અસ્ત બનેલ આ આર્યભૂમિ દમણપર સૃષ્ટિના કાળ કમણને લઇને અનેક

પ્રકારના અવનવા રૂપાંતરો થઇ ગયા છે. એવા બિન બિન સંસ્કારો-
માંથી પસાર થઇને સાંપ્રતકાળમાં આ અમારી વંદનીય માતૃજૂમી,
આપણી પવિત્ર મનુસ્મૃતિના નિયમાનુસાર શીરંગી પ્રજાસત્તાક ધ્વજની
છાયામાં નિર્ગમન કરે છે, કે જે રાજ્યતંત્રમાં સમભાવનો, છૂટાપણનો,
અને ભાતુભાવનો મુદ્રાલેખ, વ્યક્તિ માત્ર માટે પ્રાધાન્ય પદે આલેખ-
વામાં આવે છે. જન સમાજના રક્ષણાર્થે સરકાર જેમ અનેક પ્રકારના
કાયદાના બંધારણ કરે છે, તેમજ આપણા પ્રાચીન પુણ્યોએ સમસ્ત-
જન સમાજની ઉન્નતિ અને આત્મકલ્યાણાર્થે સાનુકુળ ધાર્મિક નિયમોનાં
બંધારણ રચીને મનુષ્ય માત્રને નિયમમાં રાખવાનો પરોપકારી અને
સ્તુત્ય પ્રબંધ રચ્યો છે તે અમુલ્ય છે. એ તો અનુભવસિદ્ધ છે કે
દરેક ધર્મ કે સંપ્રદાયના સામાન્ય સેવક-મંડળો પોતાના પરમપુણ્ય
આચાર્ય કે ધર્મપ્રવર્તક ગુરુદેવ પ્રત્યે અનિવાર્ય પ્રેમ ભરેલી શ્રેષ્ઠ ભાવ-
નાથી આરંભાદિત હોય છે. દરેક મનુષ્ય જન્મથી તે અવસાન પર્યન્ત
એક પવિત્ર ધર્મોપદેશકના ઉજ્જવળ પ્રભાવથી પોતાની જીંદગીની સાદ્-
ભ્યતા સાધીને પરલોકમાં જીવનનો ઉદ્ધાર પ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન થાય
છે. અને તેજ પ્રભાવ ધાર્મિક નીતિનું તત્વજ્ઞાન શીખવી, સુતીતિ અને
ક્ષમાના તેજોમય દિવ્ય ગુણોના નિર્મળ પ્રતિબિંબમાં તદ્દત્ કરી મુકે છે.

આવો દિવ્ય પ્રભાવ આપ શ્રી જેવા એક સદ્ગુરુ સ્વામી શ્રીનો
હોવાથી, અત્રેનો શ્રદ્ધાળુ પ્રજાવર્ગ પોતાના અનુગ્રહાર્થે આપશ્રીના એક
ધાર્મિક આશીર્વાદની ભારે અપેક્ષા રાખતો હતો, કે જે આશા અત્યારે
શ્રી પરમ દયાળુ પરમાત્માની પરમ કૃપાવડે પાર પડેલી જોઇ આ
સર્વે વૈષ્ણવપ્રજા મહાનંદિત બને છે, અને તે માટે આપશ્રીએ અત્રે
પધારવાનો ભારે શ્રમ વેડીને અમોને માયાળુ લાગણીના શુદ્ધ સ્વરૂપનું
જે જ્ઞાન કરાવ્યું છે, અને લગભગ એક સૈંકો વ્યતીત થયા પછી પણ
આપશ્રીના ચરણ કમળના દર્શનનો લાભ આપવા ભાગ્યશાળી બનાવ્યા,
તેથી સર્વ વૈષ્ણવ ભાવિક ભકતો આપશ્રીનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર
માને છે અને ઇચ્છે છે કે ધર્મથી ઉન્નતિ છે, ઉન્નતિથી ન્યાય, અને
ન્યાયથી કલ્યાણ છે, અને તેજ અમને જોઇએ છે, જે માટે આપ-
શ્રીનો પવિત્ર આશીર્વાદ આ અમારી શ્રદ્ધાળુ માતૃજૂમી ઉપર ઉતરો.
શ્રી દમણ, સંવત્ ૧૯૭૧ ના આશ્વિન વદિ ૮ ને શનિવાર, તા. ૩૦ મી
અક્ટોબર સને ૧૯૧૫. લી૦ આપના નમ્ર સેવકો,

દેવીદાસ પ્રાણજીવનદાસ.	મગનલાલ દલપતરામ ખખખર.
મંગળદાસ મોતીલાલ.	હકોરદાસ હરકીસનદાસ.
શંકરલાલ પ્રાણવલ્લભ.	જમનાદાસ પ્રાણજીવનદાસ.
ચુનીલાલ જમનાદાસ.	હરિલાલ નરોત્તમદાસ.
મંગળદાસ લાલભાઈ.	કળલભાઈ પ્રાણજીવનદાસ.
ફતુભાઈ કીકાભાઈ.	જમનાદાસ કકીરભાઈ.
નરસીલાલ માણેકલાલ.	કળલભાઈ માણેકલાલ.
ગંગાદાસ જમનાદાસ.	લલુભાઈ નરસીલાલ.
હરિલાલ પ્રાણજીવનદાસ.	ધ્રુવચારામ મોતીલાલ.

હકોર જગનલાલ જેસંગ રામપોરવાળા.

ઉપર્યુક્ત માનપત્ર ઉંચી કચ્છ કારીગરીના એક ચાંદીના કાસકેટમાં નાખીને મહારાજશ્રીને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. ખતલવાડાના પરમ વૈષ્ણુવલ્લભ પ્રાણજીવનદાસ માણેકલાલ પાસે મી. મગનલાલ ખખખરે એ ગરબા તૈયાર કરાવ્યા, અને એનો સૌ. માણેકભાઈ ચુનીલાલ જમનાદાસ તથા સૌ. રતનભાઈ તાપીદાસ ભગવાનદાસને તેમણે શિક્ષણ આપી તૈયાર કરી હતી. તેમના મધુર કોકિલ કંઠસ્વરથી શ્રોતાઓના હૃદયોમાં આલ્હાદ વ્યાપી રહ્યો:— ગરબો:—

આનંદ અપાર મહારાજ આજ દમણમાં,
દીધો દયા કરી દીન જાણી દાસ જનને;
શ્રી ગુસાંધજીના બાલ શ્રી રણછોડલાલ બાવા,
ધન્ય ધન્ય શ્રી જીવણલાલબાવા કેરા તનને;
વિનંતિ વૈષ્ણુવતણી, વારંવાર સ્નેહે સુણી,
આસો વદિ પંચમીને ભૃગુવાર દીનને;
પધારી સધારીને વધારી પ્રેમ ભક્તિભાવ,
કૃત્ય કૃત્ય કીધાં સૌ વૈષ્ણુઓના મનને. ૧
સંવત ઓગણીસ અને એકોતેર સાલ રહી,
પધારી પાવન કીધા દમણ નિવાસીને;

ચારે વર્ણ હર્ષયુક્ત પ્રભુને વધાવે પુષ્પ,
 વારી વારી જય મુખકમલ પ્રકાસીને;
 શેઠ દેવીદાસ તણા મહેલમાં બિરાજી બહાલે,
 કૃપા કરી એવી દીનદશા ગદ્ય નાસીને;
 ભવ્ય સલામંડપમાં ભક્તિપર ભાષ્ય કરી,
 ઉપકારી કીધા સૌ દાસ અને દાસીને. ૨
 દમણમાં રાજ સરકાર પોર્તુગીઝ તણું,
 રૂડો બંદોબસ્ત કરી ગવર્નરે આપ્યો છે;
 શાસ્ત્રીજી મગનલાલ, ખખખર મગનલાલ,
 પુષ્ટિપંથ રીત કહી દુઃખદોષ કાપ્યો છે;
 ધન્ય શા જમનાદાસ, તથા શેઠ લાલદાસ,
 સેવામાં સાનિધ્ય રહી ભક્તિભાવ થાપ્યો છે,
 કહે પ્રાણજીવન હું શ્રીમુખ પ્રભુનું ઝાંખી,
 કવિતનો છંદ રૂડા રાગમાં અલાપ્યો છે. ૩
 વેળવ વલ્લભદાસ, માલવી ત્રિભોવનદાસ,
 મંગળ ને દેવીદાસે શ્રમ ધણી લખને,
 ગૃહ ગૃહ તોરણને સાથીયા પુરાવી રાજ,
 માર્ગ સુશોભિત કર્યો બોધ દધ દધને,
 આનંદ આનંદ જહાં તહાં પથરાઇ રહ્યો,
 જણે વૃન્દાવન માંહે ગોપી ગીત ગાઇને,
 દાસનંકો દાસ પ્રાણજીવન સંભારે સદા,
 શ્રી ગુંસાઇજીના બાળ એવા સદા સુખદાઇને. ૪
 દમણના શેઠ ખૂબચંદે વળી ખૂબ કરી,
 રાજકાજ માંહે વગવસીલો ચલાવ્યો છે,
 સ્ટેશન દમણપર, તથા પ્રભુ પધારે ત્યાં,
 મહાજન સંઘ સાથે ઉલટથી આવ્યા છે,
 મંગળ જમુનાદાસ, ચુની ને. ઠાકોરદાસ,
 બેંડ વાગ્ગ ટોલ આદી જહાં તહાં લાવ્યા છે,

વાજતે ગાજતે જ્યધોષસંગ આઘ્યા તેવા,
જન પ્રાણુજીવનના હૃદયમાં ભાવ્યા છે. ૫

૫૬ ખીલું રાગ ગરબી (રાગ ગિરધારીનો.)

ધન્ય આજ ધડી, શ્રી રણુછોડલાલ પધાર્યા, સૌ શોક સંતાપ નિવાર્યા,
ધન્ય શ્રી૦ ટેક.

દીનદસા દમણની ટાળીરે, બહાલે કરણા દખટે ભાળીરે,
ગિરદવચન વિચારી પાળીરે,
સંભાળીરે, દેવીજીવ ઉગાર્યા. સૌ શોક૦ ધન્ય શ્રી૦ ૧

કદળી સ્થંભ તોરણ દ્વારે દ્વારેરે, અતિ ઉલટ અંગ વધારેરે,
ચંદરવા ચોક ચીતારેરે,
પાંઉધારેરે, પ્રીતે પ્રાણુથી પ્યારા. સૌ શોક૦ ધન્ય શ્રી૦ ૨

અતિ આનંદ ઓછવ થાયેરે, ધોળ મંગળ ગીત ગવાયેરે,
નરનારી મલપતા ધાયેરે,
હરખાયેરે, શ્રીવલ્લભ રાજકુમારા. સૌ શોક૦ ધન્ય શ્રી૦ ૩

શ્રીગોકુળ વૃન્દાવંદરે, જણે પધાર્યા નંદાનંદરે, એવો વર્તી
રહયો આનંદરે,
વૃજ્યંદરે, બાણ મોહના માર્યા. સૌ શોક૦ ધન્ય શ્રી૦ ૪

દેવીદાસ ને નરસિંદાસરે, મંગાદાસનો સફળ પ્રયાસરે,
સુણી વીનતી ને પુરી આશરે,
દાસ જાણીરે, ધીરજ ધર્મ વધાર્યા. સૌ શોક૦ ધન્ય શ્રી૦ ૫

કાધાં મંગળ મંગળદાસેરે, જેનો શ્રમ અતીશ પ્રકાશેરે,
રૂડો ઉત્તમ દીસે આશરે,
એવા દાસેરે, સાના સુકૃત સુધાર્યા. સૌ શોક૦ ધન્ય શ્રી૦ ૬

દાક્ષિણ દાસ છે પ્રાણુજીવનરે, થાઉં દર્શન પાવનરે,
જે જે બોલો વૈષ્ણવ જનરે,
મહા પ્રણુજીમે જીવ સકલને તાર્યા. સૌ શોક૦ ધન્ય શ્રી૦ ૭

ત્યાર પછી મહારાજશ્રીને મહાજન તરફથી શેઠ દેવીદાસે ચાંદીનો થાળ રૂપીઆથી ભરી ભેટ ધર્યો, બાદ અન્ય વૈષ્ણવોએ પણ ભેટો કરી. જે કોઈ ભેટ આપવાને શક્તિવાન હોય વા નહિ, તેને કેવળ શ્રીફળ ભેટ સાથે પધરામણી કરવા શ્રીએ છૂટ આપી, જે પરથી ઘણા રંક વૈષ્ણવોએ આનંદભેર પધરામણી કરાવી હતી, અને શ્રીએ છૂટથી બ્રહ્મસમર્પણ આપ્યા હતા. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી સત્કાર પણ કર્યો હતો.

આશ્વિન વદિ ૮ ને રવિની સાંજના ૪ વાગે દમણથી શ્રીની સ્વારી જોડીની ગાડીમાં વાપી સ્ટેશનપર જવા નિકળી, સાથે ઉપર્યુક્ત સર્વે વૈષ્ણવો વળાવવા આવ્યા હતા. તેજ દિને સાંજના સાડાપાંચની ગાડીમાં ખેસી શ્રી રવાને થયા, તે રાત્રે દશના અમલે સ્વારી મુંબઈ પધારી દમણનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો હતો. જેટલા દિવસ શ્રીનો મુકામ દમણમાં હતો તેટલા દિવસ મહાજન તરફથી વૈષ્ણવોને સવાર સાંજ અવનવા મિષ્ટાન્નસહના સ્વાદિષ્ટ ભોજન આપવામાં આવ્યાં હતાં. મહારાજ શ્રીની મુલાકાતે ગવર્નર તરફથી તેનો સેક્રેટરી રસાલા સાથે આરીશ્ચલ વિઝીટ આપવા આવ્યો હતો. આવો અલબ્ય લાભ દમણની પ્રજાને લગભગ એક સૈકા સુધી નહિ મળેલ હોવાથી દમણની સમસ્ત પ્રજામાં આબાલવૃદ્ધ સર્વેના આનંદની સીમા રહીજ ન હતી, અને આ બનાવ દમણની તવારીખમાં સુનેરી અક્ષરો સાથે નોંધાઈ રહેશે એમાં શક નહિ.

મગનલાલ દલપતરામ ખજાખર.

મગનબાવની.

યોજક—કોચીનના પંડિત શ્રી દામોદર મોહનજી.

- શ્રી જગદીશ્વર પાદ યુગ, વંદું નામી શિષ્ય;
વિમળ વાણી વદવા તણી, માગું એ આશિષ. ૧
- શ્રી ગણપતિ શ્રી શારદા, ને વંદું આ વાર;
મગનબાવની હું રચું, આણીને મનં પ્યાર. ૨
- પૂર્વના ઋણથી મળે, માતપિતા સુત નાર;
મગનબાધ અંતે સહુ, છે અળગા રહેનાર. ૩
- પાંચ તત્વનો દેહ આ, કાળ તણે આધીન;
ક્ષણભંગુર તે જાણીએ, ગર્વ ન ધરીએ મન. ૪
- ઉત્તમ દેહ મનુષ્યનો, મળે ન વારંવાર;
મગનબાધ એ કારણે, ભજીએ જગ કીરતાર. ૫
- શીળ દયા સંતોષને, ધરીએ મન મોઝાર;
મગનબાધ કરીએ સદા, બનતો પર ઉપકાર. ૬
- શીળ સમું આ જગતમાં, બીજું નહીં સાધન;
મગનબાધ એના બળે, દેવો પણ આધીન. ૭
- કામ ક્રોધ મદ લોભ એ, શત્રુ મહા બળવાન;
મગનબાધ જે એમને, જીતે તે ગુણવાન. ૮
- અંધન આ જગમાં ધણાં, રનેહ સમો નહિ કાય;
મગનબાધ શ્રી પ્રભુ પદે, ધરતા મુક્તિ હોય. ૯
- અભિલાષા પરદારની, ધરીએ નહિ મનમાં જ;
મગનલાલ એ કારણે, ગયું રાવણનું રાજ. ૧૦
- મગનલાલ આ જગતમાં, કરવાના એ કામ;
દેવામાં દુકડો ભલો, લેવામાં પ્રભુ નામ. ૧૧
- નારીજન નિજ હાથને, લખીને પૂજે ભીંત;
મગનબાધ તે તો ફળે, સાચી પ્રેમ પતિત. ૧૨
- મગનબાધ આ જગ વિષે, ત્રણ છે રત્ન અમુલ્ય;
અમ જળ ને મીઠાં વચન, અવર ન એની તુલ્ય. ૧૩
- મૃતક દેહને દે પ્રભુ, કપડાં ને વળી આમ;
મગનલાલ ચિંતા કરે, તે નર તો હતભામ. ૧૪

રત્ન નહિ ન્યાં કામ છે, કામ નહીં ત્યાં રામ;	
મગનલાઇ એ નવ રહે, રવિ રજની એક ઠામ.	૧૫
ધન સ્વારથના કારણે, પ્રિત કરે સહુ કામ;	
મગનલાઇ તે પ્રિત છે, એથી અળગી હોય.	૧૬
જડ ચેતન ગુણ દોષમય, વિશ્વ રચ્યું કીરતાર;	
મગનલાઇ ગુણ લીજીએ, તજીને દોષ વિકાર.	૧૭
સંત પંથ અપવર્ગના, કામી નરકના પંથ;	
મગનલાઇ એમ જ કરે, સધળા જે સદ્ગ્રંથ.	૧૮
ગંગા બાજે પાપને, શશી મટાડે તાપ;	
કલ્પવૃક્ષ કાપે સદા, દરિદ્રજન સંતાપ.	૧૯
તાપ પાપ દારિદ્રતા, સંતસંગથી જાય;	
મગનલાઇ ભગવંતપદ, મળવા એહ ઉપાય.	૨૦
હરિ કરતાં હરિદાસનો, મહિમા અપરંપાર;	
મગનલાઇ પ્રભુ નવ ધરે, જે રૂઢિયા મોઝાર.	૨૧
મગનલાઇ આ જગ વિષે, કોષ મહા દુઃખ દાઇ;	
ન્યારે તે ઉરમાં વસે, શુધ રહે નહીં કાંઇ.	૨૨
કોંધી જન આવેશમાં, વદે ન વદવા બોલ;	
મગનલાઇ એ કારણે, રહે ન એનો તોલ.	૨૩
સ્થીર મગજ રાખી સદા, કરે જન હિત ઉપકાર;	
ધન્યવાદ તેને ખરો, મગનલાઇ નિર્ધાર.	૨૪
કંચન ને વળી કામિની, જેણે તજી મન માંહય;	
મગનલાઇ તે સુખી થયો, ખરો એ જ ઉપાય.	૨૫
કાયા કાચી કાચની, કટકા કોટી થાય;	
મગનલાઇ એ તો સદા, ક્ષણભંગુર કહેવાય.	૨૬
ગર્વ તેનો શું રાખીએ, દયા નહીં લવ લેશ;	
મગનલાઇ ધર્મી થજો, એ મ્હારો ઉપદેશ.	૨૭
દયા દાનને દીનતા, દાનવીરના દાન;	
મગનલાઇ રાખો તમે, જગ જગ પામો માન.	૨૮
કરુણા એ કિરતારની, હામ ઠામ ને દામ;	
મગનલાઇ તમને મળ્યાં, કરીને રૂડાં કામ.	૨૯
ગુણવંતને ગણના ધણી, ગંભીર મગન ગણામ;	
મૂરખને મમતા ધણી, સમજ સમજ પસ્તાય.	૩૦

- રહેમ રાખી રંકે રાંકને, રાજી રાખવા રોજ;
મગનભાઇ આ જગ વિષે, ખરી નામના એ જ. ૩૧
- મગનલાલ તમે લાલ છે, લાલા લાલા લાલ;
લાવણ્યની લીલા લહો, જય શ્રી નટવરલાલ. ૩૨
- ગુલાબને કાંટા ઘણા, ચેતી તોડે કાચ;
મમ કરે મન મગનનું, સરસ મુગંધી હોય. ૩૩
- દુઃખીના દુઃખ દુર કરો, નિત ગરીબ ગાય અવાજ;
મગનભાઇ આશિષ લીધો, થઇને ગરીબ નિવાજ. ૩૪
- કીરત કરો કોટડાં, પાડ્યાં નહીં પડંત;
મગનભાઇ એવા નરો, માગ્યા નહીં મળંત. ૩૫
- નામ હંમેશા કામ છે, હરિ નામ તે કામ;
મગનભાઇ દિલમાં ધરો, અવર ન ખીજું નામ. ૩૬
- હરિ હરિની માળા જપો, રાખીને શુદ્ધ નેમ;
મગનભાઇ તુજને મળે, અમુલ્ય હરિનો પ્રેમ. ૩૭
- હરિ હરશે સર્વ આપદા, ખરો એ તારણહાર;
મગનભાઇ તું મન વિષે, ધારણુ કર નિધાર. ૩૮
- સગાં રનેહી નિજ ભાઇ બહેન, ન આવે દોષ સંગાથ;
મગનભાઇ આ જગ વિષે, હાથે કયું એ સાથ. ૩૯
- પાપ પુન્ય એ ભાઇ બેય, આવશે તારી સાથ;
મગનભાઇ માટે તમે, પુન્ય કરો નિજ હાથ. ૪૦
- ખાલી હાથે આવીયા, ને જાતું ખાલી હાથ;
મગનભાઇ માટે તમે, પુન્ય કરો નિજ હાથ. ૪૧
- બાંધી મુઠે આવીયા, ને જાતું ખુલ્લે હાથ,
પાપ પુન્યનો ગાંઠડો, મગનભાઇ નિજ સાથ. ૪૨
- ચેતીને તમે ચાલજો, મગનભાઇ હુશિયાર;
વાવો તેવું ઉગશે, કર્મ તણાં સંસ્કાર. ૪૩
- સૂરતથી કીરત વધે, વિના પંખ ઉડી જાય;
મગનલાલજી શું કહું, કિરત કદી નવ જાય. ૪૪
- માટે રૂડાં કૃત કરો, જનમી જગ મોઝાર;
મગનભાઇ જેથી મળે, આશિષ વારંવાર. ૪૫

ખાનપાન ને મોજ છે, ચાંદનીના દિન ચાર;
 મગનલાઇ એ ઘડપણે, જણાય સોંસરા સાર. ૪૬
 ધર્મ મર્મ જે આપણો, કદી ન તજવો યાર;
 મગનલાઇ તમને કહું, સમજી લાખનવાર. ૪૭
 સત્યનો પાયો રચી, ચણો ધર્મના કામ;
 મગનલાઇ રહેશે સદા, દીર્ઘકાળ પ્રભુ ધામ. ૪૮
 દામોદર હું વિપ્ર જે, મોહનજી સુત જાણ;
 મગનબાવની મેં રચી, પ્રેમતણાં યશગાન. ૪૯
 મગનલાઇ તમે આવીયા, સહુ કુટુંબ પરિવાર;
 વૃદ્ધ માત સાથે લઇ, કોચીન પુર મોઝાર. ૫૦
 મમ જેહે આનંદ થયો, હર્ષ તણો નહિ પાર;
 મગન મનના દેખીયા, મગનલાલ નિર્ધાર. ૫૧
 દામોદર આશિય દીયે, મગનલાલ ગુણધામ;
 વંશવૃદ્ધિ આરોગ્યતા, ધન પામો યશ નામ. ૫૨

અઘાક્ષત્રિય હિતેચ્છુ સભા.

ગઇ તા. ૨ જી જાનેવારી ૧૯૦૪ ને દિને મેનેજીંગ કમિટીએ કરેલા ઠરાવ મુજબ આપણા માનવંતા પ્રમુખ અંધુ મગનલાલ દલપત્તરામ ખખખરનો સત્કાર કરવા માટે આમંત્રણ પત્રિકાઓ બહાર પાડવામાં આવી હતી, તેમાં જ વાગાનો વખત જણાવવામાં આવ્યો હતો. ભાઇ મગનલાલ દલપત્તરામ ખખખર ઓરીજંદરના સ્ટેશન ઉપર સવારના બરોબર ક. ૫-૪૦ મિનિટે ટ્રેનમાંથી ઉતર્યા હતા, જે વખતે ભાઇ ચુનીલાલ જગજીવનદાસ તથા ભાઇ પુરૂષોત્તમ પદ્મસિંહ કાકુ હાજર હતા. ભાઇ પુરૂષોત્તમ પદ્મસિંહ કાકુએ કુલનો હાર તથા તોરો પ્રમુખ સાહેબને પહેરાવ્યો હતો. વખત અનુકુળ નહીં હોવાથી પાછળથી મેશર્સ પરસોતમ જાદવજી પ્રધાન, ત્રીણાભાઇ વિકુલદાસ, ઠાકોરદાસ જગજીવનદાસ, ભાણુજી કેશવજી, ધરમસી પીતાંબરદાસ, લખમીદાસ ધરમસી, અંબાલાલ જેઠાભાઇ, કાનજી ગીરધર, લખમીદાસ ત્રીકમજી, વાલજી જીવરાજ, અને ઓધવજી ઠાકરસી વગેરે આવ્યા હતા. શુક્રવાર, તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૪.

વીઠલ પરસોતમ,
 ઉપ-પ્રમુખ.

हीरेण शास्त्री विधे.

धन्यास्ते निवसन्ति द्वीपनगरे येषां पुरे हीरजी
 ज्योतिषसाहित्यादिशास्त्रनिपुणः स्नेहास्पदं सर्वथा ।
 तेषां मिथः कलहसंधिकरणे न्यायाध्यक्ष एव स
 मुम्बापुरीमागतः स मम सखो लोकैः सन्मानितो ॥ १ ॥*

यातं कदा ममविना नहि दर्शनं वा
 एकं दिनं मधुरशब्दयुक्तैर्वचोभिः ।
 नृसिंहलालगट्टलालप्रसादपात्रम्
 चित्रं महत्खलु तदेव हि यद्यसाध्यम् ॥ २ ॥*

न खलु न खलु वैद्यो रामदासः कदाचित्
 अपि मनसि करोत्यर्थं तु दातुं यथेच्छम् ।
 तमकथयदसौ रोगाभिभूतं स हीरः
 न किमपि तव दुःखं पञ्चवारं व्यतीते ॥ ३ ॥*

नीरोगकायं तु निष्पद्य वैद्यो
 विश्वं तमाहूय प्रसन्न चेतः ।
 तस्मै ददौ सः शुभगाय पञ्चा-
 शद्रूपकाण्येव सन्मानपूर्वम् ॥ ४ ॥*

एवं काले गते रावसाब खरुखरकुले सूर्यान्वये आगतः
 द्विजाधारे महत्पुण्ये मण्डलावसरोत्तमः ।
 धर्मकार्यविधिनिर्वर्तनाय स युक्तो रावसाबेन
 मग्नोऽहम् मगनाभिधो रामजिसुतमिच्छामि तव दर्शनम् ॥ ५ ॥*

* श्री० भजनलालना पिताश्री रावसाहेब दशपतशये सन्ने १८६३भां
 बजुडीयाना भाणाभां भंडण भयं हुतं, दीवना हीरेण शास्त्री पुरोहित हुता.
 ते वभते पडोशभां रामदास वैद्य जडु सिद्ध हुता. कथला पांथ श्लोडो २२
 श्री० भजनलाले ते वभतनो चितार पक्षवेधो छ.

योऽङ्क-दीप निपासी शास्त्री विद्वद्भ्यं ह्रीरञ्ज रामञ्ज अध्या३.

मालिनी वृत्त.

प्रवरगुणगणाली रम्यसौजन्यशाली

परमनयविशाली भूतसत्कीर्ति माली ।

उपकृतिकरणोद्यन्मानसः सज्जनार्यो

जयतु मगनलालः स्वीयवंशावतंसः ॥ १ ॥

शिखरणी.

गुणग्रामो बाल्यात्प्रभृति विदुषश्चेतसि मुदा

सरस्वत्या साकं निवसति सुखं यस्य सुमतेः ।

निवासोऽत्रास्माकं कथमिति धियादुर्गुणगणैः

परित्यक्तः श्रीमान् वर मगनलालः स जयतु ॥ २ ॥

शार्दूल.

सन्मत्या व्यवहारमार्गचतुरो विद्याविनोदालयो

विद्वद्भृन्दम्नः प्रमोदजनकः कारुण्यपूर्णाशयः ।

सत्यासत्यविचारणप्रणयधीर्धर्माबलंबी सदा

जीयाच्छ्री दलपत्तरामतनुजः सौजन्यधन्याश्चिरम् ॥ ३ ॥

तीर्थानामवगाहनेन बहुधा सद्रव्यदानेन वा

स्वात्मानं कृतकृत्यमत्र जनयन् सम्यक् जनन्या सह ।

भक्त्युद्वेकमतद्रितं शिवपदांभोजे समुल्लासयन्

जीयाच्छ्री दलपत्तरामतनयः सद्भाग्यभाक् भूतले ॥ ४ ॥

पुष्पिताग्रा.

जनहितकरणैक सत्स्वभावो

विनययशोनयशोभित प्रभावः ।

परगुणकथनस्तथाभिरावः

मुमगनलाल वरेण्य नामशाली ॥ ५ ॥

धो७५—शास्त्री धो५८लाल अ०भा०शंकर, जमनगर.
श्रीयुतब्रह्मक्षत्रिय श्रीदलपतरामपुत्रश्रीमन्नलालमाशयानां

प्रशस्तिपत्रश्लोकाः—स्वगृधराछन्दः

श्रीमन्तो मन्नलालाः सततगुरुगुणाः श्रौतवादानुगत्या
ब्रह्मक्षत्रार्यवर्णाः परहितपरमौदार्यगांभीर्यरक्ताः ।
गीर्वाणोद्धूतवाणीप्रभृतिविविधसद्धारतीभाग्यभासो-
भायासुभूमिभागेष्वनवरतसदुद्योगयोगप्रसक्ताः ॥ १ ॥
यद्यद्धृतीन्दिराद्यैरतुलसुरगुणैर्युक्तमेतन्ममांशं
सत्त्वं विद्धीति विष्णोरवितथवचनात्तद्गुणान् यन्निरीक्ष्य ।
विद्वद्विप्रादिवर्णैर्विविधकृतसदातुष्टितुष्टैः प्रशस्ता
दीनानाथाद्यनेकोद्धरणकरणसन्मार्गगास्ते जयन्तु ॥ १ ॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

वागर्थे भवसूतिसूक्तिनयवत् सर्वे पुमर्थाश्चिरं
यानागत्यनिषेदुरप्रतिहिताः स्वस्वाविरोधेन ते ।
मन्वाद्यार्षसुधर्मसत्पथचराः स्वप्नेपि दोषायुता
जीयासुर्निगमक्षतावनकृतेरन्वर्थितस्वान्वयाः ॥ ३ ॥
ये केचिद्वनिनः परार्थघटकास्तेदुर्लभा भारती-
भूषाये दुरवग्रहग्रहसिता निस्वाः पदार्थाक्षमाः ।
पद्मापद्मजजनिवासभवनं पारार्थ्यनिष्ठाः सदा-
व्येतेहृङ्कृतिवर्जिताः प्रतिभया जीवन्तु दीर्घायुषः ॥ ४ ॥
गुणैषिभिर्ग्राह्यगुणाधरायां हिताय सेव्याः सुजनैरुपास्याः ।
सतां समाजे विदितार्यवृत्ताः श्रीमन्नलाला दलपत्तनूजाः ॥ ५ ॥
अध्यापकशिवलालः शास्त्रीशुकसंज्ञकश्च गुणतुष्टौ ।
मोहमयीनूतनपुरवास्तव्यौ मन्नलालमनुवदतः ॥ ६ ॥

धो०कः—शास्त्री काशीराम कलानल, भांगशैल.
 श्री खक्खर कुलतिलकम् दलपतरामात्मजं मगनलालम् ।
 हरिर्मेतं पायात् प्राणजीवनवर्मणस्तु नसारम् ॥ १ ॥

धो०कः—गो०डणनिवासी शास्त्री भुक्तं दल इलल, द्वारिका.
 शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

दिन्याद्वीपपुरीह फ्रेंचनगरी तत्राजनिपुण्यवान्
 ब्रह्मक्षत्रियप्राणिजीवनइति धन्याकुमारीपतिः ।
 पुण्यैःपूर्वजनार्जितैर्नरमणिः सत्सौख्यचिंतामणि-
 स्तत्सू-र्दलपत्तरामइति संजज्ञौ सतामग्रणीः ॥ १ ॥
 *रामाङ्गाष्टधरामितेऽतिपुनीते सम्बत्सरे वैक्रमे
 बाहुले धवले दले †शिर्षेतिथौ ये जन्मभाजोऽभवन् ।
 बास्यादेव कलासु कौशलतया विद्याःकलाश्चार्जिता
 स्ताभिस्तूर्णमभिज्ञमान्यपदवीं सन्मानपूर्वं गताः ॥ २ ॥
 मुम्बायामथराजदूर्गनगरे कच्छेषु स्वच्छेष्वपि
 विद्यावाह्यितता तयैव जनतायाश्चोन्नतिःसाधिता ।
 बुद्धिर्वर्धकनामधेयपरिषत्पत्रं च तन्नामकं
 निर्मायोत्तमशैलिनार्यजनुषां साहित्यसेवाकृता ॥ ३ ॥
 ये प्रकाङ्कितलेखद्रव्यनिवहानामर्जनेऽत्युत्सुका
 नित्यं सज्जनतारतास्तदपि ये भूपप्रियं भावुकाः ।
 भूरिग्रन्थविलेखका इतिबुधैः पत्रादिषु वर्णिता
 यद्दाक्षिण्यमवेक्ष्य भूपमणिना रावस्यपद्व्यार्पिता ॥ ४ ॥
 धर्म्याऽऽचारपरायणा पतिपदाब्जैकाग्रचित्तान्विता
 देवी सत्कुलसंभवाऽतिसरला सौशील्यसंभूषिता ।
 या येषां गृहिणीपदं गतवती नष्टेङ्गना युग्मके
 लक्षणं सा तनुजत्रयं च तुलजागौरीमसूतात्मजाम् ॥ ५ ॥

* नक्षेत्रोत्तरनन्दचन्द्रप्रमिते पक्षपरे वत्सरे
 कार्तिके तृतीयादिनेऽजनिरभूयषामुदारात्मनाम् ।
 ये शान्ताः स्मितभाषिणोऽतिविमलोदाराशयाः सन्नया
 विद्योद्योगविलासिनोऽन्वहमहङ्कारादिभिर्वर्जिताः ॥ ६ ॥
 जातीयाऽर्भकपालनैकप्रवरा विद्याप्रदानोदुरा
 नव्ये काव्यकलाकलापकलने प्रेम्णैकबद्धादराः ।
 लक्षाऽतीतगुणोल्लसन्नरवराः कारुण्यधाराधरा
 जीयामुर्जगतीतले मगनलालास्याधराः खम्बराः ॥ ७ ॥
 यैः शाकुन्तलनाटकीयसरला टीका कृता गौर्जरी
 चारित्र्ये जगद्धाभिधस्य परमा संदृश्यते माधुरी ।
 यैर्नव्याद्भुतवेश्मपट्टरचनाश्चातुर्यतश्चक्रिरे
 पत्रैर्यत्कवितास्तुतिश्च विबुधैः सौन्दर्यसोदागरे ॥ ८ ॥
 विद्वद्भिर्गणितागमज्ञकुशलैरत्यद्भुतं पाटवं
 पर्यालोच्य परीक्षयोच्चपट्वी येषामिहैवार्पिता ।
 ये † न्यासगृहवित्तवृद्धिगणनायां गौरवेणान्विता
 स्तनैर्जनुडिरेक्टरप्रमुखइत्यादिप्रतिष्ठां गताः ॥ ९ ॥
 भव्या भारतभूरियं भगवतीत्यालोच्य भ्रद्धान्वितै
 स्तन्मध्यंगतपूतधामप्रतिमापूजावलोकान्दिकं ।
 कर्तुं पुत्रकलत्रमित्रसहितैः कौटुम्बिनैर्भूतये
 यात्राभूरिव्ययैरिलोङ्गनैर्वंकुसंस्थैः कृतावत्सरे ॥ १० ॥
 वामाङ्गी विमलान्वयाऽर्जितनया लक्ष्मीर्महापूर्विका
 दैवादिव्यपदंगतेतिरमणीरत्नं मणिराख्यया ।
 यदाम्पत्यमलम्बकार कुलजा बावाजिराजाह्वयं
 प्रासूताऽन्वयवृद्धिदं कृतमुदं दीर्घायुषं पुत्रकम् ॥ ११ ॥

સત્કીર્ત્યાઽઽકલિતં કલઙ્કરહિતં માનોર્જિતં યત્કુલં

વિદ્યૌદાર્યવિવેકવૈભવસુતાઽઽરોગ્યાદિભિઃસંકુલં ।

નિત્યં વિશ્વજનીતકર્મનિરતં સદ્ધર્મકર્મોદયતં

પાયાદબ્ધિસુતાપતિઃ પ્રતિદિનં દેયાદમન્દાં મુદમ્ ॥ ૧૨ ॥

મિત્રોદયમભિલષતાઽધ્વર્યુકુલોદ્ભવમુરારિતનયેન

શિવલાલેન શુભાર્થં નિયોજિતેનાત્મજેન પુષ્પજિતઃ ॥૧॥ ૧૩ ॥

સંસ્કૃતશાલાધ્યાપકવર્યેણ દ્વારિકાસ્થિતેનોઞ્ચૈઃ ।

સ્વાર્શર્વચનસુમૌદ્યો, મુકુન્દજિચ્છાશ્ચિનાઽપ્યર્પતે સૈષઃ ॥૨॥૧૪॥

ઈડર મામ નિવાસી પંડિતવર્ય શુક્લ શિવરામ મયારામ તરફથી.

દાસી દાસ દિરામણી હયરથો, હંચા અવાળે અનિ,
આપો ઈશ અનંત સુખ વિભવો, સાલાગ્ય સુસંગનિઃ
વામો કષ્ટ અરિષ્ટ વિદ્વ વિપતિ, પામો વળી સંતનિ,
આપે શિવરામ આજ ઉરથી, આશિષ આનંદથી. ૧.

* સ્વધર્મપુત્ર પ્રત્યે ઉદ્દગાર.

મણિ મહારા, અહો! પ્યારા, ગમે નહિ કાંઈ, વિના ત્હારા. ૧
નહિ દિલની, ખુલે વાતો, લાગી બહુ આગ, તનમાં તો. ૨
લગન લાગી, મગનમાં જે, દયા સિંધુ ગગનમાં તે. ૩
લખું લેખ લાખ લલકારી, પછી રસ પ્રેમ લીયો ભારી. ૪
તન મન ત્હે, લીધું તોડી, રાખું દિલ કામથી નોડી. ૫
મનો મન સાખ દીયે ત્હારી, ખરોખર ખેલ અમતકારી. ૬
ખરે કહું પુત્ર મણિઆ તું, રમણમાં રમ, રસિલા તું. ૭

* મી. મણિલાલ ધર્મદાસ પટેલનું અવસાન અમદાવાદમાં તા. ૩૦મી
અક્ટોબર સને ૧૯૧૧, સં. ૧૯૬૮ના કાર્તિક શુદ્ધ ૮ ને સોમવાર ને દિને
થયું. મી. મગનલાલે કવિતા રચી રવિ મધ્યરાત્રી તા. ૨૫-૫-૧૯૧૦.
ક્રિશ્ચિઅન સંત મહાત્મા સેન ફ્રેન્સીસ્કોનું શરીર ત્રીશ વર્ષ પછી સર્વ ધર્મોઆના
દર્શન માટે સને ૧૯૧૦માં ગાવામાં ખુલ્લુ મુકવામાં આવ્યું હતું, અને ત્યાં પુષ્કળ
ઝડપી થઈ હતી. મી. મગનલાલ તદર્થે તા. ૨૪-૧૨-૧૦ શનિવારે અત્રેથી
રવાને થઈ ગાંધી તથા પંજીમ ગયા હતા. ત્યાંથી માર્માગાવા, ખેંગલોર, મેસુર,
શ્રીરંગપટ્ટન, કાવેરીના કાંધ વગેરે જોઈ પૂને થઈ મુંબઈ આવ્યા હતા. એ
મુસાફરી દરમ્યાન મી. મણિલાલ તેમની સાથે હતા. ત્યાર પછી મી.
મગનલાલ તા. ૧૨-૧૦-૧૯૧૨ અને શનિવારે અત્રેથી ઝાંસી ગયા હતા,

સ્વધર્મપત્ની પ્રત્યે ઉદ્દગાર.

મણિ મ્હારી હતી તું રે પ્રાણ, તે પ્રાણ ચાલી ગયા,
ગર્ભ બીડી તું ચપડીની માંઘ, પ્રભુરે તુજને નહિ દયા ! ૧
નહિ લીધું તેં સુખ લવલેશ, ભર્યારે ઘર માંઘરે,
લાગ્યાં બાણ ગંગા નંદી તરંગ, તે રંગે રંગાધરે; ૨
લજ્જા રાખી વધાર્યું તેં ખૂબ, ઉત્તમ નામ પીએરનું,
દર્શન થાય નહિરે તુજ હાથ, લીધુંરે સુખ સ્વર્ગનું; ૩
લઈ હસમુખ પુત્ર રતન, હૈયારે સરસો ચાંપીને,
પરમ પ્રીતે તેં દીધ આશીષ, અશ્રુ દડ દડ લાવીને; ૪
તન મનના જે તહોરા હોંસ, રહ્યા તે મન માંઘરે,
રાજ પેલવનું જે સુખ, તજ્યું પક્ષ માંઘરે; ૫
મરી માર્ગ દીધા તેં ખરો પણ, બલાવરો થઈનેરે હું ફરું,
ખરે મગન ખુરે મન માંઘ, હવે રે હું તે શું કરું; ૬
ખરી વાત કહીરે નવ જાય, વિયોગના દુઃખ તો દોહાડા,
રહેજે સુખ માંડી હોય તું જ્યાંય, મળશું પ્યારી વેહેલા. ૭
પણ હે! અશોક વૃક્ષ! તું તો અશોક છો, પરંતુ હું તો સશોક છું કારણુ:—

રક્તસ્ત્વં નવપલ્લુવૈરહમપિ શ્લાઘ્યૈઃ પ્રિયાયાઃ ગુણં

સ્વામાયાન્તિ શિલીમુખાઃ સ્મરધનુર્મુક્તાઃ સલ્લે મામપિ ।

કાન્તાપાદતલાહતિસ્તવ મુદે તદ્વન્મમાધ્યાવયોઃ

સર્વં તુલ્યમશોક કેવલમહં ધાત્રા સશોકઃ કૃતઃ ॥ ૧ ॥

મહેરખાન શેઠ મગનલાલજી.

જત તમારા બીજની ધરીયાણી ગુજરી ગીયા, એવી ખબર જાની
મને ધનીજ મોટી દિલગીરી પેદા થઈ છેજી. લાઈજી તમારાબી શું નસીબ
છે, જેમ પરમેશ્વરની મરજી. લાઈજી હીંમત રાખજોજી, જે બનાવ
બનવાનો તે બનવાનો, એમાં આપરે કાચાર છીએ, તમે લાઈજીને
દુઃખતો મોટી ઉમરે થયુંય, પન સું કરશો. દરિયાપોર, તા. ૧૭-૧૦-૧૬.

લિ. તમારી દિલગીરીમાં ભાગ લેનાર તમારો લાઈ,
પેસ્તનજી સોરાબજી.

મી. મગનલાલ દલપતરામ ખખખરના માનમાં કરવામાં આવેલો મેળાવડો.

નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મી. મગનલાલ દલપતરામ ખખખરને જે. પી. નો માનવંત ઇલ્કાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો, તે માટે મુખ્ય સરકારનો આભાર માનવા, તથા મી. મગનલાલને માનપત્ર આપવા મુખ્યમાં વસતી તેમની બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિ તરફથી એક ભવ્ય મેળાવડો જ્ઞાતિની વાડીમાં શેઠ હરિચંદ્ર રૂપચંદના પ્રમુખપણા હેઠળ શુધવાર, તા. ૧૮ મી નવેમ્બર, સને ૧૯૧૪ની રાત્રે આઠ વાગે કરવામાં આવ્યો હતો. વાડીને ધ્વજન પતાકા તથા વાવટા તોરણોથી શણગારી, રોશનીથી દેદીપ્યમાન કરવામાં આવી હતી. સભાનો વખત બરાબર આઠ વાગાનો હોવાથી આમંત્રિત પરોણાઓ વખતસર આવી પહોંચ્યા હતા, અને લગભગ ચારસો ગૃહસ્થોથી વાડીનું મકાન ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું. મજકુર જ્ઞાતિના તથા ખીજાઓમાં પ્રમુખ ઉપરાંત મેશર્સ વિઠ્ઠલદાસ પુરૂષોત્તમ, દાકતર શિવશંકર રામચંદ્ર સોનેજી, રણછોડદાસ જીજ્ઞાભાઈ, ત્રિભુવનદાસ ઠાકોરદાસ, કેશવજી હીરજી તેજશ્વી, મુરારજી ત્રિકમજી, પુરૂષોત્તમ જ્ઞદવજી પ્રધાન, માવજી લક્ષ્મીદાસ, કેવળરામ લાલચંદ, તુળસીદાસ જગજીવનદાસ, ખીમચંદ માધવજી, દામોદરદાસ માણેકચંદ, પુરૂષોત્તમ પદમસી કાકુ, ધરમદાસ અંબારામ, જમીઅતરામ જગજીવનદાસ, દસમુખલાલ ઉર્ફે બાવાજીરાજ મગનલાલ ખખખર, દલપંતરામ ધરમદાસ, નગીનદાસ જીજ્ઞાભાઈ, રવિશંકર જીજ્ઞાભાઈ, સદાનંદ પુરૂષોત્તમ, દુર્ગાદાસ દેવીદાસ, હરિચંદ રામચંદ, નરોત્તમ વિઠ્ઠલદાસ, દામોદર નરસી, કાશીનાથ વિશ્વનાથ, પુરૂષોત્તમ ગોપાળદાસ, જમનાદાસ ત્રિભુવન, મંગળદાસ નાનાભાઈ, કલ્યાણજી હેમરાજ, વેલજી રામજી, ધરમસી પીનાંચર, ત્રિકમજી રંગનાથ પડીઆ, રામજી વીરજી, મુળજી હેમરાજ, પુરૂષોત્તમ શ્રીરામ, શીવજી લધા, કરસનજી શીવજી, ડાહ્યાલાલ હરજીવન, વસનજી ભાણુજી, મુળજી કાનજી, દયાળ કુંવરજી, ધનજી મુળજી, આણુંદજી દયાળ, વસરામ હરજી, ટેહેલીયાણી રામબાઈ, ટેહેલીયા કેશવજી અને નરભેરામ, વગેરે વગેરે હતા. તે ઉપરાંત અન્ય જ્ઞાતિમાંથી જે ગૃહસ્થો હાજર હતા તેમાં મુખ્ય:—મેશર્સ દેવીદાસ જે. દેસાઈ સોલીસીટર, બાલુભાઈ કદાનદાસ, નાનાલાલ પરભુરામ, રાવબહાદુર કેશવજી નથુ મેક્લર, મેશર્સ વસનજી નારણજી ભીમજી, વસનજી મોનજી, કરસનદાસ ઠાકરસી રવજી, ફરદુનજી બમનજી જીજ્ઞાભાઈ,

મગનલાલ પુરૂષોત્તમ પાઠક, હીમતલાલ જુગલદાસ, ગોરધનદાસ કરસન-
દાસ સરાફ, દાકતર મોરેશ્વર ચિન્તામણુ જવલે, દાકતર નગીનદાસ
પ્રાણજીવનદાસ મહેતા, દાકતર ગીરધરલાલ માણેકલાલ, જ્યોતિર્વિશ્ણુજી
શાસ્ત્રી શિવલાલ મોરારજી, શાસ્ત્રી હીરજી ગૌરીશંકર, શાસ્ત્રી હરિદત્ત,
વૈદ્યરાજ રામદાસ જેઠાભાઈ વેદાંત, વૈદ્ય પ્રાણજીવન ગૌરીશંકર, શાસ્ત્રી
ત્રિશુવન રામજી શર્મા વૈદ્ય, કવિ ભાઈશંકર વિદ્યારામ પંડિત, કવિ
ભવાનીશંકર હરગોવિંદ ઠાકર, આણંદરાવ ભાઉ ધજનેર, ઓધવજી
ધનજીભાઈ ધજનેર, ગોરધનદાસ લખમણદાસ ધજનેર, સુંદરદાસ
પીતાંબર, જમનાદાસ ગોરધનદાસ તથા તેની પુત્રી ચંપાવતી, રણુછોડદાસ
હંસરાજ મુનીમ, હરજીવન મેઘજી, ગુલાબચંદ સુંદરજી, ગોકળદાસ
રણુછોડદાસ, નરભેરામ પ્રાણજીવન, ઠાકોરદાસ વિકૃતદાસ ભણુશાલી, હરિદાસ
મદનજી, વૃજલાલ સુંદરજી, નગીનદાસ નિર્ભયરામ, ઠાકોરદાસ નાનાભાઈ
(સોલીસીટર), સી. એમ. યુડાવાળા, ગોવિંદજી મુળજી રાવળ, હરિલાલ
નરોત્તમદાસ દમણીઆ, મગનલાલ નારણદાસ મોદી, રતનલાલ વિકૃલદાસ
દમણીયા, ચીન્તુ છાપણીવાળા, નારાયણરાવ રામચંદ્ર સંજીત, ગગનંદ
નાના, અમૃતલાલ જીવણદાસ ચીતળીઆ, મોતીભાઈ મણીભાઈ મહેતા,
જગજીવન ગીલાભાઈ, ભટ દુર્લભજી નાનજી, નાથાલાલ ચુનીલાલ,
જમનાદાસ હરખજી સંઘવી, વગેરે, વગેરે તથા સ્ત્રી વર્ગ પણ હતા.

દાકતર શિવશંકર રામચંદ્ર સોનેજીની દરખાસ્ત ઉપરથી અને મીં
તુળસીદાસ જગજીવનદાસના અનુમોદનથી શેઠ હરિચંદ રૂપચંદે તાળી-
ઓના ગડગડાટ વચ્ચે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. મીં જ્યોતિલાલ
મગનલાલ પાઠકે મંગળાચરણના શ્લોક સાથે શરૂઆત કરી હતી. તે પછી
મીં જમનાદાસ ગોરધનદાસની સાત વર્ષની બાળકી ચંપાવતીએ શ્રીમદ્
ભગવદ્ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાંથી કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો મધુર
સ્વરમાં બોલી સંભાળું મન રંજન કર્યું હતું. બાદ મેળાવડાળું કામ
શરૂ થતાં મીં વિકૃલદાસ પરસોતમે એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે “નામ-
દાર બ્રિટિશ સરકારે મીં મગનલાલ દલપતરામ ખખખરને ‘જસ્ટીસ
એન્ડ ધી પીસ’ નો માનવંત ખિતાબ બક્ષ્યો છે, તે માટે બ્રહ્મક્ષત્રિય
પ્રાપ્તિ તે નામદારની અત્યંત આભારી થઇ છે.” તે સર્વાનુમતે પસાર
થયો હતો, અને પ્રમુખ સાહેબની સહી સાથે મજકુર ઠરાવ નામદાર
સરકાર ઉપર મોકલી આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. ત્યારબાદ મેક્સર્સ મગનલાલ

પુરુષોત્તમ પાઠક તથા શાસ્ત્રી હીરજી ગૌરીશંકરે કેટલુંએક વિવેચન કર્યા બાદ કવિ ભવાનિશંકર હરગોવિન્દાસ ઠાકરે જણાવ્યું કે:—

આજે આપ સર્વ સાક્ષરોની સમક્ષમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે સદ્ગુણાલંકૃત, સ્વદેશાભિમાની અને જ્ઞાતિ શુભેચ્છક, વળી પરોપકારી સદ્ગૃહસ્થ શ્રીયુત રા. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરને આપણી નામદાર બ્રિટિશ ગવર્નમેંટે સુલેહના અમલદાર એટલે કે “જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ” નો જે માનવંત ઇલકાબ બક્ષ્યો છે, તેને માટે માયાળુ સરકારનો આ સ્થળે અતિ હર્ષપૂર્વક આભાર માનવા સારૂ, તેમજ શ્રીયુત મગનલાલભાઈને માનપત્ર આપવા સારૂ આપણે સર્વે અહીંયાં એકઠા મળ્યા છીએ, તો આવા માંગલિક પ્રસંગે મારા જેવાને આનંદમાં ભાગ લેવાનો સોનેરી અવસર મળ્યો છે, તેથી મારું હૃદય હર્ષના ઉભરાઓથી આલ્હાદિત બની એક માંગલિક ગીત ગાવાની ઇચ્છા કરી રહ્યું છે, તે આપ શ્રવણ કરશો:—રાગ માલકોશ:—

થયો હર્ષ આજે અમો સર્વને, વધાર્યો તમે હિન્દના ગર્વને.—થયો.
મળ્યા અત્ર પ્રેમાળ બ્રાતૃજનો, પ્રકાશ્યો દીવાકર શ્રી ગુર્જર તણો.—થયો.

સંમેલનો આવાં ખરેખર, પૃથ્વીમાં પ્રસરે ઘણાં,
સૌ શસ્ત્ર સજ્જન બને, આર્યાવર્ત ઉન્નતિ તણાં.
જ્યાં ઝળકતું છે તેજ, એવા આર્યવીર રત્નો તણું,
ત્યાં રનેહને સદ્ગુણ હરનિશ, ગ્રહિ પામે અતિ ઘણું.
લીધો પરીશ્રમ અતી આપે, દેશ શૌર્ય વધારવા,
દીપાવ્યું દલપત નામ, કરી શુભ કામ પરઉપકારના.
જે. પી. તણા ઈલકાબ ધારી, જય કરો આ જમ વિષે,
કીર્તી તણા શિખરે ચઢાવી, વિજય શ્રીહરી આપશે.
જીવો સુખ સાગર તરંગો મહીં, વધો સુખ સંપત્તિ શાંતિ સહી,
પ્રભુ પાસ યાચું એ આશીર્વાદ, થઈ મમ આપું મગનલાલને.—થયો.

બાદ બોમ્બે પ્રોવિન્સિયલ એકના મેનેજર અને પાલનપુર રાજ્યના એજન્ટ મી० બાલુભાઈ કહાનદાસ પોતાની જટાદાર બાપામાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:—

પ્રમુખ મહાશય ! મી० મગનલાલના સન્નિધન અને સદ્ગૃહસ્થ શાંતિ બંધુઓ, અને અન્ય પ્રેક્ષક બંધુઓ ! મી० મગનલાલ દલપતરામ ખખખરને સરકારે સુપ્રત કરેલા જસ્ટીસ એન્ડ ધી પીસના માનવંત ખિતાબની પિછાન કરવાને આજે આપણે એકત્ર થએલા છીએ. તેમજ નામદાર સરકારનો આભાર માનવો તે પણ આપણા આજના આ મેળાવડાનો હેતુ છે. મી० મગનલાલ મ્હારા પરમ મિત્ર હોવાથી મ્હારા અંતઃકરણ ઉપર હર્ષના આવેશનું દબાણ વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આજના પ્રસંગને લગતું વિવેચન જો હું ઉત્તમ પ્રકારે અથવા તો વિસ્તારિત સ્વરૂપમાં નહીં કરી શકું તો શ્રીઆજનો મને ક્ષમા કરશે.

મ્હારા પરમ ભાગ્યશાળી મિત્ર મી० મગનલાલના સદ્ગત પિતાશ્રી રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખરના વિષયમાં વિશેષ ખોલવાની જરૂર નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે સાહિત્યના ઉપાસકો ઉપર તેઓ એક મુકુટમણિ હતા. ન્યારે આપણા ભારત-વર્ષ ઉપર ન્યાયી અને માયાળુ બ્રિટિશ સરકારનો અમલ શરૂ થયો, અને તેમણે ધોરણસરના કેળવણીખાતાની શરૂઆત કરી, ત્યારે મરહુમ રાવ સાહેબને પ્રથમ કાડીઆવાડમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની બાહોશીથી કેળવણી ખાતાની અંદર ઘણી સારી નામના મેળવી છે. ગુજરાતી કાવ્યોની અંદર જો પ્રથમ કાવ્યકાર તરીકે કોઈએ નામના મેળવી હોય તો તે પણ મરહુમ રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર છે, કે જેમના શાકુન્તલ નાટકનું ગુજરાતી ભાષાંતર એટલું તો લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે, કે તે સ્કુલ ક્ષાત્રનલમાં ટેકસ્ટ બુક, અને અંગ્રેજોની ઓનર્સ એકઝામીનેશનમાં ટેસ્ટ બુક તરીકે સરકાર તરફથી મંજૂર કરવામાં આવેલું છે. આજથી લગલગ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ન્યારે હું પ્રથમ મુંબઈ આવ્યો ત્યારે તેમનું શાકુન્તલનું પુસ્તક મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું હતું, અને મ્હારું અંતઃકરણ જો રજપણ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ આકર્ષાયું હોય તો તે માન મરહુમ સાક્ષર શ્રી દલપતરામ ખખખરના શાકુન્તલ પુસ્તકને જ ઘટે છે. આ પુસ્તકને મુંબઈના મહાન પુરૂષ અને હિન્દુઓના ગૌરવ સમાન ગણાતા સ્વર્ગવાસી સર મંગળદાસે ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો એજ તેના મહત્ત્વની નિશાની છે. મરહુમ રાવ સાહેબ ન્યારે કન્નડમાં ગયા હતા ત્યારે ત્યાંનું કેળવણી ખાતું પણ

તે જ પ્રમાણે નવેસરથી ધોરણો બાંધીને ઉભું કર્યું હતું, અને કચ્છ કેળવણી ખાતાના તેઓ આજ લગી પણ પિતા તરીકે ધણા મશ્કુર થયેલા છે. ત્યાંની કચ્છી ગ્રંજની તેમજ પોતાની કચ્છી કામની સેવા બજાવીને તેને આભારી બનાવી છે. તેમને તેમજ ઈતર કામના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ખાસ બજાવી ગણાવીને હુશિઆર બનાવ્યા છે, જેઓ આજે સારા ઓદ્ધા ઉપર છે. મુંબઈમાં પણ તેમના શિષ્યોનો પાર નથી. મુંબઈ મધ્યે શુદ્ધિવર્દક સભા તેમણે ઘણો વખત સુધી બાહોશીથી ચલાવીને સાહિત્ય સેવા બજાવેલી છે. કચ્છની આકર્યોલોહનું પુસ્તક એવું તો સરસ તેમણે અંગ્રેજીમાં રચેલું છે, કે તે નામદાર સરકારે પોતાને ખર્ચે છપાવેલું છે. એ રીતે મરહુમ રાવ સાહેબ પાસે જે કે ધનની સંપત્તિ નહતી, તોપણ વિદ્યાની સંપત્તિને લીધે તેમણે અથાગ નામના મેળવેલી છે. દુનિયામાં નામના ક્યારે મળી શકે ? કે યાતો લેખ એવા લખા કે લોકો હોંસે હોંસે વાંચે, યાતો કામ એવા કરો કે જેની તારીફ માટે લેખકો હોંસે હોંસે લખે. મરહુમ પોતાની લેખન શક્તિથી અને બીજી રીતે ઉપયોગી લોક સેવા બજાવીને પોતાનું જીવન અગર અમર કરી ગયા છે. પિતા તરીકે મરહુમ રાવ સાહેબે પોતાના પુત્ર મીં મગનલાલને એવી તો સરસ રીતે કેળવેલા છે કે તેઓ પણ તેમના જેવા લાયક હોવાથી તેમને તેમના પિતાશ્રીનો જરૂરીસ ઓફ ધી પીસનો વારસો હાલમાં સરકારે તેમની યોગ્યતા માનીને સોંપેલો છે, તે જોઇને આપણને ઘણોજ આનંદ થાય છે. તેમની માતા પણ એવા ધર્મનિષ્ઠ, હિંમતવાન, સુશીલ, અને શુદ્ધિશાળી હતા, કે તેની અસર મીં મગનલાલના મગજ ઉપર સારી રીતે થયેલી જોવામાં આવે છે, અને માતૃપિતા હોય તો એવાજ માતૃપિતા ઇચ્છવા યોગ્ય છે. મીં મગનલાલ પોતે એક લાયક પિતાના લાયક પુત્ર છે, અને શ્રીમંત હોવા સાથે નમન્તાઇના નમુના સમાન છે. પોતે સાક્ષર હોઈ કેટલાક પુસ્તકો રચેલા છે, અને હંમેશાં પોતાના પિતાના પગલે ચાલી જનસેવા તથા જ્ઞાતિસેવા કરવા માટે ઉત્સુક રહે છે. એવા નરની સરકારે યોગ્ય કદર કરીને ઘટિત સન્માન આપ્યું છે, અને તેમને દીર્ઘાયુષ્ય સાથે વધારે માન મળે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરીએ છીએ. ત્યારપછી કવિ બાઇદાંકર વિદ્યારામ પંડિતે સવૈયા જંદ ગાઇ સંભળાવ્યા:—

મગન ગુણ ગર્જન.

ચોજક—કવિ ભાષ્યશંકર વિધારામ પંડિત.

- જ્ય સચરાચરપતિ સુખદાયક, સદગુણ સાગર શ્રી મહારાજ,
કરનેડી યાચે આ તુજ બાળ, બ્રહ્મક્ષત્રિની ભવ્ય સમાજ;
કરો ઉપસ્થિત સહુને અંતર, જ્ઞાતિબંધુના ગુણગું ગાન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ ખજખર મતિમાન. ૧
- શીશુવયથી સંસ્કારી થએલા, ઉજળાં જેનાં કૃત્ય અનૂપ,
પરમારથને પંથ વિહરતાં, સલાં શીરે શીત-વર્ષા-ધૂપ;
સ્પર્શી સકયાં નથી જેને સ્વપ્ને, અંતરમાં અસુખા ! અભિમાન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ ખજખર મતિમાન. ૨
- સ્નેહ વર્ષણે સિંચ્યા જેણે, વસુધામાં નીતિના વ્યવહાર,
પરાસ્ત કીધાં પ્રગલ્ભતાથી, દંભિવૃત્તિનાં સમુળાં દાર;
આત્મપટે આલેખ્યાં જેણે, પિતૃધર્મનાં પ્રોઠ નિશાન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ ખજખર મતિમાન. ૩
- રસજતાથી રાજ્યો જેણે, ઐક્યસુત્રનો સહુ અવરોધ,
સ્વર્ગિય જ્ઞાતિવડે શણગાર્યો, શાસ્ત્ર તણો સધળો સદ્ભોધ;
દયા દાનના દિવ્ય દેવતે, પ્રશસ્તિ પામ્યા પારાવાર,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ ખજખર મતિમાન. ૪
- પ્રભ માર જેની પ્રતિભાને, દ્રષ્ટિ વડે માની રહી દક્ષ,
કયાં નૃપાણે પણ નિજ કરથી, 'જરટીસ ઓફ ધી પીસ' પ્રત્યક્ષ;
ઉભય પક્ષમાં એવાં જેનાં, સબ્યપણે સખળાં સન્માન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ ખજખર મતિમાન. ૫
- પરમ પ્રમાણિક આ પામ્યાં ત્પમ, પામી અન્ય રૂડાં પરિતોષ,
અજરામર રહેને અવનીમાં, ઉચ્ચ ગુણ ગર્જવિ ઉદ્દેષોષ;
કવિ ભાષ્યશંકર તણી કૃતિ આ, જેથી ગુંજશે બની ગુલતાન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ ખજખર મતિમાન. ૬

યોજક—જેશી હંસરાજ વિષ્ણુરામ, લોધજ નિવાસી.

જેણે પુરુષ પ્રયત્ન કરીને, રિક્તિને સિદ્ધિ વરી,
તે જગમાં જીવ્યો ખરો જન અરે, માતા ન ભારે મરી;
પર ઉપકારી કાર્ય કરી અને, ખેલ્યા ખરા દાવને,
જનમારો તે જન તણો સફળ છે, લીધો નકી લાવને.—૧.

કળેા તો વેઠયા વિના નહિ મળે, કીર્તિ મહા કામની,
જ્ઞાતિને કુળ ગામ નામ ધરવા, જોઈએ કૃપા શ્યામની;
ધારીને ઉત્સાહ અધિક અંગમાં, પીતા પગે ચાલવા,
એવા હોય સુપુત્ર કોઈ કુળમાં, શરા ખરા લાળવા.—૨.

હોદ્દો મોટો ગૃહી તમે સ્વજનમાં, ખ્યાતિ બહુ મેળવી,
'જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ' બનતાં, બુદ્ધિ બહુ કેળવી;
તેથી નામવર શ્રીદીશ ધણીએ, ખેતાબ દીધો ખરો,
આપે છે સૌ માનપત્ર તમને, સ્વીકાર તેનો કરો.—૩.

વેદ જનની કલ્પવૃક્ષ ખરી છે, સેવો સદા સ્નેહથી,
સ્વજ્ઞાતિ સૌમાં પ્રચાર કરીને, લ્હાવો લીઓ દેહથી;
આપું છું ખરું માનપત્ર તમને, આ બેટ પ્રેમે ધરું,
સ્વહર્ષથી સ્વીકારશો વડિલથી, વિશ્વસિ એ હું કરું.—૪.

યોજક—મુનશી કૃત્તેહખાંન એહંમદખાંન.

મુખારીક હો, મુખારીક હો, મુખારીક,
અયે મગનલાલ હો તુમકો મુખારીક;
હૃદય હય ધન દિનો તુમપર ધનાયત,
સરકારે ગવર્નમેન્ટ સાદગમી નિદાયત;
ખિતાબે જે. પી. સે કરકે સરકારજ,
બડહાયા આપકા રૂતબાવ અયજજ;
હૃદય ગોશજદ મેરે ખખર જખ,
હુવા મશરૂર દિલ મેરા બહોત ચેહ તખ,
લિખા તખરીક નામા ઉસી દમ,
કિયા હય પેશકસ હો શાદ ખુરરમ.

વિશ્વ વિદિત વિખ્યાત 'ઓ, પરમ ધર્મ ધરનાર,
પરોપકારમાં રહો સદા જગમાં જય કરનાર;
ભલા તજે ન ભલાઈને, ધન પર ન આપે ધ્યાન,
મગનલાલ સંસારમાં, પૂજ્ય પુણ્ય સમાન;
ઈચ્છાના ભંડારની, કુંચી ધૈર્ય ગણાય,
હોય કહિન અતિ તોય પણ, એથી એ ખોલાય.

ત્યારબાદ રાવ બહાદુર કેશવજી નથુ સેલર, વૈદરાજ ત્રિભુવન રામજી શર્મા, મેશર્સ ગુલાબચંદ સુંદરજી અને નાનાલાલ પરભુરામ એએએ પ્રસંગાનુસાર કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું. અત્રે મી० મંગળદાસ નાનાભાઈ ખખખરે નીચે પ્રમાણે સન્માન પત્રિકા વાંચી સંભળાવી હતી:—

રાજ્યમાન રાજેશ્રી, સહભક્તિ પ્રદીપ શ્રીયુત,

મગનલાલ દલપતરામ ખખખર,

જસ્ટીસ એફ ધી પીસ, મુંબઈ.

માન્યવર જ્ઞાતિબંધુ, !

આપણી માયાળુ નામદાર બ્રિટીશ સરકારે આપને “જસ્ટીસ એફ ધી પીસ” સુલેહના અમલદાર નિમવાથી આપને તેમજ આપણી બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિને જે માન આપ્યું છે, તે માટે તે નામદાર સરકારનો ઉપકાર માનવા, તથા આ પ્રસંગે આપને અભિવંદન આપવા આપણી જ્ઞાતિએ નક્કી કર્યું છે, તદ્દનુસાર અમે આ માનપત્રદ્વારા અમારી લાગણી પ્રદર્શિત કરીએ છીએ તે આપ સ્વીકારશે.

આપના સ્વર્ગીય પિતાશ્રી મરહુમ રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણુજીવન ખખખર આપણી બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિના અગ્રેસર હતા. પોતે વિદ્યાવિલાસી, સ્વદેશભક્ત તેમજ જ્ઞાતિહિતચિન્ક હતા, અને તેમણે એક સાક્ષર તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેઓની કદર કરી આપણી નામદાર બ્રિટીશ સરકારે તેમને “રાવ સાહેબ” તથા “જસ્ટીસ એફ ધી પીસ” ના માનવંત ઇલ્કાઓ બદ્યા હતા.

આપે આપના પૂજ્ય પિતાશ્રીને પગલે ચાલી જ્ઞાતિની સેવા બજાવી છે, અને જ્ઞાતિના હિતાર્થે વિદ્યાનો પ્રસાર કરવા સારૂ આપના મરહુમ પૂજ્યના સ્મરણાર્થે રૂ. ૧૦,૦૦૦ જેવી નાદર રકમનું ટ્રસ્ટડીડ કરી આપણી જ્ઞાતિને આભારી બનાવી છે. એ રીતે એક લાયક પિતાના લાયક પુત્ર તરીકે પિતા પ્રત્યેની આપની ફરજ આપે અદા કરી છે.

આપે, શ્રીમંત હોવા છતાં વિદ્યાવિલાસી હોઇને સાક્ષરતાના નમુના તરીકે પુસ્તકો રચેલાં છે, જેમાં મુખ્ય આપણી જ્ઞાતિના મરહુમ શેઠ સુંદરજી શિવજી કે જેઓ આપણી માયાળુ સરકારના પહેલા જ નેટીવ એજન્ટ થયા હતા, તે જેને ‘આજમ’ નો ખેતાબ પણ આપવામાં આવ્યો હતો, તેમનું ચરિત્ર “સુંદરજી સોદાગર” નામના પુસ્તક રૂપે બહાર પાડી આપણી જ્ઞાતિને એક અલભ્ય લાભ આપ્યો છે. તેને માટે આપને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે.

આપ સ્વધર્મનિષ્ઠ હોઇ આપને પ્રથમ શ્રીમદ્ જમદગુરુ શંકરાચાર્યજી મહારાજે “સદ્બલક્રિતિ પ્રદીપ” ની માનવંત પદ્ધતિ બક્ષી, ત્યારપછી આપની જનસેવા તથા સ્વદેશભક્તિની પિછાનમાં નામદાર સરકારે “જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ” નો માનવંત ઓદ્ધો આપ્યો છે, તેને માટે આપણી જ્ઞાતિ ખરેખર મગર છે. આ ઓદ્ધાનું માન મેળવવા માટે પ્રથમ આપના શ્વશુર રા. રા. શિવશંકર ગોવિંદરામ તેમજ આપના મરહુમ પિતાશ્રી ભાગ્યશાળી થયા હતા, અને તેઓના સ્વર્ગનિવાસ થયા પછી ધણે વર્ષે આપણી જ્ઞાતિમાંથી આપને એ જ માનપ્રદ પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તેથી અમારાં અંતઃકરણ હર્ષની ઉર્મીઓથી ઉભરાઈ જાય છે, અને આપણી માયાળુ નામદાર સરકારનો આભાર માની આપને ધન્યવાદ આપી મુખારકપાદી ઈચ્છીએ છીએ.

જેવટ પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા આપને જ્ઞાતિ ઉન્નતિના તથા જન સમાજની સેવાનાં કાર્યો કરવાની પ્રેરણા કરે, અને આપને તન, મન, અને ધનની સંપત્તિ તથા દીર્ઘાયુ બક્ષે, અને આપની કારકીર્દી વધારે યશસ્વી નીવડે એવી અમારી તે જગન્નિયંતા પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના છે.

સમસ્ત બ્રહ્મક્ષત્રિય પંચ તરફથી,

લી૦ આપના હિતૈષી જ્ઞાતિબંધુઓ,

માધવરાવ શિવશંકર,

સુરભાઈ મોરારજી,

ઝીણાભાઈ નારણદાસ,

મુરારજી ત્રીકમજી,

વિકુલ પરસોતમ,

વિકુલદાસ જીણાભાઈ,

દામોદર માણેકચંદ,

પરસોતમ પદમસી કાકુ,

હરિચંદ રૂપચંદ, પ્રમુખ.

શ્રીમાન માન્યવર, સાક્ષર, વિદ્યાવિલાસી, સાંજન્ય સંપન્ન, સુધા-
સાગર, જ્ઞાતિભૂષણ, દાનવીર, સુસ્ત, માનનીય, વેદાધ્યયની, સકલ સદ્ગુણા-
લંકૃત, ધર્મધુરંધર, સદા કૃપાળુ—

મેહરબાન રાવ સાહેબ મગનલાલભાઈ દલપતરામભાઈ ખખખર,

આપશ્રીના પવિત્ર અને ઉર્દૂવળ હૃદયમાં સ્વજ્ઞાતિહિતના અનેક
મહાન શુભ વિચારો છે, તથા તન, મન, ધનથી તેનો અભ્યુદય કરવા
તત્પર છે, વળી માંગલિક કાર્યો પરિપૂર્ણ નિર્વિઘ્નથી પાર પાડી સર્વેને
અમુલ્ય દ્વાવો લેવરાવો છે. આપશ્રી વિદ્યાવિલાસી, સાહિત્યના શોખીન
હોઈ વિદ્યાકલામાં, ધર્મમાં અને પરોપકારના કાર્યો કરવામાં આગળ
પડતો ભાગ લ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સ્વજ્ઞાતિ અભિમાન, સ્વ-
ધર્માભિમાન, સ્વદેશાભિમાન, વિગેરેની ઉન્નતિ થયેલી જોવાની આપ
અહોનિશ અભિલાષા રાખો છે, વળી માયાળુ સ્વભાવ, અનુકરણીય
સરળતા, ન્યાય, નીતિ, રીતિ, પ્રીતિ, દયા, દીનતા, સત્યતા, કાર્યદક્ષતા
વિગેરે સાત્ત્વિક ગુણો તથા યશસ્વી ઝળહળ કર્તિ, ભક્તિ ભાવના, તથા
આપના અનેક સત્કાર્યોથી આકર્ષાઈ સૂર્યોદય થતાં મહારા જે મુન્દો
તથા અર્ધપ્રભતિ અનુસાર રચેલી સાદી ભાષામાં-સંગીતમાં શબ્દોમાં રચેલી

કવિતાઓ આપના પવિત્ર ચરણાવિન્દમાં પ્રેમપ્રસાદી તરીકે અર્પણ કરું છું, તો હર્ષભેર સ્વીકારી લઈ મને કૃતાર્થ કરશે.

ન્યાસંધી શશી બાનુ તેજ અવનિમાં દિનદિન દીપે એ સહી,
 ન્યાસંધી શિર શેષ ભાર ભૂમી ધરે, દેહે દુઃખોને સહી,
 ન્યાસંધી વસુધા રમે વિધિ અહિં, હરસાથ ગીરિજા સહી,
 ત્યાસંધી દીર્ઘાયુ આપ રહો સદા, જામે સુકીર્તિ અહિં.
 જય જય ખ્યાતિ જામજો, અવિચળ પદી તમ પામજો,
 ન્યાય નીતિથી કુટુંબ તમારું, કુલડાંની વૃદ્ધિ વરસાતું,
 સન્મતિ શાન્તિ પ્રસારજો, જય જય જય ખ્યાતિ જામજો.
 જ્ઞાન્ત, કાન્ત, વેદાન્ત મણિ છે, આપ સદા હરનીશ,
 જામે, પામે, નામે, સંપત્તિ, સંતતિ, વંદુ પ્રેમથી,
 ભરપૂર ભરેલા સદ્ભક્તિથી, કાષ્ઠ ઐશ્વરી અંશ.
 દીર્ઘાયુ તમ સદા ભોગવો, એજ અમ્હારી આશ.

લિં દાસાનુદાસ કેશવલાલ છગનલાલ અમરેલીવાળા.

ઉપલા માનપત્રો પ્રમુખ મીં હરીચંદ્ર રૂપચંદ્ર મીં મગનલાલને
 હાર તોરા પહેરાવીને તાળીઓના ગડગડટ વચ્ચે એનાયત કર્યા હતાં.

મીં મગનલાલે પોતા તરફના જવાબમાં જણાવ્યું કે બ્રહ્મક્ષત્રિય
 જ્ઞાતિ તરફથી જે આ મેળાવડો કરવામાં આવ્યો છે, અને મને જે
 માન આપવામાં આવ્યું છે તે માટે હું મ્હારા જ્ઞાતિજંદુઓનો આભારી
 થયો છું. નામદાર સરકારે મને જે માન આપ્યું છે તે માન મને જ
 નહીં પણ મ્હારી જ્ઞાતિને જ આપ્યું છે એમ હું સમજું છું. જેમકે શરી-
 રના કાષ્ઠપણ ભાગ ઉપર એક સારું વસ્ત્ર પહેરવામાં આવે તો આખું
 શરીર શોભે છે, તેમ હું પણ મ્હારા જ્ઞાતિરૂપી શરીરનો એક ભાગ
 છું. જ્ઞાતિની ઉન્નતિ અને જ્ઞાતિની કીર્તિ એજ મારી ઉન્નતિ અને
 કીર્તિ છે, માટે બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિ કે જે જ્ઞાતિમાં હું જન્મ ધરવા ભાગ્ય-
 શાળી થયો છું તેની ઉન્નતિના કાર્યો કરવામાં હું હંમેશા તન, મન,
 અને ધનથી મદદ કરવા તત્પર રહીશ. શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ કરવીર પીઠા-
 ધીશ શંકરાચાર્ય મહારાજે જે માનપ્રદ પદ્વી મને બક્ષી છે તે ફક્ત
 તેમની ઉદારતાને જ આભારી છે, અને તેમનો પણ હું અતિ ઉપકૃત
 થયો છું. શેઠ મુંદરંજી શિવજી મારી જાનિના એક કોઆધિપતિ ધ્યાપારી

નૃપ થઇ ગયા, કે જેને આટે હું તેમ જ મારી આખી જ્ઞાતિ મગર છીએ. તેઓ સરકારના પહેલા જ દેશી પ્રતિનિધિ હતા, અને સરકારના રેસીડન્ટો અને ગવર્નરો તરફથી તેમને સન્માન તરીકે 'આજમ'નો ખેતાબ અને સરકારને ખર્ચે પાલખી અને બે મસાલગીનું માન છેવટ લગણુ કાયમ આપવામાં આવ્યું હતું, અને વાર્ષિક રૂ. ૧૦,૦૦૦) ની ઉપજવાળું ઉત્તરસંડા ગામ પણ બક્ષિસ આપવામાં આવ્યું હતું. એવા નરનું ચરિત્ર લખવા માટે મહારા મરહુમ પિતાશ્રીએ કેટલાક સાધનો એકઠાં કરેલા હતા પણ તેઓ પૂર્ણ કરવા સહી શક્યા નહીં, ને એ કામ મેં માથે ઉપાડી લઇને પુત્ર તરીકેની પિતા પ્રત્યેની તેમજ જ્ઞાતિ તરફની ફરજ મેં અદા કરી છે, તે ઉપરાંત વિશેષ કશું કર્યું નથી. નામદાર વિલિંગડનની સરકારે મને જે. પી. ના લિસ્ટમાં દાખલ કર્યો તે માટે તેમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું, અને ઇચ્છું છું કે હાલમાં યુરપમાં ચાલતા પ્રચંડ વિગ્રહનો સત્વર અંત આવે, અને આપણી સરકારની વિજય પતાકા ફરકતી થાય, અને નામદાર વિલિંગડનનો પુત્ર તે લગાઇમાંથી પુનઃ તંદુરસ્ત થઇ પાછો આવીને પોતાના માતપિતાને આનંદની સાથે બેઠે એવી પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. છેવટ મારી જ્ઞાતિનો ફરીથી આભાર માની બેસી જવાની રજા લઉં છું.

અત્રે વૈદરાજ રામદાસ જેઠાભાઇ વેદાંતે મીં મગનલાલને ખાસ યુક્તના હાર તોરા એનાયત કર્યા હતા, અને મીં હરીચંદ રૂપચંદે પોતાની વાડી મેળાવડા માટે વાપરવા આપી તે માટે તેમનો ઉપકાર માની હાર તોરા પહેરાવવામાં આવ્યા હતા, અને સભા મોડી રાતે વિસર્જન થઇ હતી. મીં મગનલાલને તેમના મિત્રો તરફથી મુઆર-કીના ધણા પત્રો આવ્યા તેમાંથી એક નમુનો: —

દરિયાપુર, ગિરાર, તાં ૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૯૧૪.

મારા મહેરબાન, વહાલા ભાઇજી મગનલાલ,

જત આજે તમે સાહેબને કાગજ લખતાં બનીજ મેંડી ખુશાલી લાગેય, તેનું કારન એ કે તમે ભાઇને જસ્તીસ ઓફ ધી પીસ સરકારે બનાવીયા. તમે તમારા બાવાજીનું નામ રાખીયું અને તેવનની જગ્યા સાચવી. વાહ ભાઇ મગનલાલ! તમારી નેકી તમને આરે આવીય, અને જેમ જેમ નેકી ફરશે તેમ તેમ તમે આય ફુનીયામાં માનપાન મેલ-

વશે. ખદાયજી તમને લાંબી જીન્દગી તન્દરોસ્તી ભરેલી, અને સુખ-
ચેન વાલી બપ્પશે એવી ગરીબ ભાઇની કુવા છે, તે આમીન થાવ.

સુખી રહેવો મારા જસ્તીસ ઓફ ધી પીસ.

લીં તમારો ગરીબ,

ચેસ્તનજી સોરાબજી.

* યોજક-અમદાવાદના કવિ લાલશંકર હરજીવન.

મગનલાલ પ્રિય પ્રાણ, મિત્ર મહારા ઓ પ્યારા,
થયા દિવસ અતિ ઘણા, પડ્યે અન્યોથી ન્યારા.
તેથી કરી જીવ બળે, વિરહ તુજ દમતો રહે છે,
જે જે દુઃખ દિવ પડે, તેહ મન મહારં સહે છે.
રહી વર્ષ અઢી બેય, આપણે ભણિયા સાથે,
વર્ણવીયો નવ જય, રનેહ તેદીનો ગાથે
સંભારં જે વખત, પ્રીત ઓ પ્યારા ! જૂની,
પ્રગટ થાય તન માંજ, દિલગીરી થઇને ખૂની.
મળવાને મન ચાહ્ય, અતી મુજ તુજને ભાઇ,
દર્શન દો હો પ્રીય, આવીને આપ જ આહીં.
દિન દિન કરજો ગાંઠ, પ્રીતની મજબુત ભારી.
દેજો શિખ મૂજને, હોય જે જે કંઈ સારી.

યોજક—માસ્તર બહેચર નારણજી ઓઝા, કચ્છ, કોઠારા.

હરિગીત છંદ.

દિલના દયાળુ દેખીઆ સત્પુત્ર દલપતરામના,
શુભ નિતી રીતી કાર્તિકી મુંગાપુરીમાં નામના;
કુળવાન બપ્પખર કુળનિયે વધતું વધાયું માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ નામને. ૧

* કચ્છ મહારાવશ્રીના કુમારશ્રીના શિક્ષક મીં હરજીવન ત્રિજીવન
ત્રવાડીના પુત્ર મીં લાલશંકર, મીં મગનલાલના સહાધ્યાયી હતા, અને
૧૮૮૬ માં મીં મગનલાલના પિતાશ્રી કચ્છમાંથી રીટાયર થઈ મુંબઈ
આવ્યા પછી મીં લાલશંકરે કોપલી કવિતામાં પોતાના ઉદ્દગાર લખી
મોકલ્યા હતા. ત્યાર પછી તેમનું અવસાન વડોદ્રામાં સને ૧૮૮૯ માં થયું.

જેના પ્રતાપી પૂર્વજો પણ માનથી પંકાયલા,
નિતીસ નિવડે નર બધા ખ્યાતિ વિષે અંકાયલા;
એ કુટુંબમાં આ રત્નરૂપ રહેજો ખુશીના ખ્યાલમાં,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મમ્મલાલના શુભ કામમાં. ૨

વિદ્યા વિનોદી ચતુર ને સદ્ગુણના ભંડાર છે,
ગરવા વળી ગંભીરાઇ સાથે કીર્તિનો વિસ્તાર છે;
વિદ્વાન સાક્ષર વર્ગમાં પામે અધિક સન્માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મમ્મલાલના શુભ નામને. ૩

પ્રેમે લખ્યાં છે પુસ્તકો પુરી વિદ્વતા તો વાપરી,
સુંદર સોદાગર, જગદુનાં ચરિત્રો લખ્યાં શોધો કરી;
તીર્થોત્સુર્ણ વર્ણન લખી સાડું પહેંચાડ્યું ધ્યાનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મમ્મલાલના શુભ નામને. ૪

સગાં સંબંધી સ્નેહી કે આશ્રીતને આદર દઇ,
શુભ કામમાં સારી સલાહ ને સહાય દે તસ્દી લઇ;
મોટાઇના આ ચિન્હથી આ કુળ પામે માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મમ્મલાલના શુભ નામને. ૫

સ્વર્ગીય દલપતરામ પણ, પ્રખ્યાતિ પૂરી પામીયા,
મમતાળુ માયાળુપણે બહુ આશ્રીતો આધારીઆ;
સરકારમાં સન્માન પાગી સાડું પામ્યા માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મમ્મલાલના શુભ નામને. ૬

આ જીંદગીમાં આશ્રીત બહેચર ઉપકારી એમનો,
સુખરૂપ રહે છે આત્મા પ્રતાપ ખખખર કુળનો;
ઉપકારી થઇ આશીશ દે એ વંશના વિસ્તારને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મમ્મલાલના શુભ નામને. ૭

દીર્ઘાયુ બાવાજી રહેો શુભ પુત્ર મગનલાલના,
કુળ દીપક ને કર્મી થશે જગમાં વધો બહુ નામના;
વિદ્યા બણી ગણી ચતુર થઇ ને પામજો સન્માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મમ્મલાલના શુભ નામને. ૮

પ્રભુ કૃપાળુ પ્રભુમીને, પ્રેમે લાગું પાય;
ખખખર વંશ જ ખુશ રહેો, એ માગું જગરાય.

શાર્દૂલ—હરિગીત છંદ.

પરમાત્મા પરમેશ્વરા પ્રણમીને, પ્રેમે કરું પ્રાર્થના,
આરાધું અવિનાશી વિશ્વપતિને પૂરે તું મન કામના;
ખખખર મગનલાલના તનુજળે, આવાજ નામે કહે,
દીર્ઘાયુ સુખરૂપ રાખ મહિમા, બહેચર વિનાંતી કરે. ૧

સુખરૂપ રહેજો સર્વદા, આ અવનિમાં અવિચળ રહો,
આશ્રીત બહુ ઓધારીઆ, ખુશકાર ખખખર વંશ રહો;
દયા તણા છે થંભ પરઉપકાર સાથ સંબંધ છે,
ભગવાનપર બહુ ભાવવાળા, આક્રીને અધિકત્ર છે. ૨

આક્રીને અધિકત્ર તિર્થ રૂપીના ગુણો ગ્રહ્યા છે ધણા,
આત્મજ દલપતરામના, ખુશ રહો મગન સોહામણા;
ગરવા ને ગુણવાન સાથ વળી કહે, વિદ્વાન જનો બધા,
નિતી, રીતી, ભક્તિ સાથ જૂમીમાં કિર્તી વધજો સદા. ૩

કિર્તી વળી વધજો સદા, એને બીડ નવ પડશે કદા,
સુખમાં રહી શરણાંગનોનું, સાઈ કરે એ સર્વદા;
વિવેક વિનયવાન થઈ, શુભ કાર્યના કરનાર છે,
તન મન કે ધનથી તરદી લઈ દીનની દયા ધરનાર છે. ૪

ધરનારા દિલમાં દયા અતિ ધણી, અવતારી એતો થયા,
માયાળુ મમતાળુ દલપતતણા, સદ્ગુણ અહીં રિથર રહ્યા;
આપીને આધાર કંઈક જનને સ્વર્ગવાસીએ તારીઆ,
એવાતો આશ્રીત અનેક જનને સુખરૂપ આજે થયા. ૫

સુખીઆ થયા જન સર્વ તે સૌ સ્વર્ગીને સંહારતા,
આશીષ આપે અંતરે, ગુણગાન આજે ઉચારતા;
બહુ ઠામ ઠામ ગવાય આજે ગુણ દલપતરામના,
પ્રભુ પ્રેમથી તું પૂરજો, ખખખર વંશ મન કામના. ૬

વિદ્યા વૃદ્ધિ ઉપરે સ્વર્ગીને પૂરો હોતો પ્યાર જે,
સ્વચાતી માટે ફંડ રચીઉં, પિતૃ ભક્તિમાં આત્મજે;
દીર્ઘાં દામ હજાર દશ ગણીને, રાખી પિતૃ નામના,
ધન્ય ધન્ય મગનલાલ, આપ ખુશ રહો સુપુત્ર દલપતરામના. ૭

સત્યુત દલપતરામના, માતૃશ્રી દેવી રૂપ છે,
 દિલમાં દયા વસે છે ઘણી, સાક્ષાત્ સતી એ અનુપ છે;
 ભગવત રમરણ્યમાં ભાવવાળાં, પુન્યને પરમાર્થમાં,
 દેવકુંવર માતા દેખીયાં, ખજખર મગનલાલનાં. ૮
 ખજખર મગનલાલને, પ્રભુ તમે સુખ સંપત્તિ આપજો,
 આધી વ્યાધી ઉપાધી દુઃખ દુર કરી, કળ્લો બધાં કાપજો;
 આનંદે જગમાં રહી વળી થજો, વંશજ વિસ્તારી તે,
 આપું છું હું આશ દાસ તેનો, જીવું હું આભારી તે. ૯

પૂર્વજ પણ પ્રખ્યાત જેમના, માન મળ્યું છે શ્રી સરકાર,
 આત્મજ પણ એવાજ નીવડીઆ, માન મળ્યું જે. પી. સરકાર.
 નાનપણેથી નિપુણ ઘણેરા, વળી વધતો વિદ્યાભ્યાસ,
 કરીને વિદ્વદ પદ્વી પામ્યા, ગ્રંથ રચ્યા બહુ કરી આપાસ.
 એવા ખજખર મગનલાલના, પૂજ્ય પિતાનો આશ્રિત એક,
 વયે વૃદ્ધ પણ અંતરની ઉર્મીથી, કવિ સમ કરે વિવેક.
 કવિ નથી પણ કવિના ચાળા, કરવાનો શિશુ વયથી શોખ,
 લુહી લંગડી કવિતા કરીને, ખુશી થાય છે તે આ નોખ.
 મુંબાપુરની મ્યુનિસિપાલમાં, મેંખર થવાનું મળ્યું માન,
 ખજખર મગનલાલ હજી પણ પામે સરકારે સન્માન.
 ચિરંજીવી બાવાજીરાજ છે, શિશુવયનાં હજી શિષ્ય સ્વરૂપ,
 વિદ્યા ભણી વડવાને તોલે, આવે એવા થાઓ અનૂપ.
 દીર્ઘાયુ સુખરૂપ રાખજો, એવી બહેચર આપે આશ,
 ખજખર મગનલાલભાઈની કીર્તિ તણી પ્રસરે સુવાસ.

જમકર્તા કર્ણુનિધી, કરતલ કોટી કલ્યાણ
 ખજખર વંશજ ખુશ રહો, એ માગું વરદાન.

ચોજક—મુનશી કૃત્તેહખાન એહમદખાન.

શેરી અટારી ચકલે ચોટે, મેદની મ્હોટી મળી,
 વોટ આપવા ખજખરને, પ્રેમી પ્રજા પ્રીતે મળી;
 ઉત્સાહ અદકો આપવો, એવું પ્રજાએ ધારિયું,
 એથી કરી બધા વોડંથી, નંખર પહેલું મારિયું;
 કો ચઢી બેઠા મોટરે, કો ગાડીએથી આવતા,
 કો ખાસનાં જઈ પ્રેમથી, મગનલાલને વધાવતાં;

કેનાર મળી બેચાર આવી, ગીત મંગળ ગાય છે,
સી. વોડમાં અમર તપો, આશીષ એવી થાય છે;
કે કહે કરજોડી પ્રભુ, મગનલાલને અમર કરો,
કે અરજ કરતાં ઇશને, સહુ કષ્ટ જડમાંથી હરો;
કેઇ પુષ્પમાળો કર ગૃહી, આવી ઉભા આગળ ધરી,
કહેતાં મુખારકબાદ સૌ, સંબંધી મીત્રો મળી;
આનંદ ઉર ઉભરાય ત્યાં, ઉત્સાહ બાકી નથી,
આપું મુખારકબાદ હું, ચહી ફતેહ રૂડા પ્રેમથી.

છપ્પા.

દલપતરામ તણા તનુજ, બહુ શુભ ગુણના સાગર,
મગનલાલ મનાય છે, આગળ પડતાં એક દીવાકર;
વિવેકીને વિદ્વાન, માન નહિ જેના મનમાં.
વદતાં થાય વખાણુ, જે તણા જાહેર જનમાં;
વળી હંયામાં ધરી હામ તે, દામ ધર્મમાં દે સદા,
પરોપકારના કામમાં, ખતે યત્ન લહે યદા;
આવા ગુણગણ નેક, અનેક હું સંભારીને,
નમન કરું છું અલ્પ, યત્ન ગુણ વિસ્તારીને;
કરશે જો સ્વીકાર, આ સેવકનું પ્રીતે,
ઉર માંહે ઉપકાર, અનંત ગણીશ હું નિત્યે;
ચહી ફતેહ મુનશી, સર્વદા સંભારે શુભ કામને,
કરી નમન ભાવથી, આજ તે વિનવે છે શુભ નામને;
ડંકા બજા હય દહેરમેં ઉસ નેક નામકા,
દિલ ખિંચ રહા હય જીસ્કી તરફ ખાસો આમકા;
શહોરા હય દુર જીસ્કી સખાવતકે જામકા,
હય મગનલાલ નામ ઉસ આલી મુકામકા.

ચોજક—દરાપુરા તથા પાદરાના ગોવિંદરામ મૂળજી.
જીવા મગનભાઈ દાતારી, જેની વૃત્તિ દીસે છે સારી,
મુખાર્ષ શહેર એ તો રહે છે, સ્વચ્છાતને વિદ્યા દે છે;
નીજ યાતિ તણા હીતકારી, જીવો મગનભાઈ દાતારી.
એતો દલપત કેરા તન, ઇશ્વર ઉપર જેનું મન,
જેને હૃદયમાં બંધિત ખારી, જીવો મગનભાઈ દાતારી.

નીજ યાતિનું રૂકું એ તાકે, સત્યની વાતો મુખે બાપે;
 એ છે જે. પી. ના અધિકારી, જીવો મગનભાઈ દાતારી.
 ખડાક્ષત્રીની યાતિ જાણો, સ્વભાવ છે ધણો શાણો;
 પર ઉપકારી વૃત્તિ છે ભારી, જીવો મગનભાઈ દાતારી.
 મનમાં ઉમંગ રૂડો વ્યાપે, નિજ યાતિને આશ્રય આપે;
 એ પુરૂષ તણી બલિહારી, જીવો મગનભાઈ દાતારી.
 વિદ્યા આપવાને ફરજ પાડી, નિજ યાતિ સાશ્વત શાળા કાઢી;
 આશીષ દે છે નર ને નારી, જીવો મગનભાઈ દાતારી.
 મગનભાઈ જુગો જુગ જીવો, પ્રકાશ થયો યાતિમાં તેવો;
 ભાવિંદ વિગત વિસ્તારી, જીવો મગનભાઈ દાતારી.

*રાવસાહેબ દલપતરામ ખખખર વિષે.

પરમ કૃપાળું શ્રીહરિ, જનના જીવન પ્રાણ;
 પાયે લાગું પ્રેમથી, અનંત સુખની ખાણ.
 સંજ્યાં તેં સૃષ્ટિ વિષે, પ્રાણી પરમ અનેક;
 ગણના ગણતાં નવ જડે, સંજ્યા તેની છેક.
 સાંકળ બાંધી સ્નેહની, સ્નેહાકર્ષણ સોય;
 એક એકને આસરે, વર્તે છે સૌ કોય.
 સંયોગે સુખ સાંપડે, વિયોગથી દુઃખ થાય;
 સુખ દુઃખનું છે જોડણું, ઉલટ સુલટ બદલાય.
 પ્રથમ બાળ વય તરૂણને, છેવટ વૃદ્ધ ગણાય;
 દિન નિશ્ચ છાયાને વળી, તડકો જેમ જણાય.
 નિયમ નિયંતાના કર્યા, શુભ વિધિના સંકેત;
 ટાળ્યા જનના નવટળે, જાતાં પ્રાણ સમેત.
 વસ્ત્રા વર્ષ ઝાઝાં વળી, કચ્છ સ્વચ્છમાં ખેસ;
 દલપત ડાહ્યા દિલના, સુખમાં જાય સ્વદેશ.
 અંતરના આશીષને, તે સાથે ઉદ્દેગ;
 વિયોગના દુઃખનો અતિ, ઉમરમાં વધતો વેગ.

* રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર કચ્છમાંથી રીટાયર થયા તેના માનમાં તા. ૨૧-૫-૮૧ ને દિને થયેલા મેળાવડા પ્રસંગે ગવાયેલી કવિતા.

કાવ્ય છંદ.

જગમાં જાહેર ધણી, કામ છે જનને કાળે;
 પણુ તે દ્રવ્ય ઉપાય, અવર માટે નવ છાળે.
 ધડિયાળી ધડિયાળ, બનાવી સુખમાં માણે;
 પણુ તેનું ફળ દ્રવ્ય, અવર તો કર્યાંથી આણે.
 સોની સોનું ધડે, લુહાર ધડે છે લોહું;
 યંત્ર શાસ્ત્રનું કામ, નથી ચાતું કંઈ થોડું.
 ધંધા અવર અનેક, કરી જનને ધાતા;
 માની તેમાં સુખ, ઉર આણે છે શાતા.
 દર્દ દેહના ધણી, મટાડે દાકતર ડાહ્યા;
 અંગ પાંસરા કરી, ધણી સુધારે કાયા.
 પણુ તેનું ફળ દ્રવ્ય, અવર ફળ તે નવ પામે;
 વિદ્યા ગુરુનું કામ, શ્રેષ્ઠ છે સધળે ઠામે.
 કેળવી તનને મન, અજ ધન તે તો આપે;
 નીતિનો ઉપદેશ, બેશ દેઈ ધર્મે સ્થાપે.
 ઐહિક આયુષ્મિક, તે થકી સુખને પામે;
 ઉત્તમ એ ઉચ્ચ, જગત જશ રૂડો જામે.
 તે ધંધામાં આપ, બાપ સમ નિર્મળ ઝળકયા;
 શુભ યશ દેશ વિદેશ, બેશ વિશેષજ ઝળકયા.
 જનને મેઘ સમાન, તૃપ્ત વિદ્યાર્થી કીધા;
 જન મંડળને કાજ, જ્ઞાનના મંથે દીધા.
 સુપડું લે છે સાર, ચારણી થોથાં રાખે;
 હંસ ત્યાગી તે વાર, સ્વાદ તો પચનો ચાખે.
 સર્જન હંસ સમાન, ગુણ સુપડાનો લેશે;
 કુજન ચારણી તુલ્ય, દાખવી થોથાં દેશે.
 શાણા શુભ સરદાર, સુખને સંપત પામે;
 જગમાં જશ મેળવી, ભલો લેજો વિસામે.
 ક્રિધા અતિ ઉપકાર, કચ્છજન ઉપર ફોડે;
 ગુણ રૂડા ગંભીર, ગાંધ નવ ચકીયે થોડે.
 સાદું કેમ વળાય, ગુણ ગરવા જે કીધા;
 બિશુક બાંગી બૂખ, બનાવી નોકર સીધા.

વહિએ વચન વિવેક, કદી અવિવેકજવાળું;
 ઉરમાં નવ આણુતાં, ક્ષમા કરશોજ દયાળુ.
 ભાંગા ટુટા ખોલ, હોય જેવા કે તેવા;
 કરજો અંગીકાર, માનસી આ છે સેવા.
 ગરવા જે શુભ ગુણ, ઉર આનંદે ગાયા;
 હતી આજદિન સુધી, રાખજો તેવી માયા.
 સદા સુખ પામજો, જામજો કીર્તિ સારી;
 રૂડાં કરજો કામ, ગાય અથે નરનારી.
 ખખખરની ખ્યાતીતણા, દલપત દિલના સ્વચ્છ;
 અંતરના ઉપકાર તો, નહિ બૂલશે કચ્છ.
 શાળ શીશુપર સ્નેહ તે, સુરભીને જેમ વચ્છ;
 ગુરુ વર્ગપર પ્રેમ તે, નહિ બૂલશે કચ્છ.

—:૦:—

મરહુમ રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન
 ખખખર, જે. પી. નું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર, પોર્ટુગીઝને
 તાબેના હીવ સંસ્થાનમાં; જ્યાં તેમના વડવાઓ મોઝાંબીક સાથે મોટા
 વેપાર ચલાવતા હતા ત્યાં તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૮૩૫ ને દિને જન્મ્યા
 હતા. તેઓ પૂર્ણાનંદ નરસિંહ ખખખરથી ઉતરી આવેલા હતા.
 પૂર્ણાનંદનો જન્મ દમણમાં સને ૧૭૮૭ ના વર્ષમાં થયો હતો. તેમના
 કુટુંબનો દમણમાં બસો વર્ષનો વસવાટ હતો. તે કુટુંબ દમણ આબુ
 તે પહેલાં તેઓ દમણમાં પુના પાસે આવેલા જુનર ગામમાં રહેતા હતા.
 ત્યાં તે કુટુંબ ધણજ શ્રીમંત હવું, અને આસરે ત્રણસો વર્ષ સુધી
 તેઓએ ત્યાં વસવાટ કીધો હતો. પૂર્ણાનંદે ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અને
 પોર્ટુગીઝ ભાષાઓની સારી કેળવણી લીધી હતી. વળી તેઓ કાંતવાનું
 કામ જાણતા હતા, અને હથીઆર વાપરવામાં એકા હતા. તેઓ ચીન,
 કાઠીઆવાક, કચ્છ, અને સિંધ સાથે વેપાર કરતા હતા. એક વખતે
 તેમણે એખાના વાઘેરાને હરાવ્યા હતા, તથા તેઓના મુખીઓને કેદ
 કરીને પોર્ટુગીઝ સરકારના હાથમાં આપ્યા હતા. નિશાનખાજીમાં તેમની

કુશીઆરી માટે દ્વારકાના રાજકર્તા મોહુએ તેમને એક ઉમદા ઘોડો, હથીઆરો, અને સાડાં નજરાણું ધનામ આપ્યું હતું. પૂર્ણાનન્દને પ્રાણ-જીવન નામનો એક દીકરો હતો, તેનો જન્મ સને ૧૮૦૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં થયો હતો. પોતાના આપની માફક પ્રાણજીવન ગુજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓ જાણતા હતા. તેઓ હીવ, મુંબઈ, સુરત, અને હમણુના વેપારીઓ સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. શા. પુરષોત્તમદાસ હીરાજ્ઞાની મોટી પેઢી તરફથી તેમને સિંગાપુર મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ સિંગાપુરની પેઢીનો સ્ત્રીઆમ અને ચીન સાથે મોટો વ્યાપાર હતો. ઉંચી યાત્રિના હિન્દુઓમાં વહેમને નહિ ગણકારી હિન્દુસ્તાનની બહાર મુસાફરી કરનાર આ પહેલાજ ગૃહસ્થ હતા.

રાવસાહેબ જ્યારે બે વર્ષની ન્હાની ઉમરના હતા ત્યારે તેમના માતૃત્રી ગુજરી ગયાં, અને તેથી તેમની નાની એટલે પિતામહી પુતળી ડોસીએ તેમને ઉછેરને મ્હોટા કર્યાં. પુતળીબાઈ કેળવાયલાં, સભ્ય અને ધાર્મિક હતાં. રાવ સાહેબે શાકુન્તલ નાટકના તેમના તરજુમાની બીજી આવૃત્તિ તેમને અર્પણ કરી છે. સરકારી નિશાળમાં તેઓ ગુજરાતી અને પોર્ટુગીઝ ભણ્યા હતા, અને તે ભાષાઓનું પરિપક્વ જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત તેઓ ત્યાં ઘણી સારી રીતે પાણીમાં તરતાં પણ શીખ્યા હતા. પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાની ઇચ્છાથી તેઓ મુંબઈ આવ્યા; અને સને ૧૮૫૧ માં એલ્ફીન્સ્ટન સ્કૂલમાં દાખલ થયા, અને સરકારી પરીક્ષકોની પરીક્ષા પસાર કરી ૧૮૫૬ માં એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા. તેમણે કૉલેજમાં સિંકલેર સ્કૉલરશિપ, તથા મુંબઈના માજી ગવર્નર લૉડ એલ્ફીન્સ્ટનના હાથથી ચાંદ મેળવ્યો હતો. સને ૧૮૫૭ માં તેમને સર એડવર્ડ વેસ્ટવાળી સ્કૉલરશિપ મળી, અને સને ૧૮૫૮ માં પહેલા નૉર્મલ સ્કૉલર થઈ તેમણે કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરી. સને ૧૮૫૯ માં એલ્ફીન્સ્ટન સ્કૂલના શિક્ષક નેમાયા. તે વખતે મી. કરસનદાસ મુળજી પણ શિક્ષક હતા, અને તેમની સાથે ગાઢ મિત્રતા થઈ. સને ૧૮૬૭ માં ભાવનગરના પ્રખ્યાત વેધરાજ એવજી જાદવજીની દીકરી દેવકોર બાઈ સાથે લગ્ન થયાં. રેજીસ્ટર્ડ ટીચર્સ એકઝામીનેશનમાં પસાર થયા પછી, તેમણે શેઠ જોડળદાસ તેજપાળની સ્કૂલના હેડ માસ્તરની જગ્યા કબૂલ કરી. રાવ સાહેબના ઉપરીપણાથી આ સ્કૂલને ઘણોજ ફાયદો થયો. એન્યુ-કેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મી. કૉકે ૧૮૬૪ માં લખ્યું કે “આવી બીજી કોઈ પણ સ્કૂલના કરતાં તેમણે આ સ્કૂલને ઘણા સારા પાયા પર આણી છે.”

સને ૧૮૬૬ માં ઓ.ન. જી. ન્યૂનન્ટે પોતાના રિપોર્ટમાં લખ્યું કે “સરકારી સ્કૂલના છોકરાઓ કરતાં હિસાબમાં આ સ્કૂલના છોકરાઓ ધણાજ હુશિયાર છે. હેડ માસ્તર મી. ફલપતરામ અસાધારણ હુશિયાર માણસ છે, અને અંગ્રેજી ધણુંજ સારી રીતે જાણે છે.” આ વખતે તેઓ યુદ્ધિવર્ધક સભાના સેક્રેટરી અને તેના ચોપાનીઆના અધિપતિ હતા. સને ૧૮૬૮ માં તેઓ રાજકોટના મરહુમ ઠાકોર સાહેબ બાવાજી રાજના વિદ્યાગુરુ અને રક્ષક નીમાયા. રાજકોટ જતી વખતે યુદ્ધિવર્ધક સભા અને મુખ્ય સુધારકો મેશર્સ વીરચંદ દીપચંદ, મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, નારણદાસ કલ્યાણદાસ, ઠાકોરદાસ આત્મારામ, અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ વિગેરે તરફથી તેમને એક ખાણું વાલકેશ્વરમાં આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં તેમને એક માનપત્ર, અને તેમની પસંદગીની ચોપડીઓ બેટ આપવામાં આવી હતી. રાજકોટમાં પણ તેમના મિત્ર વર્ગમાં રાવબહાદુર ગોપાલજી સૂરભાઈ, મી. કરસનદાસ મૂળજી જેઓ ત્યાંના એડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે નીમાયા હતા તે, હેડ માસ્તર ઊત્તમરામ નરભેરામ મહેતાજી, જગન્નાથ ધરજીરામ વગેરે હતા. રાજકોટના યુવાન ઠાકોર સાહેબે તેમના હાથ નીચે એવો સારો અભ્યાસ કર્યો કે રાજકોટ ખાતે જ્યારે કાઠીઆવાડના રાજાઓ પહેલવહેલા બેગા મળ્યા, ત્યારે મુંબઈના તે વખતના ગવર્નર સર રેમોર ફ્રીટઝજરલ્ડ સાથે તેઓ એકલાજ અંગ્રેજીમાં વાત કરી શક્યા, અને ગવર્નર સાહેબે શ્રી ફલપતરામને તેમના બાદશાહી શિષ્યના ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા, અને સામાન્ય જ્ઞાન માટે મુબારકબાદી આપી હતી. પોલીટિકલ એજન્ટ કર્નલ ઓન્ડર્સન, તથા રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. મેકનોટને સને ૧૮૭૦-૭૧ના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે “મી. ફલપતરામની સેવાઓને માટે કંપન હોઈએ જે સ્તુતિપાત્ર લખાણ કર્યું છે તેને હું તદ્દન માન્ય કરું છું, અને તેના ઉપર ધ્યાન ખેંચતા આશા રાખું છું કે સરકાર તે કબૂલ રાખશે. રાજકોટના ઠાકોર સાહેબ પોતાના અંગ્રેજી જ્ઞાનથી પહેલી પક્ષીના ગણાય છે, અને તેમના શિક્ષક મી. ફલપતરામને ધણું માન ભરેલું છે.” રાજકોટનો બગીચો તદ્દન ઉજ્જડ થઈ જવાથી તેમાં કંઈ ઉપજ થતી ન હતી તેથી સરકારે દરબારને સોંપી દીધો. અને મરહુમ રાવસાહેબને ઝાડપાનનો બહુજ શોખ હોવાથી દરબારે તેમનેજ બગીચો સોંપ્યો, જે તેમણે એટલો તો સુધારી મુક્યો, કે તેમાંથી ઉલટી પેદાશ થવા લાગી. એ રીતે બાગાયતના કામનો પણ તેમને

સારો અનુભવ હતો, સને ૧૮૭૧ માં રાઈટ ઑન સર જે. બી. પીલ સી. આઇ. ઈ. એ મી. દલપતરામને કચ્છના એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર અને બૂજની ઓલફ્રેડ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરની નેમણૂક કરી. આ જગા ઉપર તેઓ ૧૮૭૩ સુધી રહ્યા, અને પછી કચ્છના મહારાવ સર પ્રાગમલજી બહાદુરની ખાસ ઈચ્છાનુસાર તેઓ કચ્છના હાલના રાવ સર ખેંગારજીના વિદ્યાગુરૂ નીમાયા, અને ઈન્સ્પેક્ટરનું કામ પણ કરતા. વળી બ્રિટાનેરની રાણી તે હાલના રાવની બહેન બાઈ રાજબાને શિખવવાનું કામ પણ તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેજ વર્ષે કચ્છમાં કેળવણી સંબંધમાં તેમની સેવાઓને માટે હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ, ડ્યૂક ઓફ આર્ગાંઇલ કે. જી. વગેરે તરફથી તેમને મુબારકબાદી આપવામાં આવી હતી. એમાં કંઈ પણ શક નથી કે કચ્છના રાવને જે આટલી બધી ફતેહ મળી તે મી. દલપતરામે તેમને નાની ઉમરમાં આપેલી કેળવણીને લીધે; ઘણા પોલીટીકલ એજન્ટો અને એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરોના રિપોર્ટ ઉપરથી, મી. દલપતરામે જે ઉમદા ફરજ બજાવી છે તે ખુલ્લું માલમ પડે છે. સને ૧૮૭૪ ના અક્ટોબરમાં કર્નલ ગુડફ્રેસોએ પણ સારી પ્રશંસા કરી છે. એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મી. જાઇલ્સ લખે છે કે “કચ્છના રાવની સાધારણ હુશીઆરીથી હું ઘણાજ ખુશ થયો છું, અને જે રીતે મી. દલપતરામે તેમને કેળવણી આપી છે તે માટે તેમને માન ઘટે છે.” કચ્છનું કેળવણી ખાતું તેમને કેટલું આભારી છે તે વિષે કર્નલ પાર સને ૧૮૭૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં લખે છે કે “મી. દલપતરામે જે મહેનત અને સંભાળથી કચ્છના યુવાન રાવને અને તેમની બહેન કુંવરી શ્રી રાજબાને શિક્ષણ આપ્યું છે તેને માટે તેમને ખાસ શાબાસી ઘટે છે.” સને ૧૮૭૭ માં દાકતર યુલરે પણ તેવીજ પ્રશંસા કરી છે. સને ૧૮૭૯ માં પોલિટીકલ એજન્ટ કર્નલ પાર લખે છે કે “કચ્છના કેળવણી ખાતાના વડા મી. દલપતરામ ખખખર ઘણા બાહોશ, શક્તિમાન, અને ચંચળ અમલદાર છે, અને હું ધારું છું કે કચ્છનું કેળવણી ખાતું તેમને ઘણું આભારી છે.” મીસીસ ફ્રાન્સીસ ઇ. આર્લ્સ પાર લખે છે કે “શાહજાદી બાઈ રાજબાના વેસવાળ થયા પછી સરકારી ઈન્સ્પેક્ટર જે કે તેમની પરીક્ષા લઈ શકતા નહિ, તો પણ મને કહેવાને ઘણી ખુશી થાય છે કે અંગ્રેજીનું તેનું જ્ઞાન તપાસવાને મને જે નક મળી છે, તે ઉપરથી ધારું છું કે

તેને ધણીજ સારી રીતે શિક્ષણ મળેલું છે, અને તેની ઉંમર જોતાં તેણે ધણીજ સારો અભ્યાસ કીધો છે, અને તેનાથી તેના ગુરૂ મીં દલપતરામને ધણુંજ માન છે.”

જ્યારે રાવ ગાદીએ બેઠા ત્યારે પૌલીટિકલ એજન્ટ તરફથી તેમને માનપત્ર મળ્યું હતું, તેનો જવાબ ભર દરબારમાં રાવે અંગ્રેજીમાં વાળ્યો હતો. સને ૧૮૭૭ માં મુંબઈના ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેંપલે કચ્છની મુલાકાત લીધી ત્યારે રાવ મી. દલપતરામના હાથ નીચે તુરતના શિક્ષણ લખ રહ્યા હતા, અને તે વખતે પણ ભર દરબારમાં ગવર્નરના ભાષણનો જવાબ અંગ્રેજીમાં આપ્યો હતો. અંગ્રેજીમાં સારા અભ્યાસને લીધે તેઓ ચોકસાઈ તથા સહેલાઈથી વાત કરતા હતા, તેને માટે મીં દલપતરામને મુબારકબાદી આપવામાં આવી હતી. રાવના ગુરૂ અને ઈન્સ્પેક્ટર તરીકેની તેમની ફરજો ઉપરાંત તેમણે કચ્છની પુરાણી બાબતો અને શિલ્પકળાને લગતી તપાસ લીધી, અને સરકારમાં રિપોર્ટ મોકલી આપ્યો, જે પછી નવી આશુત્તિનાં નંબર ૨૫૧ના સિલેક્શન તરીકે સરકારે પોતાને હિસાબે પ્રગટ કર્યો. વળી તેમણે કચ્છના જેજેડીઅરમાં પણ લખાણ કીધું હતું. આ બાબતમાં સરકારે ત્રણ કરાવો બહાર પાડી તેમની કીમતી સેવાઓની સરસ પિછાન કીધી હતી. સને ૧૮૭૭ માં મીં દલપતરામે ક્યામિન રીલીફ ફન્ડના સભાસદ તરીકે કામ કીધું હતું, અને સને ૧૮૮૦ માં આ. પૌલીટિકલ એજન્ટની સાથે સેશન કમીટીના સભાસદ તરીકે કામ કીધું હતું. સને ૧૮૮૩ માં કચ્છ તેરાના લોકોએ “રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખર્ખર લાયક્કરી” સ્થાપી હતી. સને ૧૮૮૪ માં વેધકળા છત્યાદિ પ્રદર્શનનું મહાભારત કામ કીધું હતું, તેના તેઓ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા, અને તે કામ ફોતેહથી પાર ઉતાર્યું, જે પછીથી તે સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસનનું મધ્યખિન્દુ થયું. સને ૧૮૮૬ માં એમણે સરકારી નોકરીમાંથી ફરાગાત થઈ સરકારનું પેન્શન લીધું, અને તેમની સેવાઓની પિછાનમાં કચ્છના રાવે ભર દરબારમાં તેમને ઉમદા પૌશાકનું ઇનામ (ખિલત) આપ્યું હતું, અને અંગ્રેજ સરકારે મહારાણીની જયુબીલી વખતે જાદગી પર્યંતનો “રાવસાહેબ” નો ઇલકાબ આપ્યો. વળી તેઓ મુંબઈ શહેર અને ટાપુના “જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ” નિમાયા હતા, જે માન એમના વખતમાં કવચિતજ અપાતું હતું. રાવસાહેબ દલપતરામ રાયલ એશીયાટિક સોસાયટી,

અને બોમ્બે પ્રેસિડન્સી એસોસીએશનના સભાસદ હતા. વળી ધી ગ્રાંડાસ તેજપાળ ચેરીટીઝ કે જેનું ફન્ડ રૂપીઆ વીસ લાખનું છે તેના ટ્રસ્ટી હતા. અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના તથા મુંબઈની જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીના લાઇફ મેમ્બર હતા. ધી ફાઈ પ્રેસ કંપનીના ચેરમન અને એનેજીંગ ડિરેક્ટર, તથા ઈન્ડિઅન મેરેજ એન્ડ ડેથ બેનીફીટ ફન્ડના ચેરમન હતા, તથા તેમની જ્ઞાતિના સાતે તડોના શેઠ હતા. “શાકુન્તલ” નાટકનું તેમનું સરળ ભાષાન્તર એવું તો મધુર છે કે તેના કર્તા તરીકેની તેમની પ્રથમ કારકીર્દીમાં સૈથી તે જાંચ ગણાશે, અને તે સરકારે સ્વીવીલીઅનો માટે આનર્સ ટ્રસ્ટ એકઝામીનેશનમાં, તથા સ્કૂલ ફાઇનલમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે તથા પ્રાઇઝ બુક તરીકે સેન્કશન કરેલું છે. વળી કચ્છની ભૂગોળનું અતિ ઉત્તમ અને અપૂર્વ પુસ્તક તેમણે રચ્યું છે, જેમાં તેમણે પુષ્કળ ઉદ્યોગ, ખંત અને શોધક બુદ્ધિ વાપરેલાં છે, અને આકર્ષાલિંગકલ સર્વે એફ કચ્છનું દળદાર પુસ્તક અંગ્રેજીમાં રચ્યું તે સરકારે પોતાને ખર્ચે પ્રમટ કર્યું છે. મુંબઈના “શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસનું જીવન ચરિત્ર” વગેરે પુસ્તકના તેઓ કર્તા હતા. બ્રિટિશ સરકારના પહેલા દેશી એજન્ટ આજમ શેઠ સુંદરજી સોદાગરનું જ્ઞાન તેમણે લખેલું છે, તે છપાવવાને તેઓ હયાત રજા નહિ. પોતાની આટલી ઔદ્યોગિક જીવનગી છતાં રાવસાહેબ દલપતરામે દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાને ધણું કરેલું છે, અને ધણું પ્રદર્શનોમાં સુંદર કારીગરીની ચીજો મોકલી ધનામે, ચાંદો, અને સર્ટિફિકેટો મેળવ્યાં છે. જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીની દેખરેખ નીચે તેમણે કચ્છની કલાકોશલ્યતા વિષે એક ઉમદું ખેંચાણુકારક બાપણુ આપ્યું હતું. વાંચનાર જોશે કે રાવસાહેબ દલપતરામે હમેશાં ઉપરીઓને સંતોષ આપ્યો હતો, અને તેમ થયા વગર રહે પણુ નહિ, કારણકે તેઓ હમેશાં પોતાના કામમાં મ્હોટી કુશિયારી, કામ કરવાની શક્તિ, ખંત અને તદબીરો વાપરતા હતા. મરહુમ રાવસાહેબમાં નીતિ, રીતિ, લાયકી, બેકપ્રીયતા, માયાળુ સ્વભાવ, દયા, ક્ષમા, ધૈર્ય, દહતા ઇત્યાદિ સારા ગુણો એવા હતા કે રાજ્યમાં માનકારી અમલદાર તરીકે સરકાર દરબારમાં તથા વસ્તિમાં પણ તેઓ પ્રશંસનીય થઇ પડ્યા હતા. કચ્છમાં તો દરેક ગામમાં ન્હાનેથી મ્હોટા માણસ સુધી તેમનું નામ પ્યારની લાગણીથી હૃદયમાં હજી સુધી કાતરાયલું છે. કેળવણીના વડા તરીકે પોતાના તાબાના

મહેતાજીઓને સુધારી વધારી કાઢીઆવાડ, અને ગુજરાતના મહેતા-
જીઓથી હરીફાઈ કરવા તેમનો ખાસ પ્રયાસ હતો, તે મુજબ અમદા-
વાદ એલ ટ્રેનીન્ગ કોલેજમાં છ સ્કાલરશીપો કચ્છ દરબાર તરફથી
કઢાવી ત્યાં દર વર્ષે તેમણે સ્કોલરો મોકલવા માંડ્યા, જેના પરીણામે
હાલ કચ્છમાં ધણા ટ્રેન્ડ મહેતાજીઓ છે, અને કચ્છ કેળવણી ખાતું
ખીજાં બધાં કેળવણી ખાતા સાથે હરીફાઈ કરવા શક્તિવાન થયું છે,
અને તે ખાતાના “પિતા” તરીકે તે ખાતું મરહુમ રાવ સાહેબને
આભારી છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. દયાળુપણાનો ગુણ તેમ-
નામાં એટલો તીવ્ર હતો કે કેળવણી ખાતા જેવા મોટા ખાતામાં
ધણા નોકરો હોવાથી તે સર્વે સરખી પ્રકૃતિના હોયજ નહિ, એટલે
કોઈપણ નોકરનો વાંક થાય તો પણ “પેટપર પાટુ ન મારવી” એવો
ઉદ્દેશ તેમનો છેક સૂધી હતો. નોકરોને પોતાના પુત્ર સમાન ગણવા
એ તેમનું ખાસ અભિમાન હતું. સુધારાના મધ્યકાળના આગેવાનોમાં
મરહુમ રાવસાહેબ પણ એક હતા. મુંબઇ ન્યારે શેર સદાની
રલછેલ અંદર ઘેતું બની ગયું હતું ત્યારે તેઓ ભાષણદ્વારા તથા લેખ
દ્વારા લોકોને બોધ કરવાને માટે આગળ પડેલા હતા. એમની કાર-
કીર્દીની પહેલી અને ખરેખરી શરૂઆત ગોકળદાસ તેજપાળ સરકારી
એન્જનો બનાંકિયુલર સ્કૂલના પદપરથી થઈ હતી, અને તે સ્થાનપર
રહીને તેઓ યુદ્ધિવર્ધક સભાના સેક્રેટરીનું તથા યુદ્ધિવર્ધક માસિકનું
કામ કરતા હતા. એ માસિકમાંના કેટલાએક લેખો એટલા બધા અગ-
ત્યના છે કે આજે પણ હોંસે હોંસે વાંચવામાં આવે છે. બાળલગ્ન વિગેરે
કેટલાએક કુચાલ હિંદુઓમાં પ્રવર્તેલા છે તેની સામે સખ્ત રીતે પોકાર
કરી, દેશની ઉન્નતિમાં એ કુચાલો કેટલા હાનિકારક છે તે સંબંધના ધણા
લેખો એમણે યુદ્ધિવર્ધકમાં લખ્યા છે. રાજકોટના ઠાકોર સાહેબના
ટ્યુટરનું પદ મળવાથી એઓ મુંબઇ છોડી રાજકોટ ગયા ત્યારેજ તેમણે
યુદ્ધિવર્ધક સાથેનો સંબંધ છોડ્યો હતો. છતાં પણ મરણ પર્વત એ
સભા પ્રત્યે તેમની તીવ્ર લાગણી હતી. લગભગ વીસ વર્ષ સૂધી કચ્છમાં
નોકરી કર્યા બાદ વાનપ્રસ્થ થઈ તેઓ મુંબઇ આવી રહ્યા હતા, અને
ખીજા પેનશનરોની પેઠે પોતાનો કાળ આગસમાં નહિ ગાળતાં, જાહેર
કામોમાં તથા વિદ્યાના વ્યસનોની અંદર એઓએ પૂર્ણ કાંધો છે. શેઠ
ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મખાતાની તેમણે ૧૪ વર્ષ સૂધી ધણી સારી
સેવા બજાવી છે, તેમાં તેઓ મુખ્ય સત્તાધારી અને અગ્રગણ્ય મેન્મર
હતા. એઓ સ્વભાવે નિરભિમાની, ઉત્સાહી, દેશહિતકારી, પરાંપકારી,

અને મળતાવડા હતા. એમને એન્ડીકવીટીઝનો ધણો શોખ હતો અને એન્ડીકવેરીઅન મી. બર્જેસે તેમને યુનિવર્સિટીના ફેલો કરવાને બક્ષામણ્ય પણ કરી હતી. તેમનામાં જાહેર હિમત યાને moral courage હતી. તેના દાખલા તરીકે જ્યારે શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસની યાદગીરી માટેના ફન્ડનો નિકાલ કરવા સર દિનશા પીટિટને ત્યાં સભા ભરવામાં આવી હતી, તે વખતે તે ફન્ડનો ઉપયોગ બરાબર ન થતો હોવાથી તેમ નહિ કરવા માટે આખી સભામાં તેઓએ એકલા વિરુદ્ધ રહી, નિષ્પક્ષપાતપણે પોતાનો ખરો વિચાર દર્શાવ્યો હતો, જે પરથી તેમને જાહેરમાં ધણીજ સાચાશી આપવામાં આવી હતી. મરહુમ મહારાણી વિક્ટોરીઆના દિવગીરી ભરેલા મરણ વખતે, અને નામદાર એડવર્ડ ૭ માના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે પોતાની જાતિની સભાઓ બોલાવી હતી, અને તેના દરારો મુખ્યમંત્રી ગવર્નર મારફતે વિભાગત મોકલી આપ્યા હતા. રજેગ કમીટી તરફથી કૅવેરન્ટાઇનમાંથી મુક્ત થવાને માટે પાસ આપવા તેમને નેમવામાં આવ્યા હતા, અને દમણના લીડલજન મહાદેવનું મંદીર સમારવાને એક મોટું ફંડ તેમણે એકઠું કર્યું હતું. પોતાના જ્ઞાનપ્રસ્થ વખતમાં નવા સેનીટરી પ્રીન્સીપલ પ્રમાણે માધવ બાગની સામે “રાવસાહેબ ખખખર બિલ્ડીંગ્સ” નામના મશહુર થયેલાં મોટા સુંદર હવાવાળાં મકાનો તેમણે બાંધ્યાં છે, જેનો નમુનો તે વખતે ઘણે થોડે ઠેકાણે નજરે પડતો હતો.

રાવસાહેબ હરસ, હેડટી, અને તાવથી હેરાન હતા. દાક્તર પોપટ પ્રભુરામ તથા કન્સલ્ટીંગ તરીકે ઓ. દાક્તર સર બાલચંદ્ર કૃષ્ણાની સારવાર હેઠળ હતા. આ મંદવાડ પહેલાં, હવાફેર માટે તેઓ મહાબળેશ્વર, પૂના તથા બીજી ઘણી જગ્યાએ ગયા હતા, પણ તેમની તબીયતમાં સુધારો થયો નહિ. માંદગીએ ગંભીર રૂપ પકડ્યું અને તા. ૧૪ મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૨ને વૈકુંઠ ચતુર્દશીને દિને લગભગ ૭૦ વર્ષની પરીપક્વ ઉંમરે આ દુનિયાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો. એમના જવાથી ગુજરાતી પ્રજાએ એક અનુભવી સાક્ષર, કેળવણીના હિમાયતી, અને જુના સુધારાવાળામાંનો એક દરેક પુરૂષ ખોયો છે, જે દિવગીરી દર્શાવવા જાહેર પ્રજાએ માધવબાગમાં શેઠ ત્રિભુવનદાસ વરજીવનદાસ જે. પી. ના પ્રમુખપણાંહેઠળ એક સભા ભરી તેમના પુત્ર મી. મગનલાલને તથા કુટુંબને એક દિવાસાપત્ર મોકલ્યો, તેજ પ્રમાણે કુટુંબ દેહારાની પ્રજાએ જાહેર સભા ભરી કવિતા તથા દિવાસાપત્ર મોકલી આપ્યા હતા. કુટુંબમાં ગતવેલી ઉત્તમ સેવાની પિઠાનમાં

દરબારશ્રીની અનુસાથી ત્યાંની ઑલદરેડ હાઈસ્કૂલના લાભ્ય મકાનમાં અરકુમ રાવસાહેબની એક મ્હોટી સુંદર છબી બૂજના રહીશોની જાહેર સભા વચ્ચે ખુલ્લી મુકવામાં આવી છે, તેજ પ્રમાણે મુંબઈની શેઠ ગો. તે. હાઈસ્કૂલના વિશાળ મકાનમાં, તથા ફ્રાઈ પ્રેસ કંપનીના મકાનમાં પણ તેમની છબીઓ મુકવામાં આવી છે.

રાવસાહેબ પોતાની પાછળ એક વિધવા દેવકારબાઈ તથા બે દરજ્જા મૂકી ગયા છે. એક પુત્રી નામે તુળજગવરી તથા એક પુત્ર નામે મગનલાલ. મી. મગનલાલે એક્ષીન્ડેન અને સેન્ટ એવીઅસ કૉલેજમાં ફગવણી લીધી છે. (પાછળથી ચીફ પ્રેસીડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ) મી. સેન્ડર્સ સ્લેટરે લીધેલી પરીક્ષામાં અંગ્રેજીમાં સૌથી હુશિયાર કાઠીઆવાડી સ્કૉલર તરીકે જામ શ્રી ત્રિલાલગાળી દર માસે રૂ. ૧૫) ની સ્કૉલરશીપ બે વર્ષને માટે તેમને મળી હતી. વળી હિસ્ટરી અને અંગ્રેજીના પ્રોફેસર મી. એચ. ડબ્લ્યુ જે. બંગનેલે (અલીબાગના કલેક્ટરે) જ્યારે પરીક્ષા લીધી હતી ત્યારે કુલે ૮૦ માંથી ૬૮ માર્ક્સ મી. મગનલાલે અંગ્રેજીમાં મેળવ્યા હતા. મી. મગનલાલે અકાઉન્ટસી એકઝામીનેશન પણ પસાર કરી છે. હાઈકોર્ટના વકીલ અને મુંબઈના પહેલા ગુજરાતી મેજિસ્ટ્રેટ મી. શિવશંકર ગોવિન્દરામની પુત્રી મહાલક્ષ્મી સાથે સને ૧૮૮૭માં તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં, એમ બે કુટુંબ ગુજરી જવાથી તેમણે હમણાં તૃતીય ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો છે. પોતાના પિતાની વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં તેમનો કારભાર મી. મગનલાલજ ચલાવતા હતા. પિતાના હાથ નીચે તેમણે સારી તાલીમ લીધી છે, અને તેઓ લાયક પિતાના લાયક પુત્ર નીવડ્યા છે. ધી ગોકલદાસ કલ્યાણજી કાટન પ્રેસ કંપનીના મેનેજીંગ ડિરેક્ટર, તથા તેની એજન્સીના (મેશંસ નાગજીની કંપનીના) તેઓ ભાગીદાર હતા. એ પ્રેસ કંપનીમાં લ. ભગ પચીશ વર્ષ સુધી છેવટ લગણુ પોતે હતા, અને એકત્રીશ વર્ષ થયાં ધી ફ્રાઈ પ્રેસ કંપનીના સેક્રેટરી તરીકેનું કામ કરે છે. તેમાંથી રીટાયર થવાને રાજીનામું આપ્યું હતું પણ ભાગીદારોના આતિ આગ્રહથી તેમનો માસિક દરમાયો રૂ. ૫૦૦ નો કરી તેમની કદર જાણી છે. જાહેર બાબતમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લે છે. પેપરોમાં આર્ટીકલો લખે છે. તેઓ ધી પ્રેમાબાઈ દિસર્ય કમીટીના તથા ધી કરસનદાસ છબિદાસ એન્ટરટેનમેન્ટ ફંડના સેક્રેટરી હતા. તેઓ પ્રાંતીય સત્તાતન ધર્મ મહા સમ્મેલનના સેક્રેટરી હતા. પંચાંગ સંશોધનના સેક્રેટરી તરીકે અગ્રણીય ભાગ લઈ દ્વારકાધીશ શંકર-રાયાર્ણની સાથે પ્રજાને પંચાંગ સંશોધનના હેતુઓ સમજાવતા અમદાવાદ ગયા

હતા. તેઓ બહાદુરિય હિતેચ્છુ સભાના જીંદગી પવેતના સભાસદ તથા પ્રમુખ હતા, તથા તેજ જ્ઞાતિના મિત્ર મંડળના ઉપપ્રમુખ પણ હતા. તેઓ પુના માયન સમાજની મેનેજીંગ કમીટીના મેમ્બર તથા ઓએ ડ્રાન્સ્પોર્ટ કંપનીના ભાગીદાર તથા મેનેજર હતા. પ્રોવિન્સલ બેંકના ચેરમન તથા મ્યુનીસીપલ રીફાર્મ એસોસીએશનની એક્ઝીક્યુટિવ કમીટીના મેમ્બર હતા. વળી જ્ઞાતિમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા અર્થે રૂ. ૧૦,૦૦૦) આપી પોતાના પિતાના નામનું ફંડ સ્થાપ્યું છે જે આજે વધીને લગભગ રૂ. ૧૫,૦૦૦નું થયું છે. તેમજ તેમણે પારડીની ધર્મશાળા, તથા ત્યાંના શંકરના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં સારી મદદ ઉઠાટથી કરી હતી. નામદાર શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યારોહણ જનરલ કમીટીના સભાસદ હતા. મુંબઈના કસ્ટમ કમીશનર દાકતર પોલન લખે છે કે “ મી. મગનલાલ જુના વખતના વિચારવાળા માનવંત તરૂ છે. ” સને ૧૮૯૯ માં પાલણપુર સ્ટેટ સર્વિસ માટે ત્યાંના દિવાન રાવબહાદુર દુલભજી ધર્મસિંહ વેદ તરફથી તેમને આવેલી આદર ઉપકાર સાથે પાછી વાળી હતી. પિતાશ્રીના ગત થયા બાદ ચારે ધામોની યાત્રા કરી પુસ્તક રચ્યું છે. સુંદર સોદાગરનું પુસ્તક રચ્યું છે. તેઓ જગદૂ ચરિતના ભાષાંતરકર્તા છે. તેમના ગુજરાતી અંગ્રેજી હરફ બહુ સારા છે, અને અંગ્રેજી, ગુજરાતી, કચ્છી, ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત, મરાઠી, ને મોડી ભાષાનું જ્ઞાન ધણું સારું છે. તેમનો ગિરગામ એક રોડ પર “ ગુલઝારે મગન ” નામનો વિશાળવાડી બંગલો હતા તે રા. બ. કરમશી દામજીને મોટાનકે વેચી નાખ્યાં. તેમ કાંદાવાડીમાં “ મગન બિલ્ડિંગ ” તથા દુર્ગાદેવીની ચાલ, તથા ભાયખલાના જળરા ત્રણ તમેજા, તથા પાંચ મોટી, ચાલો, વિર્લાપાલાનો “ મગન વિલાસ ” બંગલો તથા ભૂલેશ્વરની પ્રાપર્ટી વગેરે આ એસ્ટેટના મેનીઆમાં મોટાનકે વેચી નાખ્યાં. મનમાર તથા મરકન્ટાઇઝ પ્રેસ કંપનીઓના, તથા ગોવાસ્ટીમ નેવીગેશન ક્લો, મોટર એમ્પોરીઅમ ક્લો, મીલ મશીનરી સ્ટોર ક્લો, તથા ગાયકવાડ શ્રીક ક્લો, અમદાવાદ ગલાસવર્ક્સ ક્લોના ડીરેક્ટર, તથા લેડી નાર્થકોટ ઓરફનેજ, હરગોવીંદ આણંદજી દેશાઈ ચેરીટી, વિદ્યારામ મેનજી ચેરીટીના ટ્રસ્ટી, તથા એસમેન હીન્દુ એસોસીએશનના પ્રથમ પ્રેટન, મ્યુનીસીપલ રેન્ટકમીટીના મેમ્બર છે. મ્યુનીસીપલના દરવર્ષે નીકળતા ઉપર બજારોને વાંદરે કમાઈખાને મોકલવાનો અટકાવ કરાવી તેમણે પાંજરાપોળમાં જતા કર્યાનો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો છે. પોતે જો પી. છે, અને મ્યુનિસિપલ કારપોરેટર તરીકે રેટ પેચર તરફથી પહેલે નંબરે પાસ થયા હતા. રેપેશ્યલ જુરર પણ નેમાયા હતા. પોતે મેસન તથા મુંબઈના ઓ. પ્રેસીડેન્સી મેજસ્ટ્રેટ છે.

